HET HUIS OUD & NIEUW



MAANDELYKSCH PRENTENBOEK GEWYD AAN HUIS INRICHTING BOUW EN SIERKUNST

VIERDE JAARGANG 1906

UITGAVE VAN ED. CUYPERS ARCH
J. LUYKENSTR. 2 AMST.


THE GETTY CENTER LIBRARY
Why ask for the moon
when we have the stars?
AS

[illegible]

HET HUIS
OUD & NIEUW



GEDRUKT TE AMSTERDAM.
GAARLANDT & TJABRING.

HET HUIS
OUD & NIEUW



MAANDELYKSCH PRENTENBOEK GEWYD AAN HUIS INRICHTING BOUW EN SIERKUNST

VIERDE JAARGANG 1906

UITGAVE VAN ED: CUYPERS ARCH
JAN LUYKENSTR: 2 AMSTERDAM

INHOUD.

A. TEKST: Bladzijde.

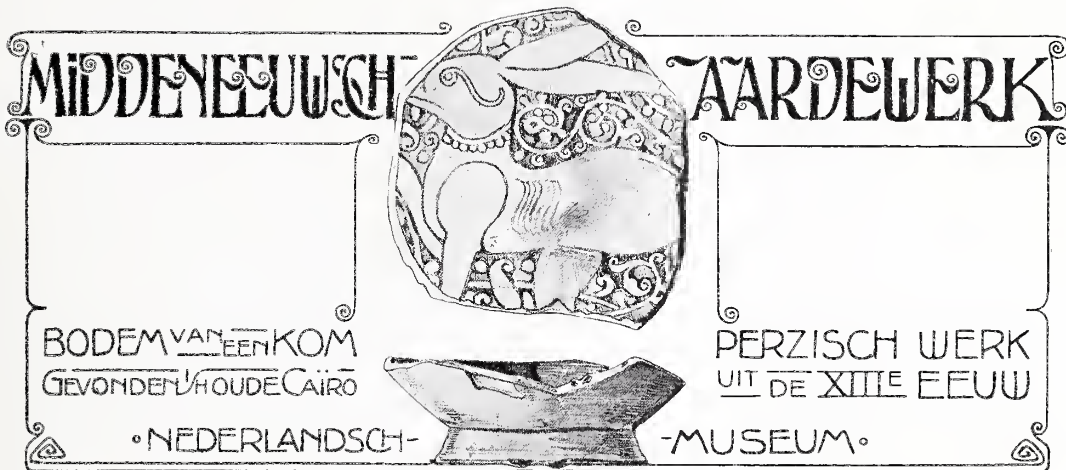
B. ADVERTENTIËN.

Bladzijde.

Bladzijde.

BERICHT VOOR DEN BINDER

Alleen de gepagineerde advertentiën, gevoegd bij Afl. 12, wordt mede ingebonden De overige s.v.pl. te verwijderen.



Het zal, hoop ik, de abonné's van dit prentenboek wel interesseeren, eenige oogenblikken met den technischen kant van het pottenbakkersvak bezig gehouden te worden. Weinige bekendheid op dit gebied is dikwijls oorzaak van gering genot. Beseft men een ceramische moeilijkheid, dan krijgt men al licht gevoel voor het overwinnen er van, een gevoel dat overslaat tot liefde, wanneer men een klein beetje materialistisch is aangelegd. En dat mag men zijn.

Voor een kunstnijvere, zelfs voor een bloot bewonderaar van kunstnijverheid, is het noodzakelijk zijn aesthetiek onophoudelijk met de materie voeling te doen houden. Een lijn, een kleur, wanneer die niet gedragen wordt door een prettig aanvoelende stof, is bij nader kennismaking niet voldoende ons schoonheidsgevoel te boeien. Wanneer hiermede geen rekening wordt gehouden, zal nooit een produkt van blijvende waarde verkregen worden.

Wel voornamelijk geldt dit voor de ceramiek.

In den laatsten tijd heeft men menig ceramist van talent fraaie versieringen zien ontwerpen, gangbare vormen zien scheppen, welke toch niet in staat waren het voorwerp te redden, en dit door de gebrekkige materie waaruit het was samengesteld. Niettegenstaande wij nu al jaren van proefnemingen hebben beleefd, staat onze pottenbakkerskunst nog heel laag. Ja, men zou eeuwen terug moeten gaan, om een dergelijke gebrekkige productieperiode weer te vinden.

Ik heb het hier niet over porselein, Frankrijk, Denemarken doen weer wonderen, maar met het aardewerk is het treurig gesteld.

Voorzeker een groote factor waarmede men rekening heeft te houden, is het kostbare van het onvermijdelijk misluk-



FIG. 2. FRAGMENTEN MET GRAFFITO-VERSIERING VAN ARABISCHEN EN ITALIAANSCHEN OORSPRONG. NED. MUSEUM.

ken van proeven, alvorens wederom tot iets dragelijks te komen. De veel belovende fabriek „Amstelhoek" heeft het bedrijf niet staande kunnen houden. Maar welk een resultaat zoude er, juist in dezen tijd van armoede, niet te bereiken zijn, wanneer men de zaak eens ernstig ter hand wilde nemen. Hiertoe is echter niet alleen de goede wil van een fabrikant noodig, maar ook de goede smaak van het publiek, welke een deugdelijk van een ondeugdelijk produkt weet te onderscheiden, om die pogingen te steunen.

Ik wil hier achtereenvolgens een paar technieken van pottenbakkerskunst behandelen en laten zien welke mooie voorwerpen er door verkregen kunnen worden.

Ditmaal spreek ik over een soort vaatwerk, gedekt met de doorzichtige loodglazuur; de meer gecompliceerde en duurdere tinglazuur voor een volgend maal latende.

Een pot van zuiver, fijn gebakken leem, gedekt met een doorzichtige glazuur, die als een malsch vernis de kleur wat ophaalt, kan, als de vorm harmonisch is, een voorwerp zijn dat hoogst weldadig aandoet. Alles komt hier aan op vorm en materiaal. Ontbreekt er iets aan deze factoren, dan kan geen versiering het voorwerp goed maken. Dit werd vroeger begrepen. En aangezien de oudste versieringen vermoedelijk plastische geweest zijn, bleef het materiaal, ook bij het gedecoreerde vaatwerk in volle waarde spreken. De doorzichtige glazuur, hetzij gekleurd of ongekleurd, kon geen fouten van het onderliggend leem verbergen, zij verdiepte er alleen de kleur van, terwijl zij practisch het vat waterdicht maakte.

Wij bezitten in de verzameling van het Nederlandsch Museum een fragment van een kom (Fig. 1), versierd met een langoorigen haas in lofwerk. Het dier en de plantvormen staan in zeer laag relief tegen den weggesneden achtergrond, welke

dan, doordat alles met een vrij dikke, lichtbruine glazuurlaag gedekt is, donker uitkomt.

Men gevoelt met hoeveel zorg het relief moet zijn afgerond, om geen onaangename, scherpe, stekelige kanten en punten te veroorzaken, men zal tevens begrijpen, dat de minste korreligheid, ruwheid in het vormsel een dergelijk fijn boetseeren onmogelijk zou gemaakt hebben. Alles is dan ook even ferm van teekening als zacht van contour in deze monochrome ceramiek.

Het fragment werd gevonden onder de puinhoopen van het oude Caïro, welke aan de delvers der laatste jaren reeds schatten hebben opgeleverd. Door de op scherven gevonden inscripties, naamteekeningen van pottenbakkers, staat het vast, dat Perzische kunstenaars zich in Caïro hebben neergezet. Naar den stijl der teekening te oordeelen, hebben wij ook bij ons fragment met een Perzisch produkt, en wel uit de 13e eeuw, te maken. De zeldzaamheid en het ontbreken van analoge gave voorwerpen, welke het verzamelen en tentoonstellen van dergelijke scherven wettigen, zijn echter tevens de reden, dat een vast oordeel over de herkomst vooralsnog achterwege moet blijven.

Ik twijfel niet of de scherf is afkomstig van een luxe-voorwerp; voor gemeen huiselijk gebruik bezigde men een meer eenvoudige en vluggere techniek.

Bij de besproken scherf moest alle effekt bereikt worden door zuiverheid van teekening en van materie, terwijl het verschil van niveau tusschen versiering en achtergrond slechts een teere nuanceering in de glazuur teweeg bracht. Teneinde nu zoowel met een grovere aardsoort te kunnen volstaan, als krassere kleurentegenstelling te verkrijgen, dekte men, door onderdompeling in ongebakken toestand, het grove aarden vat met een slib van een fijnere witte aardsoort. Vervolgens teekende men de versiering met een stift in deze slib, zóó, dat de onderste donkerder aarde weer voor den dag kwam en de lijnen duidelijk zichtbaar maakte. Een doorzichtige, soms bruin, soms groen getinte loodglazuur bracht ten slotte de gewenschte glans op het vat.

Van deze soort zijn massa's fragmenten uit de 14e en 15e eeuw, helaas nagenoeg geen volkomen exemplaren, in het oude Caïro gevonden. Wij beelden er één uit



FIG. 3. SCODELLO 15E EEUW. NED. MUSEUM.

FIG. 4. ITALIAANSCHE SCHOTEL. MUSEUM TE OXFORD.



onze verzameling af (Fig. 2b) dat met een Arabisch blazoen prijkt.

In het voorbij gaan, zij even gewezen op een kleine variatie van de zooeven beschreven techniek, die namelijk welke er naar streefde het oude Chineesche celadon na te bootsen. In plaats van de witte bovenlaag, de „*engobe*", zooals die door vaklui genoemd wordt, tot op de onderaarde weg te nemen, kon men met een bottere stift, er in flauwe lijnen figuren op aanbrengen aan Chineesche kunst ontleend; een effen groenachtige glazuurlaag gaf dan het voorwerp het aanzien van bedoelde celadon. Het museum bezit een kleine kom in deze techniek uitgevoerd, vermoedelijk dateerende uit de 15e eeuw. Maar dergelijk vaatwerk blijft uitzondering, ook in Caïro, en heeft later geen navolging gevonden.

Laat ons nagaan welke partij de Europeesche ceramisten in de middeneeuwen van de graveer-methode, van de „*graffito*" der Italianen, trokken. Zeer waarschijnlijk heeft Italie in de eerste eeuwen onzer jaartelling reeds de graffito techniek gekend en, voor zoover men bij gissing kan nagaan, naar hetgeen op Cyprus gevonden is, moet ook de Byzantijnsche pottenbakker zich in deze techniek hebben thuis gevoeld. Maar de vroegste Italiaansche stukken onzer musea wijzen toch meer op laat Egyptische, Arabische invloeden.

Het is hier niet de plaats een uitvoerig bewijs der Oostersche invloeden te leveren. Vergelijken wij alleen de kleine ronde kom (scodello), (Fig. 3), met het fragment op fig. 1 afgebeeld, dan zal men, zoo niet een onmiddellijke gelijkheid,

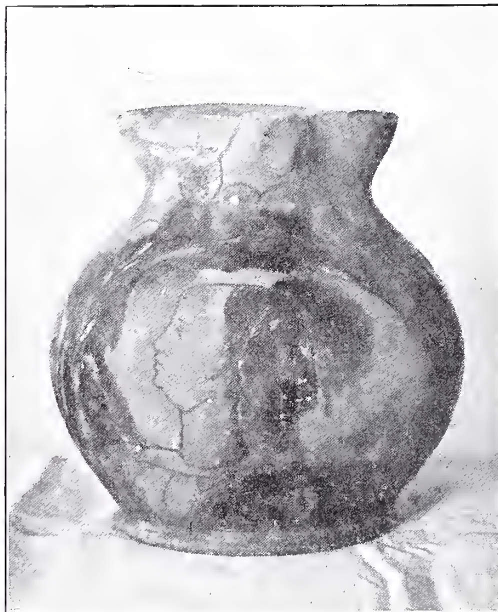


FIG. 5. ITALIAANSCHE KAN 15E EEUW. NED. MUS.

dan toch een groote verwantschap in het lofwerk bemerken, terwijl althans het denkbeeld om het dier op een achtergrond van gekrulde ranken te brengen analoog is.

Deze scodello, 12 c.M. middellijn, is in alle opzichten van voortreffelijke makelij: voelt overal even zacht aan, de witte engobe is fijn verpulverd en ook de roode aarde was van een zeer verzorgde, na het bakken harde en dichte kwaliteit. Het kleureneffect wordt in niet geringe mate verhoogd door tactvol aangebrachte groene en okerkleurige vlammen in de glazuur. De nap zou op de rijkst bezette dressoiren kunnen geplaatst worden en is van dezelfde familie als de sierlijke schotels welke in keurcollecties als die van het Museum te Oxford (Fig. 4), van het Kensington of het Louvre bewaard worden.

Op de vraag in welke localiteit deze ceramiek vervaardigd werd, moet men het antwoord schuldig blijven. Als bijna zeker mag aangenomen worden, dat er verschillende fabriekscentra in de 15e eeuw werkzaam waren. Zoo is het kleine fragment met de twee geestig geteekende kopjes, van een man en een vrouw (Fig. 2a), bij Padua gevonden; het onderscheidt zich door een sterker relief. De scherf met het fijne profiel van een manskop (Fig. 2c) staat weer nader bij de Florentijnsche kunst, terwijl de dikbuikige kan (Fig. 5) in Milaan is opgegraven en in de teekening van het vrouwenportret, met zwaren haartooi, dan ook herinnert aan de edelvrouwen van het hof der Viscontis. De kleine scodello, met de geallieerde wapens van Bentivoglio en Visconti versierd (Fig. 6), dat uit het midden der 15e eeuw moet dateeren, is ook misschien een Milaneesch fabrikaat.

Al deze stukken leveren in elk geval het bewijs, dat in de 15e eeuw de graffito-versiering algemeen in zwang was en zoo wel, wanneer bijzonder verzorgd, op luxevoorwerpen als op gewoon huisraad werd aangebracht. Men kan zich voorstellen, dat, toen de geëmailleerde ceramiek nog zeer duur was, dit vaatwerk toch ook menschen van verfijnden smaak, zooals de Italiaansche cultuur toen in alle steden voortbracht, moet bevredigd hebben.

In een opstel over den apothekerspot of albarello wees ik er reeds op, dat, noordelijk van de Alpen, de ceramiek op het einde der middeneeuwen, nog zeer bij



FIG. 6. SCODELLO 15E EEUW MET WAPENSCHILD BENTIVOGLIO-VISCONTI. NED. MUSEUM.

Italië ten achter stond (7e aflevering der vorige jaargang). Ik geloof niet, dat er vóór de 16e eeuw Noord-Europeesche graffitos bekend zijn. Dan imiteert men in Zwitserland de Italiaansche versieringsmethode en worden er zelfs zeer verzorgde sierschotels met familie-wapens in renaissance ornament vervaardigd. Het onderscheid tusschen Italiaansch en Zwitsersch fabrikaat is zelfs zeer moeilijk uit te maken. De schotel in Fig. 7 afgebeeld zou zoowel het een als het ander kunnen zijn, ofschoon hier toch, wegens de zeer fijne roode aardsoort, meer vermoeden voor een Italiaanschen oorsprong bestaat. In dezen lateren tijd komt de neiging op de glazuur te polychromeeren en maken donkerblauw, okergeel en groen zeer gelukkige effecten.

Komen wij noordelijker en gaan wij na hoe het met het versierde aardewerk in ons land gesteld was, dan vinden wij wederom vóór het aanwenden van tin-email de graffito versiering. Niet onwaarschijnlijk is hier een andere nog eenvoudiger techniek aan vooraf gegaan, namelijk het werken met de ringeloor. Maar ofschoon ook hierdoor soms een eigenaardig decor kan worden verkregen, blijft dat toch uit den aard der zaak ietwat grof en onbeschaafd. De ringeloor is een trechtertje, in een fijn tuitje eindigende, waaruit de witte aarde, sterk aangelengd met water, in een dun straaltje op den schotel slingertjes en figuurtjes kan teekenen. Een met het jaartal 1602 gedateerde schotel (Fig. 8), in het Nederlandsch Museum, geeft een graffito-versiering te zien gevat in een geringeloorden rand. Het mansfiguurtje met het hooge drinkglas in de hand, zoo echt Hollandsch van stijl, is keurig geteekend en is zeer gelukkig omlijst door de grovere randversiering. De grauwe engobe is hier en daar gehoogd met wat groene glazuur. Een tweede schotel met analoge voorstelling, welke zich, jammer genoeg, niet tot het nemen van een bevredigende photographie leende, moet, volgens het kostuum, van iets later datum zijn.

Het komt mij voor, dat wij hier wederom met sierschotels te maken hebben en zoo zijn wij dan weer wat nader gekomen tot de voorstelling welke wij van het vaatwerk onzer voorvaders, in het begin der 17e eeuw, mogen hebben, — vóór dat het Delftsche fabrikaat, met de fraaie tinglazuur, in zwang kwam.

Wij zouden nog voort kunnen gaan en op het verder verloop der graffito-techniek in ons land kunnen wijzen, maar daarbij

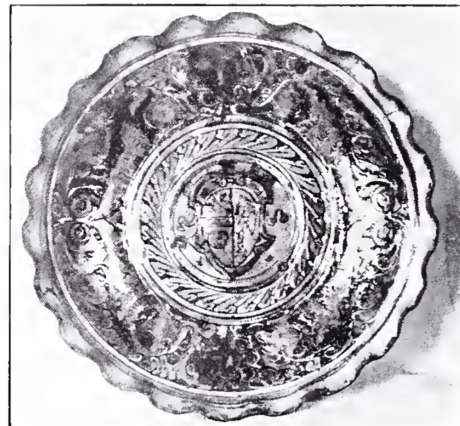


FIG. 7.

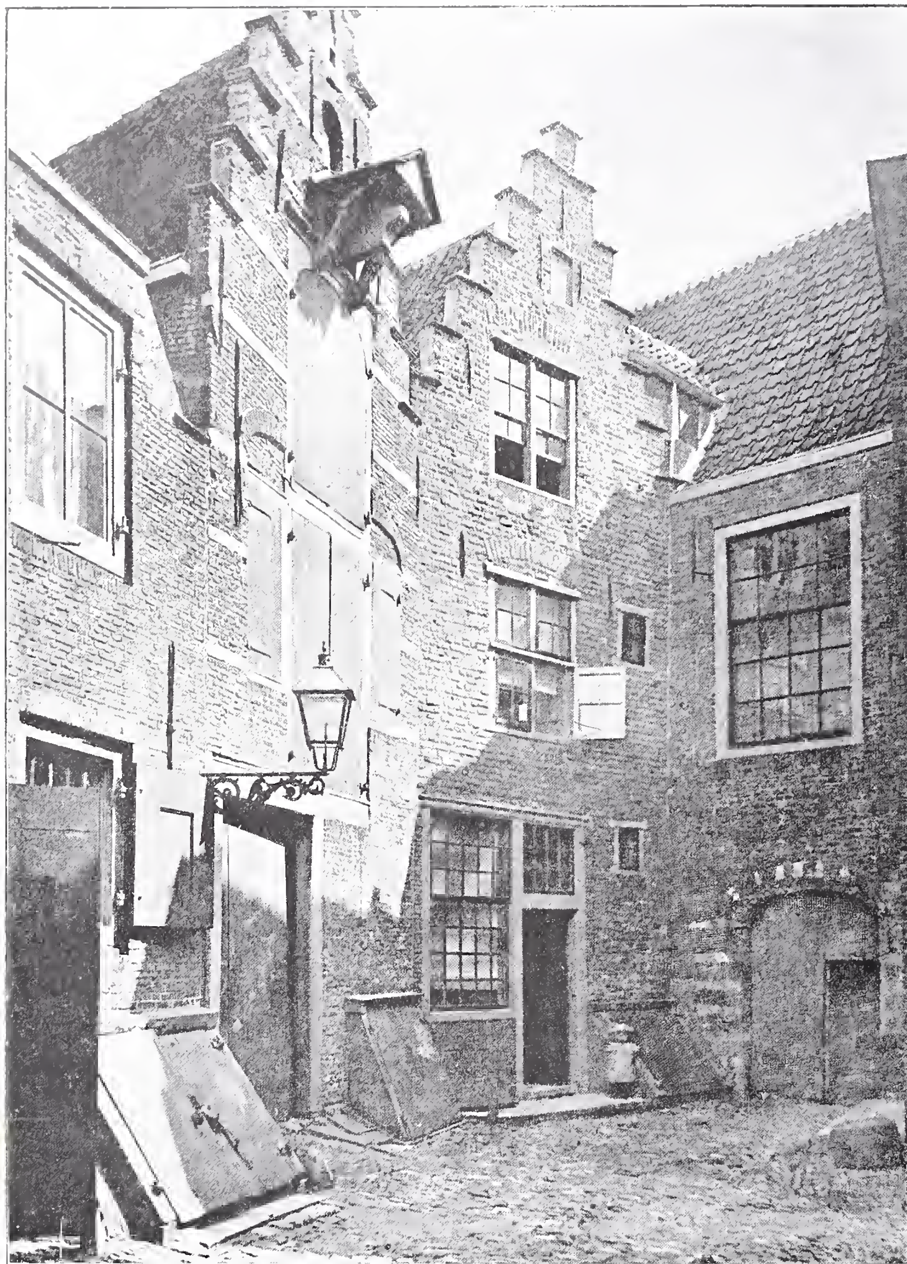
FIG. 8. SCHOTEL VERSIERD MET GRAFFITO-TECHNIEK EN RINGELOOR. 1602. NED. MUSEUM.



zouden ons onaangename ontgoochelingen te wachten staan. De groote schotels, naar men wil van Limburgsch fabrikaat, uit de 18e eeuw, waarvan ons museum verschillende exemplaren bezit, zijn zóó grof van uitvoering en onbeholpen van teekening, dat ik het zelfs niet wenschelijk achtte er een van te doen afbeelden. De ceramisten van talent stelden zich zeker allen in dienst der maiolica fabrieken van Delft, Rotterdam, Arnhem; de eenvoudiger techniek der graffito-versiering welke alleen genietbaar is, wanneer zij met heel veel zorg en liefde wordt beoefend, kwam in verval. Mochten onze hedendaagsche ceramisten haar weer eens ter hand nemen!

A. Pit.





PLAAT I. KUIPERSGILDEHUIS
TE MIDDELBURG. XVIIe EEUW.



FIG. 1. BOTERHAL TE AMERSFOORT, 1608.

„MONUMENTEN"

London vanished and vanishing luidt de suggestieve titel van het boek, waarin een Engelsch teekenaar [1]) onlangs een aantal pittoreske hoekjes en meer of minder mooie oude gebouwen afbeeldde en beschreef, die in de laatste halve eeuw te Londen zijn gesloopt, of in de eerste tien jaar nog zullen verdwijnen.

Wie het boekje doorbladert en de goede driekleurendrukken naar niet-altijd-even-fraaie aquarellen beziet, zal allicht een en ander vinden, dat eigenlijk meer aan zeer toevallige schilderachtigheid, dan aan wezenlijke kunstwaarde zijne bekoring ontleent. Maar men voelt toch hoe zelfs met de onbeduidende onder deze gevallen telkens een stuk kleur uit de stad is gesneden, die voor elk plekje waar ze het warm patina van den tijd verliest, alleen een brok grijze monotonie temeer weeromkrijgt.

Het bladeren in zoo'n boekje heeft de melancholie van het bekijken van oude familieportretten; en zooals men bij het terugzien van die lang-verdwenen gezichten met een vanzelfsche welwillendheid zich dikwijls genegener tot hen gevoelt dan toen zij leefden, omkleedt de herinnering ook die verloren plekjes-van-schoonheid met eenen lieveren luister dan zij wellicht ooit bezaten. Maar de mijmering van zulk herdenken bindt ons ook hechter aan wat wij nog aan ouds bewaarden en al te dikwijls, in minder milde stemming, met onverschilligheid voorbijgaan.

Nog onder den indruk van het boek, dat

[1]) Philip Norman. Het boekje is uitgegeven te Londen door A. & C. Black.

FIG. 2. KOOPMANSHUIS TE AMERSFOORT, 1638. AFGEBROKEN.



de innige waarde-voor-het-leven van wat mijne ambtelijke bezigheid is, mij weêr eens diep had doen beseffen, kreeg ik het bezoek van een bekend modern kunstenaar, die kwam verhalen, dat zijn ouderlijk huis gesloopt zou worden en vragen, of misschien om een historische beteekenis, toevallig aan het huis verbonden, de mogelijkheid bestond het als „monument" te doen behouden.

Als „monument"...

Ik vermoed, dat weinig mijner lezers zouden zijn gekomen op dit denkbeeld, dat toch volkomen juist was.

En ik vraag daarom hun aandacht voor „monumenten" en „monumentenzorg", als voor begrippen, die nog maar al te zelden goed worden verstaan.

In het eerste jaarverslag eener Rijkscommissie, wier naam te lang is om hier te worden neergeschreven, en waarvan ik liever zeg, dat zij de opdracht heeft te beschrijven en, voor zooverre van genoeg belang, te doen afbeelden alle oude gebouwen en voorwerpen in ons land, die mooi zijn of aandacht verdienen om eenige historische herinnering, in dat verslag dan van wat ik kortelijk de „monumentencommissie" zal noemen, kan men lezen, dat tal van burgemeesters — en niet alleen in plattelandsgemeenten — op de vraag welke monumenten er in hun



FIG. 3. KOOPMANSHUIS TE AMERSFOORT, ± 1630



FIG. 4.
KLOOSTERHOF
TE AMERSFOORT,
OMSTR. 1550.

ambtsgebied te vinden waren, kortaf te kennen gaven, dat er géén énkel standbeeld in hun gemeente stond. En wijl het sedert gebeurd is, dat een aanzienlijk vreemdeling, die heel Europa bereisde om het meest passend model te vinden voor een op te richten gedenkteeken, aan de monumentencommissie een opgave vroeg van de standbeelden in Nederland, ben ik gaan gelooven, dat er meer zullen zijn, die aan het woord „monument" niet onmiddellijk een hun-lief begrip verbinden, maar meenen, dat de quasi-monumentale poppen, fonteinen, banken enz., die gelukkig nog maar weinige onzer pleinen en parken ontsieren, [1]) enkel en alleen op dien naam aanspraak mogen maken.

Van-huis-uit is een monument al wat vermaant, wat aan iets herinnert, van iets verhaalt, een vingerwijzing dus. Verwijst die *opzettelijk* naar een beroemd persoon of een bekende gebeurtenis, dan krijgt het woord zijne specialiseerende beteekenis. Maar deze ontneemt niets aan den rui-

[1]) De enkele gunstige uitzonderingen, de dragelijke „monumenten", wensch ik uitteraard met deze generalizeering niet aan te tasten.

meren zin, die ons een oud gebouw een „monument" der bouwkunst van het verleden doet noemen, of een rede van Cicero een „monument" van diens welsprekendheid heeten.

Volkomen terecht kon dus, toen de liefde voor het artistiek en historisch verleden der natie, in Frankrijk het eerst, uiting vond in eene stelselmatige bestudeering van alle gebouwen en voorwerpen, welke dit verleden heeft nagelaten, aan de objecten van die belangstelling de naam worden gegeven van „monuments historiques", een term, die sedert in vele talen werd overgenomen en bij ons „monumenten van geschiedenis en kunst" geworden is.



FIG. 5. WINKELHUISJE TE AMERSFOORT, OMSTR. 1600.

De Nederlandsche uitdrukking is wat langademig en klinkt zoo deftig en plechtig, dat zij ook bij hen, die nu wel weten, dat een monument juist geen standbeeld behoeft te zijn, toch nog dikwijls misverstand wekt. Dat de Sint Jan van den Bosch, de Dom te Utrecht of het Raadhuis op den Dam tot de „monumenten van geschiedenis en kunst" behooren, is hun wel duidelijk. Maar dat een simpel geveltje, of zulke knusse binnenplaatsjes als de Londensche teekenaar afbeeldde, ook al onder die weidsche woorden zijn te begrijpen, ontgaat hun toch.

* * *

Een reeksje van zulke uiterst eenvoudige monumenten, welker aanwezigheid juist van zoo grooten invloed is op de aantrekkelijkheid van een stedebeeld en die toch het menigvuldigst en het makkelijkst verdwijnen, moge het gezegde nader toelichten.

Enkele daarvan zijn zeer onlangs voor ondergang behoed, andere loopen nog steeds gevaar onder sloopershanden te vallen, of zijn in den allerlaatsten tijd verdwenen.

Zou men gelooven, dat zelfs het sierlijk gebouwtje, aan het hoofd van mijn opstel afgebeeld (fig. 1), te nauwernood aan dit lot is ontkomen? Indien men het plompe hek wegdenkt, blijkbaar later tusschen de slanke zuilen ingezet, mag deze Amersfoortsche botermarkt toch wel een bizonder sierlijke oplossing heeten voor den bouw van een overdekte verkoophal. De zuilen zijn geen streep te zwaar, de architraaf, dien zij dragen, is door den over-

FIG. 6.
Z.G. KAPELHUIS
TE AMERSFOORT,
OMSTR. 1500.



In Amersfoort trouwens waait de wind al bizonder slecht voor onze monumenten, niettegenstaande enkele burgers er groote offers voor hun behoud blijken over te hebben.

Van een eigenaardig huizentype — combinatie van woning en pakhuis — werd het eenig nog volledig bewaarde specimen, blijkens de muurankers uit 1638, voor eenige jaren gesloopt (fig. 2). Thans zijn nog slechts enkele reeds-gedeeltelijk-gewijzigde voorbeelden over, waarvan het minstgeschondene hierbij is afgebeeld (fig. 3). Men ziet hoe de bestemming zelve van deze huizen aan hun uiterlijk een zeer afzonderlijk aanzien heeft verleend. De rij van in iedere verdieping

stek van het dak eveneens van een fijn aspect geworden en de ingezwenkte lijn der overhuiving zelf vormt een prachtigen overgang naar den rechten kerkwand. Mooie looden fleurons op de nokken en de vensterspitsen spreken verder van de zorg, aan dit gebouwtje besteed, dat, wel verre van de kerk, waartegen het in 1608 geplaatst werd, te ontsieren, haar iets vertrouwelijks geeft. Toch heeft het gemeentebestuur van Amersfoort ernstig onderhandeld over den afstand van dit fraaie monument aan het kerkbestuur, dat dan ter plaatse eene kosterij zou zetten en aldus een der laatste nog-mooie gedeelten van het uitwendig der Sint-Joriskerk voorgoed bederven.



FIG. 7.
Z.G. KAPELHUIS
TE AMERSFOORT,
HERSTELD.



FIG. 8. WOONHUIS TE DELFT, OMSTR. 1600. NA HERSTELLING.

tot den vloer reikende luiken in de as van den gevel, bekroond met een afdakje ter beschutting van den hijschbalk, vormt een sterk-sprekende middenpartij, waarnaast de vensterrijen symmetrische traveeën teekenen. De sierlijke ontlastingsbogen, de fraaie kleurigheid, door de afwisseling van bak- en bergsteen en geschilderd houtwerk verkregen, geven des te grooter schoonheidswaarde aan deze deugdelijke staaltjes van waarlijk practischen utiliteitsbouw. Maar hoelang zullen wij er nog van genieten?
Ook de intieme kloosterhof van figuur 4 bestáát nog te Amersfoort: twee armen van de kruisgang in het voormalig Augustijnenklooster Mariënhof, dat na 1547 is gebouwd, in 1610 ingericht tot burgerweeshuis en thans, naar ik vernam, tot afbraak gedoemd.
Ook het winkelhuisje van omstreeks 1600 met zijn aardige houten onderpui (fig. 5), is of wordt dezer dagen afgebroken. Men moet niet al te spoedig zeggen, dat dat maar goed is en dat er niets tegen te doen valt. Want een ander zeer vervallen huis in hetzelfde straatje, dat niet minder onbewoonbaar en onhoudbaar scheen, is door een gunstige samenloop van omstandigheden opgeknapt kunnen worden en indien men de prentjes 6 en 7 eens aandachtig bekijkt, zal men zien met hoe weinig feitelijke vernieuwing een goed voorbeeld van schilderachtigen, eind-middeleeuwschen baksteenbouw in eere werd hersteld. En dees heele karwei — die den huiseigenaar een volkomen bruikbaar winkeltje bezorgde, iederen voorbijgan-

FIG. 9. WOONHUIS TE DELFT, VOOR DE HERSTELLING.



ger een vreugd, en den kunststudent eene leering — heeft, meen ik, zoowat achthonderd gulden gekost. Eenzelfde metamorfose is in het eind van 1904 te Delft geschied en onze plaatjes 8 en 9 vertoonen haar weder. Het werk was hier minder eenvoudig. Want terwijl aan het Amersfoortsche huisje de geheele onderpui nog vrijwel ongeschonden was (de openingen echter dichtgemetseld), had het benedendeel van den Delftschen gevel eene moderniseering ondergaan. Maar ook deze herstelling kostte toch slechts een luttel bedrag [1]).

In Middelburg werd ook met weinig gelds voor enkele jaren een kostelijk stukje architectuur van de dreigende slooping gered: het zeventiende eeuwsche kuipersgildehuis, op plaat I weêrgegeven ....

Reeds deze weinige voorbeelden zullen, naar ik hoop, den lezer iets hebben doen voelen voor het goed recht, dat zulke dingen hebben op den naam van „monumenten." Maar met nog enkele meer, en ook van anderen aard, vertrouw ik zijne belangstelling er voor geheel te winnen, en dan is het tijd om ook iets meer te zeggen over de gevaren, die hen bedreigen en om te vertellen hoe die worden bestreden: hoe „verdwijnend Nederland" toch ook nog zijne beschermers heeft. JAN KALF.

[1]) De afbeelding van den ouden toestand is naar eene foto uit het fraaie werk van F. W. v. d. Haagen, *Oude Gevels te Delft*, uitgave van J. Waltman Jr.





PLAAT II. TRAPPENHUIS
VILLA TE UTRECHT.

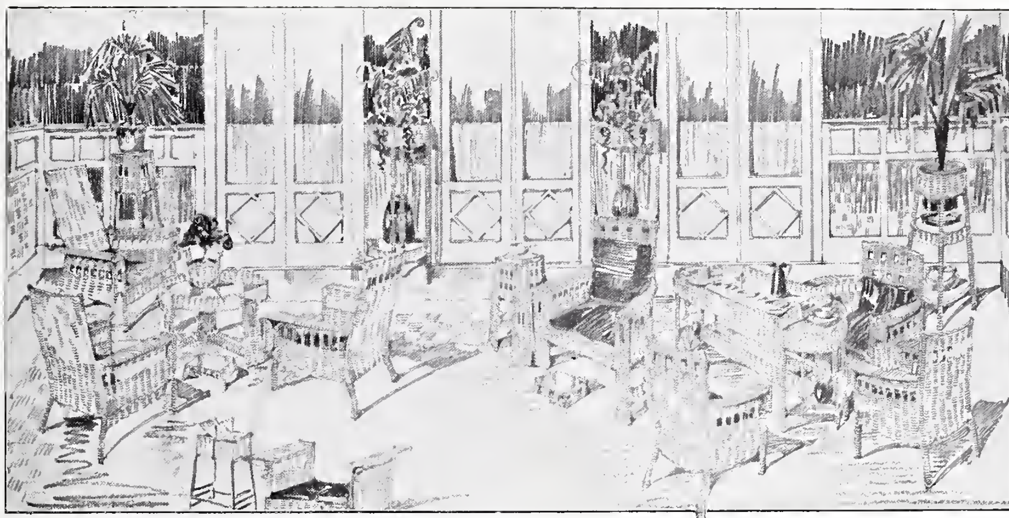


FIG. 1. SERRE IN EEN WOONHUIS TE HAMBURG.

TOELICHTING BIJ DE PLATEN.

Hoewel wij in den vorigen jaargang reeds de gevels en gedeeltelijk het interieur van de nieuw gebouwde villa te Utrecht hebben opgenomen, wenschen wij in deze eerste aflevering nog eens terug te komen op dit woonhuis, daar er toen nog enkele vertrekken onbehandeld zijn gebleven, welke wij nu in de gelegenheid zijn te reproduceeren.

De betimmering van het trappenhuis en de hal is rood en de wanden zijn groen geschilderd, met eenvoudige geschabloneerde versieringen. De rustbank met kastjes is in teakhout uitgevoerd, terwijl de overige halmeubelen, een paar fauteuils met koperen kaartenschaal, van pitriet gevlochten zijn. Deze rieten meubeltjes vormen een aangename kleurtegenstelling met het groene vloerkleed. De hoofdbaluster van de trap draagt eene electrische lamp van rood en geel koper.

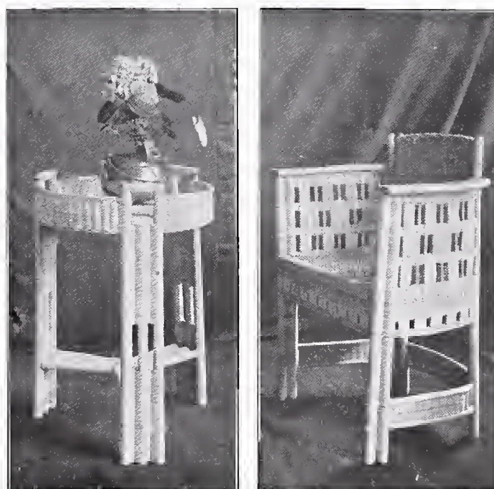


FIG. 2. BIJZETTAFELTJE EN DAMESFAUTEUIL.



PLAAT III. HAL.
VILLA TE UTRECHT.

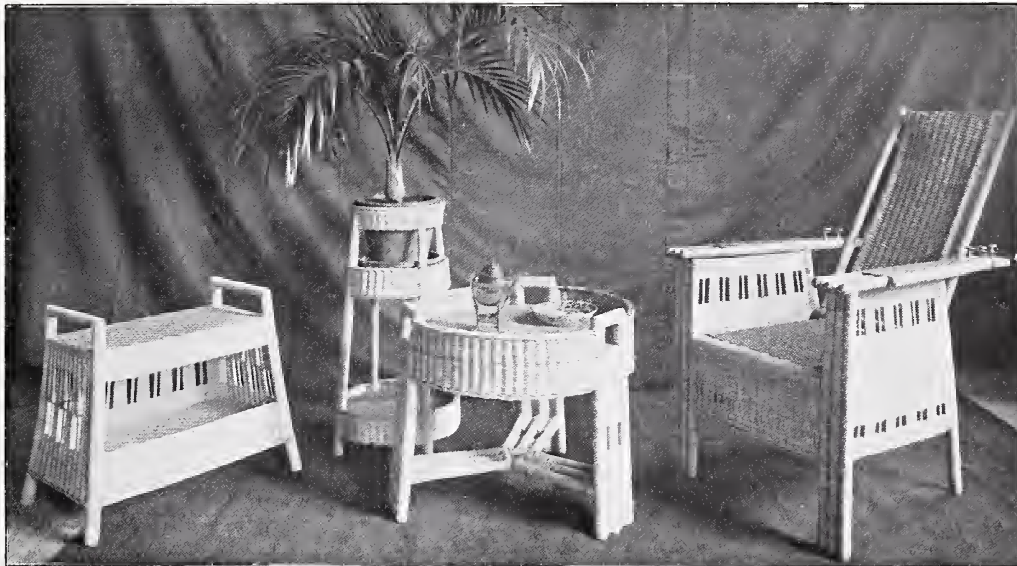


FIG. 3.
VERSTELBARE
LEUNSTOEL MET
ROOKTAFELTJE,
TABOURET EN
BLOEMPOT-
STANDAARD.

De woonkamerbetimmering is geel, met wanden die beneden grijsgroen en daarboven, evenals het plafond, in eenen witten toon geschilderd zijn. Op een goudgeel kleed staan de mahoniehouten meubelen, die met groen gestreepte moquette bekleed zijn.

De wanden van de schilderijenzaal zijn geel. De groen geschilderde lambriseering, die hier laag moest zijn om groote

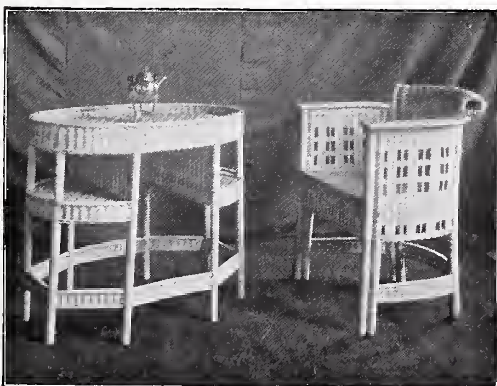


FIG. 4. THEETAFEL EN DAMES-FAUTEUIL.



FIG. 5. KLEINE TAFEL MET STOEL.



PLAAT IV. WOONKAMER
VILLA TE UTRECHT.



FIG. 6.
KEUKEN VILLA
TE UTRECHT.

muurvlakken vrij te laten voor de schilderijen, sluit zich aan tegen de groen marmeren schouw. De meubelen zijn in eikenhout bewerkt met eene bekleeding van groen velvet.
De badkamer is wit geschilderd met gele tegels, die langs den wand een hooge borstwering vormen, roode tegels als vloerbedekking en een groen marmeren blad op de wasch- en toilettafel.
Ook hier zijn de enkele rieten meubelen, een klein tafeltje met geel koperen blad, bijbehoorende stoel en waschmand, zeer goed op hunne plaats.

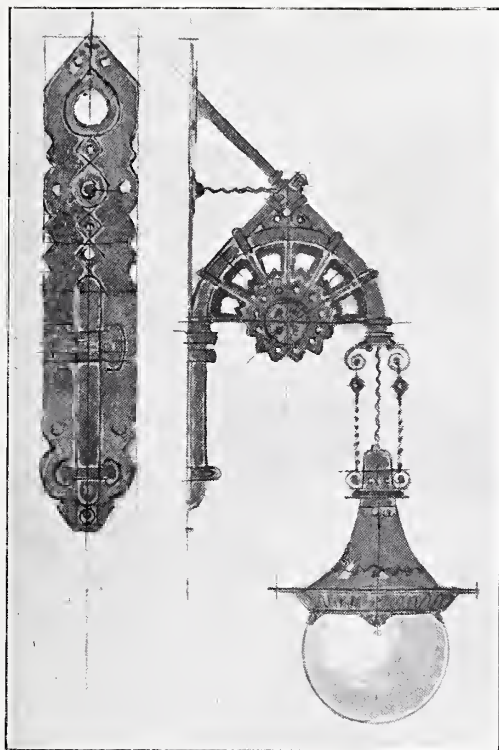


FIG. 7. TAFELTJE
MET FAUTEUIL.



PLAAT V. SCHILDERIJEN-
ZAAL VILLA TE UTRECHT.

FIG. 8.
ELECTRISCHE
WANDLAMP.



aantrekkelijkheid en een geheel eigen karakter. Dit ontstaat ongetwijfeld door hunne eenvoudige wijze van constructie, die steeds volkomen zichtbaar blijft en dus zoo gemakkelijk te ontleden is. Van wilgentakken of bamboestokken wordt het geraamte van het meubel, in rechte of eenvoudig gebogen lijnen opgebouwd. De verbindingen geschieden door het omwinden met strooken van gespleten Spaansch riet. Grootere vlakken worden door het omvlechten met pitriet gedicht. De versiering vloeit bij deze textiele kunst ook geheel voort uit de constructie zelve. De verschillende banden, die de deelen onderling verbinden, werken door plaatsing en kleur, op zich zelf reeds versierend. Het op sommige plaatsen

Figuur 6 geeft het interieur van de keuken te zien, die groen geschilderd is met donker gebeitste beukenhouten meubelen. De vloer van roode tegels wordt gedeeltelijk door een kokosmat bedekt.
De electrische wandlamp van figuur 8 behoort in de slaapkamer van dit huis.
De platen van de hal en badkamer van de villa te Utrecht en de serre van het woonhuis te Hamburg gaven aanleiding om in deze aflevering nog enkele meubelen te reproduceeren uit de vlechterij van het Atelier „Het Huis".
Rieten meubelen hebben eene bijzondere

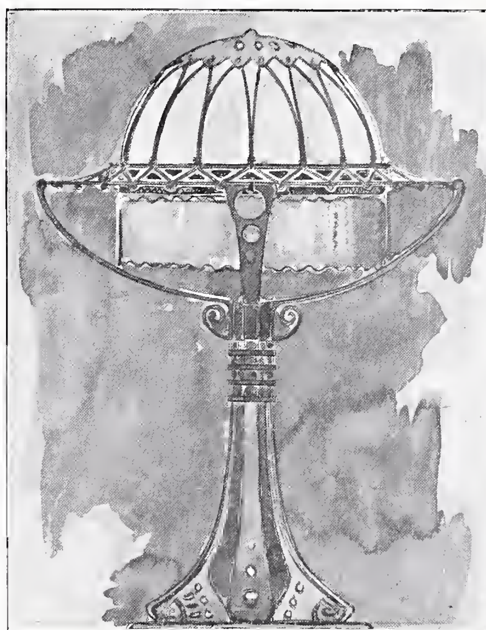


FIG. 9. SCHEMER-
LAMP VOOR
ELECTR. LICHT.



PLAAT VI. SCHILDERIJEN-
ZAAL VILLA TE UTRECHT.

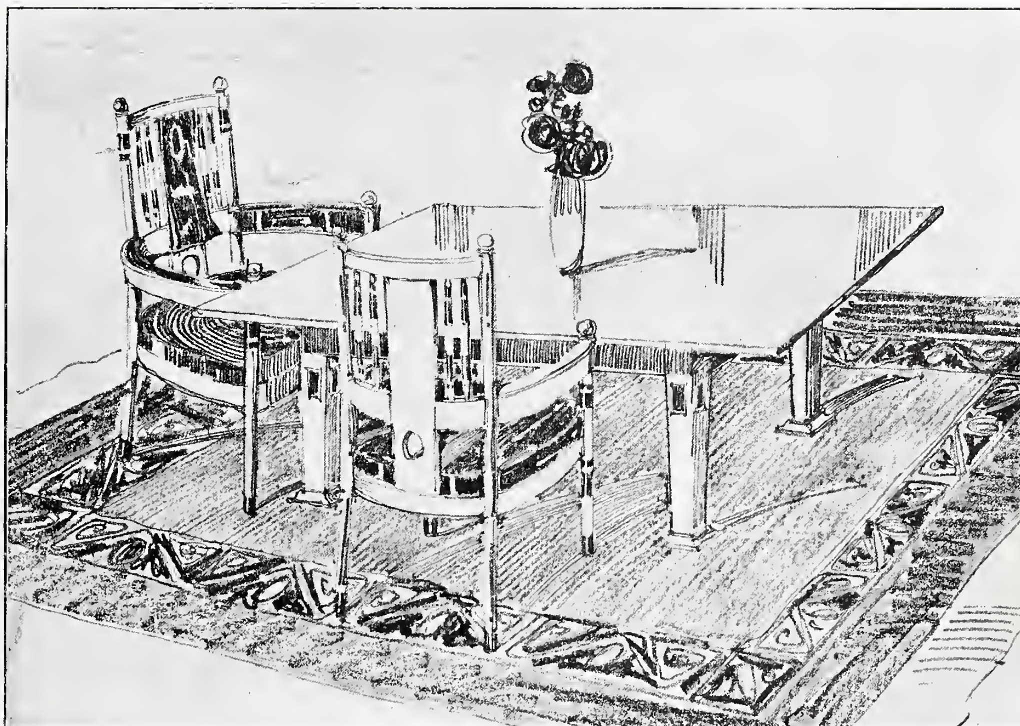
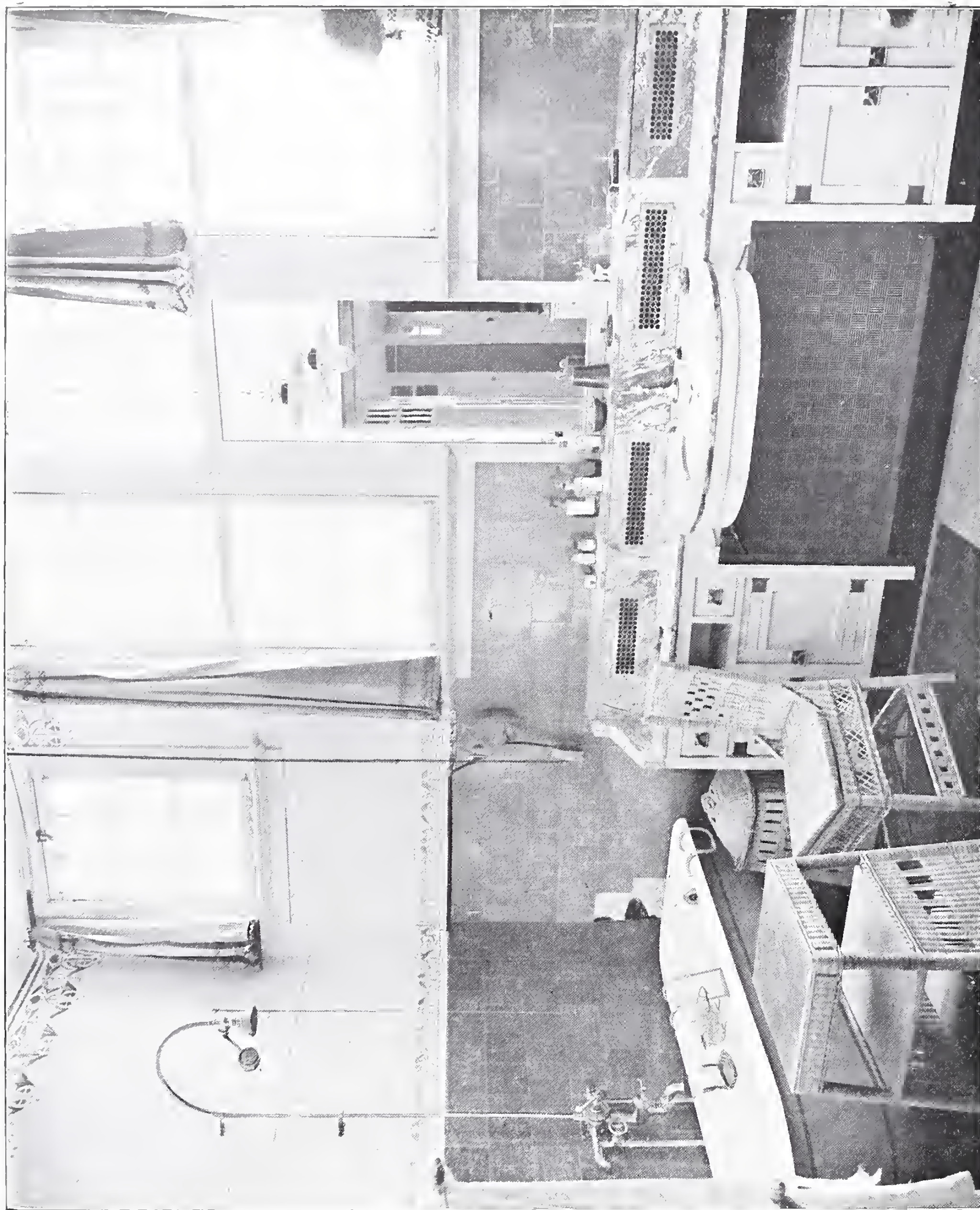


FIG. 10.
EETKAMERMEUBELEN.

openwerken van groote vlakken, breekt de eentonigheid en is ook eene eenvoudige en toch sprekende decoratie. Het doorvlechten van enkele gekleurde biezen brengt weer eene geheel andere teekening in het meubel. Verschillende geometrische patronen kunnen op deze wijze samengesteld worden. Zoo is dit betrekkelijk eenvoudige materiaal rijk aan bewerkingen en is bij het ontwerpen der verschillende meubelen eene grootere verscheidenheid en afwisseling te bereiken, dan men aanvankelijk wel zou denken.

Dat rieten meubelen niet alleen voor tuin en serre geschikt zijn, maar ook elders zeer goed zijn aan te wenden, bewijzen wel de enkele platen in dit nummer.





PLAAT VII. BADKAMER
VILLA TE UTRECHT.

TENTOONSTELLINGEN

De Amsterdamsche Vereeniging „Kunst aan het Volk" heeft gedurende deze maand, in eenige zalen en bijzaaltjes van het Stedelijk Museum, eene welgeslaagde tentoonstelling georganiseerd onder den titel „Kunst en Kind."
Het is te wenschen, dat deze tentoonstelling door vele ouders en onderwijzers is bezocht geworden, daar hier op duidelijke en aanschouwelijke wijze is aangetoond, langs welken weg, reeds op zeer jeugdigen leeftijd, bij kinderen een zuiver gevoel voor het goede en schoone aangekweekt kan worden. Want werkelijk het kind moet, zoo goed als elk vak van onderwijs, ook *leeren* het onderscheid tusschen mooi en leelijk, zuiver en onzuiver, waar en onwaar. Indien er in onzen tijd werkelijk sprake was van eene zuiverheid in stijl, die zich in alles liet gelden, zoodat *al* het ons omringende werkelijk schoon was, dan zou het kind, niets anders kennende en vertrouwd met goede dingen, als van zelf een waar gevoel voor het schoone ontvangen en zou het minder noodig zijn dit gevoel in eene bepaalde richting te leiden. Maar ongelukkigerwijs zijn de meeste voorwerpen in onze dagelijksche omgeving nog voortbrengselen van wansmaak en het enkele goede, dat men hier en daar aantreft is minder eene afspiegeling van het bijzondere karakter van onzen tijdgeest, dan wel eene persoonlijke uiting van hedendaagsche kunstenaars, die doordrongen van de karakterloosheid van hunnen tijd, al hunne krachten wijden aan eene algemeene verbetering.
Dit streven zien wij dan ook hoe langer hoe meer doordringen tot in alle mogelijke vakken van nijverheid. Wel moet in eenen tijd van kunstverwaarloozing de stoot tot verbetering door de kunstbeoefenaars zelf gegeven worden, maar zij mo-



IG. 1. ARK. INZENDING V. H. BAYRISCHE GEVERBE MUSEUM NEURENBERG

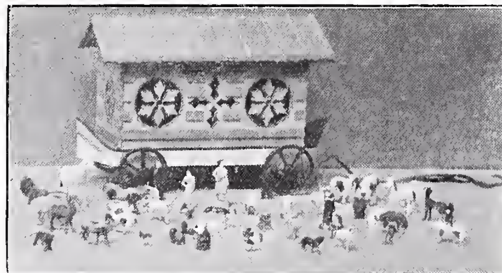


FIG. 1a. ARK. (TEGENVOORBEELD.)



FIG. 2. KONIJN GANS MET KUIKENS, DUIF EN SPRINKHAAN NAAR ONTWERPEN VAN RICH. KUÖHL.

gen niet alleen in hunne opvatting blijven staan. Indien men waarlijk van herleving in de kunst wil spreken, dan moeten de tijdgenooten allengs de betere opvattingen deelen. Eerst dan kan men weder geraken tot een tijdperk van bloei, waarin de kunstenaar in zijn werk niet alleen zijn persoonlijke uiting, maar ook die van het gansche volk geeft. Daarom moet aan de *kinderen* geleerd worden het schoone te begrijpen, zoodat kunst later voor hen geene uitspanning of luxe wordt, maar eene behoefte. Dit kan niet beter begonnen worden, dan door hen te omringen met goede voorwerpen. Hun speelgoed, hunne boeken, waarmede zij dagelijks omgaan en welke hunne grootste schatten zijn, moeten door karakter, vorm en kleur er op berekend zijn, hun schoonheidsgevoel in de goede richting te leiden. De enkele afbeeldingen van het speelgoed dat wij reproduceeren (een greep uit eene zaal vol) geven te zien, wat verstaan moet worden onder goed speelgoed.

Speelgoed moet stevig zijn, opdat kinderen er vrij mede kunnen sollen en ravotten en de bedoeling mag niet wezen de natuur letterlijk te willen nabootsen, daar dat op kleine schaal en in de verschillende materialen met bescheiden kosten bewerkt, onmogelijk is en het streven daarna dus altijd een parodie wordt. Speelgoed moet uit eenvoudige forsche lijnen samengesteld en met frissche harmonieerende kleuren beschilderd zijn. Het moet alleen het karakteristieke in menschen, dieren en voorwerpen weergeven en nog iets overlaten voor de kinderlijke fanta-



FIG. 3. LANDHUIS MET PARK, DRESDNER WERKSTÄTTEN FÜR HANDWERKSKUNST.

sie, die grooter is dan wij wel denken en ons vaak verwonderd doet staan. Het kind leert hierdoor groot zien, geestig waarnemen en scherpt zoodoende zijn opmerkings- en voorstellingsvermogen. Het speelgoed moet er niet ziekelijk en zoetsappig uitzien. Een leeuw moet er woest, een olifant plomp, een spoortrein geweldig, een kanon zwaar en een burcht hecht uitzien. Ook kan sommig speelgoed een grappig en koddig aanzien hebben en de kinderen hartelijk doen lachen in hun spel.

De tentoongestelde voorwerpen bezitten alle genoemde eigenschappen. Bij vele voorwerpen is een tegenvoorbeeld gegeven; dit is een zeer pakkende manier om de bedoeling scherp te doen uitkomen.

Al dit speelgoed is Duitsch werk; het is ook niet te verwonderen dat in het land van speelgoed-fabricage ook de eerste schreden ter verbetering in deze industrie werden gedaan. In de overige zalen zijn prentenboeken, wandplaten enz. geëxposeerd. Hier is bijeengebracht van het beste wat in de laatste jaren in de verschillende landen op dit gebied is gemaakt, en hiertusschen maakt zeer zeker de Hollandsche inzending niet het minste figuur, ofschoon onze teekenaars niet als bijzondere illustrators bekend staan. Natuurlijk mankeeren ook hier de tegenvoorbeelden niet.

Van de Hollandsche teekenaars is hier werk van Wierink, Vaarzon Morel, Wenckebach, Nelly Bodenheim, Hahn, Heukelom, Hoytema, Raemaekers e.a. Van de Engelsche inzenders noemen wij slechts Walter Crane, William Morris, Kate Creenaway, Phil May en Nicholson. Onder de Fransche illustraties komen teekeningen voor van Boustet de Monvel, Steinlen, Willette en Delaw. Duitschland is minder goed vertegenwoordigd. Wij kennen beter werk dan het hier tentoongestelde. De

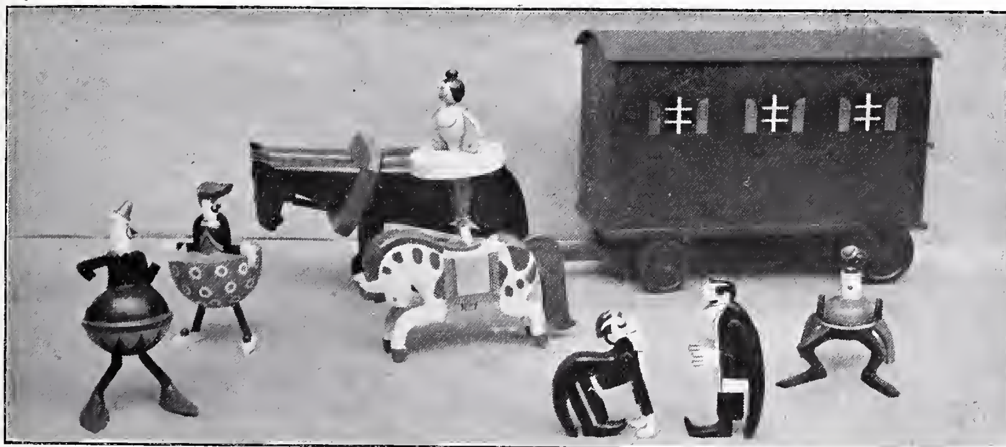


FIG. 4.
REIZEND CIRCUS
DRESDNER
WERKSTÄTTEN
FÜR HAND-
WERKSKUNST.

inzendingen der overige landen dragen minder het karakter van een bepaald streven, hoewel er knappe teekeningen onder zijn. Verder zijn nog in een paar zalen wandplaten voor school en kinderkamer opgehangen en is er op deze tentoonstelling nog veel, dat zeer de moeite waard is aandachtig beschouwd te worden maar de ruimte laat ons niet toe verder in details te treden, hoe belangrijk dit onderwerp ook zijn moge. Wij twijfelen er dan ook niet aan of de bezoekers van deze tentoonstelling zullen overtuigd zijn geworden van het groote belang van *Kunst in het Kinderleven* en hierdoor heeft de arbeid der Vereeniging zeker in het belang gewerkt, te trachten de *Kunst*, even als vroeger, aan het gansche *Volk* terug te brengen.

V.





Met leedwezen bemerkte ik, na ontvangst der 12e aflevering 1905, dat wij, abonnés, gedwongen worden, niet minder dan 51 blz. advertenties te bewaren; ik geloof niet dat u daarmede vele abonnés een dienst bewijst, mij in elk geval zeker niet. Nu is mijn beleefde vraag of u niet een inhoud *zonder* advertenties wil beschikbaar stellen voor hen, die ze niet wenschen te bewaren.

Gaarne uw antwoord in de afdeeling correspondentie tegemoet ziende, teeken ik in afwachting, hoogachtend, uw dw. dr.,

L. v. K. te M.

Zoo u kunt nagaan, is in iedere aflevering van den afgeloopen jaargang op de laatste advertentiepagina onder de advertentiekosten de volgende bepaling opgenomen: „Bij het inbinden van den completen jaargang worden alle advertentiën in den inhoud en pagineering opgenomen, alzoo met den tekst een geheel vormend.”

Het is dus vóór alles tegenover de adverteerders eene verplichting, die wij onmogelijk kunnen nalaten, door eenen specialen inhoud te drukken voor de enkele abonnés, die de advertentiën minder gaarne in hunnen ingebonden jaargang wenschen. Evenwel begrijpen wij niet welk bezwaar er kan zijn tegen het inbinden der annonces, daar er van den aanvang af naar gestreefd is, ook dat gedeelte van ons tijdschrift zóó te verzorgen, dat het boek in zijn geheel er niet door ontsierd zou worden en nooit is eene uitbreiding der advertentiën ten koste van den omvang van den tekst geschied. Integendeel, hoewel de inleiding van aflevering 1 vermeldde, dat de tekst 24 pagina’s druks zou beslaan, met minstens 20 afbeeldingen, bevatten alle nummers 32 en het laatste 64 pagina’s, terwijl iedere aflevering meer dan het dubbele van het vastgestelde aantal illustraties inhield. Boden wij verschillende fabrikanten eene bijzondere gelegenheid voor reclame aan, dan hebben wij dit gedaan, om onze abonnés door de daaruit voortvloeiende voordeelen een tijdschrift te kunnen aanbieden dat hunne rechtmatige verwachtingen naar aanleiding der prospectus, zou overtreffen.

Bijna alle annonces zijn door ons ontworpen in overleg met de adverteerders, waarbij het natuurlijk wel eens moeilijkheden opleverde geheel onze eigen opvatting door te voeren en vaak moest een zekeren middenweg bewandeld worden. Toch vertrouwen wij dat deze 51 pagina’s door behandeling en uitvoering geen stoornis zullen teweeg brengen in de eenheid en het karakter van het tijdschrift.

De hoogte en breedte der kolommen van het zetwerk bepalen de afmetingen der advertentie-clichés en in aflevering 12 zijn de advertentiepagina's op hetzelfde papier gedrukt als de tekst en door een sprekend titelblad voldoende van het redactioneele gedeelte gescheiden.
Het advertentiegedeelte wordt steeds overal, ook in binnen- en buitenlandsche *kunst*-tijdschriften zeer verwaarloosd, hetgeen juist voortvloeit uit de gedachte, dat zij bij de inbinding *toch* verwijderd worden. Gebeurde dit niet, dan zouden de redacteuren van *kunst*-tijdschriften ook niet toestaan, dat fabrikanten zich in zoo'n banale en smakelooze vorm aan het kunstlievend publiek presenteeren. (Wel treft men in periodieken als *The Studio*, *Decorative Kunst* e.a. enkele zeer geestig geteekende annonces aan, maar alle bladen te zamen passen niet bij het karakter van het boek). Weinigen zullen zich de moeite geven, slechts eenigen aandacht te schenken aan dergelijke bladzijden, overladen met tegen elkaar inschreeuwende reclames, opgebouwd uit letters van de meest uiteen loopende types, die onderling niet de minste samenhang vertoonen.
Deze fout beseffende, is ons doel, in *Het Huis* eene poging te doen zien om ook hierin eene verbetering te brengen en als zoodanig behoort het eveneens tot het plan van onze uitgave. Hoewel overtuigd dat de verzorging nog beter kan zijn, willen wij ons echter niet schamen over de kleedij, waarin wij onze adverteerders gestoken hebben en breken daarom met de usance, ze als afgedragen plunje, liefst zoo spoedig mogelijk te verwijderen.

DE RED.





FIG. 1. BLOEMENTUINTJE.

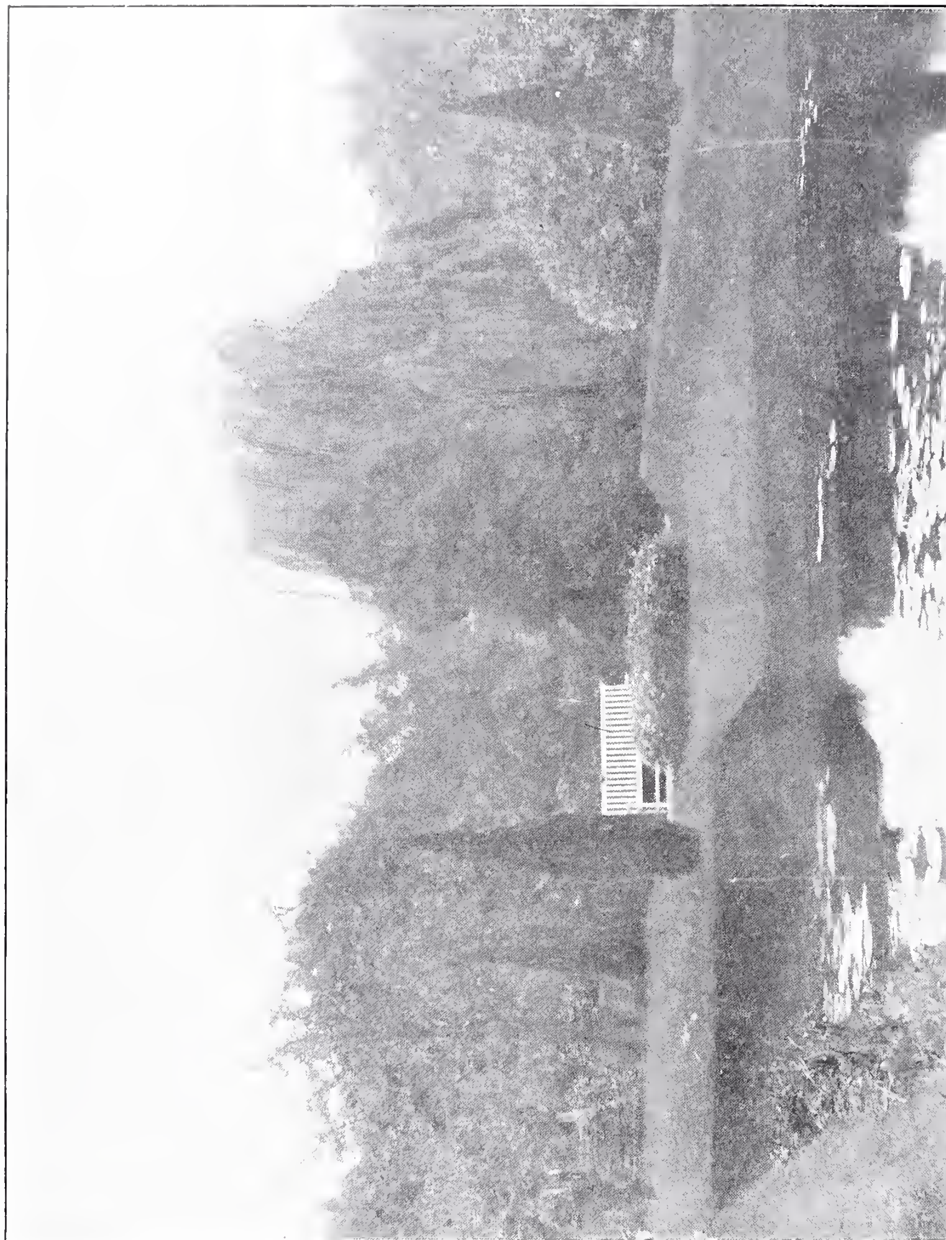
TUINKUNST

Als onmiddellijk bij het huis behoorend, is een korte beschouwing van den Tuin hier wel op haar plaats, hoewel het gebrek aan harmonie tusschen huis en tuin van het laatste honderdtal jaren een zóó nauwe betrekking niet zou doen vermoeden.

Tot in het begin der 19e eeuw werd de omgeving van buitenhuis of paleis steeds aangelegd in harmonie met het bouwwerk (zie fig. 7). De geometrische indeeling, de rechte statige lanen en goed onderhouden heggen toonden een opvatting van tuinarchitectuur, die sedert een eeuw reeds wordt verworpen, daar de voortbrengselen van die architectuur zoo zeer in strijd zijn met wat het natuurlandschap ons te zien geeft. De bouw- en tuinkunst die altijd hand in hand waren gegaan, steeds harmonieerend, werden van elkander verwijderd door een uit Engeland in de 18e eeuw tot ons gekomen richting, waarbij de tuinkunst zich geheel los maakte van de bouwkunst, om in de tuinen alléén het natuurlijk landschap op kleine schaal na te bootsen. In de 19e eeuw, dien tijd van veronachtzaming der beeldende kunsten, werd deze z.g. „landschapstijl," ook in ons land



FIG. 2. TUINAANLEG BIJ EEN LANDHUIS TE BLARICUM. (ACHTERGEDEELTE).



PLAAT VIII. AAN DEN VIJVER
„VIJVERHOF", EINDHOVEN.

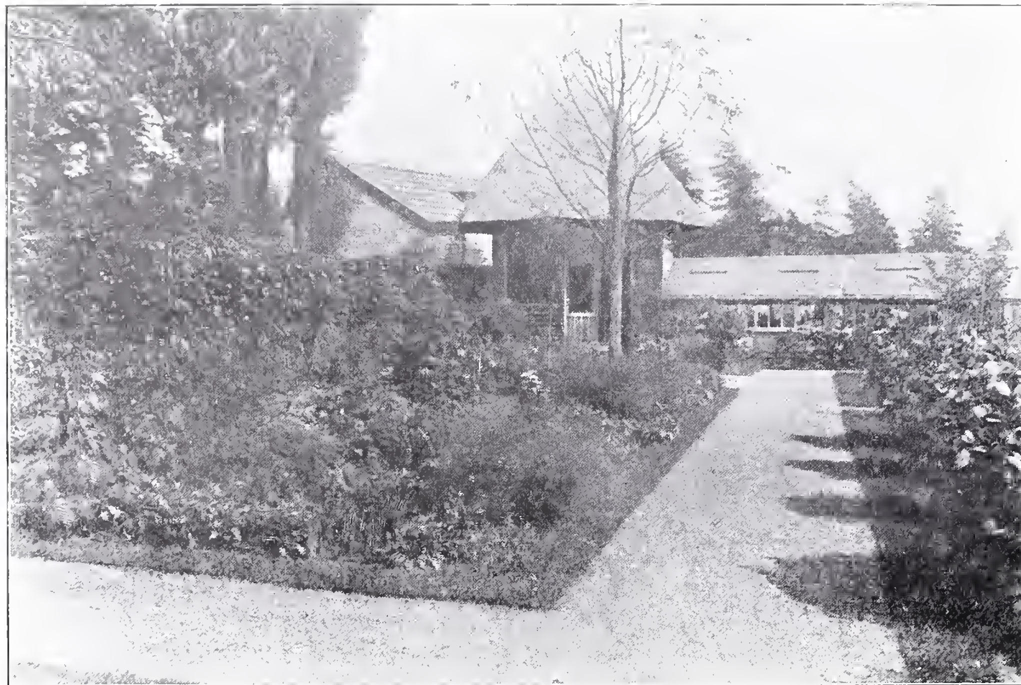


FIG. 3. TUINAANLEG LANDHUIS TE BLARICUM.

gretig aangenomen en thans zelfs nog bijna overal toegepast. De rechte lijn is sedert uit den tuin gebannen, van geometrische indeeling wil men niets meer weten, vlakke, horizontale terreinen mogen niet meer voorkomen. Immers redeneerde men — en velen stemmen daarmede ook thans nog in —: „de natuur moet onze leermeesteres zijn, en zoo goed mogelijk worden nagevolgd en nagemaakt. Nergens toont ons de natuur symmetrie, tevergeefs zoeken wij bij haar rechte lijnen, overal treffen wij geaccidenteerd terrein aan, en dit moet door ons in tuinen worden nagebootst."

Helaas zijn vele mooie buitenplaatsen uit de 18e eeuw en vroeger, zonder eenige eerbied voor die schoone producten uit hun tijd, door de aanleggers in landschapstijl verwoest geworden en vervangen door aanleg „imitatie natuur." Tegelijk met deze pogingen om op kleine schaal het landschap na te bootsen ging men toch in strijd met de natuur: het grasveld kort scheren, het bloembed in geometrischen vorm en het pad overal even breed aan-

FIG. 4. GROEP VASTE PLANTEN.



leggen, wat geheel buiten 't landschappelijk karakter valt en er niet toe bijdraagt het geheel harmonisch te doen zijn. De producten van deze landschapstijl zijn ons niet onbekend. Overal kunnen wij ze zien, die grootere en kleinere tuinen met slingerpaden en landschappelijke beplantingen, op heuvelachtig gemaakte terreinen met veelal waterplassen in de meest grillige vormen, opgesierd door nagemaakte rotspartijen (dikwijls nog van imitatie-natuursteen!) rustieke bruggetjes en vele andere af te keuren tuinsieraden.
De tuinaanlegger met deze 19e eeuwsche idealen, poogt bij het maken van een aanleg geheel vrij van de bouwkunst te staan en onbeinvloed daardoor, alléén de natuur te copiëeren. Het resultaat van dit pogen toont ons den tuin, die nóch voor een waar natuurvriend, nòch voor een waar kunstminnaar iets aantrekkelijks heeft, ja zelfs maar àl te spoedig in een parvenuïg karakter vervalt en daarbij altijd uitgestrekter wil lijken dan hij is. Zonder twijfel dragen deze tuinen er niet toe bij den goeden smaak van het publiek te ontwikkelen. Integendeel, het oog is er al zóó aan gewend en onbewust ook zóó door bedorven, dat men het fraaie van perspectief der rechte lijnen niet meer kan appreciëeren. Bij deze tuinen in „landschapstijl," zoo weinig harmonieerend met de gebou-



FIG. 5. TUINAANLEG „VIJVERHOF" TE EINDHOVEN.

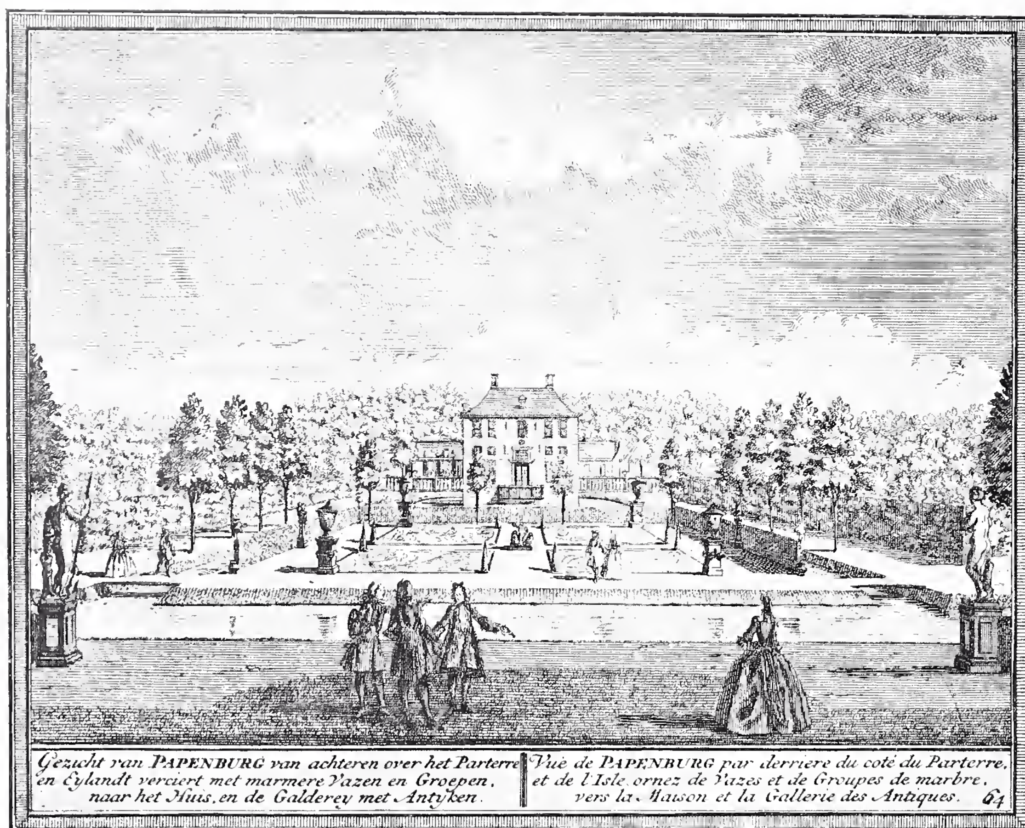
wen die zij omringen, kan men toch nergens van „tuinkunst" spreken. De natuur die ontstaan is *buiten* eenigen menschelijken invloed moet wel onderscheiden worden van „kunst," een uiting van menschelijken geest. Al worden nu in tuinen de planten gebruikt, die ook in de natuur voorkomen, de aanleg van een tuin moet daarom geen stukje natuur willen zijn en kan zulks ook nooit worden. De omgeving van een landhuis, de gronden om een deftig heerenhuis, het terrein bij het meest burgerlijke optrekje en bij den onbenulligsten revolutiebouw (die thans helaas ook 't platteland niet meer onbesmet laat), ja zelfs de begraafplaats en het volkspark, alles ademt den zelfden geest, alles toont landschappen met doorzichten en kronkelpaden. Natuurlijk is het materiaal aan boomen en heesters enz., daarin verwerkt, op zich zelf beschouwd onbetwistbaar mooi en draagt dit er veel toe bij, dat bij oppervlakkige beschouwing de aanleg over het hoofd wordt gezien. Vooral daar voorbeelden van goeden aanleg met goede toepassing van hetzelfde materiaal in ons land zóó schaarsch zijn.

Door de hedendaagsche gemakkelijke verkeersmiddelen en enkele economische belangen, alsmede door de eischen



FIG. 6. TERRAS MET RAND VAN BLOEIENDE PLANTEN.

FIG. 7.



Gezicht van PAPENBURG *van achteren over het Parterre en Eylandt verciert met marmere Vazen en Groepen, naar het Huis, en de Galderey met Antyken.*

Vuë de PAPENBURG *par derriere du coté du Parterre, et de l'Isle, ornez de Vazes et de Groupes de marbre, vers la Maison et la Gallerie des Antiques.* 64

van hygiëne wordt de drang naar „buitenwonen" steeds grooter. Ook het bouwen van vrijliggende huizen in en om de steden neemt toe en daardoor wordt het te bearbeiden gebied voor de tuinaanleggers aanmerkelijk ruimer. Het is zeer zeker te betreuren, dat waar de bouwkunst den laatsten tijd zoo'n grooten vooruitgang toont, de tuinkunst stilstaat. Deze toestand zal meer en meer verbeteren waar meer samenwerking komt. Thans reeds voelen sommige bouwmeesters zich genoodzaakt zèlf aanwijzingen te geven voor aanleg van het terrein om hunne huizen, omdat zij het principe van natuurnabootsing afkeuren. Dit worden dan tuinen geometrisch ingedeeld op horizontale terreinen en vormen een rustiger en aangenamer omgeving, meer in harmonie met het bouwwerk. Hoewel de aldus tot stand gekomen tuin als kunstwerk meer waarde heeft dan de conventioneele landschaptuin, is in de toekomst een andere oplossing toch wenschelijk.

FIG. 8.
'AD LANGS DEN
SLOOTKANT
TUINAANLEG
EINDHOVEN.



Het kan toch als regel worden aangenomen, dat het den bouwmeesters aangenaam zou zijn om den aanleg van den tuin over te laten aan tuinarchitecten, welke in hun streven met hen sympatiseeren. Deze laatste toch hebben zich speciaal daarvoor technisch ontwikkeld en bezitten meer materiaalkennis. Wanneer dan de tuinkunst de bouwkunst meer nadert en er meer samenwerking komt, dan zal er bij het huis een tuin ontstaan, die rust en gezelligheid ademt en ieder beschouwer weldadig aandoet. D. F. TERSTEEG.

* * *

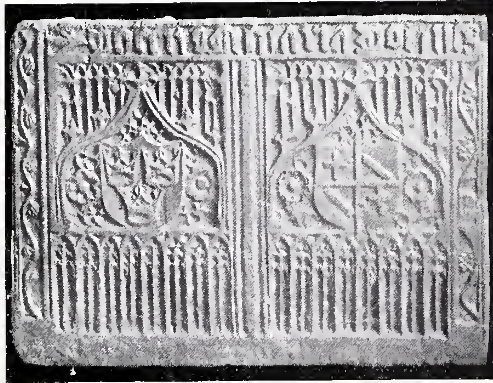
In den vorigen jaargang, aan het slot van eene kleine studie over het Moderne Landhuis (pag. 224) stipten wij reeds heel even het verband aan, dat er bestaat tusschen de bouwkunst en den tuinaanleg. Daar wij toen over dit onderwerp niet in détails konden treden, hebben wij de bespreking over de tuinarchitectuur tot later uitgesteld en waren nu in de gelegenheid eenige bladzijden voor dit zeer interessante onderwerp beschikbaar te stellen. Wij hebben hiertoe den heer Tersteeg, tuinarchitect te Naarden, als deskundige uitgenoodigd, die zich bereid verklaarde van tijd tot tijd enkele afbeeldingen van door hem uitgevoerde tuinen te geven en daarbij zijne beschouwing te voegen over den tuinkunst in het algemeen. RED.





PLAAT IX. MADONNA MET KIND, SCHILDERIJ IN DE PINAKOTHEEK TE TURIJN (± 1470), TOEGESCHREVEN AAN PETRUS CRISTUS.

FIG. 1. HAARDPLAAT. EIND XVE. COLL. SYPESTEIN TE LOOSDRECHT.



OVER HAARDPLATEN

Het geval is waarlijk meer curieus dan aangenaam: ik vraag de aandacht van den lezer voor een onderwerp, waarover het mij niet is gelukt ook maar iets te *weten* te komen. Vreemd lijkt het sujet toch allerminst: ijzeren haardplaten kent iedereen en zóó lang is het nog niet geleden, dat men voor een bang gezicht er een kocht.

Er zijn dan ook weinig musea in ons land, die niet een of meer exemplaren bezitten en particulieren, die „aan antiquiteiten doen", leven gewoonlijk niet erzonder. De lezer, die er geen mocht hebben, herinnere zich Dr. Vogelsang's artikel over „onze schouw", waar schoorsteenen, van haardplaten voorzien, niet ontbreken (zie: jaargang III, blz. 36 vv., figuren 3, 5 en 7).

Maar, met uw welnemen! Wat gij daar, en overal, zoo gemakkelijk te zien krijgt, het zijn alle haardplaten, op zijn best niet ouder dan de tweede helft der zestiende eeuw en de meeste dateeren van nóg later, uit de zeventiende.

Men ziet daar Oud- en Nieuw- testamenmentische verhalen op afgebeeld (vaak: Abraham's Offer, of Christus en de Samaritaansche Vrouw), dan, heel dikwijls: de leeuw in den Hollandschen tuin, of een allegorische dame, die de Gerechtigheid, de Vrijheid of de zeven geünieerde gewesten voorstelt; eindelijk: Maurits of Frederik Hendrik te paard, Tromp op een triomfwagen, ook wel: Willem den derde; soms alleen eenige wapens. Deze platen zijn meest alle van onderen rechthoekig, van boven half-cirkelvormig en de voorstelling is gevat, naar gelang van den tijd, in meer of minder barokke omlijsting, die in het kuifstuk nogal eens een paar dolfijnen vertoont.

Over deze haardplaten nu zal ik zwijgen,



FIG. 2. HAARDPLAAT. EIND XVE. COLL. SYPESTEIN TE LOOSDRECHT.

FIG. 3. KACHEL-PLAAT EIND XVe. COLL. SYPESTEIN. KUNSTNIJV. MUSEUM DEN HAAG.



om de goede reden, dat zij het aankijken niet waard plegen te zijn.

Hier wensch ik te spreken over hunne voorzaten, waaronder ik mooie dingen heb gevonden en die mij voor de kwellende vraag hebben gesteld: sinds wanneer zijn zij in gebruik en waar werden zij gemaakt.

Waartoe zij dienden is duidelijk: het op ijzeren vuurbokken, of in een vuurkorf, vlammend hout- of turfvuur moest den achterwand van den schoorsteen blakeren en zwart branden. Of deze gewit was, met tegels bekleed of „schoon gemetseld" — zoo'n donkere roetvlek stond niet fraai en wij begrijpen dus, dat men op de meest bedreigde plek, eene bekleeding wilde aanbrengen, die minder van rook en smook te lijden had, of tenminste het kwaad binnen een netjes afgeperkte ruimte bepaalde.

Maar — en hier staan wij eensklaps midden in het probleem — het schijnt, dat men eerst tamelijk laat deze, zoo voor de hand liggende, voorziening heeft getroffen.

Een veertiende-eeuwsche schoorsteen in de abdij te Mortain is, volgens Viollet-le-Duc, bekleed met een gegoten ijzeren plaat[1]). Daar deze onversierd is, ontbreekt elke aanwijzing omtrent haren ouderdom. Maar al zou zij ook uit denzelfden tijd dagteekenen als de schouw, dan ben ik toch geneigd te gelooven, dat zij niet de regel, doch eene uitzondering aangeeft, wijl niet alleen een middelnederlandsch woord voor onze haardplaat schijnt te ontbreken (zie in

[1]) *Dictionnaire rais. de l'arch.*, i. v. cheminée.

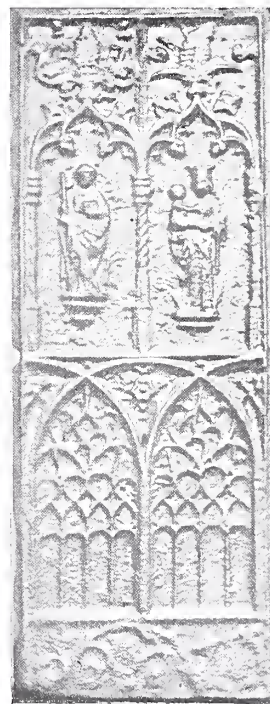


FIG. 4. HAARD-PLAAT EIND XVe. COLL. FREDERIKS, MIDDELBURG.

FIG. 5. KACHELPLAAT OMSTR. 1500. COLL. FREDERIKS, KUNSTNIJV. MUSEUM DEN HAAG.



heb ik er nimmer een afgebeeld gevonden. Zeer overtuigend is in dit opzicht het aan Petrus Cristus toegeschreven schilderijtje in de pinacotheek te Turijn (zie de plaat), waar men den schoorsteen vlak van voren te zien krijgt, waar tal van voorwerpen zoo nauwkeurig zijn weêrgegeven, dat men eene kamer uit de tweede helft der vijftiende eeuw, alleen met deze gegevens, uitvoerig zou kunnen beschrij-

het *Mnl. Wdb.* de samenstellingen met haard en met ijzer), maar ook een zeer nauwkeurig onderzoek naar de inrichting van den middeleeuwschen schoorsteen in Duitschland betreffende dit voorwerp niets aan het licht heeft gebracht [1]). Ook op de schilderingen van middeleeuwsche interieurs, welker liefdevolle behandeling van alle accessoires toch niet gemakkelijk een zoo in het oog vallend voorwerp als de haardplaat zou vergeten,

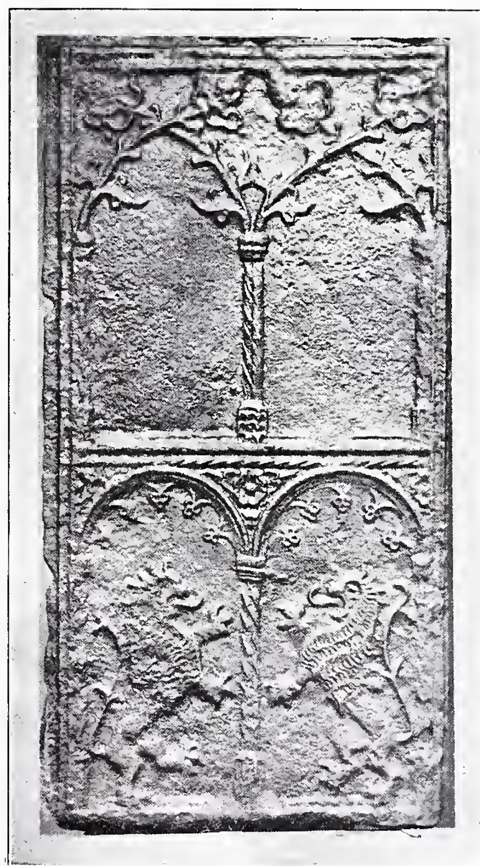


FIG. 6. HAARDPLAAT OMSTR. 1500. COLL. FREDERIKS, MIDDELBURG.

[1]) M. Heyne, *Das deutsche Wohnungswesen*, S. 239—245.

ven, en waar toch de schoorsteenplaat ontbreekt [1]).

[1]) Vgl. ook in den vorigen jaargang, blz. 34, fig. 1. Op plaat XLIII schijnt de schoorsteenwand bekleed te zijn met een houten schot, dat 's winters kon worden weggenomen.



FIG. 7. HAARDPLAAT EIND XVe. COLL. FREDERIKS, MIDDELBURG.

Intusschen, dat tegen het eind der vijftiende eeuw de ijzeren haardplaat zeer zeker in gebruik is geweest, bewijzen ons de exemplaren zelf, die bewaard bleven in betrekkelijk groot getal. De heer J. A. Frederiks te Middelburg, een verzamelaar van wiens gelukkigen speurzin al menige illustratie in dit tijdschrift getuigde, verraste mij onlangs met een serie foto's naar gothische haardplaten en, aldus oplettend geworden, vond ik er ook nog enkele in de collecties van Jhr. C. H. C. A. van Sypesteyn, tentoongesteld in het



FIG. 8. HAARDPLAAT, OMSTR. 1500, IN DEN KUNSTHANDEL TE AMSTERDAM.

kunstnijverheidsmuseum te 's-Gravenhage en in de oudheidkamer te Nieuw-Loosdrecht.

De voorwerpen vervolledigen alweder onze kennis van het laat-middeleeuwsch interieur, bij welks overige inrichting zij zich in opvatting een behandeling geheel aansluiten.

Zij zijn alle van ijzer gegoten en wel, blijkens hun rimpeligen achterkant, zonder vormkasten („op den haard").

Het betrekkelijk scherpe modelé, dat, niettegenstaande de inwerking van vuur en roest, de meeste nog vertoonen, wijst er wel op, dat de vormmassa deugdelijk was samengesteld en toebereid en dat het model, althans voor de vlakke en de kantige gedeelten uit eene harde stof bestond. Ik zou daarom meenen, dat de paneelen met hunne geprofileerde omlijstingen en architecturale vullingen in houtwaren gesneden, waarop dan de figuren in klei of was werden aangebracht. Dit is te meer waarschijnlijk, wijl dit procédé het den gieter mogelijk maakte om, met behoud van het grootste deel van zijn model, toch aan de bizondere wenschen zijner lastgevers te voldoen, daar hij in hetzelfde houten kader verschillende figuren of familiewapens kon aanbrengen.



FIG. 9. HAARDPLAAT OMSTR. 1500. COLL. SYPESTEIN TE LOOSDRECHT.



FIG. 10. KACHELPLAAT OMSTR. 1500. COLL. FREDERIKS TE MIDDELBURG.

De lijsten op de in figuur 2 afgebeelde plaat en het aan den Kerbschnitt herinnerend motief, dat het onderpaneel van figuur 7 versiert, doen trouwens zeer sterk aan houtbehandeling denken.

Beschouwen wij nu de hier bijeengebrachte haardplaten wat nader, dan treft het ons, dat sommige, hoewel op verschillende plaatsen gevonden, een zeer sterke overeenkomst vertoonen. De in paren bij elkander gezette afbeeldingen (fig. 1 en 2, 3 en 4, 5 en 6) maken nader betoog overbodig, om de conclusie te wettigen, dat deze platen groepsgewijze uit dezelfde werkplaats herkomstig zijn, waarom kan

worden aangenomen, dat hunne makelij eene aan bepaalde centra gebonden industrie was en niet een werk, dat overal gebeurde.
De vraag rijst nu welke die centra waren en brengt ons voor een nieuw probleem. Men is geneigd hen te zoeken in een buurt, waar ijzer een gemakkelijk-te-verkrijgen materiaal was — dus buiten ons land — en dan denkt men van zelf aan de streken waar de ijzeren kachels het eerst zijn gegoten, temeer omdat eenige der platen (fig. 3, 5, 10 en 11) een onversierden rand vertoonen, die eer bij eene kachelbekleeding, dan bij een haardplaat verklaarbaar is. Wij zouden onze platen dan voor Zuid-Duitsch of Zwitsersch werk moeten houden.
Nu komt een ornament als dat van fig. 10, zoowel om het weinig bollend relief als om het motief — de wijnrank —, inderdaad geheel overeen met het snijwerk van Zuid-Duitsche meubelen van omstreeks 1500 en de op fig. 11 afgebeelde plaat heeft eveneens een sterk Duitsch accent. Twee latere, zestiende eeuwsche platen, in de Lakenhal te Leiden, die inscripties bezitten, waarvan de eene, franchement Duitsch: „Hector von Brögel" luidt en de andere, ietwat germaniseerend: „freede den menschen op erden" geschreven is, versterken de meening, dat zeer zeker althans een deel der in Nederland gevonden haardplaten voortbrengselen zijn der Duitsche industrie.
Waar daarenboven in ons land, voor hetzelfde doel, als waartoe de ijzeren platen dienden, relieftegels van aarde werden gebakken en zeker sinds 1500, voelt men zich des te eer geneigd te gelooven, dat deze laatste de eigenlijk-nationale bekleedingswijze van den schoorsteen waren en dat de haardplaten steeds zijn geimporteerd.
Toch meen ik, dat deze conclusie niet geoorloofd is. Naar de wapens, die op onze platen voorkomen, heb ik nog geen opzettelijk onderzoek ingesteld. Maar de indruk, dien zij geven, is toch in geen enkel opzicht beslist Duitsch te noemen:



FIG. 11. KACHELPLAAT MIDDEN XVIe. COLL. FREDERIKS TE MIDDELBURG.

hunne emblemen en samenstelling hebben niets on-nederlandsch.

Het gesleten modelé der heiligenfiguurtjes moge voorts al geen al te besliste kenmerken meer dragen — ik zou toch denken, dat zij, alle bij elkander genomen, er allesbehalve Duitsch uitzien en zoowel het deemoedige Johannesbeeldje (fig. 8), met de in weinige plooien vlot-aangegeven drapeering, als de gemoedelijke Petrus (fig. 4), in wiens kleed even weinig van den Over-Rijnschen, kronkeligen „Faltenwurf" is te bespeuren, lijken mij stellig van goed-Nederlandschen bloede. En het meerman-motief (fig. 2) schijnt in Holland bizonder thuis.



FIG. 12. HAARDPLAAT OMSTR. 1530. COLL. DE TUERS. KUNSTNIJV. MUSEUM DEN HAAG.

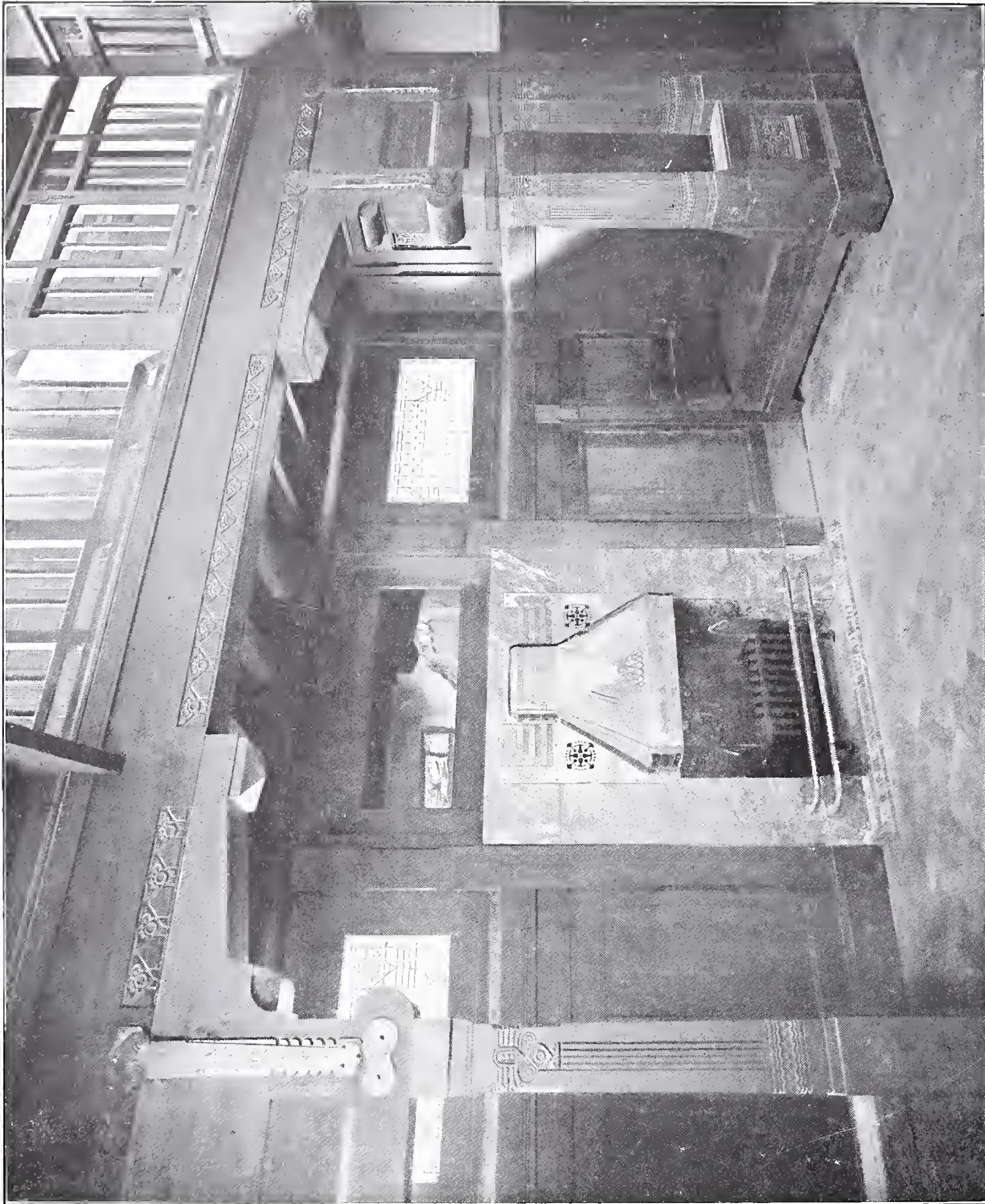
Tevoren heb ik den lezer gewaarschuwd, dat ik het tot *weten* in deze materie nog niet had gebracht. Maar zonder dan iets met stelligheid te willen beweren, geloof ik toch, als nader onderzoek waard, te mogen aanduiden de meening, dat, zoo goed als in de zeventiende eeuw, ook in het het laatst der vijftiende en het begin der zestiende, in Nederland ijzeren haardplaten zijn gemaakt.

Dat zij in denzelfden tijd ook uit Duitschland werden ingevoerd gaf ik reeds toe, en dat onze voorvaderen ze ook nog van elders betrokken wil ik ten slotte zeggen en waar maken met eene verwijzing naar fig. 12, waarvan zoowel de kloek-neêrgezette en fraai gemodeleerde Adam en Eva, als het sierlijk renaissance-ornament, aan de sculptuur van het zestiende-eeuwsche Fransche meubel doen denken.

Een archeoloog zal in onze platen nog wel meer vinden op te merken: de uitrondingen b.v. aan hunnen buitenkant, blijkbaar bestemd voor de duimen, die hen aan den muur moeten bevestigen; dan de eigenaardige afmeting van enkele specimina (o.a. fig. 9), die geeft te vermoeden, dat deze hooge platen (± 2 M.) paarsgewijze werden toegepast.

Maar om de aandacht te vestigen op het vrijwel verwaarloosde onderwerp moge het hier aangevoerde volstaan.

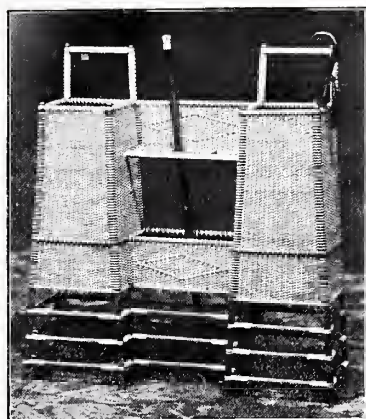
JAN KALF.



PLAAT X. SCHOUW IN DE HAL.
WOONHUIS KORTE VIJVERBERG, 'S-HAGE.

FIG. 1.
CAKE-STAND.





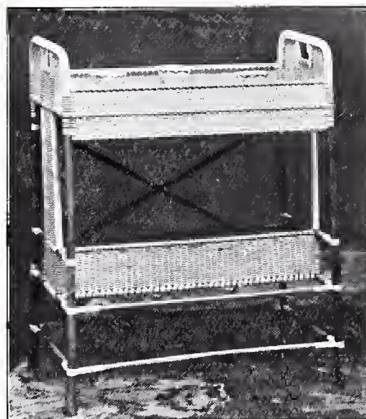
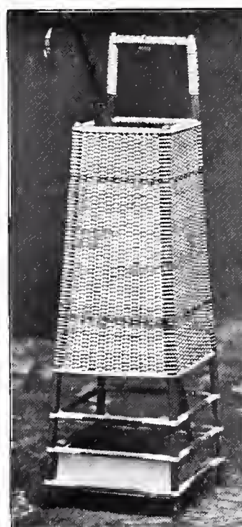


FIG. 2.
PARAPLUIE-STANDAARD.
FIG. 3.
THEETAFEL.

TOELICHTING BIJ DE PLATEN

Reeds in den vorigen jaargang (aflevering 4) hebben wij den verbouw behandeld van het woonhuis Korte Vijverberg te 's-Gravenhage en daarbij verschillende schets-ontwerpen gereproduceerd, in het bijzonder voor de verbouwing van het trappenhuis met de hal. Nu dit werk voltooid is, zijn wij in de gelegenheid enkele fotografische opnamen te plaatsen, die de uitvoering van deze betimmering te zien geven. Het geheel is uitgevoerd in eikenhout, in de was gewreven en versierd met ornamentaal snijwerk; de wanden zijn in de specie geschuurd en wit geschilderd; het plafond wordt ingedeeld door moer- en kinderbalken. Om de zware sleutelstukken, welke de moerbalken dragen, zijn beugels van blank ijzer geklonken. Op alle verdiepingen van het trappenhuis zijn parketvloeren gelegd. De groote ramen aan de straatzijde en ook enkele deurpaneelen zijn met gebrand glas in lood gedicht. (Reeds vroeger zijn enkele van deze ramen als bouwkundige détails geplaatst, Jaargang



RIETEN MEUBELEN. „HET HUIS".

FIGUUR 4.
PARAPLUIE-STANDAARD.



PLAAT XI. HAL IN HET WOONHUIS KORTE VIJVERBERG, 'S-GRAVENHAGE.



FIG. 5. TRAPPENHUIS. WOONHUIS K. VIJVERBERG, 'S-GRAVENHAGE.

III, pag. 275, 277, 279). De deuren zijn van geel koper beslag voorzien.
De schouw van plaat X is opgesteld van groen Siberisch marmer met koperen haardkap en gesmeed ijzeren vuurkorf.
De zitbanken aan weerszijden van dezen haard zijn met groen varkensleder bekleed.
Dit zijn in hoofdzaak de materialen, die bij de verbouwing van dit trappenhuis met hal gebruikt zijn.
Wij zijn ditmaal van onze gewoonte afgeweken, door de afbeeldingen van dit in-

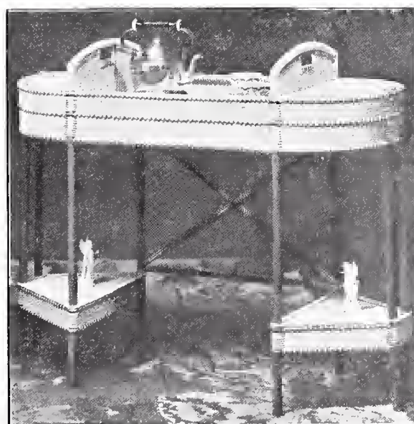
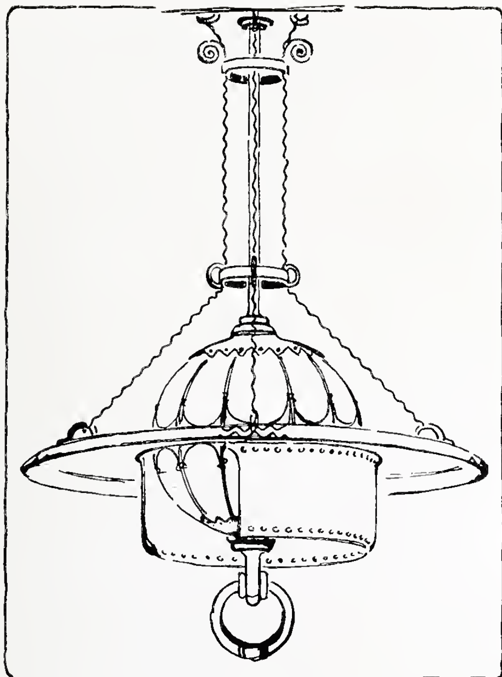


FIG. 6. THEETAFEL.



PLAAT XII. TRAPPENHUIS. WOONHUIS
KORTE VIJVERBERG, 'S-GRAVENHAGE.

FIG. 7. SCHETS VOOR EENE ELECTRISCHE HANGLAMP.



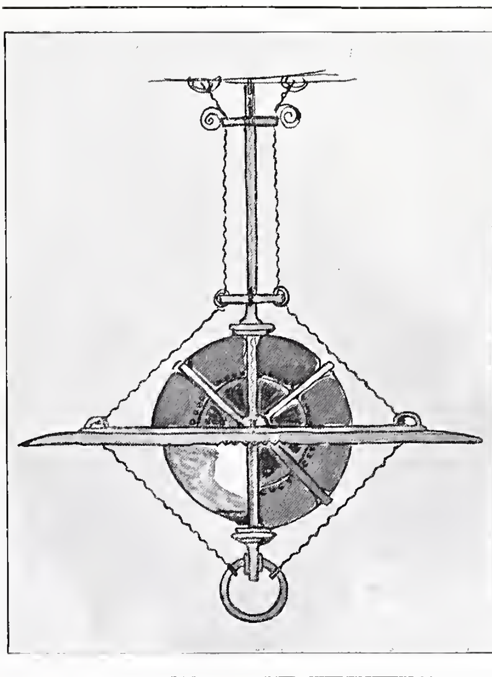


FIG. 8. SCHETS VOOR EENE ELECTRISCHE HANGLAMP.

terieur te geven, zonder de daarin behoorende meubelen. Wij hebben dit gedaan om de architectuur beter tot haar recht te doen komen, daar deze uit den aard, bij een trappenhuis van meer importance is dan bij een kamerinterieur. Bij de verbouwing van het oude woonhuis te 's-Hertogenbosch, waarvan wij in jaargang III, afl. 12 reeds de kleine hal afbeeldden, is de salon in Louis XVI-

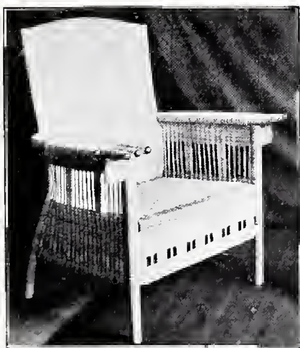
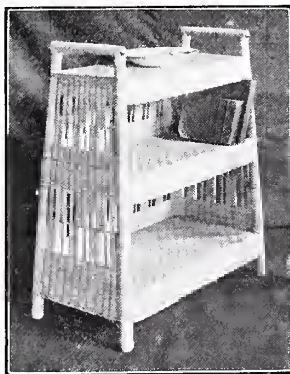


FIG. 9. LEUNSTOEL.



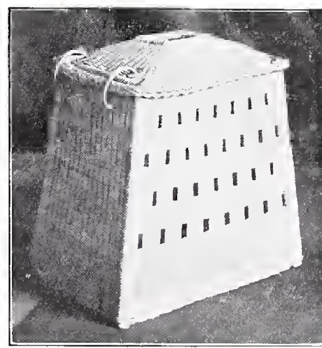


FIG. 10 BOEKEN-TAFELTJE.
FIG. 11. WASCHMAND.



PLAAT XIII. SALON. WOONHUIS
TE 'S-HERTOGENBOSCH.

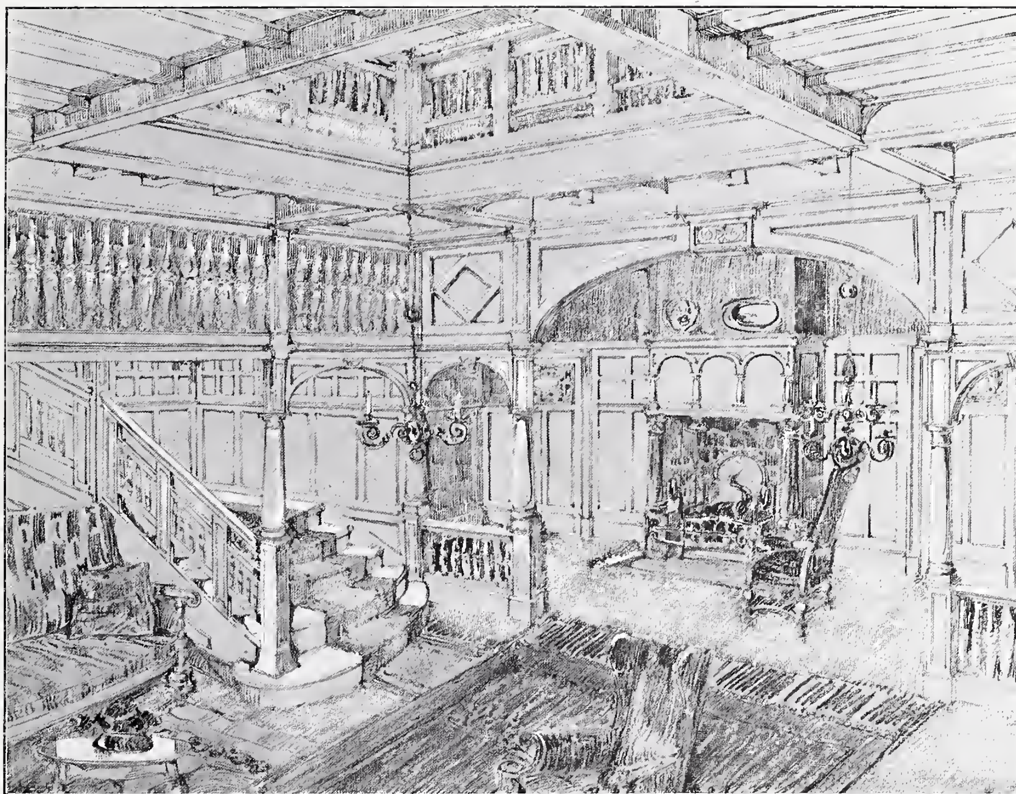


FIG. 12. SCHETS-ONTWERP VOOR EEN HAL.

karakter uitgevoerd. De wanden zijn met groene stof behangen; het plafond is gepleisterd en de betimmering van deuren en schouw is wit geschilderd. Mahoniehouten meubelen met groen trijpen bekleeding staan op een geel Deventer tapijt. De groen marmeren schoorsteenmantel omsluit een gesmeed ijzeren open vuurkorf, met twee vulkachels aan weerszijden, die door geel koperen, à jour gewerkte roosters met deurtjes zijn afgesloten. Hierdoor kan bij verwarming de temperatuur nauwkeurig geregeld worden. De schoorsteenboezem wordt door gecaneleerde pilasters afgesloten, terwijl op de basementen koperen wandluchters zijn aangebracht. Boven den spiegel is eene teekening in sanguine ingezet, met eene ovaalvormige omlijsting.

Als tusschen-tekst-figuren zijn nog enkele afbeeldingen opgenomen, naar rieten meubelen van dagelijksch gebruik, een paar schetsen voor electrische wandlampen, met draaibare lichtschermen benevens eene schets voor een hal in Renaissance-karakter (fig. 12).



PLAAT XIV. SCHOUW IN DE SALON
WOONHUIS TE 'S-HERTOGENBOSCH.



FIG. 1.
INKTSTEL UIT DE
VERZAMELING V.
PROF. DR. O. LANZ
TE AMSTERDAM.

EEN MERKWAARDIGE INKTKOKER

Het stuk dat wij hierbij voor 't eerst kunnen reproduceeren is te merkwaardig om het als onderdeel in een grooteren samenhang te bespreken. Het schaart zich niet in de rij, maar staat geheel op zich zelf en verdient om zijn wondere aantrekkelijkheid en raadselachtige geïsoleerdheid tevens, in alle opzichten eens voldoende te worden afgebeeld.

We zien een liggend, naakt meisje, de linker hand steunt het hoofd, de rechter omvatte een hol voorwerp, dat, naar het beloop van zijn buitenwand, oorspronkelijk urnvormig moet geweest zijn en thans, daar het stuk niet als document in een Museum bewaard zal worden, maar in een particuliere verzameling in 't leven zal worden gebruikt, voorloopig ook in dien geest is gerestaureerd.

De beenen zijn iets gekruisd en met het bekken ten opzichte van den romp gedraaid. Het gezicht is jong, de vormen vast, maar nergens scherp, de oogjes met hun zware bovenlid hebben die eigenaardig, men mag wel zeggen, „glundere" uitdrukking, die, met den om het mondje spelenden glimlach, het geheele gelaat een eigenaardig enigmatieke vriendelijkheid geeft. De zware haren golven naar achteren en zijn, om de lijn van 't hoofd niet door een te groote massa te bederven, niet los néér gelaten, maar door een smallen band vastgehouden. Boven het voorhoofd vertoont zich een ronde schijf. Het linker voetje en de rechter onderarm waren afgebroken, wat bij het harde maar broze materiaal, zwart marmer, begrijpelijk is. Naast de liggende figuur vertoont het voetstuk eenige holten, (Fig. 2) waarvan de

FIG. 2. DEZELFDE INKTKOKER VAN BOVEN GEZIEN.



grootere vermoedelijk voor lak, geldstukken en dergl. heeft gediend, de kleinere voor het insteken van pennen bestemd waren, terwijl de bovengenoemde urn den inkt bevatte. Links naast den romp ligt een onbeschreven bordje, in den vorm die in 't begin van de 16e eeuw, toen Italiaansche allures gaarne werden overgenomen, meer voorkwam.

Het geheel is dus een met groote liefde bewerkt inktstel. In dit bij uitstek harde materiaal moet het een enormen arbeid en groote kunstvaardigheid hebben vereischt om zóó alle lichaamsvormen, die in den romp met groote stelligheid en niet zonder anatomische kennis zijn weergegeven, te laten spreken. De deelen aan bekken en onderlijf getuigen niet alleen van fijn gevoel voor de natuur, maar tegelijk van zelfbeheersching die den kunstenaar er voor behoedde, hier de effecten der weeke en gespannen huidpartijen zoo ver te drijven dat de samenhang met de magerder en soms haast tot op 't been geïnterpreteerde leden verloren ging. Zoo is er iets kostelijk jongs in dat lichaam gebleven en toch ook overal het karakter van de harde grondstof tot zijn recht gekomen. Enkele moeilijkheden als de overgang van de borsten naar de dicht daaronder aansluitende huid zijn niet geheel overwonnen, evenals overal waar het materiaal in geringe quantiteit kon blijven staan bv. aan den linker geheel vrij bewerkten pols een kennelijke voorzichtigheid van bewerking en daardoor zekere onafheid kennelijk is.

Vreemd blijven de volgende feiten:

Het onverklaard aanzetten van de ronde plaat op 't voorhoofd, zonder dat een band of iets dergelijks zichtbaar is.

De nietgeheel duidelijke aanhechting van het haarlint.
De zeer groote en vreemd gevormde ooren.
Het onbeschreven, en toch blijkbaar voor inscriptie gedachte, bordje op het voetstuk.
Hierop willen we straks nog even ingaan. Zulk een voorwerp onmiddelijk juist te dateeren en zekerheid te krijgen omtrent de herkomst is verre van gemakkelijk, daar we, naar ik reeds zeide, geen geschikt dergelijk stuk ter vergelijking hebben. Toch blijft er, na onderzoek van zooveel mogelijk materiaal — we hebben ons, totnogtoe tot het gepubliceerde en bekende moeten bepalen — niets anders over dan het voor Duitsch werk uit het begin der 16e eeuw te verklaren.
Daartoe leidden: de behandeling en uitdrukking van het gezicht, met het karakteristieke vooruitstekende bovenlipje, en den breeden snit, de discreet lachende trek van den mond, de vormen van het neusje, jukbeenen en wangen. Italiaansch is het, dunkt ons, reeds niet om de smalle tenger gevormde schoudertjes en de bovenpartij der borst met het voor den dag komende sleutelbeen. En ook de ietwat geknakte, op verschillende plaatsen hoekig gebroken lijnen van armpjes en beenen, met de niet juist en consequent genoeg geobserveerde draaiïng van het lichaam schenen dit aan te geven. Het is hier de plaats niet op dit alles uitvoerig in te gaan, ik hoop dit binnenkort elders te kunnen doen, hier zij er alleen op gewezen, dat zulke hoekige lichaamswendingen karakteristiek zijn voor een geheele reeks van wat opzettelijk abstrakt geconstrueerde naaktfiguren, uit den wijden kring der Zuid-Duitsche meesters (Fig. 3) der vroege 16de eeuw. In dien kring past ook het Italiaansch georneerde naambordje, past ook de voorstelling der nimf, die hier nu zeer geschikt als bronnimf en behoedster van de kostbare inktbron dienst doet. Het zonderling gedraaid liggen van het figuurtje, zoodat romp en beenen in ten opzichte van elkaar verschillend geplaatste vlakken komen, is in dien kring ook niets buitengewoons en gaat naar het mij voorkomt, evenals zooveel vreemde vormen uit dien tijd, terug op Italiaansche motieven die men nog niet geheel en al precies kon verwerken. Daarom heb ik hierbij eenige voorbeelden afgebeeld die in enkele opzichten analogieën vertoonen.
Terwijl Fig. 4 een Venus, fonteinbeeldje van Giovanni da Bologna, zeker van later datum is dan de Duitsche nimf, is de naakte Mars op het mooie schilderij van Piero di Cosimo te Berlijn (Fig. 5) zeker vroe-

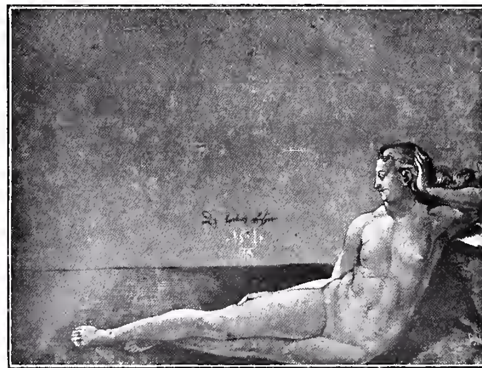


FIG. 3. LIGGENDE NIMF DOOR ALBRECHT DÜRER, PENSEELTEEKENING OP GETINT PAPIER.

ger en zoo geven ons beide reproducties eenigszins het begin en het einde aan van het tijdperk waarin we het stuk in kwestie dienen te stellen.

Aan Conrad Meit, den schepper der charmant-naïeve Eva uit het Museum te Gotha, wiens naam wel eens bij den inktkoker genoemd is, valt niet te denken. Meit heeft een gansch verschillende opvatting van het naakt, het is alles losser weeker, herinnert meer aan Mabuse en de Antwerpsche meesters. We hebben hier met een meester te doen die het naakt veeleer hard en kantig ziet, die ook meer bewust streng composeert en minder à tout prix naturalist wil zijn voor zoover het op stofuitdrukking aankomt, doch wiens talent zich bovenal leent tot het scheppen van monumentaal geteekende figuren als versiering van een voorwerp.

Zou men iemand willen noemen wiens kunstrichting er op een of andere wijze mee in verband zou kunnen worden gebracht, dan zou men aan Peter Vischer Jr. moeten denken. Zijn bronzen inktvat in Berlijn, eveneens met een, ditmaal staande, figuur versierd, vertoont inderdaad eenige overeenkomst. [1])

Overtuigen zal dit wel zeker niemand, dat in beide gevallen dezelfde ontwerper aan 't werk is geweest, maar er is toch in ieder geval een soort van engere formeele omgeving aan het straks nog zoo ten eenenmale geïsoleerd staande stuk gegeven en dat geeft altijd reeds eenigen vasten grond, waarop we later verder hopen te kunnen bouwen.

[1]) Door een ongelukkig toeval kan de hierbij behoorende reproductie eerst in een volgende aflevering verschijnen.

Eenige zonderlingheden straks reeds aangeduid wil ik nog even nader behandelen: Het, buiten kijf vreemde ronde schildje in het haar, terwijl men geenerlei bevestigingsmiddel ziet, en voorts de zeer leelijke ooren.

Het schildje wordt ons reeds minder vreemd, als we er een Italiaansche prent uit de serie die men vroeger voor speelkaarten [1]) hield, naast leggen. (Fig. 6.)

Op dit prentje van een Ferrareeschen meester zien we eveneens vóór op 't voorhoofd van een figuur een versiering, die, zonder zichtbare bevestiging, recht over-

[1]) Tegenwoordig houdt men ze voor een soort van didactisch prentenboek.



FIG. 4. VENUS. FONTEIN-BEKRONING DOOR GIOVANNI DA BOLOGNA.



FIG. 5. MARS EN VENUS SCHILDERIJ VAN PIERO DI COSIMO, MUS. TE BERLIJN.

eind staat. De tegenwerping, dat we hier dan ook met een engel te doen hebben, verliest zijn kracht, door het wederwoord, dat de Maagd met de inkturn een nimf is. Ook de golving van het naar achter vallende haar is verder eenigszins in denzelfden geest behandeld, maar het gezichtstype is ronder en voller; zuiver Ferrareesch.

Waaruit is nu af te leiden, dat onze figuur werkelijk als nimf gedacht is? De urn alleen maakt een verklaring als bronnimf wel plausibel, maar niet afdoende, de groote, blijkbaar vergroeide, ooren echter wijzen met stelligheid op iets niet menschelijks. Evenals de Saters hun horens, paarde- en bokkeooren hebben, zoo heeft de Duitsche beeldhouwer deze jonkvrouw als fabelwezen willen karakteriseeren door dat vreemde, maar toch niet al te opvallend aangebrachte, dierlijke oor.

* * *

Hoe dit alles echter ook zij, de hoofdzaak is, dat we hier een buitengewoon werk voor ons hebben dat om zijn mooie lijn en de meesterlijke behandeling van het ijzerharde materiaal, [1]) maar toch allermeest om zijn pittige oorspronkelijke expressie in ieder deel, dat geheel af is, [2]) in bewonderende ontroering brengt.

Hoe dikwijls men het ook voor zich ziet staan, steeds meer wordt de ingetogen schoonheid van dien maagdelijken thorax en dat prachtige bekken, van dat gespierde halsje en het raadselachtig lachend ge-

[1]) De materie is zoo langzaam prachtig dóór en dóór zwart geworden, zoodat ze er zelfs aan de breuken als ebbenhout uitziet. Bij versche bewerking is deze steen blauw en patineert, als men zoo zeggen mag, slechts zeer langzaam tot op zekere diepte.

[2]) Het is werkelijk niet onmogelijk, dat de linker arm en ook de beenen nog niet tot in de alleruiterste puntjes áf zijn. Bij de groote hardheid van de stof verbaast zooiets minder, daar tot het eigenlijke afmaken zeer veel tijd vereischt wordt. Dan is ook het cartouche bordje zeker *nog* onbeschreven; afgeslepen is het niet.

FIG. 6. ANONIEME ITAL. PRENT UIT DE 2E HELFT DER 15E EEUW. ENGEL MET DE STERRENSFEER.



zicht, ons ontdekt. En denken we 't ons eens gemonteerd, zooals het was, met wat brons wellicht als deksel op de inkturn, met een paar witte pennen in de pennegaten, dan moeten we toch wel bekennen, dat zulk een inktstel onze schrijftafel reeds op zichzelf tot een boeiende plek zou maken.

Moge de publicatie van dit tot nog toe aan slechts zoo weinigen bekende stuk er toe leiden, dat ook de door ons nog geenszins opgehelderde vraag naar de herkomst eens door een bevoegde beantwoord worde, dan is het doel dezer regels meer dan bereikt. Voorloopig toch blijft deze kwestie duister en wekt het vreemde geheel en al alleen staan van het voorwerp bij de nadere studie nog altijd eenige voor het genot schadelijke onrust. WILLEM VOGELSANG.





Nu de gezondere smaak meer en meer veld begint te winnen, zou ik U wat wenschen te vragen met 't oog op binnenarchitectuur.
Bij de zoo verlokkelijke kiekjes in Uw maandschrift wat woninginrichting betreft, kom ik iedere keer tot de bittere ontdekking, dat al dat schoons voor de meeste menschen niet is weggelegd.
Zou het niet mogelijk zijn dat U in een artikel algemeene wenken gaaft omtrent: verlichting van kamers, gordijnen muurvlakverdeeling, bespanning van muren als lambrizeering, plaatsing van meubels, open haarden, materiaal enz. om wat algemeener en spoediger uit de wansmaak te geraken?
Mocht het met het oog op Uwe roeping als architect een onbescheiden wensch zijn, zoo bied ik beleefd mijne verontschuldigingen aan.
Hoogachtend Uw getrouwe lezer,
F. J. B. te D.
In 't algemeen hebt U zeker gelijk: Goede waar en schoonheid zijn in onze maatschappij nog altijd niet met geringe middelen te verkrijgen. Maar wie zich te beheerschen weet in zijn verlangen, zal toch met smaak en overleg en vooral door het betrachten van „edele soberheid" veel kunnen doen. Wij raden U aan de wenken eens door te lezen die Schultze Naumburg in zijn boekje „Häusliche Kunstpflege" jaren geleden, ook juist met 't oog op huurhuizen, gegeven heeft. Overigens heeft U ons op een leemte attent gemaakt in 't geen wij onzen lezers bieden, wij zullen uw verzoek niet vergeten.
Antwoord op den vraag betreffende eetserviezen.
Daar Uwe aanvrage vrij veel plaats vergt ter beantwoording, moeten wij het antwoord, tegen onzen wil, tot het volgend nummer uitstellen.

CORRESPONDENTIE.

Den Heer L. v. K. te M. Als antwoord op uwen brief d° 12 Feb., kunnen wij slechts verwijzen naar de eerste zinsneden van ons antwoord in de Vragenbus (vorige aflevering). De verplichting, daarin vernoemd, blijft voor ons nog steeds bindend en tot dusver hebben wij de noodzakelijkheid nog niet ingezien deze bepaling in te trekken.
Den Heer A. B. v. G. te 's G. Het deed ons bijzonder groot genoegen uw schrijven te ontvangen, waarin u uwe adhaesie betuigt met onze repliek. Wij vinden het evenwel beter uwe regelen niet over te nemen, daar wij, indien eenigszins mogelijk, repliek over en weer in ons tijdschrift gaarne vermijden.

Den Heer G. H. te D. Het was ons aangenaam ook van u, als deskundige, te mogen vernemen, dat u geen bezwaar maakt tegen onze opvatting van de reclame in een kunsttijdschrift. Wat uw voorstel betreft, moeten wij u tot onzen spijt mededeelen, dat wij hierop voorloopig niet kunnen ingaan, daar wij nog voldoende copy en illustratie-materiaal gereed hebben liggen.

PRIJSVRAAG.

Door de Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleeding wordt een prijsvraag uitgeschreven voor een wandel- en voor een avondcostuum (soiréetoilet) beantwoordende aan de eischen der Reformkleeding, alles nader omschreven in het programma. De prijs bedraagt voor ieder der ontwerpen f 100.—.

De Jury bestaat uit Mevr. de Wilde—Fockema te Arnhem; Mevr. van Leeuwen—Ledeboer te Hilversum; Mevr. Sof—van Deventer, Mevr. van Someren Brand, Mevr. Posthumus Meyjes—Hofstede de Groot te Amsterdam; Mevr. de Feyfer te Bathmen; Mevr. Bouman—de Lange te Scheveningen; Madme de Vroye te Parijs; de Heer Ellens te Santpoort; de Heer van den Bosch te Bloemendaal; de Heeren Hobbe Smith en Toorop te Amsterdam.

De antwoorden moeten vóór den 1sten Mei 1906 inkomen aan het Bureau der Vereeniging, Dreef 20, Haarlem. Programma's der prijsvraag kunnen aan hetzelfde adres worden aangevraagd.

JOHANNA A. KERSTEN.
Secre. V. v. V. v. V.



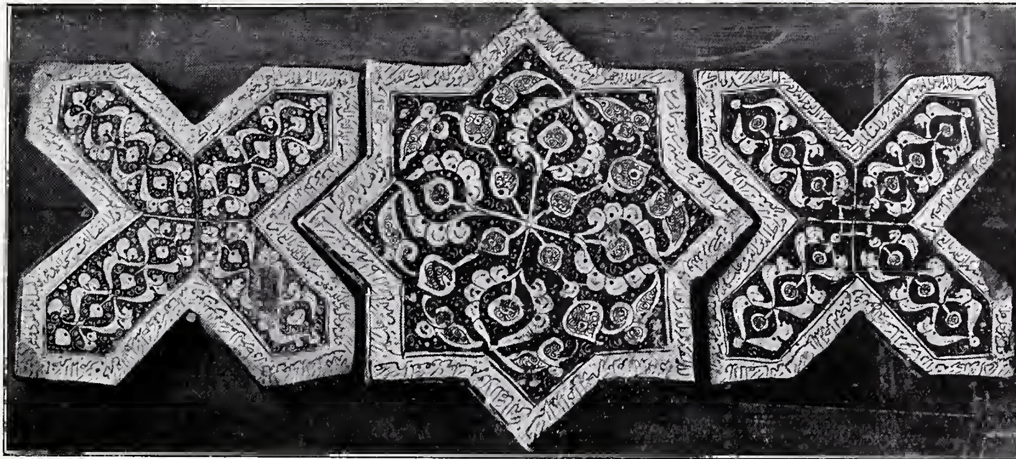


FIG.3. PERZISCHE TEGELS. NED. MUSEUM.

MIDDENEEUWSCH AARDEWERK

(Vervolg van pag. 7).

Het zal den lezer misschien bevreemden, dat ik, in een overzicht van de verschillende technieken bij den pottenbakker in gebruik, na de zeer eenvoudige gegraveerde versiering behandeld te hebben (Jaarg. 4, afl. 1), op eens overspring op de ultra-luxueuse versiering met metaalglans. En wanneer hij bedenkt, dat deze lustre (metaalglans) zoowel op de zoogenaamde half-majolica als op de echte majolica voorkomt, dan zal hij het zelfs onlogisch vinden, dat ik niet eerst over de glazuur ga spreken, zoodat de termen „*half-majolica*" en „*majolica*" door een ieder aanstonds worden begrepen. Toch meen ik juist gekozen te hebben en wel om deze reden. — Het schijnt wel zeker, dat het blinkend aanzien hetwelk de metaalglans aan het vat vermag te geven een bijzondere aantrekkelijkheid, eerst voor de landen van den Islam, daarna voor geheel Zuid-Europa had. De uitvinding in het Oosten gedaan, werd weldra, door den uitvoer van de produkten en door reizende pottenbakkers, langs de noordkust van Afrika naar Spanje en van daar naar Italië gebracht; zoodoende werd de techniek zelve en ook de stijl van het Oost-Aziatische ornament aan Zuid-Europa bekend gemaakt, ongelet of dat ornament op loodglazuur of op tinglazuur was aangebracht. Wat dus in het wezen der zaak een bijkomstigheid is, moet met het oog op de verbreiding der pottenbakkerskunst, als hoofdzaak worden aangemerkt en verdient, waar het toch bij slot van rekening de ontwikkelings-geschiedenis der ceramiek geldt, eerst besproken te worden.

FIG. 1. KOM GEVONDEN IN DE FOUILLES TE RAKKA. NED. MUSEUM.



Zooals ik zeide, de op glazuur aangebrachte metaalglans trachtte, voor den Mohammedaan, edel metaal na te bootsen. Allah, die door zijn profeet het gebruik van goud en zilver vaatwerk op dit ondermaansche verboden had, kon over deze onschuldige imitatie niet toornen en de geloovigen konden toch hun innige behoefte aan weelde botvieren, wanneer zij hun tafels met gelustreerd vaatwerk dekten, hun muren bekleedden met gelustreerde tegels.

Lang heeft men gezocht naar het centrum waar het eerst de lustre-versiering werd toegepast. Was het in Egypte of in Mesopotamië? Men is het er thans vrijwel over eens, dat het fabrikaat, hetwelk wij in onze verzameling aantreffen, zijn oorsprong in Mesopotamië heeft gehad, na de verovering der Arabieren; de vraag of de klassieke oudheid den metaalglans gekend heeft dan onopgelost latende.

De metaalglans is nooit onder de glazuur, hij wordt altijd op de glazuur in den moffeloven aangebracht. In de verschillende tijden varieerden de recepten, hij heeft dan ook soms een blonder, soms een bruiner, een koperkleurig of geelokerkleurig aanzien, ja vertoont zelfs, vooral in de latere Italiaansche producten, een vurig robijn-rood. In hoofdzaak zijn de ingredienten zilver, roode oker en een weinig koper vermengd met sterken azijn, maar ieder pottenbakker had zijn eigen geheim dat hij zorgvuldig bewaarde, ook schijnt het fumigeeren met zekere houtsoorten in den moffeloven in gebruik geweest te zijn. Na afkoeling werd de gelustreerde versiering niet zelden gepolijst.

Aan het zich aldus aan de oppervlakte bevinden van den metaalglans moet het geweten worden, dat hij bij de oudste producten, dikwijls onder den grond ge-

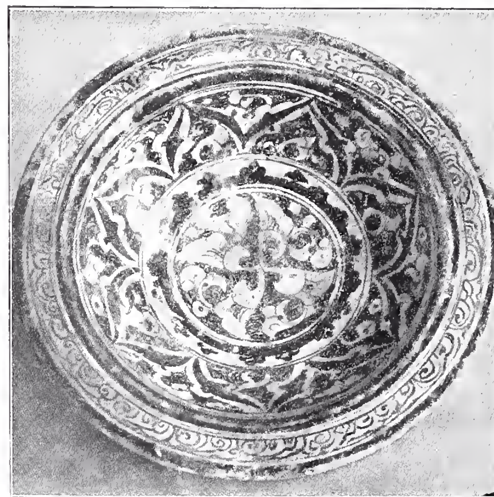
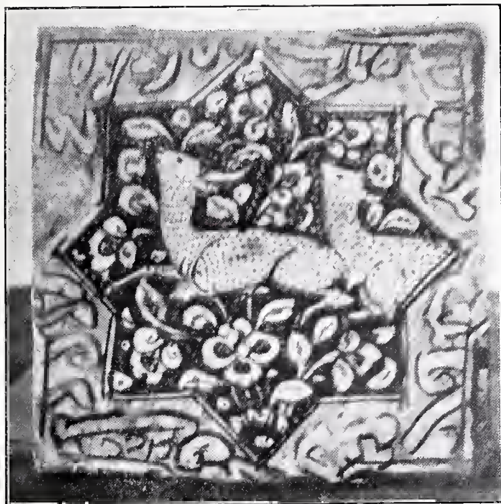


FIG. 2. KOM GEVONDE TE RAKKA. VERZAMELING MUTIAUX, PARIJ

G.4. PERZISCHE TEGEL. NED. MUSEUM.



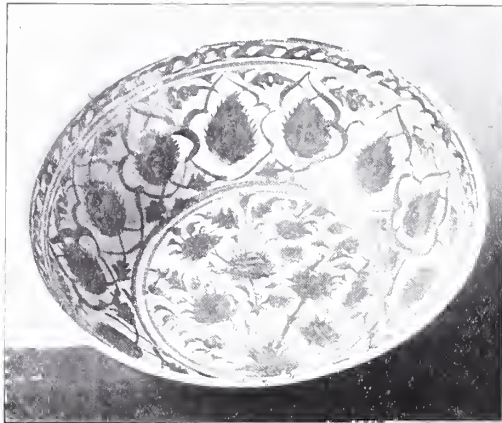
vonden, geheel verweerd en verbruind is, zoodat slechts bij bepaald invallend licht het oude effect genoten kan worden. Bezien wij bijvoorbeeld in de vitrine van het Nederlandsch Museum de kleine kom met een strooisel van lelieachtige palmetjes en kouffische letterteekens versierd (Fig. 1), of den albarello in een vroeger nummer van dit tijdschrift afgebeeld (Jaarg. 3, afl. 7), dan moeten wij, na geredelijk het fraaie van den vorm bewonderd te hebben, toch wel veel van onze verbeeldingskracht vergen om de voorwerpen in al de vroegere pracht terug te denken. Evenals de diepe schotel uit de verzameling Mutiaux, te Parijs (Fig. 2) zijn deze voorwerpen uit fouilles bij het plaatsje Rakka in Mesopotamië afkomstig en zouden zij dus vervaardigd zijn in wat wij thans als het oudste fabriekscentrum der lustre-faiencen beschouwen. Inderdaad vertoonen sommige stukken te Rakka gevonden in de versiering nauwe verwantschap met de gelustreerde tegels in de Moskee *Sidi Ogba* in Kairuan (Tunis) welke uit 894 dateeren en waarvan wij weten, dat zij deels uit Baghdad geïmporteerd zijn, deels door uit Mesopotamië overgekomen ceramisten te Kairuan vervaardigd zijn (Monuments historiques de la Tunisie. La Mosquée de Sidi Ogba à Kairouan, par Henri Saladin et Ary Revan. l'Art Arabe dans le Maghreb. Gazette des beaux arts 1891).

Wij hebben hier al dadelijk het bewijs van een zeer vroegtijdigen uitvoer uit het oosten, en van een fabrikaat door oostersche werklieden in Tunis vervaardigd. Iets later spreekt de Perzische reiziger Nassiri Khosrau, die tusschen 1035 en 43 de stad Fostat (Caïro) bezoekt, over lustre-faiencen, welke in een voorstad van Fostat, Misr, gemaakt werden en waarvan de glans deed denken aan sommige changeante zijden stoffen. Maar al die oude pracht is verdwenen en eerst uit de



FIG. 5. KOM VAN PERZISCH AARDEWERK. EINDE 16E EEUW. NED. MUSEUM.

FIG. 6. KOM VAN PERZISCH AARDEWERK. NED. MUSEUM.



dertiende eeuw hebben wij weer voldoende stukken over om de voortreffelijkheid van het fabrikaat te kunnen beoordeelen. Wij denken dan allereerst aan de zeldzame vazen, meest in albarello vorm met de eigenaardige menschelijke figuren versierd, welke uit Perzie afkomstig zijn en waaraan Henry Wallis zijn voortreffelijke publicaties gewijd heeft (Persian ceramic art in the collection of Mr. F. Ducane Godman). Deze vazen werden in de puinhopen van de oude stad Ray of Raghes, die in 1221 door de Mongolen van Dschingis Khan verwoest werd, gevonden en moeten dus minstens uit de 12e eeuw of uit het begin der 13e eeuw dateeren. Dat Raghes de fabrieksstad was, kan hieruit worden opgemaakt, dat er ook misbakke vazen gevonden zijn welke zeker niet van elders waren ingevoerd. Dit laatste is eerder het geval geweest met dergelijke stukken te Fostat opgedolven. Het Nederlandsch Museum bezit slechts een klein fragment van dit fabrikaat, een bodem van een kom, nauwelijks voldoende om er de zuiverheid van techniek in te bewonderen. De goudglans is hier veel blonder en veel beter bewaard dan in de oude stukken uit Rakka afkomstig en buitendien hebben wij hier met een zeer gaaf roomkleurig tinemail te doen dat in vrij dikke laag het vat dekt. De groote vazen waarvan het Louvre en het Kensington museum zeer fraaie exemplaren bezitten, moeten vrij uit de hand gemodeleerd zijn, of zijn althans, na van de draaischijf genomen te zijn, eenigzins vervormd, want nooit is de wand geheel effen van oppervlak, maar vertoont zachte bulten, waardoor de goudglans der versiering meer licht pakt en dus treffender werkt.
In dezelfde techniek zijn de Perzische tegels in stervorm vervaardigd waarvan wij er hier drie aaneengesloten afbeelden. (Fig. 3.) Thans nog prijken in Perzië moskeën met deze heerlijke wandversiering wier altijd gracelijke teekening, altijd gelukkige motieven van de onuitputtelijke vindings-kracht van den ceramist getuigenis afleggen. In een tweede deel gewijd aan de Godman Collection heeft Henry Wallis de dertiende eeuwsche gelustreerde muurtegels behandeld en er velen van afgebeeld; voor den ornamanist is het een waar genot die kleurkrukken te bekijken. Niet minder dan van het plantornament weet de Perzische kunstenaar van het dierornament partij te trekken en zooals hij een panter, een haas, een phantastischen vogel, maar vooral de fijn gebouwde gazellen en reeën in strooisels en slingers van blaadjes en rankjes wist te zetten,

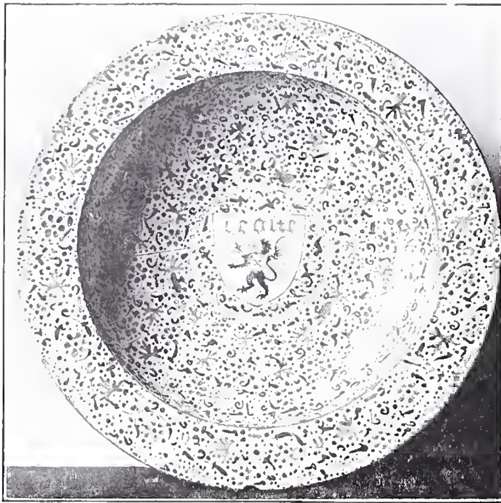
heeft geen Europeesch artist het hem ooit nagedaan (Fig. 4.) De tinten van het lustre op deze tegels zijn zeer verschillend en loopen van het teer-blonde goud tot het robijn rood; vermoedelijk moet men hier meer nog aan toevalligheden in den oven dan wel aan opzettelijke menging van ingredienten denken. Hoe het zij, den indruk welke een wand aldus versierd moet maken, kan moeilijk overschat worden. Op de latere tegels uit de 14e en 15e eeuw, waarvan het Nederlandsch Museum een paar gelukkige exemplaren bezit, is de teekening al wat minder fijn, terwijl somtijds Chineesche motieven de zuiver Perzische komen verdringen. Ook komen meer en meer versieringen in blauw tusschen den goudglans voor. In het voorbijgaan zij nog gezegd dat de opschriften op de randen zelden meer beteekenis hebben dan los aaneengeschakelde woorden als: geluk, lang leven enz.



IG.7. TEGEL VAN SPAANSCH-MOORSCH AARDEWERK. IVe EEUW. VERAMELING OSMA TE MADRID.

Alvorens uit Perzië te gaan, moeten wij nog even gewagen van het vaatwerk dat in de laatste groote bloeiperiode, onder de glansrijke regeering van Shah Abbas (1585-1627), vervaardigd werd. Ik bedoel de elegante flesschen en kommen van effen blauwe of witte glazuur versierd met zeer donker zilveren, soms bijna zwarten metaal glans. Terwijl wij bij de stukken in de fouilles van Rakka gevonden met een vrij zachte, poreuse scherf, gedekt met dikke lood glazuur te maken hadden, vinden wij hier een materie die nagenoeg de hardheid en dichtheid van porcelein heeft en dan ook de zoogenaamde pate tendre zeer nabij komt. Behalve in de fraaie vormen zit de verdienste van dit vaatwerk in de onvergelijkelijk mooie blauwe tinten welke het Chineesche en Japansche blauw, uit de 17e en 18e eeuw dat wij kennen, in intensiteit in diepheid ver achter zich laten. Het wit is zacht en

FIG. 8. SCHOTEL VAN SPAANSCH-MOORSCH AARDEWERK. XVE EEUW. NED. MUSEUM.



roomig en mist ten eenemale het koude van het zoo overschatte Chineesche porcelein. Het ornament is echter lang niet meer wat het in de 13e eeuw was en al mogen wij nog een groote aantrekkelijkheid vinden in de meer realistische plantversiering zooals die op onze blauwe kom Fig. 5) voorkomt en die ons werkelijk een bosch voortoverd onder een reinen blauwen hemel, het streng gestyleerde, de mooie indeeling van de oude versiering missen wij hier. Beter begrepen, al hoewel wat magerder steken de gracelijke palmetknoppen af tegen het ongeëvenaarde wit van den binnenkant van een andere kom (Fig. 6). Laten wij ons een oogenblik deze vaatwerken denken in een Perzische omgeving, op de ons bekende tapijten uit denzelfden tijd en naast de fijn gepolychroneerde meubeltjes welke op de miniaturen staan afgebeeld, dan zien wij ons verplaatst in een wereld van werkelijk sprookjesachtigen smaak.

Thans naar het Westen.

Wij zagen reeds dat aan het einde der 9e eeuw in Kairouan (Tunis) door oostersche ceramisten tegels met tinglazuur en goudglans gemaakt werden. Het spreekt wel van zelf, dat de Arabieren, die in het begin der 8e eeuw Spanje binnen gedrongen waren, met meer andere beschavingsprodukten ook hun ceramiek in het land brachten, de vraag waar het op aankomt is echter wanneer er in Spanje lustre-faïencen gefabriceerd zijn en uit welken tijd de oudste stukken welke wij bezitten dagteekenen.

In het Jahrbuch der Kön. Preussischen Kunstsammlungen van 1903 heeft Dr. Sarre een zeer volledige studie over het onderwerp geleverd. Wij lezen daar, dat de Arabische geograaf Idrisi, omstreeks 1154, spreekt van verguld aardewerk dat in de stad Calatayud in Aragon gemaakt wordt en de schrijver Ibn Saïd, die tusschen 1214 en 1286 leefde, vertelt van dergelijke ceramiek, vervaardigd in Murcia, Almeria en Malaga. Uit deze vroege tijden

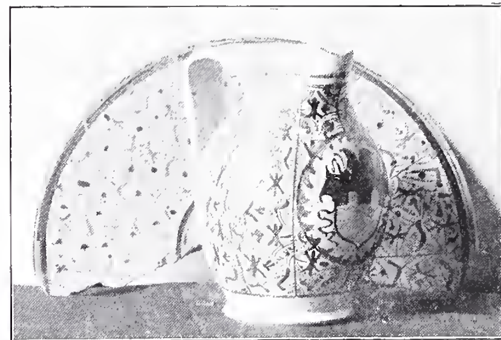


FIG. 9. ITAL. AAR-DEWERK. XVE EEUW. NED. MUSEUM.

G. 10. SCHOTEL
IT DE FABRIEK
VAN DERUTA.
XVIe EEUW.
NED. MUSEUM.



is echter tot dusver geen stuk bekend. De oudste vaatwerken met goudglans, zeker in Spanje vervaardigd, zijn de bekende zoogenaamde Alhambra siervazen waarvan nog een negental exemplaren tot ons zijn gekomen en welke in het Alhambra van Granada en in de Musea van Petersburg, Palermo, Stockholm, Madrid, Berlijn bewaard worden. Zeer nauwe overeenkomst nu met deze vazen heeft een kleine schaal, versierd met arabesken in blonden goudglans (eigendom van Dr. Sarre en thans tentoongesteld in het Kaiser Friedrich Museum te Berlijn), en aan den achterkant gemerkt „Malaga" in Arabisch schrift. Bij deze kleine serie komt zich nog een monument aansluiten dat ontegenzeglijk uit denzelfden tijd als de Alhambra vazen dagteekent en dat door een opschrift blijkt vervaardigd te zijn tusschen de jaren 1333 en 1354. Ik bedoel een grooten tegel in de verzameling Osma te Madrid die tusschen ranken en arabesken het wapenschild van Granada vertoont, terwijl in het randschrift de naam van Abul Hadschadsch, heerscher over Granada in zooeven genoemde jaren, vermeldt. Wij hebben dus een groep van ceramische producten voor ons, alle zeer vermoedelijk te Malaga in de 14e eeuw vervaardigd.

De tegel in de verzameling Osma (Fig. 7), zooals wij die hier photographisch vinden afgebeeld, doet onmiddelijk aan een Perzisch tapijt denken, de groote Alhambra vazen, de kom van Dr. Sarre vertoonen alle een niet minder zuiver oostersch ornament, eerst op de vijftiende eeuwsche vaatwerken, waarvan de provincie Valencia als het fabriekscentrum schijnt te moeten worden aangemerkt, vinden wij een begin van verbastering als gevolg van West-Europeesche kunstinvloeden. Eu-

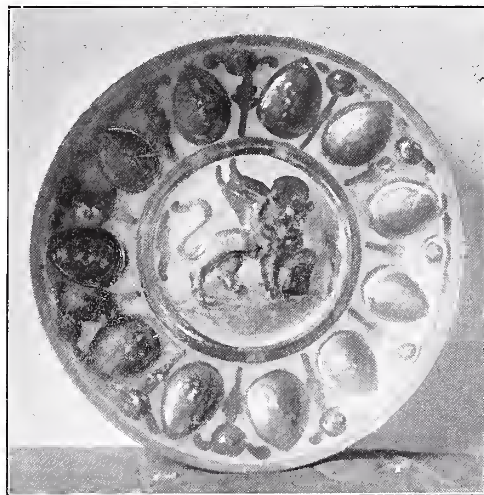


FIG. 11. SCHOTEL
UIT DE FABRIEK
VAN GUBBIO.
XVIe EEUW.
NED. MUSEUM.

ropeesche heraldiek, Gothisch letterschrift, meer realistische bladvormen geven allengs een zwaarder aanzien aan de aanvankelijk zoo luchtig gracelijke oostersche motieven. Wat echter blijft, is de voorliefde voor met blaadjes en ranken bestrooide en bestipte achtergronden. Men houde wel in 't oog, dat dit motief zuiver oostersch is; wij zullen het later in Italië weer vinden. De schotel in het Nederlandsch Museum, met het niets beteekenende door den ceramist onbegrepen woord „Leolte" is een zeer zuiver en sierlijk specimen der 15e eeuwsche Spaansch Moorsche ceramiek uit Valencia (Fig. 8), dat met een strooisel van blaadjes in donker blauw en goudglans er den stijl voortreffelijk van vertegenwoordigt. Een zeer volledig denkbeeld der in de Valencia-fabrieken gebruikelijke motieven kan de lezer vinden in het, in 1904 te Londen bij Chapman and Hall, verschenen werk van A. van de Put: „Hispano-Moresque ware of the XVe Century."

Het succes dat het Spaansch-Moorsche aardewerk in eigen land had, was niet grooter dan in Italië, het aantal Italiaansche familiewapens dat op schotels uit de 15e eeuw voorkomt, wijst op een levendigen handel, ja het spraakgebruik dat den naam van majolica, verbastering van Majorca, stapelplaats voor den Spaanschen uitvoer naar Italië, aan alle met tinglazuur gedekt aardewerk geeft, bewijst zulks wel zonder meer. Nu nog vindt men in Italië, bij particulieren en in den kleinhandel, meer Spaansch-Moorsch aardewerk dan in Spanje zelf. Is het wonder, dat toen de

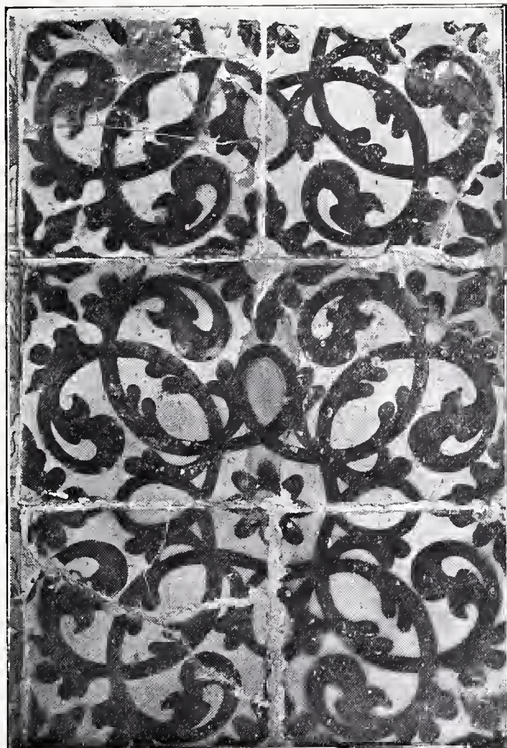


FIG. 12. SCHOTEL UIT DE FABRIEK VAN GUBBIO, XVIe EEUW. NED. MUSEUM.

Italiaansche ceramisten de kinderschoenen ontwasschen waren, zij het geliefde product trachtten na te maken. Lang bleef het echter een zoeken en vóór zij het geheim van den goudglans meester waren, poogden zij een analoog effect met wat slap mangaan bruin te verkrijgen, getuigen het mooie kleine 15e eeuwsche kannetje en het fragment van een schotel, in de verzameling van het Nederlandsch Museum (Fig. 9.)

Is het 't stadje Gubbio dat het eerst door zijn beroemden meester Giorgio Andreoli een goedgeslaagden lustre op faience zag aanbrengen, of moeten wij aan de veronderstelling gelooven, dat de beruchte Cesare Borgia, aartsbisschop van Valencia in 1492, de techniek naar Italië overbracht en ten goede deed komen aan de fabrieken van Deruta. Zeker is het, dat de oudste gedateerd arbeid van Giorgio

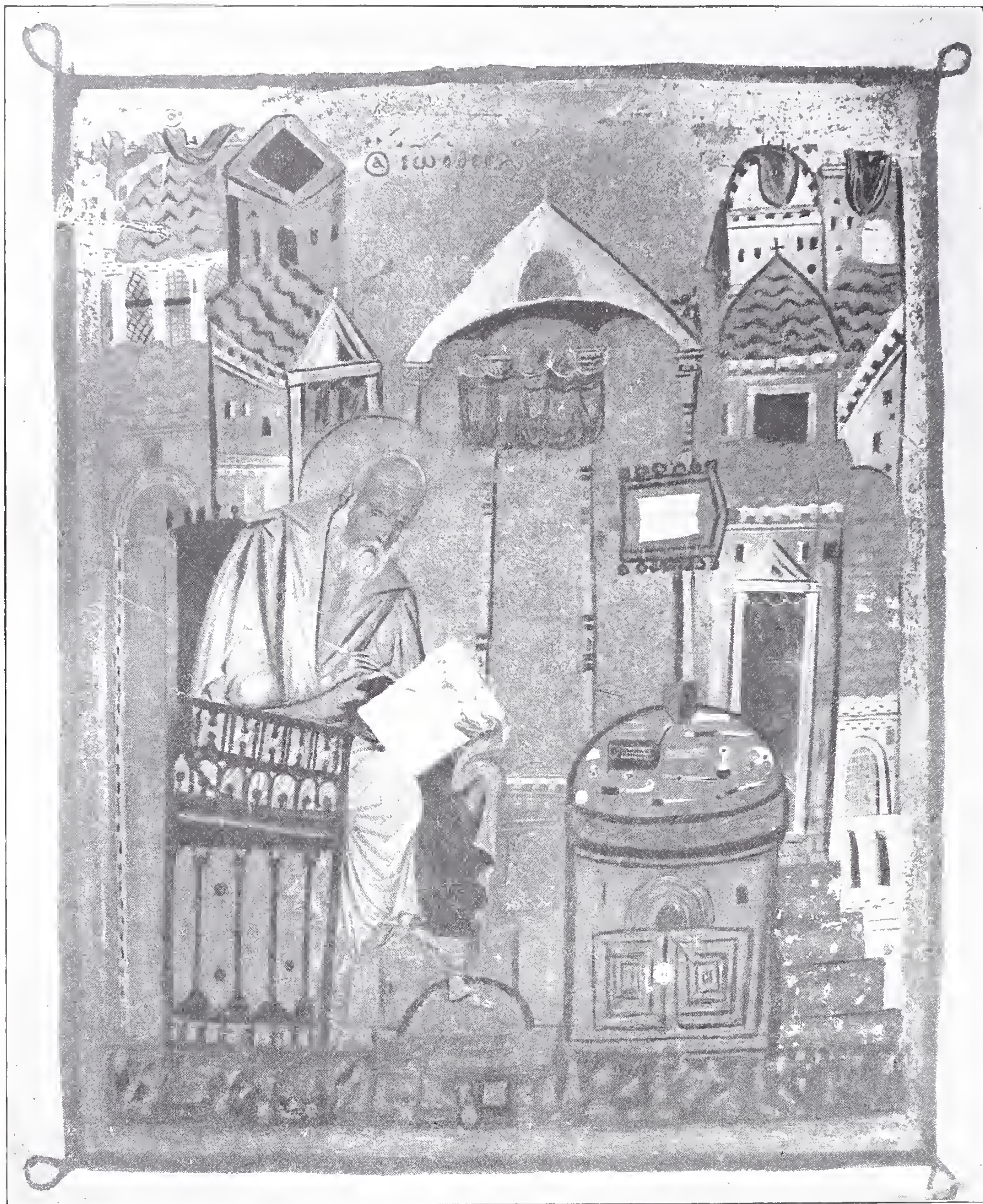
FIG.13. DELFSCHE TEGELS, 2E HELFT 18E EEUW. GEM. MUSEUM. TE UTRECHT.



Andreoli, in het Kensington museum, het jaartal 1501 draagt en, dat het moeilijk aan te nemen is, aangezien de gebroeders Salimbene en Giorgio Andreoli eerst in 1489 in Gubbio het burgerrecht verkregen, de versiering met goudglans in Italië vroeger te stellen dan in de allerlaatste jaren der 15en eeuw. Dan bezitten de ceramisten er echter ook alle geheimen van, alle tinten hebben zij in hun macht. De fraaie Deruta schotel (Fig. 10) vertoont een zeer zachten parelmoerglans over een blond goud, het kleine Gubbio schoteltje daarentegen (Fig. 11) schittert met goud en met prachtig robijn rood. De oostersche motieven echter verdwijnen langzamerhand, onze photographie verraadt maar al te zeer het niets zeggende van het ornament en het kleine platte bord waarop een vrouwennaam tusschen arabesken prijkt, een huwelijks of verlovingsgeschenk vermoedelijk, is een uitzondering. En hiermede kan dit verhaal van het ontstaan en van de verbreiding der versiering met metaalglans eindigen. Geen der groote faïence-fabrieken benoorden de Alpen hebben er zich ooit aan gewaagd, noch uit de Fransche, noch uit de Duitsche fabrieken is mij een stuk met metaalglans op tin email bekend; — alleen Delft, ja de Delfsche plateelbakker die wonderlijk vaardige technicus heeft het toch eens geprobeerd en, 't hoeft er nauwelijks bijgezegd, slaagde volkomen. In het Utrechtsche gemeente museum worden eenige tegels bewaard die uit de tweede helft der 18en eeuw moeten dagteekenen (Fig. 12) en waarvan de in licht blauw geteekende arabesken ingevuld zijn met een zeer zachten harmonieusen, blonden goudglans. Men vraagt zich af hoe het komt dat er niet meer zulke tegels gevonden worden. Vielen zij toen niet in den smaak? — Een moderne ceramist zou, zoo hij het geheim van hun fabrikaat meester was, er fortuin mee maken.

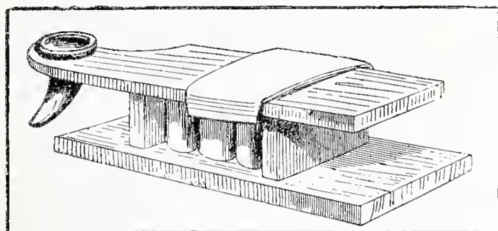
A. PIT.





PLAAT XV. JOHANNES THEOLOGUS EN ZIJN SCHRIJFGEREI NAAR EEN BYZANTIJNSCH HANDSCHRIFT.

IG. 1. MIDDEL-EEUWSCH SCHRIJFGEREI IET INKTHOORN IAAR VIOLET LE DUC.



SCHRIJFTAFEL-STILLEVENS

Behalve de gewaagde combinaties van allerlei tot „sierlijke groepen" vereenigde onvereenigbare dingen — Frederik v. Eeden heeft ze eens, ten einde raad: „kleine zeer zonderlinge voorwerpen" genoemd — als daar zijn: Zwitsersche huisjes, porseleinen hondjes etc., waarvoor de menschen den naam van „bibelots" hebben verzonnen, en die stellig in onze moderne woning onverkieslijk zijn, bergt ieder huis toch ook eenige door de traditie en de praktijk tot zekere compleetheid gebrachte „stillevens", waarvan de bekende aardigheid, dat ze meer „stil" dan „levend" zijn, niet geldt. Ik meen b.v. het „stilleven" op onze moderne schrijftafel. Dat is geen dood allegaartje, maar integendeel een zeer „welsprekend" ensemble. Tenminste in de beste gevallen *kan* het dat zijn, want ook hier viert de allesbedervende wansmaak nog al eens hoogtij. Ofwat dunkt u anders van het volgende inventarisje, dat ik onlangs gelegenheid had in stilte op te maken: Een bestekelhaarde bronzen olifant met kraaloogen en rood kopdek als pennewisscher, een vernikkeld hert op een rots van imposante grootte, onder den buik van 't beest, op den grond, een miniatuur-glazen inktkokertje, — formaat vingerhoed, — een cachet met ivoren handvat waarop allersnoeperigst de Promenade te Wiesbaden in een krans van vergeetmijnietjes; een nagemaakte scherf van een nimmer gebruikt projectiel als aschbak . . . . . ?

Wie gelooft, dat ik overdrijf, kan ik in gemoede aanraden er eenige jaargangen van „die Woche" of „de Prins" na te zien; daar zal hij stof voor drie boekdeelen in vinden: „Over de malligheid van schrijftafelrommel."

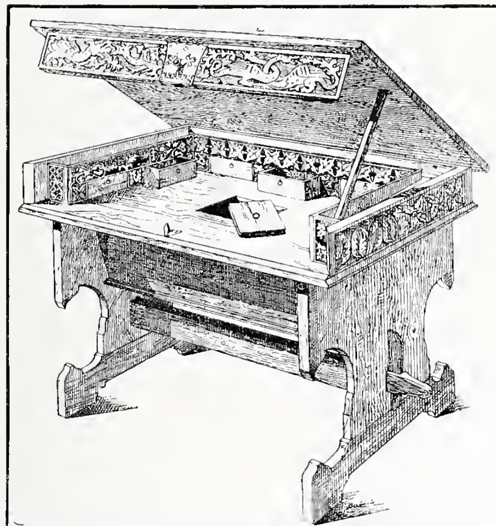


FIG. 2. PORTRET VAN ERASMUS DOOR A. DÜRER.



PLAAT XVI. HIERONYMUS IN ZIJN CEL DOOR ALBRECHT DÜRER.

G. 3. SCHRIJF-
TAFEL UIT HET
ISTORISCH MU-
EUM TE BASEL.
XVE EEUW.



Maar als het nu eens anders aangepakt wordt, wat kan er dan op een moderne schrijftafel alzoo staan? Het voornaamste stuk zal een groote praktische metalen of glazen inktpot zijn, verder, een onderlegger met groote bladen vloei, een breede glazen of metalen schaal voor pennen en schrijfgerei, een glad en groot vouwbeen, een bakje met spons voor 't bevochtigen van brieven en postzegels, een cachet met goed-in-de-hand liggend handvat, een kandelaar met breeden vetvanger of blaker waarop een pijp lak, een papierschaar, in vele gevallen een gomflesch; eenige doozen van verschillenden vorm en kleur voor postzegels en pennen, een metalen perforator voor brieven en kwitanties, een touw-doos, eenige blokken van zware stof en verschillende grootte als presses-papier en, verondersteld, dat we hier van een heerenschrijfbureau spreken, last not least, een groote aschbak. Wel beschouwd staat er dan, onze moderne behoeften in aanmerking genomen, nog niets overtolligs en toch zal het reeds moeilijk worden voor alles wat verder niet direct voor het gebruik dient, als portretten in lijst, 't een of ander voorwerp waaraan we gehecht zijn en waar we gaarne op kijken, nog een plaats te vinden. Voor boeken zal in 't geheel geen plaats meer blijven en den voorraad papier in verschillend formaat dienen we in de laden en kastjes van het bureau te bewaren, wat natuurlijk altijd eenigen last veroorzaakt en, hebben we een of ander plotseling noodig, ons onaangenaam uit ons werk haalt.

Deze „duizend en één" zaken maken een groot tafelblad wenschelijk, dat evenwel voor de begrensde maten van onze uitgestrekte armen toch weer niet te groot mag zijn, anders verandert „de deugd in nood." Uit den aard der zaak worden ook al de opgesomde dingen niet voortdurend en niet evenveel gebruikt en wie zich 't leven door orde heeft leeren vergemak-



FIG. 4. DE HEILIGE HIERONYMUS DOOR GIOVANNI BELLINI.

FIG. 5. ONBEKENDE NEDERLANDSCHE MEESTER UIT DE ÉÉRSTE HELFT DER 16e EEUW.



kelijken, groepeert ze zoodanig, dat de meestgebruikte vooraan, de overige meer ter zijde of achteraf staan. Tevens spreekt vanzelf, dat door het dagelijks omgaan met al dit gerei een zekere gewoonte-vanplaatsing ontstaat en zoo, ongezocht, een groepeering tot stand komt, die, zooals ik straks reeds zeide, iets logisch, iets duidelijk voor zich zelf sprekends krijgt. De wisseling van kleur en materiaal op den kleurigen ondergrond van 't blad geeft een min of meer gelukkig *geheel* en is voor velen van ons zoo langzamerhand van grooter beteekenis geworden, dan we gewoonlijk denken. Is niet onze schrijftafel een klein wereldje, een kleine omgeving waarbinnen we ons thuis dienen te voelen, een tweede meer geestelijk vertrek midden in onze studeerkamer, waarbinnen de gedachten het licht zien, waar ze gewijzigd, gekritiseerd en neergeschreven worden en onwillekeurig zekere nuances en wendingen aannemen, die van die directe omgeving vaak niet onafhankelijk zijn? Het is karakteristiek, dat een Nederlandsch schrijver ergens, zonder dat dit als bijzondere pose opvalt, heeft kunnen zeggen, dat op zijn schrijftafel slechts mooie dingen mochten staan „opdat hij rustig zou blijven, even op-

ziend van zijn werk." Wie heeft niet graag een bloem, een goed stuk sculptuur, een mooi Japansch lakwerk op zijn schrijftafel?

Dit schrijftafelstilleven nu, in dezen modernen zin, is niet oud, het heeft pas in de laatste eeuwen, pas sedert men meer algemeen en langen tijd aan de schrijftafel placht door te brengen, dien omvang en, ook aesthetisch, sedert pas die beteekenis voor ons gekregen. Zelfs het exclusieve begrip „schrijftafel" heeft men, in overigens cultureel zeer hoog staande tijden, niet altijd en niet algemeen gekend.

Het zij mij vergund er hier 't een en ander over mee te deelen.

Het materiaal is gunstig. In een tijd die



G. 5a. NAAR EEN
CHILDERIJ VAN
EN ZG. MEESTER
„DER WEIBLICHEN HALBFIGUREN".
1E HELFT
16E EEUW.

overigens nog slechts een zeer beperkt aantal onderwerpen voor de beeldende kunsten op 't répertoire had, heeft de schrijver en zijn werktuig de fantasie der kunstenaars telkens weer bezig gehouden. De Evangelisten, de Kerkvaders, enkele profeten, ja zelfs de gewone clerck-auteur zijn zeer geliefde figuren der miniatuur schilders.

Daar zitten de eerwaarde grijsaards op groote plechtige zetels aan hun lessenaartjes, anderen, Johannes op Patmos steeds, schrijven op de knie, en hanteeren stilus of de rietpen, of, in 't Noorden reeds vroeg, de veer, in de andere hand houden ze hun scherp penne- en radeermes om de laatste oneffenheden van het weerbarstig perkament even weg te schrappen, of fout geschreven letters en woorden te verwijderen en hun pen scherp te houden. Hun inktkoker is meestal een gewoon puntje van een hoorn, (Fig. 1) of een recht kokertje met nauwen hals. Hij kan gesloten worden en wordt dan door schrijvers van professie aan den gordel meegedragen naast het étui voor pennen en 't mesje. De gansche schrijfbenoodigdheden zijn dus portatief. Toch was dit ook voor hen slechts behelpen, een „à la guerre comme à la guerre", want waar ze 't konden doen, in de rustige klooster- en studeercel zijn ze steeds beter geïnstrumenteerd, en dat behoorde ook zoo, want men mag niet over 't hoofd zien, dat de middeleeuwsche schrijver tevens vaak zijn schrijfstof moest bewerken, zijn *wastafeltjes*, die hij evenals de schrijvers der klassieke oudheid nog

FIG. 6. PORTRET VAN EEN KOOPMAN, TOEGESCHREVEN AAN MARINUS VAN ROYMERSWAEL. 1E HELFT 16E EEUW.



gaarne voor kladschrift gebruikte, nieuw overtrekken moest, zijn perkament te versnijden had, veelal ook moest polijsten met puimsteen, en bleeken en zuiver maken met krijt. Dan moest hij zijn vellen linieeren, de gelijke afstanden der lijntjes bepalen, daartoe had hij (pot)lood, gewoonlijk een schijfvormig stukje, noodig en een scherp passertje waarvan we op de randen der middeleeuwsche manuscripten thans nog de kleine gaatjes zien. Wilde hij zijn capittels behoorlijk indeelen, dan moest er daarenboven een tweede, soms zelfs een derde soort gekleurde schrijfstof; roode (minium) en blauwe inkt ter hand zijn; was het perkament gescheurd, moest hij het kunnen naaien of stoppen, kortom hij had tal van functies te verrichten waaraan de moderne mensch, die zijn papier en spullen in een winkel van „schrijf- en kantoorbehoeften" koopt, niet behoeft te denken. Zoo was de monnik of leekeschrijver der middeleeuwen meer dan een *schrijver* in den letterlijken zin van 't woord, had zijn studeerkamer vaak meer 't karakter van een werkplaats en kon zijn schrijftafel niet zoo opgeruimd blijven als later.

Enkele voorbeelden van goed voorziene netjes gerangschikte instrumenttafels vinden we echter. (Plaat XV).

De schrijver, St. Johannes de Theoloog, geteekend door een Byzantijnsch artiest en dus toegerust als een Byzantijnsch schrijver, zit bij een klein rond kasttafeltje, waarop hij, dit verdient vermelding, echter niet schrijft. Het dient hem slechts om de keurige collectie werktuigen, van het perkamentmes, de schaar, slijpsteen en puimsteenen af, tot passer, lood, krijt, pennen, penseel en kleurstof toe, op te étaleeren. Het is een apart staande instrumentenkast en zij kan dus voor onze beschouwing niet nader in aanmerking komen. Schrijft de Heilige man, dan neemt hij zijn boek op de knie of gebruikt een eenvoudig schuinstaand lessenaartje op smallen voet, hangt zijn inktkokertje tijdelijk in een daarvoor bestemd gaatje, of houdt het, als een schilder zijn palet, in de linker hand en dit blijft nog lang zoo, want zelfs Erasmus zien wij op Dürers prent (Fig. 2) nog het kleine potje in de hand houden. En waar we ons ook omzien, altijd is *dit*

weer de quintessens: *Het meerendeel van het gereedschap dient eigenlijk tot het gereedmaken van de stof, vóór het schrijven zelf begint;* zit de auteur eenmaal buiten zijn vele ingredienten, dan werkt hij slechts met het allernoodigste. [1])
Een „schrijftafel-stilleven" vormt zich dus niet. Ook nog niet als toch reeds het geheele materiaal in den boekwinkel te koop is:

[1]) Voor de interessante geschiedenis der verschillende gebruikte schrijfinstrumenten en stoffen, inktpennen etc. zie de uitvoerige beschrijvingen in W. Wattenbachs Schriftwesen im Mittelalter 1896.



IG. 7. INKTSTEL AN AARDEWERK ET MANGAAN-AARSCHE GLAZUUR. IN 'T BEZIT VAN L. RICARD TE RANKFURT A/M.

„Goris de liberaris
heeft meer boucken
dan alle die van den stede
ende hi vercoopt gansepennen
ende swanepennen,
ende hi vercoept fransiin
ende perkement" [1]).

De lezenaar wordt draaibaar, de instrumentenkast krijgt allerlei nieuwe vormen, als schrijftafel dient steeds nog het schuine lessenaar-plankje, of, voor net geschreven boeken, ook wel een willekeurige werkplaatstafel. In de 15d'eeuw pas wordt de studeerkamerinrichting soms vervolledigd door een voor geen ander doel geschikte tafel, die in zijn talrijke zijvakken, alle kleine gerei kan bergen. [2]) Het gereedschap staat dus ook dan nog niet op den duur in 't zicht.
Eerbare evangelisten zitten voor zulke tafels in hun boekencel waar de kaars op den kandelaar voor 't nachtwerk, waar immers reeds de overbekende Willem „die den Madoc maeckte waer hi ducke omme waeckte" van rept, niet ontbreken mag. Op één van Giovanni Bellinis stukken zit de Heilige Hieronymus aan een sierlijk licht schrijftafelblad dat aan den eenen kant op een metalen voet, aan den anderen op het raamkozijn rust. Op een ander leest de zelfde Heilige, verdiept in een

[1]) Livre des Mestiers, 14e eeuw.
[2]) Sommige schrijftafels (Fig. 3) zijn tevens als rekentafels ingericht, de meest complete en geriefelijkste exemplaren zijn waarschijnlijk éér op bestelling van den praktischen koopman dan van den bescheiden geleerde gemaakt, maar geleerden en schrijvers gebruikten ze toch ook waar het hen mogelijk was.

groot boek, aan een reusachtigen lessenaar op een soort van podium. Wandkasten bergen zijn boeken, een draaibaar lezenaartje voor overschrijven of staande lezen staat op het plat. (Fig. 4) Wien de groote ruimte en de stemmige omgeving op deze schilderijen beneidenswaardig lijken, dien komt ook aanstonds onwillekeurig het nauwe houtbeschoten vertrekje, waarschijnlijk een van Dürers eigen kamers, van den Duitschen Hieronymus voor den geest, die, zeer in contrast met Bellinis fijne geleerden, een weinig gesoigneerde kluizenaar is gebleven en aan zijn houten lessenaartje, dat slechts zoolang 't noodig is op de tafel gezet schijnt, tusschen allerlei spookachtig vreemd gerei, o. a. de reuzencalabas aan 't plafond, zijn foliobladen volkriebelt. (Plaat XVI) Ook hierin zijn de Italianen vóór geweest. Zij hebben vroeger dan wij de geraffineerd ingerichte studeerkamer gekend.

Dat die vijftiend'eeuwsche apart als zoodanig ingerichte „studios" inderdaad iets beteekenden en dat de schilders er de karakteristieke stemming van hebben gevoeld, bewijzen de steeds uitvoeriger behandelde intérieurs van dien aard na 1500. Niet alleen de door 't onderwerp gewettigde kluis van St. Hieronymus, maar ook 't profane „kantoor" wordt telkens geschilderd. Aanvankelijk zijn de handelende personen nog min of meer uit de gewijde geschiedenis. De weinig genreachtig geïllustreerde en daardoor juist volle vrijheid latende gelijkenissen, als die van den slechten rentmeester, wat later de moraliseerende legende van den rekenenden vrek en den dood, eindelijk ook het thema „de geldzucht en haar gevolgen" op zich zelve, worden door Quintijn en Jan Matsijs en door Marinus van Roymerswael (vorige Jaarg. Plaat XXX) niet zonder de duidelijke bijbedoeling een „*kantoorstuk*" te maken, geschilderd. En aan dien lust heel de zichtbare wereld te verbeelden, met evenveel liefde een spanendoos, het gewar van paperassen en stoffige boeken, munten en leeren saamgekoppelde geldzakken te schilderen, als de menschelijke tronie of een belangrijk bewegingsmotief, danken wij het, dat we



FIG. 7a HETZELFDE INKTSTEL (ALS IN FIG. 7) VAN DEN ANDEREN KANT.

ons van de schrijftafel der 16e eeuw een juiste voorstelling kunnen vormen. En mogen we bij de drukke composities der Vlamen uit dien tijd, nog wel eens twijfelen, of niet voor deze extra gelegenheid alles bij elkaar gehaald is wat maar vorm en kleur had, op het nuchter deftige portret van den Duitschen koopman door Holbein d.j. en dergelijke werken (vorige Jaarg. Pl. LXVII en Fig. 6) kunnen wij vertrouwen.

Daar is heel de echte inboedel van het kantoor bijeen: De tinnen inktkoker is reeds een heel toestel geworden. Aan een rond geldbakje met deksel is een stel van drie kokertjes verbonden, waarvan één voor de inkt, één voor pennen en lak en één voor zand dient. Een zandbusje is ter bespoediging noodig sedert men het teekenend schrijven direct in 't net, voor het boek, niet meer noodig heeft en daarentegen het min of meer onverzorgde loopend schrift een algemeener communicatiemiddel is geworden, of toch hoogstens als copy voor den drukker is bedoeld. Het tempo is versneld, men moet kunnen omslaan zonder te wachten op 't drogen, de zandstrooier komt als onontbeerlijk stuk aan den inktkoker vast of los op de schrijftafel. En daar de brieven niet gegomd worden, maar met lak en een touwtje gesloten is de, toen al roode, pijp lak present en het cachet of de zegelring ter hand, evenals de groote papierschaar. Aan een boekenplank hangt de touwbus, en losse lederen omslagen (zie aflevering 1 v.d. vorigen Jaargang) bergen het papier dat, nu goedkooper dan perkament, dit in 't dagelijksch gebruik geheel heeft vervangen. De tafel waaraan Georg Gisze zit is evenmin als die op Fig. 6 een eigenlijke schrijftafel. Of hebben de *schilders* het blad om de mooie kleur met een Perzisch kleed bedekt, evenals Holbein ook de bloemen op tafel zette? In andere kantoren zien we in dezen tijd gewoonlijk de tafels met laken bespijkerd om het glijden en rollen van geld te voorkomen en aan de hand een prettiger onderlaag te geven. De kleur van dat laken varieert nog al eens. Ik ken tafels met bruin, matrood en zwart; maar toch een enkelen keer reeds met, het later een tijdlang uitsluitend gebezigde, *groen*, dat, als aangenaam voor de oogen, werd gekozen en sedert op onze vergadertafels en bij allerlei plechtige gelegenheden nog bij voorkeur wordt gebruikt, evenals daar, ook de tinnen inktkoker nog gezien wordt en, in Holland althans, gelukkig door Zeis noch Sönneken kan worden weggeconcurreerd.

Den koopman, met zijn onafwijsbaar

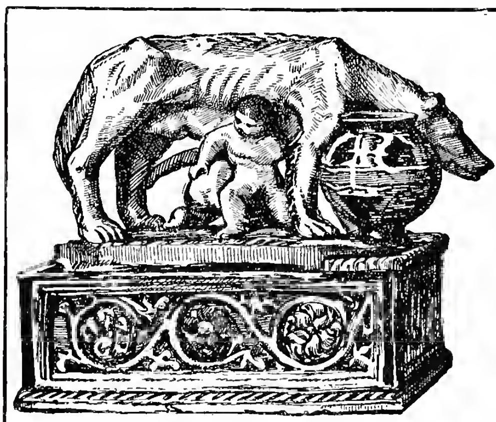


FIG. 7b. ITALIAANSCHE INKTKOKER VAN GEKLEURDE MAJOLICA.

FIG. 8. TINNEN INKTKOKERTJE AFKOMSTIG VAN DE EXPEDITIE VAN HEEMSKERK EN WILLEM BARENDZ. NED. MUSEUM.



praktische eischen, zien we weer het eerst in 't bezit van een samengestelden inktkoker, die tevens plaats voor pasmunt, pennen, lak en dikwijls ook voor de kaars biedt, terwijl gewone particulieren het nog altijd met het kleine transportabele inktvat doen, dat soms als van ouds in lederen hoes, soms ook door snoeren die door oogen aan het voorwerp zelf gehaald zijn, aan den gordel kon worden bevestigd, als „zakinktkokertje" zouden wij zeggen. Is dit laatste overal neer te zetten en zelfs uit de hand te gebruiken, het groote, ronde type (Fig.6) eischt min of meer een bepaalde plaats. Het heeft zelfs soms eene frontzijde door het geld- en ouwelbakje aan den éénen kant. Men zou kunnen denken, dat nu, van dien opgestelden inktpot uit, het schrijftafelstilleven reeds zijn bepaalde vormen had gekregen. Maar dit gaat toch nog niet zoo gauw. Nog is men te zeer gewoon aan de verplaatsbaarheid. Wel liggen de benoodigdheden dicht bij elkaar, maar de inktkoker vormt nog niet hun vaststaande middelpunt. En toch zijn er uit dien tijd reeds exemplaren van inktkokers over, die zeer zeker op een of andere domineerende plaats hebben gestaan. Immers zoolang we slechts een zuiver instrument hadden, het doet er niet toe of er nu veel of weinig receptakels aan zijn, was het mobiele gebruik nog te verdedigen, maar als het voorwerp van een bloot nuttig stuk huisraad tot een klein kunstwerk wordt, dán mag het ook aanspraken doen gelden op vaste plaatsing. En „kunstinktkokers", om het zoo te noemen, hebben we juist uit de eerste helft van de 16e eeuw genoeg. Daar zijn de prachtige Majolica-inktstellen, soms met beschildering, soms zelfs met figuren en groepen versierd, de bronzen nimfen van de Visschers en zulke prachtige stukken, als het in mijn vorig opstel afgebeelde, van zwart marmer. (Fig. 7, 7a, 7b).

Hier moet toch wel een zekere groepeering bij te pas gekomen zijn. Een man van smaak kon het toch niet toestaan, dat zulk een stuk schotsch en scheef tusschen al het burgerlijke, of althans, zal het bruikbaar zijn, toch *eenvoudige* gereedschap van zijn rommelige schrijftafel kwam te staan. Eèn observatie is daarenboven curieus: dat we dikwijls, bij deze stukken juist, worden getroffen door het vreemde feit, dat de gebruiker, de schrijver, wanneer hij het eigenlijke inktvat naar zich toekeert, de op den toeschouwer bere-

kende zijde van het stuk *niet* te zien krijgt. (Fig. 7 en 7a en Fig. 1 van vorig opstel). Deze inktpotten schijnen gemaakt om ze in volle glorie te schilderen wanneer men den man, die achter zijn schrijftafel zit, portretteert. Statie-exemplaren zijn het dus reeds hierdoor en deze opmerking maakt het dan ook weer min of meer twijfelachtig, of ze wel ooit in werkelijkheid gebruikt zijn; of ze niet, evenals zoovele sierborden, slechts voor 't gezicht zijn gemaakt. Een schrijftafel waar zulk een prachtinktkoker op staat heb ik tot nu toe op géén schilderij of prentje kunnen vinden en voor het „schrijftafelstilleven" zijn ze dus zeker van heel wat minder belang dan de eenvoudige exemplaren.

Natuurlijk bestaat er ook hier een middenweg. Fijn versierde, en toch bruikbare potten vinden we eveneens. Hier gaan de Italianen weer vóór: bronzen stukken van allerlei vorm met sierlijk gegoten, en soms nageciseleerd ornament, hebben op de tafels van het fijn beschaafde publiek in Italië zeker dienst gedaan. [1]) Maar ook hier in 't Noorden heeft men reeds in de 16e eeuw aardige vormen gekend en zelfs het toch wel voor het dagelijksch gebruik bestemde vierkante inktkokertje aan boord bij onze Nova Zembla-vaarders is om verhoudingen en simpel ornament zeer te waardeeren. (Fig. 8).

Over 't algemeen hield men echter toch bij ons 't meest van de gladde vormen. De ronde gecombineerde inktkoker raakt uit de mode. Men wil meer plaats voor pennen en klein gereedschap, meer holle ruimte voor inkt en zand. Het zand is onmisbaar, de verbinding met de kaars niet *áltijd* noodig. Men laat het kaarsenkokertje zelfs wel eens weg, maar zet er bijna altijd een aan den cylindrischen inktpot gelijkvormigen van een geperforeerd deksel voorzienen zandkoker voor in de plaats op de groote rechthoekige pennebak.

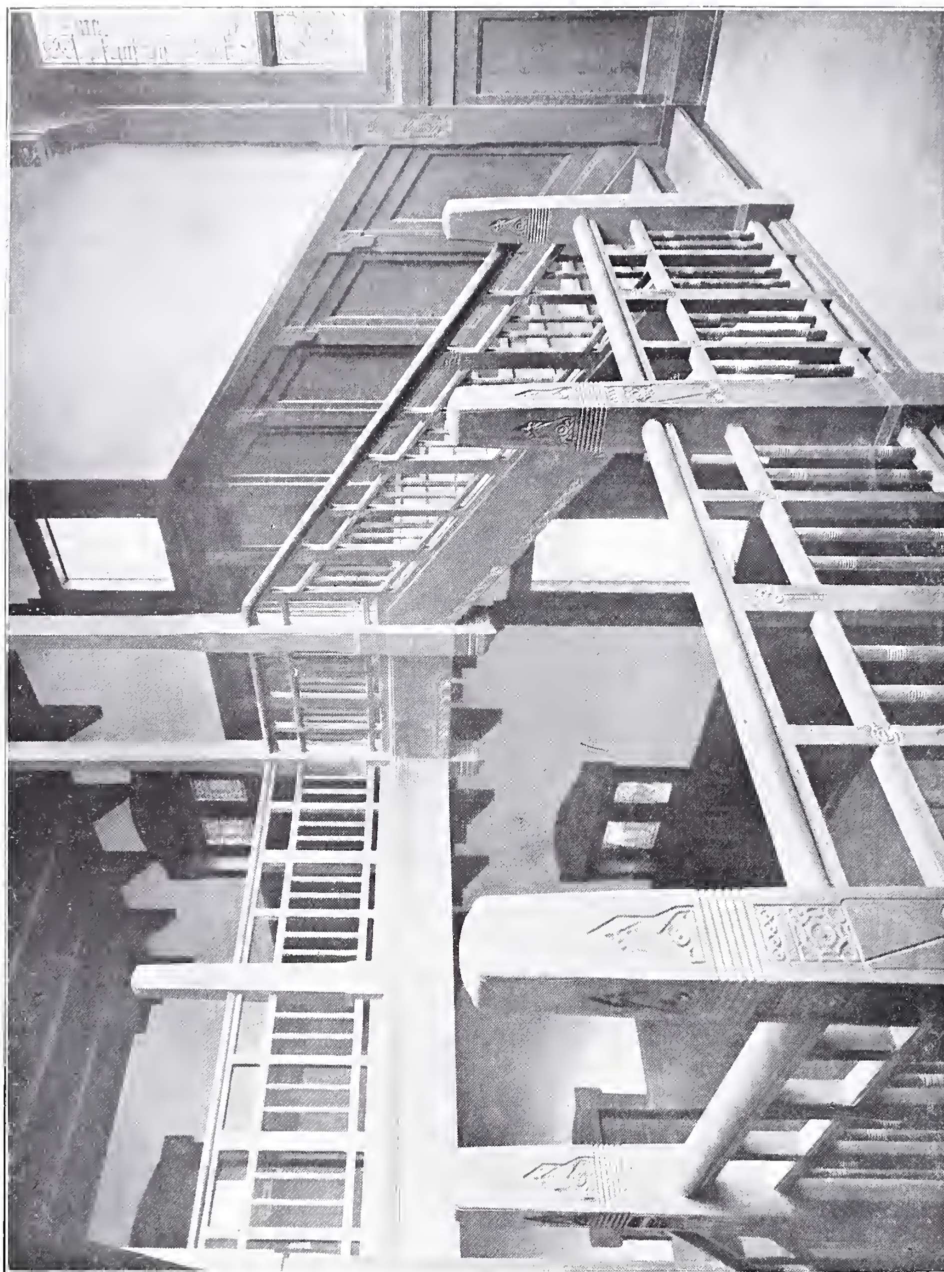
Nieuwe variaties worden mogelijk. De grondvorm van den zoo typischen 17-d'eeuwschen inktkoker is er.

Laat ons een volgenden keer nagaan hoe en waar die zijn plaats vond, hoe lang hij algemeen gebruikt werd en hoe het schrijftafelstilleven zich verder ontwikkelt.

WILLEM VOGELSANG.



[1]) Enkele afbeeldingen hierbij volgen nog bij het vervolg van dit opstel.



PLAAT XVII. TRAPPENHUIS.
WOONHUIS KORTE VIJVERBERG, 'S-GRAVENHAGE.

IG. 1. HOOFD-
IGANG. WOON-
IJIS K. VIJVERB.
'GRAVENHAGE.



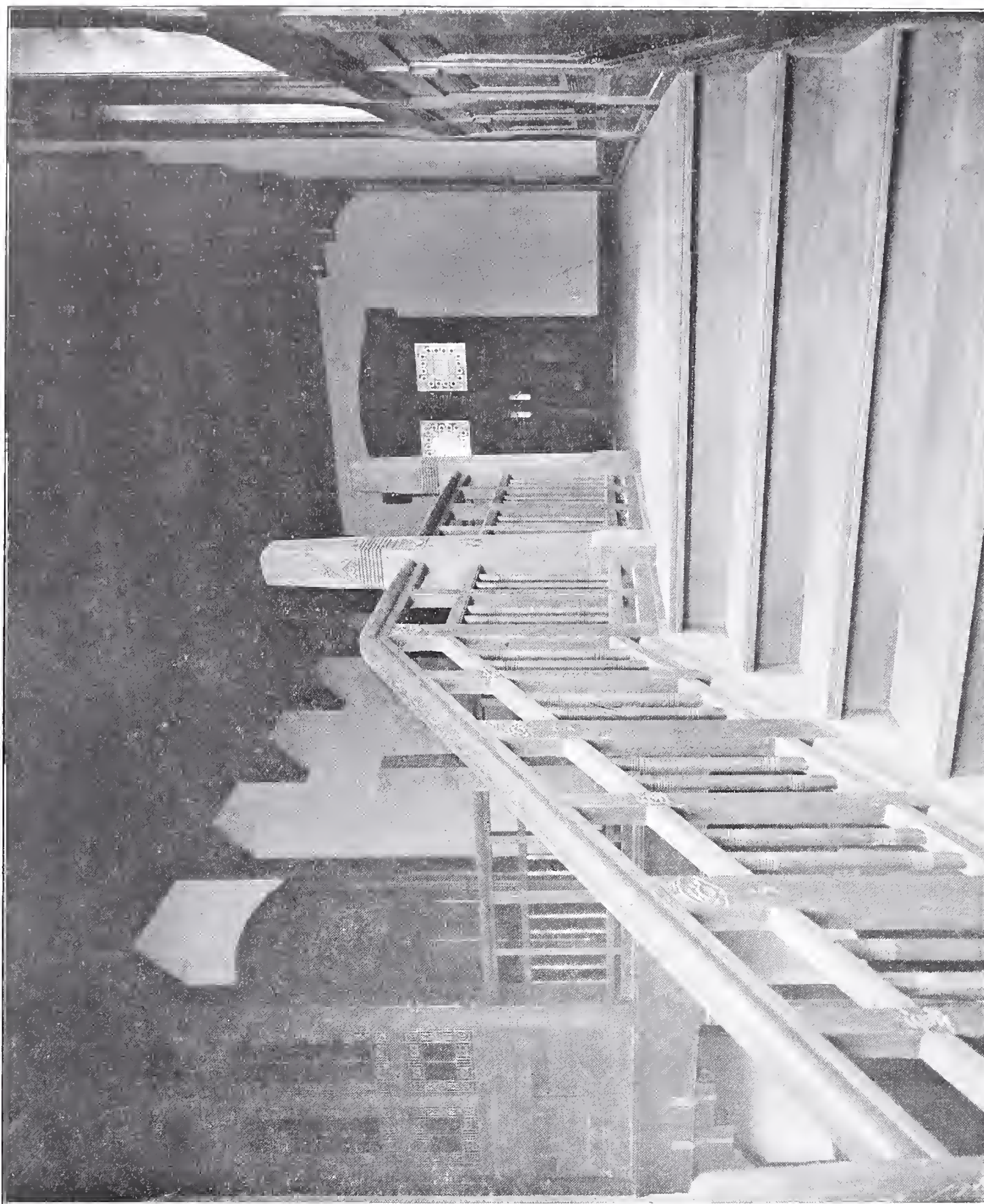
TOELICHTING BIJ DE PLATEN

Voor de afbeeldingen van het verbouwde woonhuis, Korte Vijverberg te 's Gravenhage, vragen wij nog eens den aandacht van onze lezers. Deze photographiën, welke na de uitvoering van dezen verbouw zijn opgenomen, behooren tot de serie afbeeldingen, welke wij ons hebben voorgesteld, successievelijk te reproduceeren.

De platen XVII, XVIII en XIX geven het trappenhuis nog eens te zien, en wel van eene hooger gelegen verdieping, dan de in de vorige aflevering geplaatsten. De figuren 1 en 2 geven elk een verschillend aanzicht van de hoofdentrée, als voornaamste bouwkundige détail van dit gebouw. De stoep met het basement is uit hardsteen opgesteld, daarboven is de boogvormige deur omlijsting, met de zuilen aan weerszijden, die het balcon dragen, uit zandsteen opgetrokken, dat op enkele plaatsen door hakwerk gemarkeerd wordt. De deur is in gelakt eikenhout uitgevoerd, geheel vlak met eene beschei-



FIG. 2. HOOFD-
INGANG. WOON-
HUIS K. VIJVERB.
'S-GRAVENHAGE.



PLAAT XVIII. TRAPPENHUIS.
WOONHUIS KORTE VIJVERBERG. 'S-GRAVENHAGE.

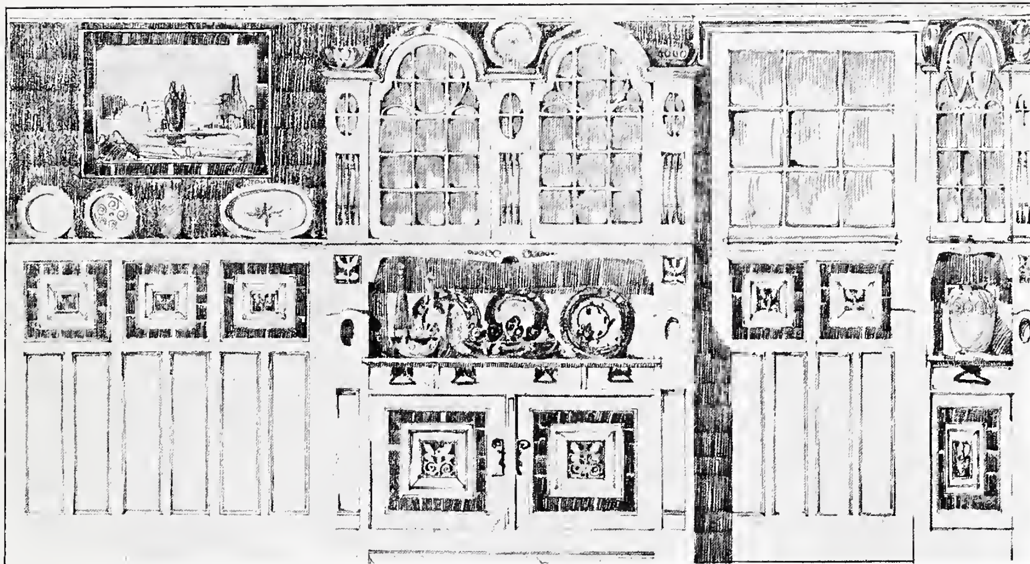


FIG. 3.
BUFFETWAND IN EENE EETKAMER.

den gebeeldhouwde paneelomlijsting.

* * *

Plaat XX en de figuren 3 en 5 zijn aanzichten van verschillende wanden in het zelfde vertrek. Deze eetkamer is in eikenhout betimmerd, met intarzzia van palisander- en ebbenhout. Boven de hooge lambriseering is de muur rood en daarboven wit geschilderd, met eene geschabloneerde friesversiering. Ook de meu-

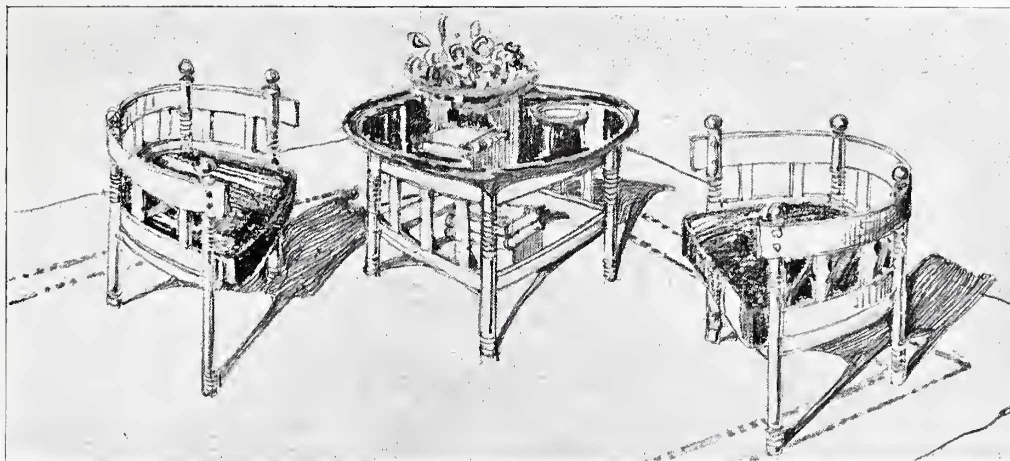


FIG. 4.
HALMEUBELEN.



PLAAT XIX. TRAPPENHUIS.
WOONHUIS KORTE VIJVERBERG 'S-GRAVENHAGE.

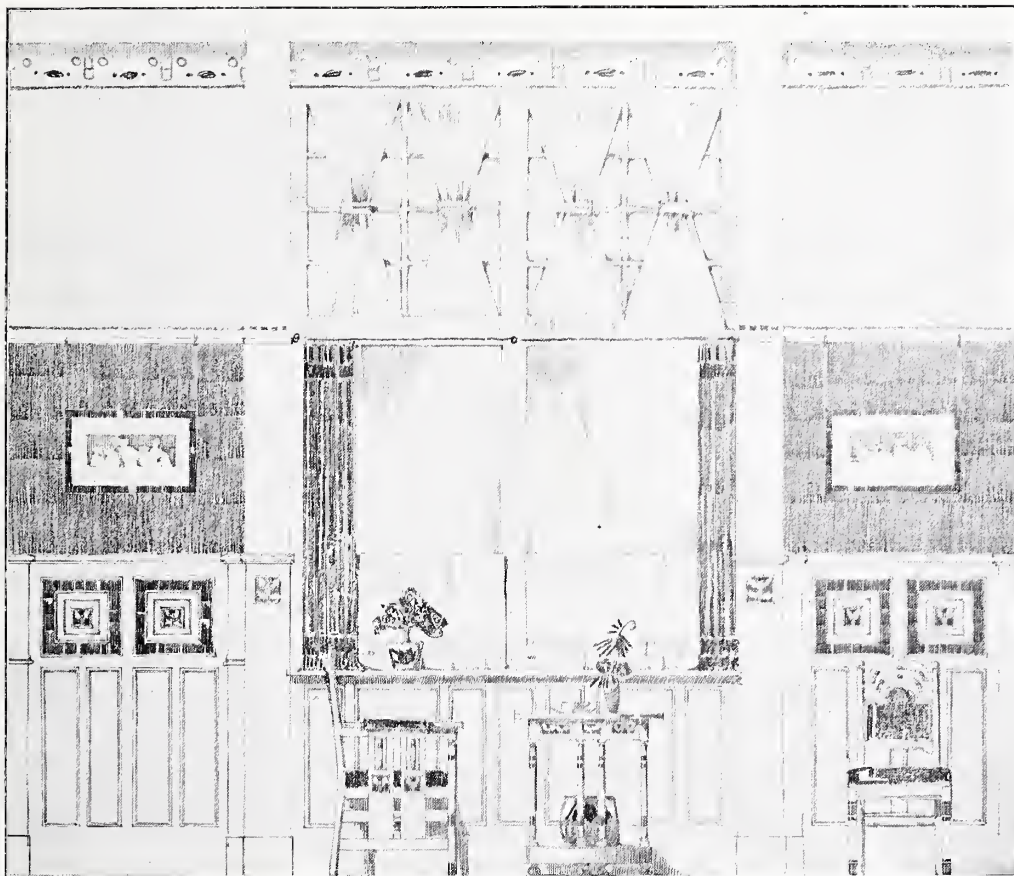
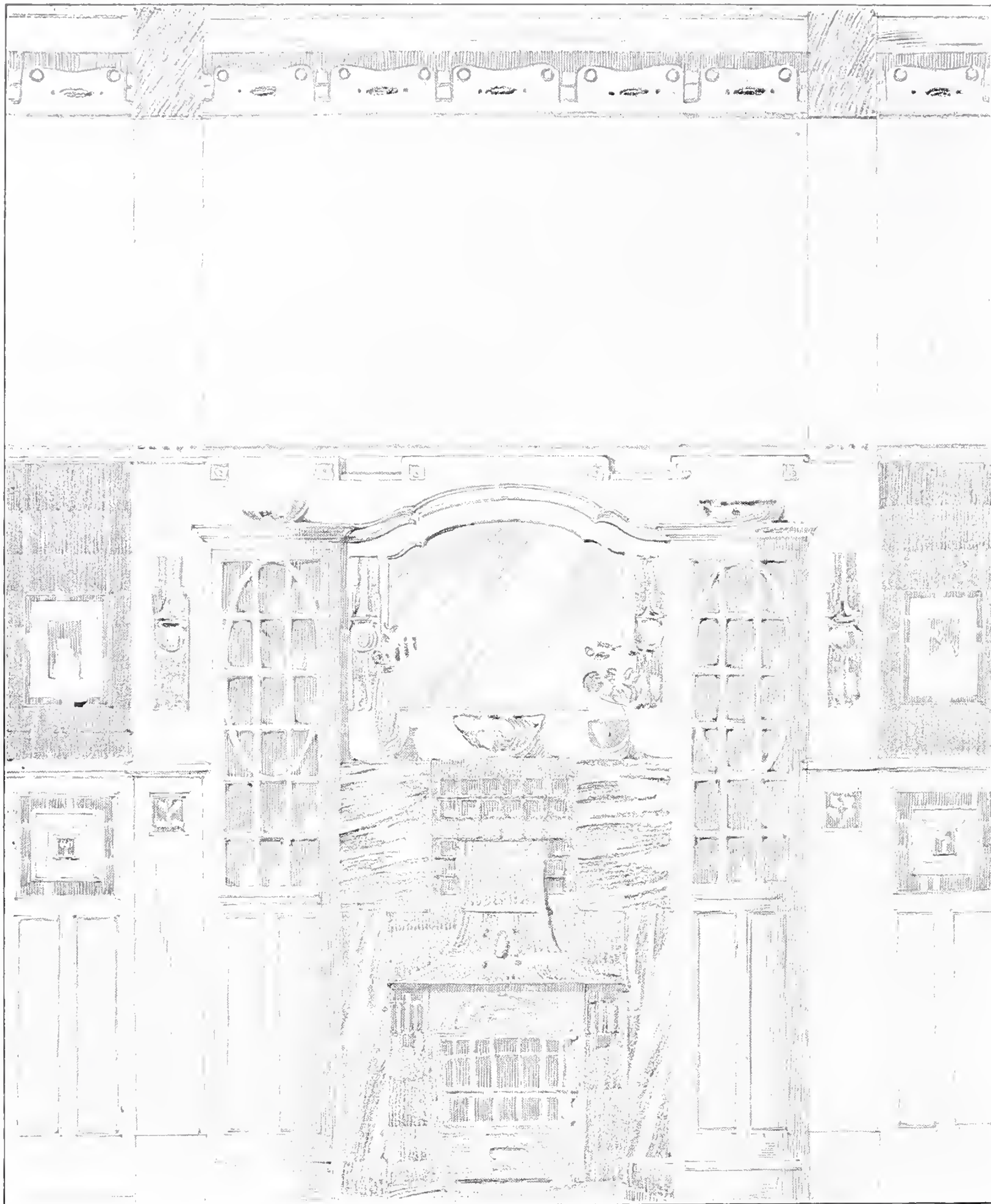


FIG. 5.
RAAMWAND IN
EENE EETKAMER.

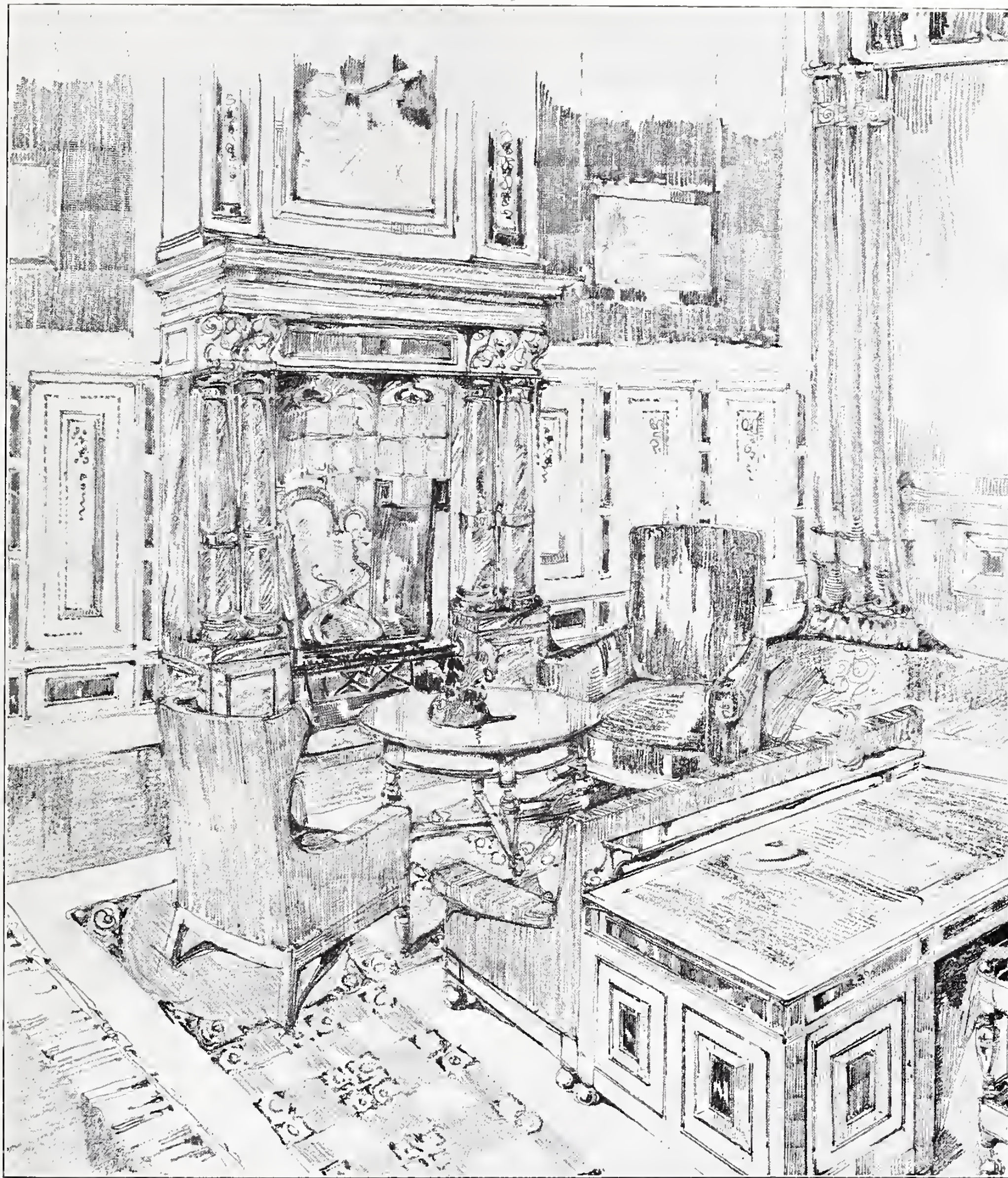
belen zijn in eikenhout uitgevoerd met groen lederen bekleeding. Voor het benedengedeelte van het raam hangen goudgele schuifgordijnen, voor het bovengedeelte zijn lichte neteldoeksche gordijntjes gespannen. De groen marmen schoorsteenmantel, waarin een vulkachel met koperen kap is geplaatst, is met kastjes omtimmerd, welke tot berging van sieraardewerk en porcelein dienen.

* * *

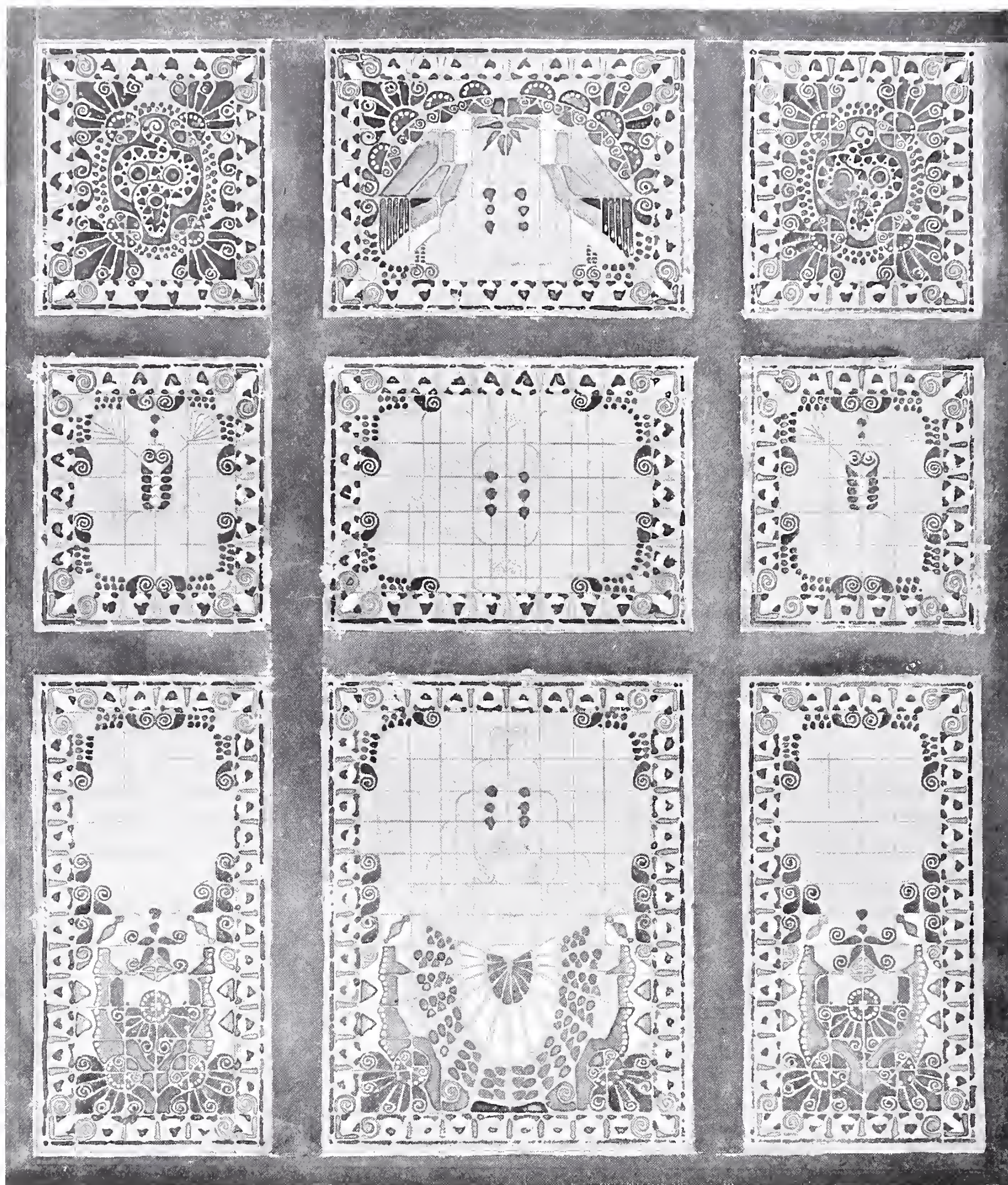
De heerenkamer (plaat XXI) is in Hollandsche-Rennaissance karakter opgevat en in de volgende materialen uitgevoerd: Eene eikenhouten betimmering met palisanderhout ingelegd en de wanden met goudleer behangen. De eikenhouten schoorsteenboezem wordt door groen marmeren zuilen gedragen. Verder is de schouw met gele vuurvaste tegels be-



PLAAT XX. SCHOORSTEEN-
WAND IN EEN EETKAMER.



PLAAT XXI. HEERENKAMER.



PLAAT XXII. ONTWERP VOOR EEN GROOT TRAPPEN-HUISRAAM UIT TE VOEREN IN GEBRAND GLAS IN LOOD.

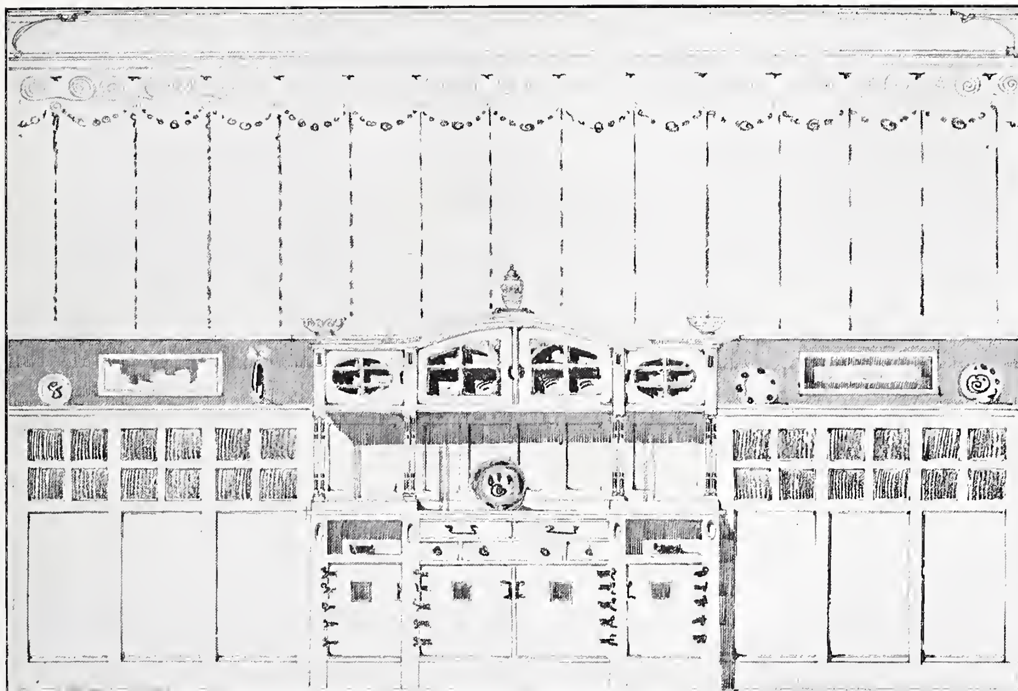


FIG. 6.
BUFFETWAND IN
EENE EETKAMER.

kleed, waarin een van ijzer gegoten haardplaat met reliefversiering is ingemetseld en waarvoor een open vuurkorf is geplaatst, uit gesmeed ijzer en koper samengesteld. De vloer wordt door een groen karpet bekleed. De meubelen zijn van de zelfde houtsoorten vervaardigd als de betimmering, met eene bekleeding van geelbruinleder, en voor de vensters hangen bronskleurige schuifgordijnen. Van deze kamer zullen wij in een latere aflevering, de photographische afbeeldingen van de uitvoering reproduceeren.

* * *

Figuur 6 is een schetsontwerp voor eene eetkamer. Dit vertrek is gedacht in eene geschilderde betimmering; de bovenpaneelen van de lambriseering met gevlochten riet gedicht, waarboven een breede blauw geschilderde band op de muur is aangebracht, die verder in eenen gebroken witten toon gehouden en gedoceerd is met een fries in geel en groen. Op het witgeschilderde buffet is eenvoudig rood koper beslag aangebracht en in de deurtjes der bovenkastjes is groen muffledglas ingezet.





IN ANTWOORD OP DE VRAAG NAAR EETSERVIEZEN.

Het is inderdaad niet gemakkelijk een geschikt eetservies te krijgen voor niet al te hooge prijzen.

Het is bovendien de vraag of U aardewerk dan wel porselein verkiest. Wat aardewerk-serviezen betreft, gelooven wij, dat op 't oogenblik wat de toon en de kleur der materie aangaat de oude Wedgewoodfabriek nog altijd de beste, niet zoo heel dure waar levert. De décors zijn daar evenwel over 't algemeen slecht en meer vertoonend dan zij eigenlijk wel op den keper beschouwd waard zijn. Het best is in dit geval eenvoudige randjes van een of andere kleur naar keuze te laten trekken, doch dit heeft het bezwaar, dat bij nabestelling altijd lang gewacht moet worden. Een donker olijfgroen — een geel doen anders werkelijk tegen de crêmekleur van de stof heel gedistingeerd. Totaal soliede en bestand tegen voortdurend afwasschen en afwrijven zijn deze kleuren evenwel ook niet, en voor dagelijks te gebruiken servies is dit procedé dus niet aan te bevelen. Over deze punten zal U de vertegenwoordiger van de Engelsche fabrieken hier te lande, de Heer v. Gelder, „Straffordshire Warehouse", Prins Hendrikkade te Amsterdam, gaarne alle inlichtingen verschaffen.

Een zeer goed, niet te prijzig porseleinen eetservies levert in den laatsten tijd de „Meissener Porzelanmanufactur". Er zijn daar eenige, décors in grijsgroen en moderne blauw van vaste en strenge teekening en deftige kleurcombinaties. Dit is heel zeker soliede en zeer aan te bevelen. Prijscourant is altijd 't beste aan de fabriek zelve aan te vragen.

Duurder kunt U door de leveranciers der Sèvres fabrieken geholpen worden, die zeer fraaie met uiterst bescheiden kleur-randjes versierde stellen in den handel brengen. Maar voor Uw doel zijn, dunkt me, de Meissener waren voor porselein, de Wedgewood-artikelen voor aardewerk, 't meest aan te bevelen.

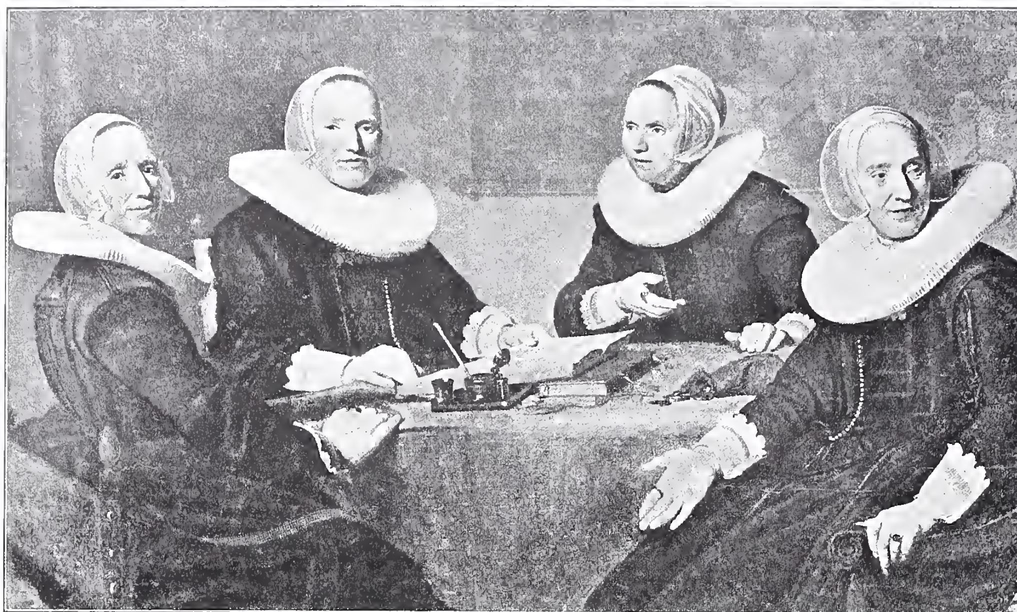




De 17e eeuw is in Holland de eeuw der regentenvergaderingen (Fig. 1). Niet, dat het een bij uitstek vergaderende eeuw was. Integendeel — de „commissies" zijn pas later een Hollandsch oerbegrip geworden. Maar de photografie was gelukkig nog niet uitgevonden en wie geregeld eenigen tijd met elkaar vergaderd of gegeten hadden, lieten zich ook met elkaar schilderen. En dat was voor den schilder geen geestelijke ramp, zooals het hem tegenwoordig wellicht zou zijn, wanneer hij een vergadering van een of ander deftig Genootschaps-Bestuur zou moeven konterfeiten. Er was voor hem nog wat anders te zien dan koppen; met zijn accessoires behoefde hij niet te goochelen en te knoeien om het geheel eenigermate picturaal te krijgen. Als krachtige noot tegen de zwarte en witte costumes stond daar de groote tafel met het kleurtintelende Perzisch kleed waarin het rood domineerde, of gedekt met een stemmige lap groen of donker-blauw laken en op dien kleurigen grond glom het groote tinnen inktstel, met zijn ronde bussen of de kantige vlakken van het blokmodel (titel No. 2 en 3) en om het onvolkomen samenklinken van koele tonen tot een accoord te sluiten, werd het stilleven verrijkt door het warm oranje rood van een houten of aardewerken geld bakje, wat roomwit perkament en papier. [1]) Dat geeft prachtige combinaties; maar een schrijftafelstilleven in onzen zin is het nog steeds niet, daar het niet *blijvend* is en

[1]) Voor de meest voorkomende soorten van inktkokers zie den titel. In den grond zijn er slechts drie: a. De platte, rechthoekige bak met de ronde zand- en inktbussen, benevens den kaarsenhouder met domper. b. Het hooge vierkantje blokje waarin inktkoker en zandbus gepast zijn en van onder een laadje voor geld en dergl. is aangebracht. c. De ronde inktkoker op rond tinnen bord.

FIG. 1. REGENTESSEN DOOR JAN DE BRAY.



HAARLEM. STADHUIS.

niet eenigermate architectonisch is gebouwd, terwijl ten slotte die tafel zelf ook slechts „casu quo" een schrijftafel is.
In huis bij den 17 d'eeuwschen gegoeden burger, had men dezelfde ingredienten, maar ook daar was hen zelden een eigenlijke vaste plaats aangewezen. Haast alle schrijvende dames en heeren op de vele werken onzer binnenhuisschilders hebben klaarblijkelijk even een plaatsje voor zich gemaakt; het dikke tapijt wat op zij geschoven, zoodat de tafel geheel bloot kwam, of er althans een strak vlak ontstond. Daarop ligt hun briefpapier en de inktkoker danst schuin boven op de dikke plooien van het op zij geschoven kleed. (Fig. 11.) Alles draagt het karakter van iets geïmproviseerds. Notarissen, geleerden, en wie er meer beroepschrijvers waren, behielpen zich meestal met nog veel eenvoudiger dingen, kleine ronde tinnen en, zelden, glazen inktpotjes, of ook een enkel stuk Delfsch of Nassausch aardewerk,



FIG. 2. BRONZEN INKTKOKER. 2E HELFT DER 15E EEUW. ITALIAANSCH. HET DEKSEL ONTBREEKT. NED. MUSEUM.

IG. 3. SCHRIJF-GEREEDSCHAP. ÉTAIL VAN EEN .POSTEL-FIGUUR UIT 'T BEGIN DER 15E EEUW. NED. MUSEUM.



het schuine vlak, ook niets op den duur kan worden opgesteld. (Fig. 10.)

Voor menschen die uit en met veel boeken om zich heen werken, overschrijven en vergelijken leidt die schuine kantoorlessenaar wel tot schilderachtige opeenstapeling der folianten en kwartijnen, rollen en pakken papier tot heele bergen naast en om hun zitplaats — ik behoef slechts de wisselaars, advocaten en geleerden door leerlingen van Rembrandt geschilderd, te noemen — maar is daardoor juist, bij alle schilderachtigheid voor den toeschouwer, voor den schrijver zelf ongemakkelijk. En in de 17e eeuw beleven we nu eenmaal een geleerde periode, een tijd van groote bibliotheken van lijvige boeken en uitgebreide studies; geen wonder, en daarbij is hun schrijflessenaar dikwijls nog van het oude type waarop een blijvend stilleven niet mogelijk is. Het is gewoonlijk de oude schuine lessenaar om op een tafel te zetten, die we reeds bij Erasmus en Dürers Hieronymus leerden kennen, en die ook reeds in de 15e eeuw voorkomt. (Fig. 5, 7, 9). Sedert is dit transportabel schrijfplankje tot een openslaand kistje geworden is, waarin, als het schrijfwerk gedaan is, alle ingredienten hun plaats vinden en waarop, wegens



FIG. 4. BRONZEN INKTKOKER ITALIAANSCH. BEGIN 16E EEUW. TRITON MET KINKHOREN. NED. MUSEUM.

FIG. 4b. ZELFDE INKTKOKER VAN ACHTEREN GEZIEN.



het blad aan kon zitten. Nu bestond er in Italië en Duitschland reeds sedert de 16e eeuw wel een eigenaardig soort van kabinet-schrijftafel, gewoonlijk een zwaar groot meubel op acht pooten met een bovendeel bestaande uit kleine laden en kastjes terweerszij van een middelnis. Rijk versierd als ze waren, meest ingelegd met ivoor en kleurig hout, droegen deze cabinetten geheel den stempel van: „meubles d'apparat" en hun in verhouding betrekkelijk kleine tafelbladen, zoowel als hun al te gedecoreerde opstand, maakte ze toch voor algemeen gebruik en voor de eischen van den tijd ongeschikt. Wel hebben de ateliers van den officieelen „architecte, peintre et sculpteur en mosaïque, ébéniste, ciseleur et marqueteur ordinaire du Roy", Charles André Boulle ook tegen 1700 nog wel eens zulke pronkstuk-



FIG. 4c. ZELFD INKTKOKER VA DE ANDERE ZIJDE.

dat men in de groote centra vooral naar een beter systeem zocht en zoo op 't einde der eeuw de groote platte schrijftafel tot stand kwam.

De gewichtigste eigenschappen, die men daarvan eischen moest waren: In de eerste plaats veel ruimte; ten tweede: eenige berging van zaken die niet onder ieders bereik mochten komen, en ten slotte een smalle raamkant, of ten minste in 't midden een versmalde raamkant om 't mogelijk te maken, dat de schrijver in gemakkelijke houding met de noodige vrije beweglijkheid van zijn beenen dicht tegen



IG. 5 SCHRIJVENDE JOHANES EV. VAN EEN ONBEKENDEN DUITSCHEN EESTER. KERK TE VELBURG IN E OBERPFALTZ. 2E HELFT DER 15E EEUW.

ken geleverd, die men in Frankrijk sedert Maria de Medicis tijd vooral in de paleizen gewoon was, maar reeds omstreeks 1710 toch kwam Boulle, na een omweg over een soort van schrijfcommode, zelf tot een nieuwe oplossing. (Fig. 13). Als voorbeeld geeft Graul[1]) het groote bureau van de Salle du Conseil uit 't kasteel te Versailles. 't Is wat wij sedert naar het éérste gebruik een „bureau ministre" noemen, en wat in Fransche meubelcatalogi al vroeg een „bureau plat" heet. Op deze tafel nu, die bestemd was de vaste standplaats te worden voor alle schrijfutensilien arrangeerde zich het stilleven van zelf en werd er onmiddellijk en nog door den meubelmaker zelf, partij van getrokken om tenminste het voornaamste stuk, den inktpot met plaats voor pennen, zand en kandelaar, architectonisch passend te maken bij de tafel. We kunnen van Boulle zelf, een in prent gebrachte, teekening van zulk een stel reproduceeren (Fig. 13).

Voor het eerst wordt nu het karakter van den inktkoker, ook zonder figuurlijke ornamentiek, reeds immobiel. Een voetstuk van mat hout of schildpad met gekleurde foelie, op vergulde klauwpootjes



IG. 6. GESNEDEN LEDEREN ÉTUI VOOR EEN KLEINE HOSTIEBUS OF VOOR INKTKOKERTJE.

[1]) Das XVIII Jahrh. Dekoration und Mobiliar. v. Richard Graul. Berlin Druck u. Verl. v. G. Reimer in de Serie der Handbücher der Königl. Museen zu Berlin.



FIG. 7. SCHRIJVENDE MATHEUS EV. ONBEKENDE DUITSCHE MEESTER. VELBURG IN DE OBERPFALZ.

FIG. 8. STUDEER-KAMER MET DRAAIBAREN LESSENAAR. 1E HELFT 15E EEUW. NAAR EEN MINIATUUR UIT DE ZG. HEURES DE TURIN.



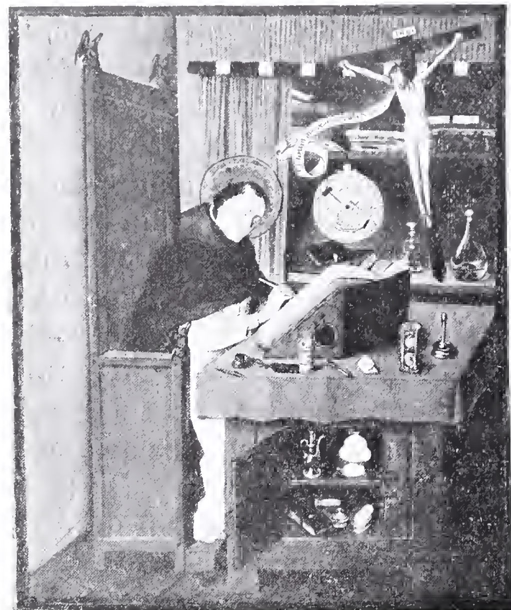


FIG. 9. STUDEER KAMER MET LO SEN LESSENAA 1E HELFT 15E EEUW. HEURES DE TURIN.

repeteert het materiaal der tafel in dit noodzakelijk onderdeel en er bestaat eigenlijk geen reden waarom de laatste consequentie niet werd getrokken en het geheele ding niet aan één stuk met de tafel werd gebouwd. Zooveel respect voor het vroegere zelfstandig bestaan van het inktstel had men evenwel nog en behalve schoolbanken en kantoorlessenaars uit de 19e eeuw, die een onoogelijk potje in een zwart bespat en bevuild gat bergen, is er nauwelijks een schrijfmeubel te vinden dat werkelijk den inktpot een geheel ondergeschikte rol laat spelen.

Op deze lessenaars der 18e eeuw is het schrijftafelstilleven thuis. De onderlaag wordt wat de kleur betreft zeer geschikt. Inplaats van het oude gewoonlijk fletskleurige bespanningslaken komen nu de mooie groenleeren vlakken. Het systeem van bespannen verandert. Binnen een rand van rozen-, ceder- of mahoniehout zakt het ingepaste raam met glad getrokken overtrek weg, of de tafel zelf wordt direct beplakt tot aan den rand toe. De overgang van den houten rand naar het

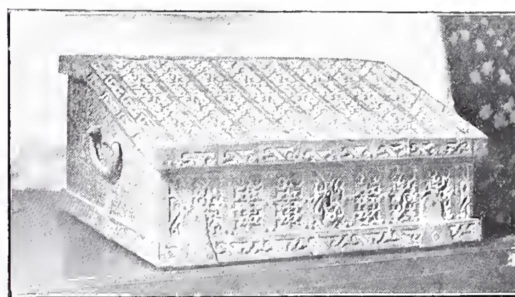
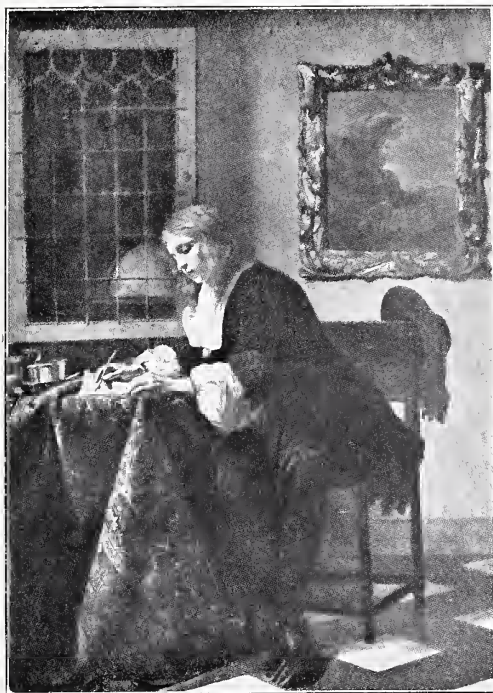


FIG. 10. LESS NAARKISTJE V ROOD GESCHI DERD HOUT MI A JOUR BEWERKT. IJZER BESLAGEN. 2E HELFT 17E EEU EIGENDOM V. F KON. OUDHEID GEN. NED. MUS

FIG. 11. SCHILDERIJ VAN GABRIËL METSU. COLLECTIE VAN SIR ALWERNER BEIT TE LONDEN.



afnam, de oude blaker wijkt voor een sierlijken, geciseleerden verguld bronzen, of zilveren kandelaar, het cachet is een ware Proteus geworden. Was het vroeger gemeenlijk van een solide palmhouten gedraaid heft voorzien, thans maakt men het van allerlei stof en in allerlei vorm. Gedreven in zilver, gegoten en verguld in brons, gesneden in agaat en ivoor, in de gedaante van nimfen, rijk gemodelleerde balusters, dieren, planten en mooie gladde prettig aanpakkende kolfvormen. Er is geen variatie denkbaar die niet ook voorkomt, de klok die reeds zoo vroeg (Fig. 9) in vorm van een zandlooper op de schrijftafel stond, wordt een enkele maal in de architectuur van het meubel opgenomen en — hoewel dit aan het hier afgebeelde stuk (Plaat XXIII) pas

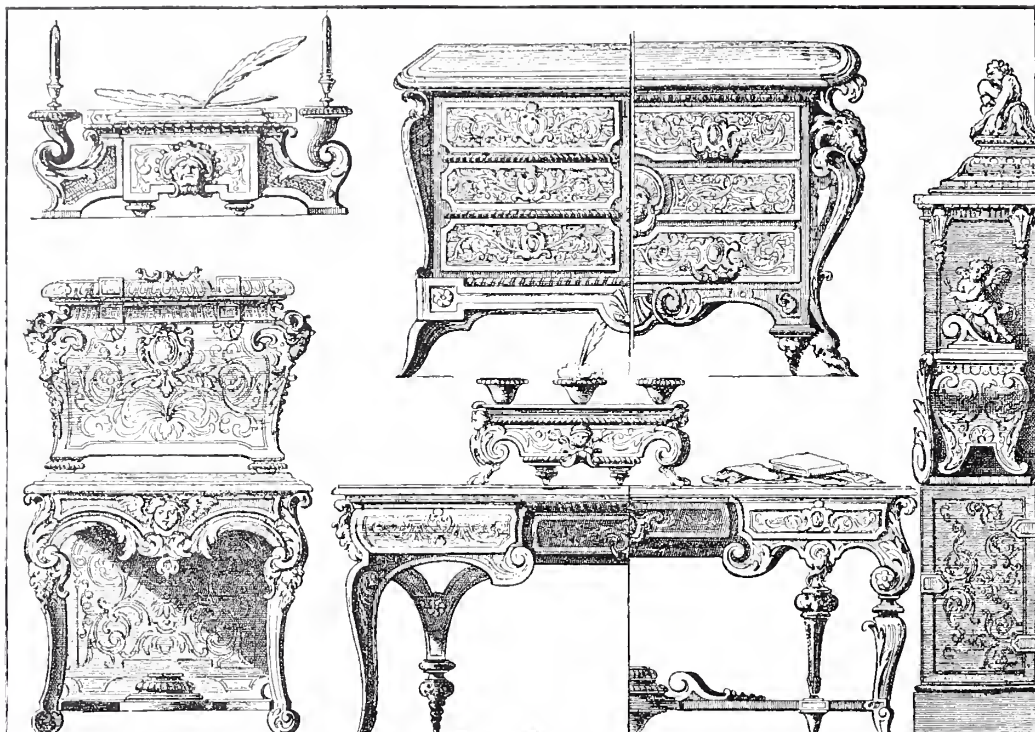
middenvak vormt een sierlijke omlijsting van „à petits fers" verguld ornament. En daar binnen, op dit tooneel zou men haast zeggen, worden de rollen met den noodigen ernst aan de verschillende vaste acteurs verdeeld, daar troont de inktkoker die weldra allerlei fantastische vormen aanneemt, doch nu met de gewichtigste, de gebruikszijde, die tevens de gedecoreerde kant is, naar den schrijver toestaat. Er zijn porseleinen en biscuit exemplaren, kunstig door houten onderstel, kleur en verguld in contact gebracht met het meubel.

De slanke veeren pennen behouden thans hun pluim, die men er vroeger gewoonlijk



FIG. 12. SCHILDERIJ VAN J. VERMEER VAN DELFT COLLECTIE JAMES SIMONS TE BERLIJN.

FIG. 13. MEUBELEN WAARONDER BUREAUX MET BIJBEHOORENDE INKTSTELLEN. PRENT NAAR ONTWERP V. BOULLE.



later geschied is, komen toch dergelijke aanwendingen meer voor — geeft nieuwe gelegenheid tot rijke versiering. Allerlei vroeger ongekende behoeften doen zich gelden nu men voor de bijbehoorende dingen een vaste plaats heeft gevonden. De bakjes van allerlei stof en velerlei kleur om veel kleinigheden in te bergen zijn reeds van dezen tijd.

Maar men was ten slotte toch te ver gegaan in de reactie op het laden- en bergruimte-rijke kabinet. Wel bood het tafelvlak plaats voor het onwaarschijnlijkste boekformaat, de meest aanmatigende gravure — de 18e eeuw heeft er groote gekend — doch men had geen gelegenheid



FIG. 14. TINNEN INKTKOKER MET GRAVEERING; BLOKTYPE 17E EEUW. UIT DE COLLECTIE VAN DEN HEER J. A. FREDERIKS TE MIDDELBURG.



FIG. 15. SCHRIJFTAFEL VAN MAHONIEHOUT MET VERGULD BRONS UIT 'T BEGIN DER 18E EEUW. MANIER V. CRESSENT. (RÉGENCE).

genoeg zijn papieren en documenten, zijn opschrijfboeken en brieven behoorlijk gesorteerd te bewaren. Men was gedwongen, de tafel telkens na gebruik op te ruimen — een eigenschap die sommige menschen, die zich zelf kennen, er toe be-

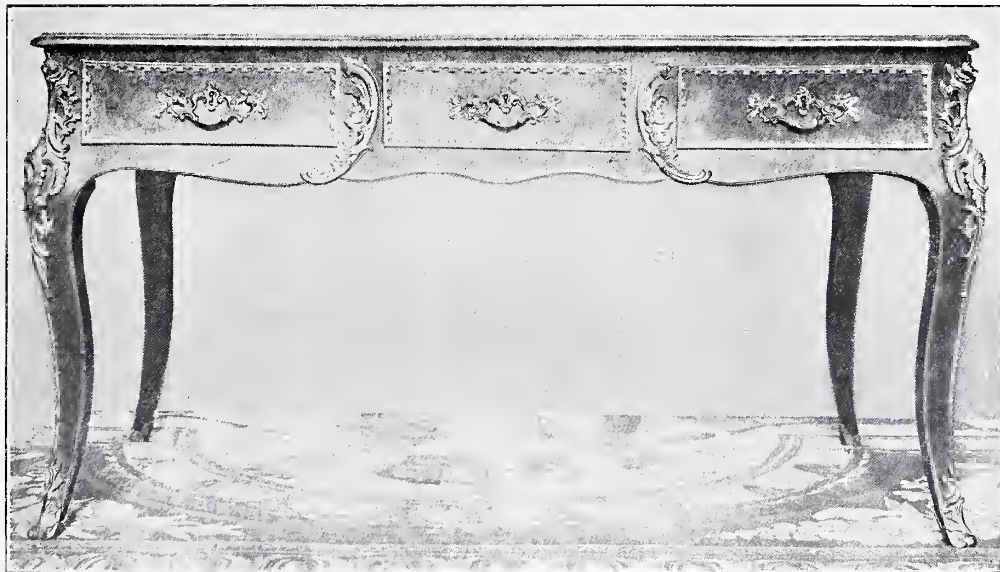
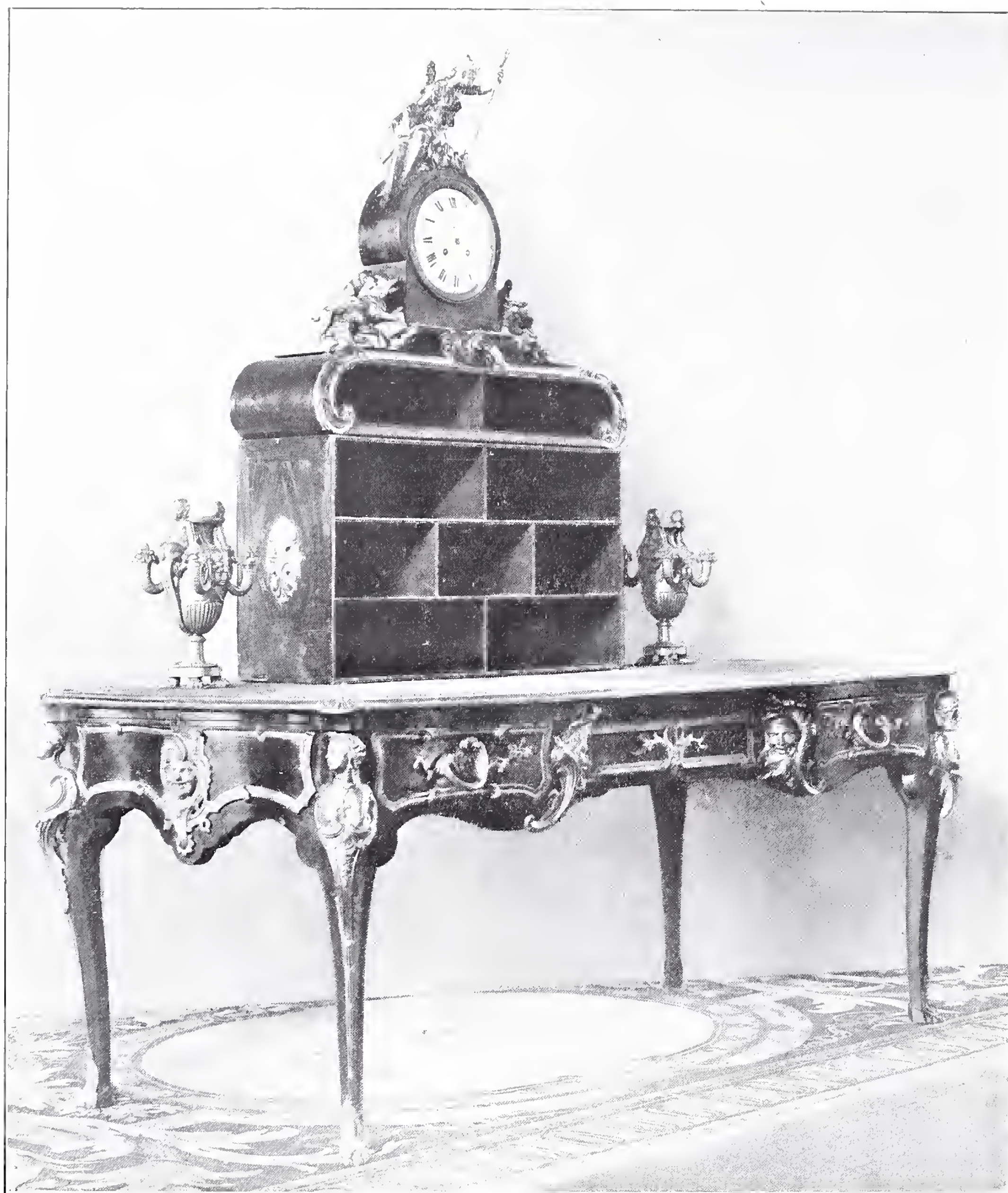


FIG. 16. „BUREAU PLAT". EERSTE HELFT VAN DEN REGEERINGSTIJD V. LODEWIJK XV.



PLAAT XXIII. BUREAU MET LOKETKASTJE. 1E HELFT 18E EEUW. TOEGESCHREVEN AAN CHARLES CRESSENT.

weegt, zich juist geen ander bureau aan te schaffen. Hieraan trachtte men eerst wel door een soort van los kastje met vakken te gemoet te komen, dat men boven op het blad zette; maar men bereikte toch pas een oplossing met de uitvinding en perfectionneering van het cylinderbureau (Plaat XXIV het zg. Bureau du Roy) waaraan, naar we weten, de twee groote Ébenisten, midden der 18e eeuw te Parijs J. Fr. Oeben en J. H. Riesener ijverig hebben gewerkt. Die losse wegdraaiende in zich oprollende klep was juist iets voor de groote technische bekwaamheden der marketterie werklieden van dien tijd. Het beduidt wel de rijkste geleding, de meest verfijnde volmaking van een meubel. Geen groote lastige kleppen meer, als de ouden hadden gekend (Fig. 5) waardoor bovendien bij gesloten toestand geen open ruimte overbleef, zoodat toch altijd eerst alles geborgen en netjes ondergebracht moest worden, geen kleine ongemakkelijke schrijfvlakken, als bij het van ouds bekende lessenaartje. Een enkele greep en heel het „stilleven", 't zij rommelig of in de puntjes opgesteld, ontrok zich, zoolang de schrijver het verkoos, aan onbescheiden blikken. Het mooie glimmende oppervlak van het cylindersegment had iets verrassend nieuws, een ongekend meubelaspect in de kamer gebracht. Kwamen er lichte marketterie-versieringen, fijne mat oranje vergulde bronsappliques en strakke inleglijsten bij, dan kon zoo'n bureau, als het kostelijk exemplaar dat voor Maria Antoinette gemaakt werd, werkelijk tot iets buitengewoon edels opgevoerd worden (Fig. 20 en 18). Als uit één stuk gesneden, zoo in elkaar gewerkt zijn de verschillende deelen, uiterst licht door de elegante pootjes, bijzonder precieus door de bestudeerde effecten van kleur tegen kleur en mat tegen glimmend, en tegelijk toch ook praktisch geheel doeltreffend; wat kan men meer eischen? En inderdaad het praktische volk bij uitnemendheid, de Amerikanen, hebben

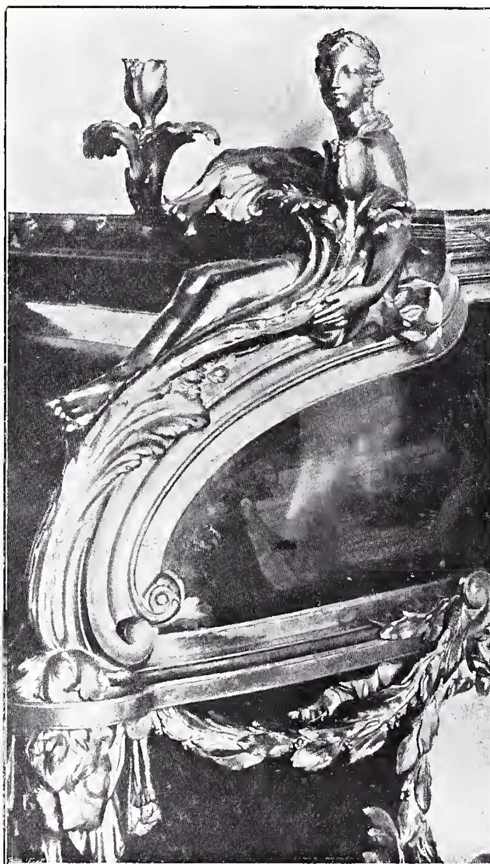
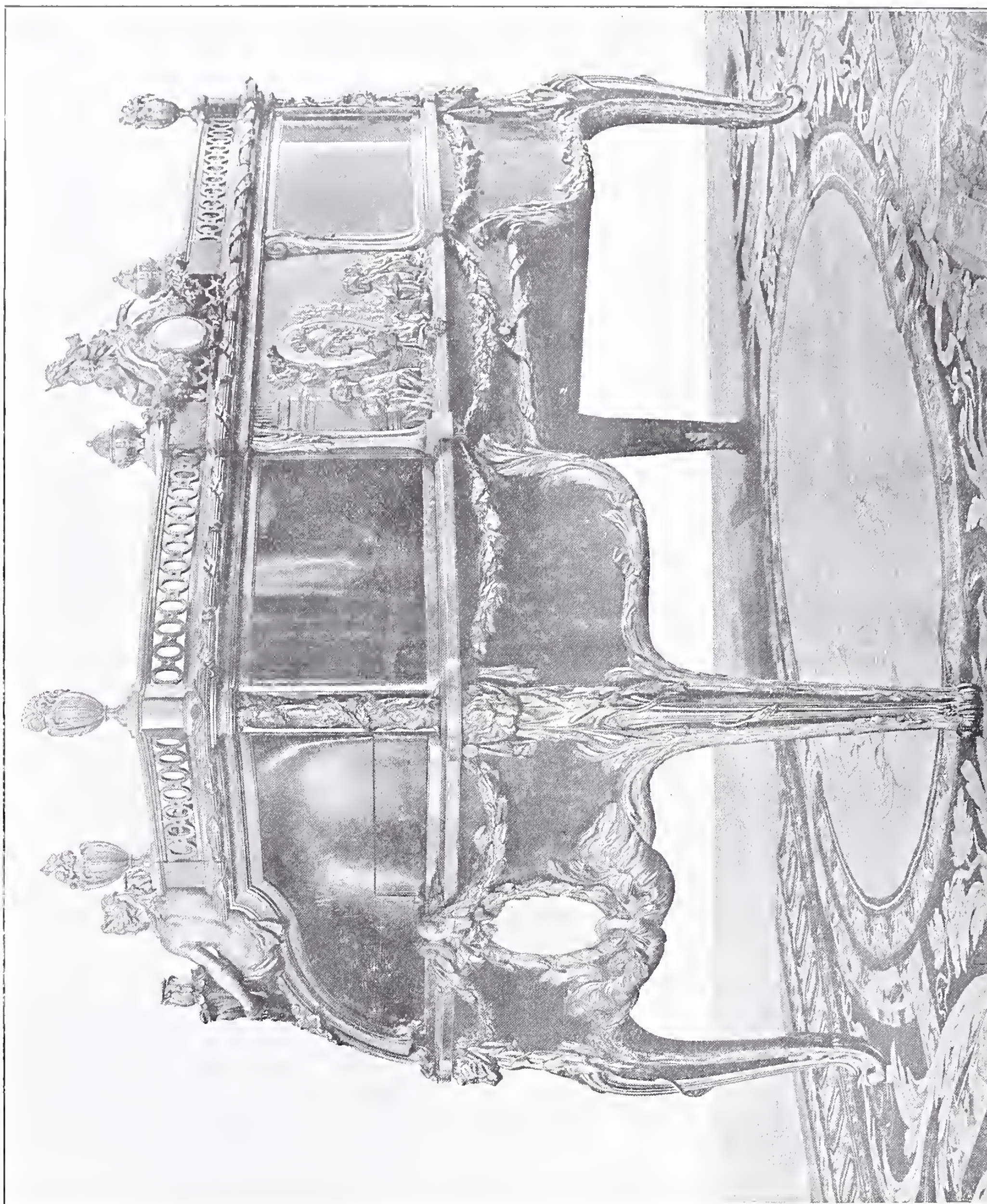


FIG. 17. DÉTAIL VAN HET IN VOLGENDE PLAAT AFGEBEELD BUREAU DU ROY TE VERSAILLES. MIDDEN 18E EEUW.



PLAAT XXIV. Z. G. BUREAU DU ROY DOOR RIESENER DUPLESSIS EN HERVIEU. VOLTOOID 1769.

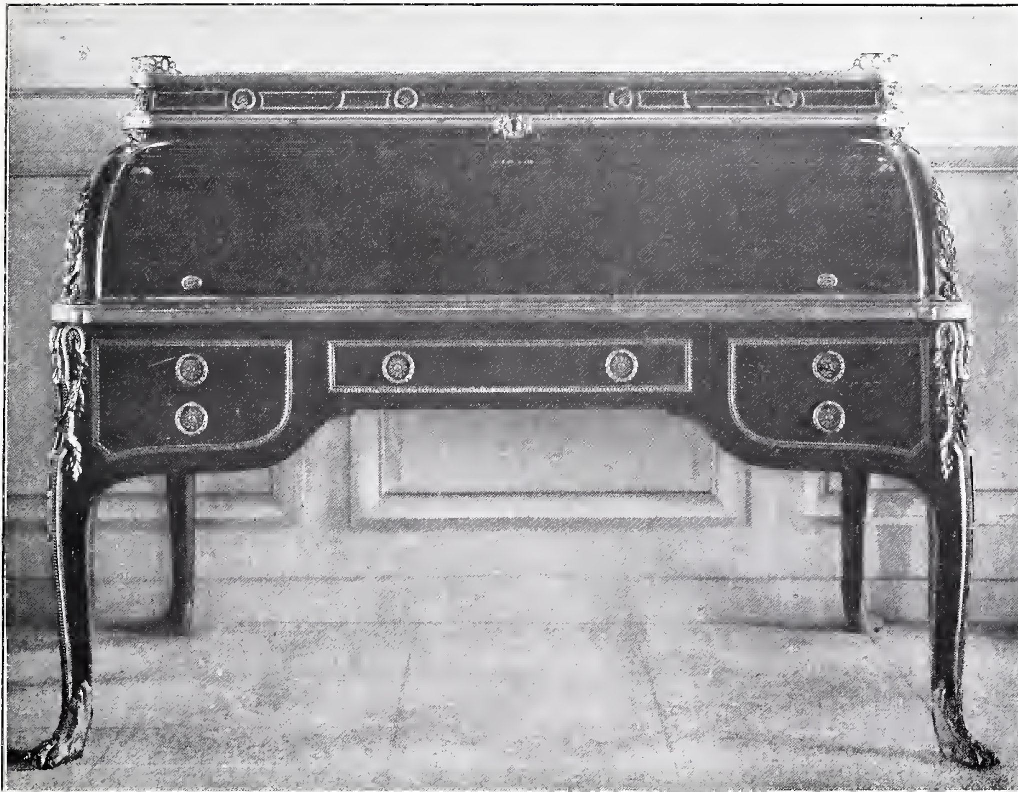


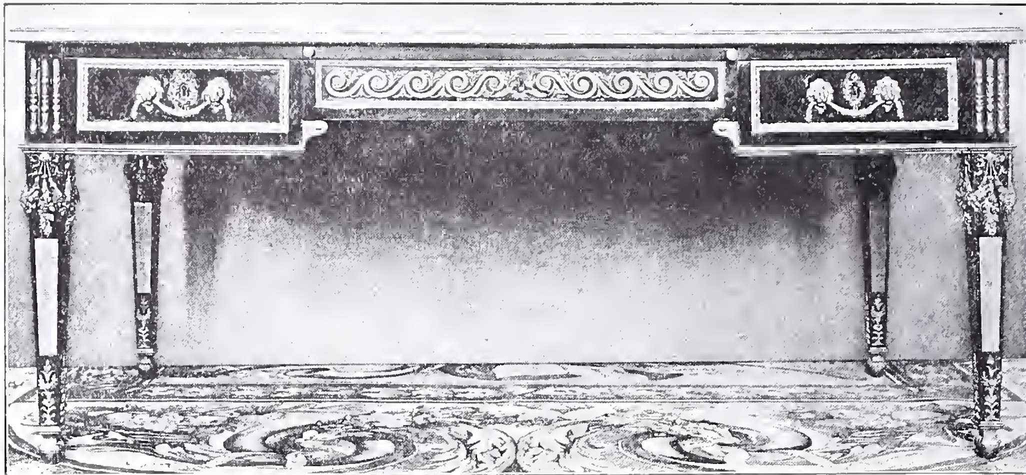
FIG. 18. MAHONIEHOUTEN CYLINDERBUREAU MET BRONSBESLAG. 2E HELFT DER 18E EEUW. OVERGANG LOUIS XV LOUIS XVI DOOR RIESENER.

meer dan een eeuw later ook niet méér geeischt. Hun bergruimte moest grooter zijn, hun aesthetische behoeften lieten zich gemakkelijker op den achtergrond dringen. Inplaats van de pieds de biche" komen de twee rechte kasten, die enkele voorbeelden der 18e eeuw ook reeds kennen (Fig. 22), een nieuwe mechaniek voor de schrijfmachine in 't midden werd noodig, maar wat den cylinder betreft behoefde — het is reeds ergens gezegd — de Amerikaansche schrijftafel *niet uitgevonden te worden.*

En het stilleven, waar we van uitgingen? In hoofdzaak onderging het geen verandering meer. De inventaris stond vast. De zandstrooier is sedert geschrapt en heeft een opvolger gekregen in de vloeirol, dien de aschbak gezelschap houdt. De gewoonte bric à brac op 't bureau te zetten, vóór zich een klein muzeumpje tot gestagen oogenlust te scheppen is reeds achttiend'eeuwsch.

Op de mooie amoureuse miniaturen in hun teer vergulde lijstjes op de schrijftafel van de 18 d'eeuwsche Parisienne volg-

FIG. 19. „BUREAU PLAT" EINDE DER 18E EEUW. LOUIS XVI DOOR G. BENNEMANN.



den de brave silhouetten, op de brandende kaars volgden de spaarlamp de patentolie- en petroleum-, eindelijk de gaslamp en de electrische gloeipeer. Maar de inktpot bleef op zijn eereplaats waar vandaan hem echter, wie weet hoe spoedig reeds, een werkelijk perfecte vulpennenhouder verdringen zal. Dan zal het „schrijftafel-stilleven" vereenvoudigd, zoowaar weer iets naderen tot het laatmiddeleeuwsche, uit den tijd van 't portatieve inktgerei (Fig. 3 en 6). Een eeuwige wisseling en toch een eeuwige kringloop. Uit de collecties van het Nederlandsch Museum kan dezen keer niet zooveel worden gegeven als anders wel. Maar het is nuttig dat men ook de leemten aanwijst, al is 't dan ook met minder genoegen. Wel zijn de paar bronzen inktkokers voortreffelijke exemplaren, die hun soort goed vertegenwoordigden. Maar wie de collecties van het Kaiser Friedrich Museum te Berlijn en enkele particuliere verzamelingen als die van den Heer Beckerath aldaar kent, weet hoe uitstekend verzorgd en hoe prachtig van inventie die kleine voorwerpjes in de 15e en 16e eeuw in Italië soms waren en betreurt, dat de tegenwoordig zoo schrale markt

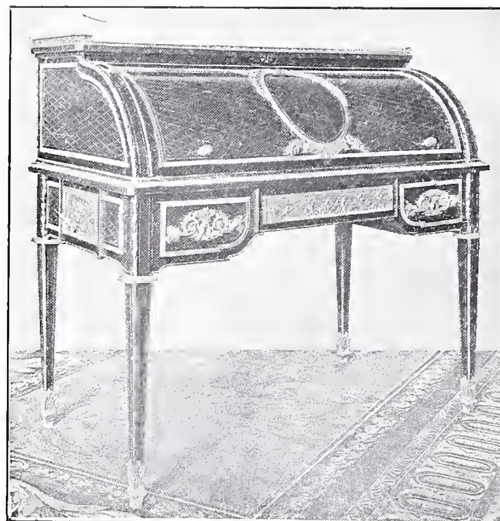


FIG. 20. BUREA[U] DE LA REINE (MARQUETTERI[E]) DOOR RIESENE[R] (IN ZIJN LATER[E] MANIER) VOLTOOID 1777. LOUVRE.



IG. 21. TINNEN NKTKOKERTJE MIDDEN 18E EEUW. NED. MUSEUM.

en de betrekkelijk bescheiden beurs van een klein land zoo in 't geheel geen verhouding staan. Echter, kan er in dit opzicht nog reden van tevredenheid zijn, minder gelukkig is het Museum nog waar het aangaat een begrip te geven van den fraaien vorm der 18 d'eeuwsche schrijftafels. Daar laat Holland ons in den steek. Wat hier te lande op dit gebied gemaakt werd was of directe vergrofde copie naar goede voorbeelden uit Frankrijk, of driekwart eigen verzinsel, maar dan meestal van zulk een eerzame lompheid en zoo vol valsche krullen en ornamenten, dat het ons, de oorspronkelijke voorbeelden kennende, aandoet als een Hollandsche schipper in de theaterplunje van een Franschen markies. Voor den eigenlijken bloeitijd van de schrijftafel en het schrijftafelstilleven, of juister voor den tijd die voor deze stof als het elegante tijdperk mag worden aangeduid, heeft Holland dus uit eigen kracht niets bij te dragen en moesten we ons tevreden stellen met buitenlandsche publicaties om tenminste iets te doen zien, van die laatste ontwikkelingsschakels. Nu kan men zich daarbij wel neerleggen met het hooghartig gezegde, dat Holland in de 17e eeuw toch ook zelfs voor dit speciaal onderdeel der cultuurgeschiedenis van beteekenis is geweest, dat de tinnen inktkoker in zijn verschillende vormen, misschien in geen land tot zoo schilderachtige combinaties heeft geleid en dat eens schilders, als bv. de Delfsche Vermeer, soms het beste plekje in hunne werken aan het prachtig effect der helder glimmende tinnen bussen, het witte papier en het blauwe tafelkleed danken (Fig. 12). Men zal ons toch moeten toegeven, dat wij in de achttiende eeuw ver ten achter geweest zijn, en dat het wenschelijk blijft voor de opvoeding van den ambachtsman, zoowel als voor den liefhebber van mooie meubelen, dat er eens een goed Fransch

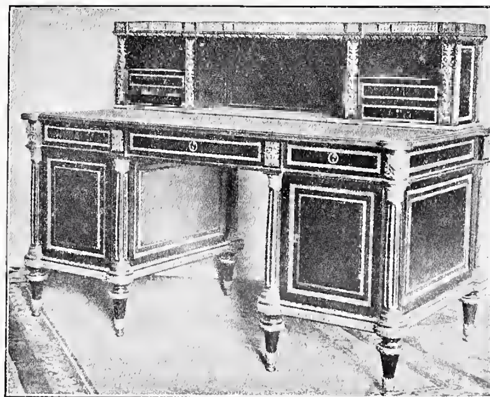


FIG. 22. SCHRIJFBUREAU MET LOKETKAST EN VOETKASTEN DOOR LEVASSEUR. LOUIS XVI.

stuk in het Nederlandsch Museum moge worden opgesteld, waar men meer dan van een reproductie de sobere levendigheid en elastische elegantie van den vorm en de voorbeeldig zuivere verhouding van hout- en metaalkleuren van zou kunnen genieten. Als er evenwel iets moeilijk te krijgen is, dan is het juist dit artikel, waarop de gansche wereld, die reeds lang heeft ingezien welk een hoogtepunt de 18e eeuw in de geschiedenis der meubeltechniek en meubelkunst beduidt, belust is. Dit wil den we ten slotte niet verzwijgen, waar we zoo vaak ook op dit pun het Nederlandsch publiek op het gewone dwaalspoor vonden, dat in Holland nu eenmaal op den keper beschouwd, alles mooier en origineeler was dan elders.

WILLEM VOGELSANG.

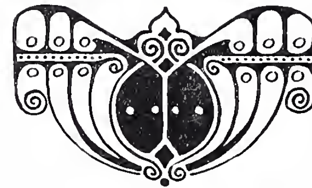




FIG. 1.
BRONZEN
VAZEN.

ZWEEDSCH BRONSWERK

(SYSTEEM ELMQUIST)

Bij het gieten van kunstwerken in metaal heeft men er ten allen tijde naar gestreefd, de bewerking zoodanig in te richten, dat het bijwerken, na het afgieten, zooveel mogelijk vermeden wordt, en dat wel om twee redenen:

Ten eerste, daar het bij de retouche, noch door de grootste bekwaamheid, noch door gebruik van welke gereedschappen ook, mogelijk is in het oppervlak van het gegotene de fijne, karakteristieke bewegingen en nuanceeringen aan te brengen, die de gevoelvolle kunstenaarshand, met zulk een vastheid en meesterschap aan de soepele en lenige materie heeft weten te onttrekken.

Ten tweede is het bewerken van metaal veel tijdroovender, dan het modeleeren in klei of was.

Bij het metaalgieten kan men twee geheel verschillende bewerkingen volgen: het gieten met stukvormen en met den heelen vorm, de z.g. forme-perdue.

De eerstgenoemde techniek wordt meestal toepast bij kunstgietwerk in brons, zilver en andere langzaam smeltende metalen, en vereischt eene groote technische bekwaamheid van den vakman.

Op het af te gieten model bepaalt men eerst de verdeeling in stukken, waarvan de negatieve vormen afzonderlijk in vochtig zand gemaakt worden. Met deze vormen wordt het model bedekt, waarna het geheel door een dubbelen gipsmantel om-



FIG.2. ZWEEDSC
BOERENMEISJE

HERMAN NEUJD

sloten wordt. Dan neemt men zoowel het gips als de stukvormen van het model af en de laatste legt men weer op hunne oorspronkelijke plaats in den gipsmantel. Nu moet het metaal in den contravorm gegoten of geperst worden.

Gipsmantel en stukvormen worden opnieuw weggenomen om de kernmassa vrij te krijgen. Van dit ontstane model wordt rondom een laag afgenomen, die de dikte heeft van het metaal dat men wenscht te krijgen. Dan worden nog eens de stukvormen op hunne plaats op het gips gelegd en daar met stiften bevestigd, die soms in de oppervlakte van den negatieven vorm dringen. De gaatjes, welke de stiften maken, worden bijgewerkt, vorm en kernmassa worden gedroogd, samengevoegd en dan wordt het metaal er in gegoten. Zelfs wanneer een bekwame hand dit doet, blijft er na het gieten nog veel aan het metaal te doen: het sa-



FIG. 3.
BRONZEN
VAZEN.

menvoegen van de verschillende deelen van het kunstwerk, wanneer dit zoo samengesteld was, dat het voor het gieten in stukken moest worden verdeeld, verder het retoucheeren der gietnaden en gietkanten en het bijciseleeren. Dit zelfde geldt ook voor het gieten in snel smeltende legeeringen, zooals bij het z.g. *Parijzer* en *Weener* brons, dat uit met koper gegalvaniseerd zink bestaat, zoodat het het aanzien van brons heeft.

Het andere systeem, de *forme-perdue* is in theorie veel eenvoudiger en kan soms even goede resultaten geven. Maar theorie en praktijk zijn nu eenmaal twee, zoo ook hier. Reeds vele kunstenaars en technici hebben deze theorie in praktijk zoeken te brengen, hetgeen echter niet altijd gelukte. Chineezen, Japanners, Grieken, Italianen en later ook Franschen, allen hebben zich beijvert deze techniek door te voeren, maar het bleek telkens weer, dat het resultaat van allerlei toevallige omstandigheden afhankelijk was, waarmee technisch geen rekening kon gehouden worden en toch zijn de Japanners specialiteiten in het metaalgieten en reeds de Italianen hebben het in de Renaissance zeer ver in deze kunst gebracht. In onzen tijd munten vooral de Franschen en Duitschers er in uit en zoowel in Parijs, als in Italië en Duitschland, zijn vele kunstgieterijen, die bijna uitsluitend volgens dit systeem werken. In het algemeen wordt echter, wanneer men met de forme-perdue werkt, evenveel bijgewerkt,



FIG. 4.
ZEGEL (BLINDE-
MANNETJE).

HUGO ELMQUIST

gevijld, geciseleerd enz., als met de stukvormen-methode.

Daar men bemerkte, dat men door verbetering van het oude systeem van uitsmelten van het model, nooit den gewenschten uitslag kon bereiken, is dit langzamerhand door een geheel nieuw systeem vervangen, dat niet alleen veel eenvoudiger van bewerking is, maar ook volmaakter resultaten oplevert. Het tot dusver gebruikte, moeilijk te verwerken materiaal is vervangen door een ander, dat zacht is en dus niet alleen beter te modelleeren, maar ook gemakkelijk uit den gietvorm smelt.



FIG. 5. ZEGEL G. MALMQUIST.

De kunstenaar kan nu bij kleine kunstvoorwerpen, die bij het gieten geen binnenvorm noodig hebben, en ook bij het maken van reliefs, direkt in het nieuwe materiaal modelleeren. Zonder verdere bewerking, brengt men op dit model direkt den vorm, waarin het metaal gegoten wordt. De voordeelen hiervan zijn duidelijk. Niet alleen wordt er arbeid bespaard, maar het geeft bovenal meer oorspronkelijkheid aan het model.



FIG. 6. KLEÊRHANGER CHARLES FRIBERG.

Bij grootere kunstwerken, die wel eenen binnenvorm eischen, welke men niet vooruit kan maken en waarbij dus extra modellen, noodig zijn gaat het nu ook veel eenvoudiger als voorheen.

Daarbij komt het voordeel, dat de kunstenaar, in den goeden zin des woords, de laatste hand aan zijn werk kan leggen, en het zachte, makkelijk modelleerbare model naar zijn eigen opvatting kan retoucheeren.

De nieuwe samenstelling, die door den Zweedschen beeldhouwer *Hugo Elmquist* is uitgevonden, bestaat uit parafin, was, talk, vaseline en in olie opgeloste verf. De parafin maakt de massa soepel en glad, terwijl de toevoeging van was er meerdere vastheid aan geeft en de hars als bindmiddel werkt.

Ook de ovens voor het uitsmelten der vormen zijn van eene nieuwe constructie.

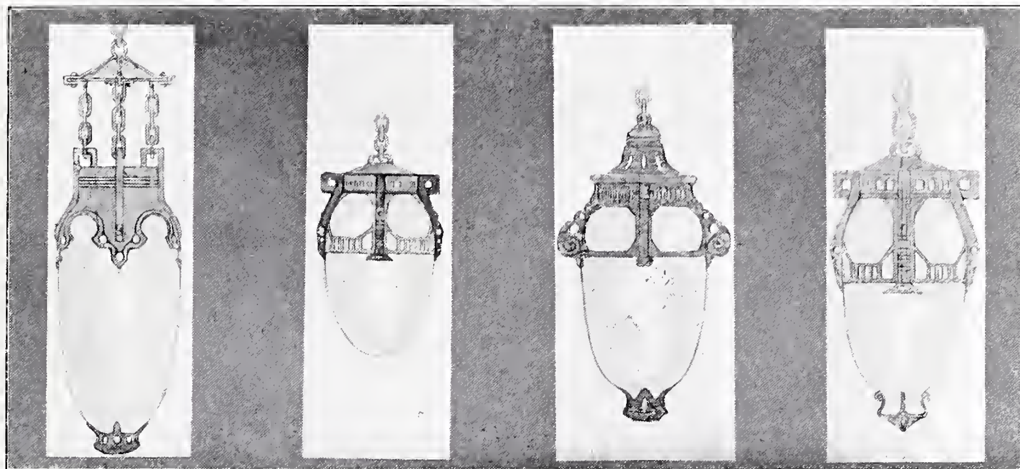


FIG. 1.
ELECTRISCHE
HANGLAMPJES
ROOD EN GEEL
KOPER.

TOELICHTING BIJ DE PLATEN

Wij willen ditmaal de reeks van afbeeldingen vervolgen van het nieuw gebouwde woonhuis te Utrecht (gelegen aan de Maliebaan en Baanstraat) en van het verbouwde woonhuis aan de Korte Vijverberg te 's-Gravenhage. Van het eerste de interieurs van een paar vertrekken, woonkamer en boudoir, van het laatste de voorgevel met omgeving.
De woonkamermeubelen zijn van gepolitoerd essenhout, met eene eenvoudige intarzzia-versiering van mahoniehout. Bij deze lichte meubelen is een blauw-grijze bekleeding gebruikt met een streng patroon, in overeenstemming met de intarzzia-versiering. Het houtwerk van deuren en ramen is geel geschilderd, terwijl de



FIG. 2. KOPEREN
ELECTRISCHE
HANGLAMP IN
HET BOUDOIR
WOONHUIS
TE UTRECHT.



PLAAT XXV. WOONKAMER
WOONHUIS TE UTRECHT.

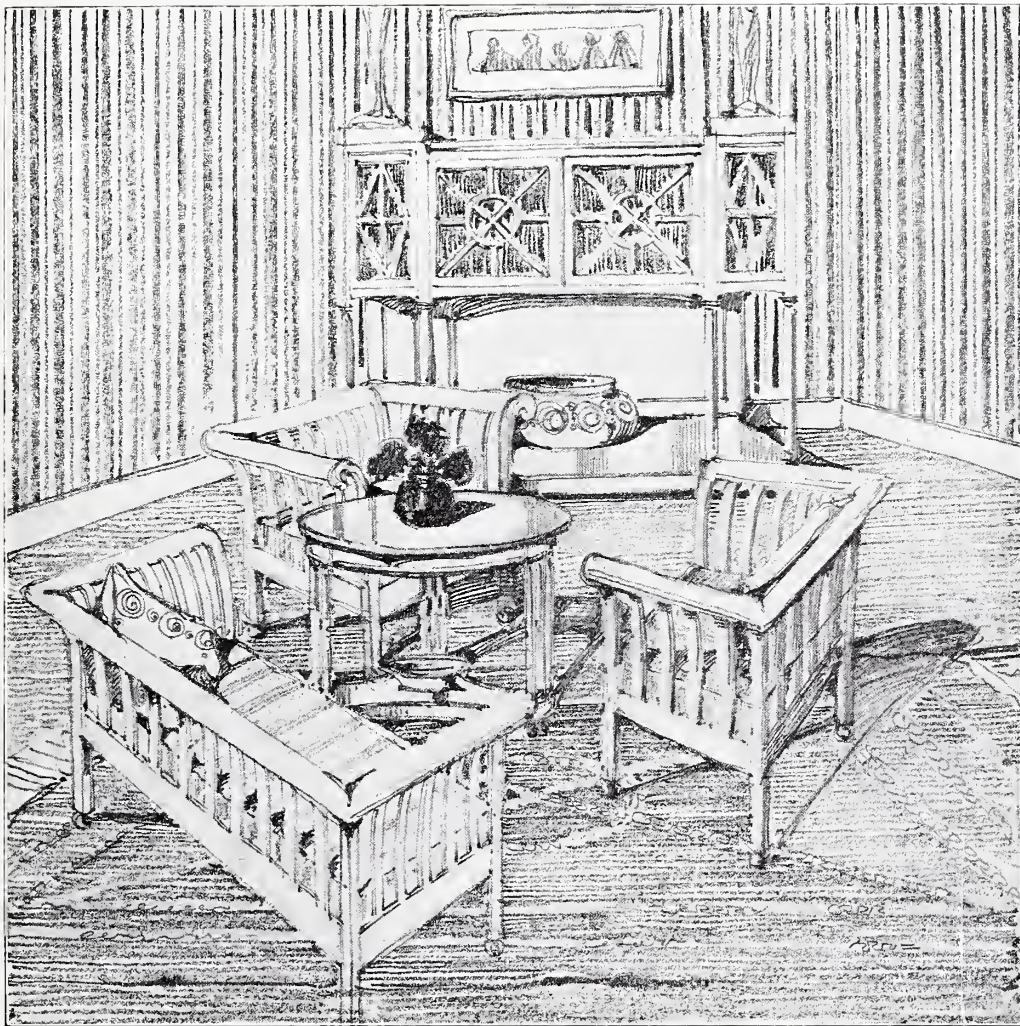


FIG. 3. SCHETS VOOR SALON-MEUBELEN.

in de specie gescheurde wanden ter hoogte van de deuren groen en daar boven, even als het plafond, in een gebroken witten toon geschilderd zijn. Langs het plafond is een geschabloneerde friesversiering aangebracht. Een geel vast kleed, met een licht grijs los karpet dekt den vloer van dit vertrek. Bij de ramen in den erkervormigen uitbouw, zijn voor de bovenvensters witte neteldoeksche gordijntjes



PLAAT XXVI. WOONKAMER
WOONHUIS TE UTRECHT.

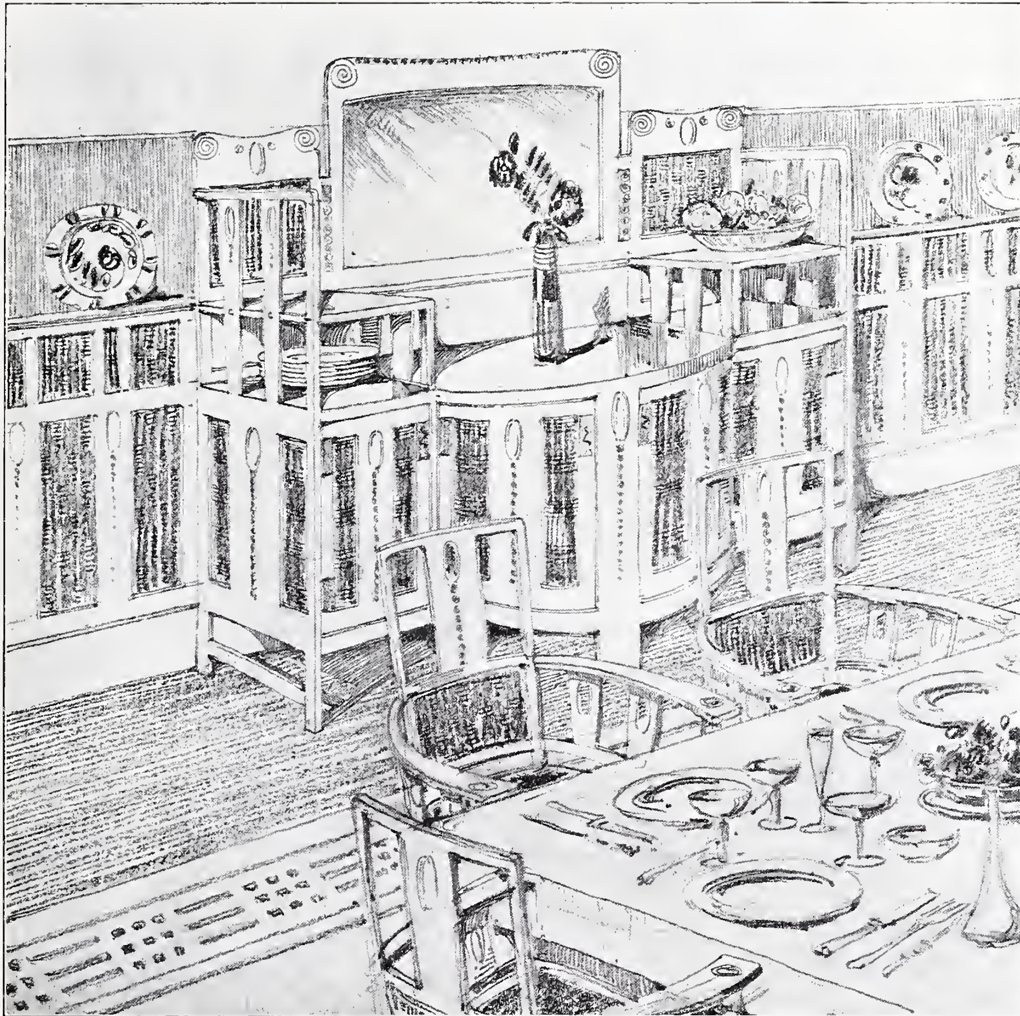


FIG. 4. SCHETS VOOR EEN EETKAMER.

gespannen en halverwege voor de benedenvensters zijn schuifgordijntjes van dezelfde stof gehangen. De overgordijnen zijn van gele zwaardere stof. Behalve de verschillende bekleede zetels en de vierkante tafel, bestaat dit woonkamerameublement uit een damesschrijfbureau, een hoekkastje tot berging van boeken en tijdschriften en met glazen bovendeurtjes, een aquarellenkastje, benevens electrische hanglampen van rood en geel koper.



PLAAT XXVII. WOONKAMER
WOONHUIS TE UTRECHT.

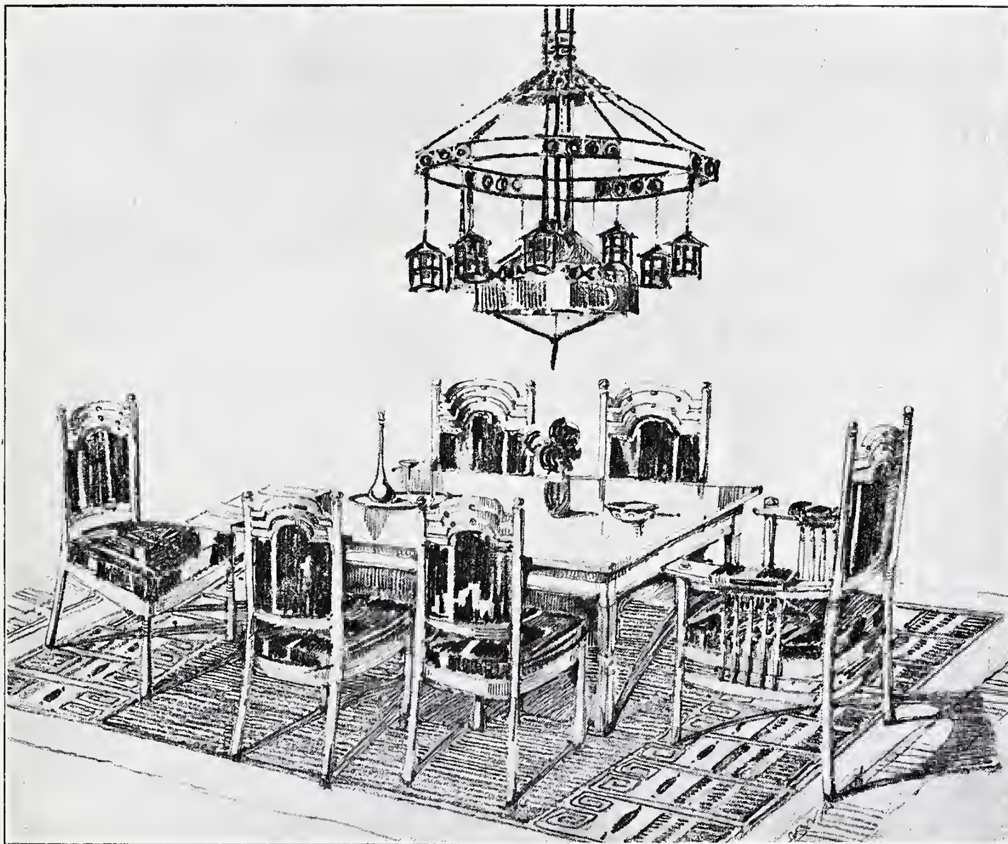


FIG. 5.
SCHETS VOOR EETKAMER-MEUBELEN.

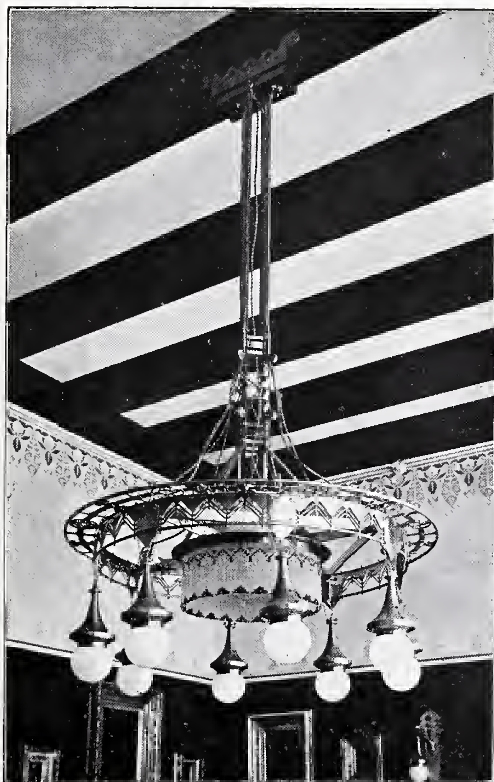
Van het boudoir, in Sheraton-karakter zijn de meubelen en de omtimmering van den groen-marmeren (Cipolin de Siberie) schoorsteenmantel, uitgevoerd in gepolijst satijnhout met intarzzia-bandjes van palisander- en rozehout. Het satijnhout, dat goudgeel van kleur is, wordt dus versierd met inlegwerk van rood en wit hout en bovendien verhoogt het in verschillende richting opgelegde fineer (uiterst dunne houtbladen, welke opgelijmd worden) de werking der houtkleur. De bekleeding der zetels bestaat uit een licht grijze satijnachtige stof. Een goudgeel Deventer tapijt, waarin een versiering in wit, grijs en rood is geweven, sluit zich bij deze meubelen aan.

De kleine electrische hanglamp uit dit vertrek en de groote lichtkroon uit de eetkamer zijn afzonderlijk gereproduceerd in de figuren 2 en 6. Beide lampen zijn samengesteld uit rood en geel koper



PLAAT XXVIII. BOUDOIR
WOONHUIS TE UTRECHT.

IG. 6. KOPEREN ELECTRISCHE HANGLAMP IN DE EETKAMER WOONHUIS TE UTRECHT.



met franje van gekleurde glazen kralen. Tot de meubeleering van dit woonhuis behoort nog figuur 8, de vleugelpiano met tabouret en muziekkastje. Dit laatste is tevens als zitbank te gebruiken, daar het ter hoogte van een zetel is gemaakt en het bovenvlak als zitting evenals de tabouret met groen velvet bekleed is. Deze drie meubelen behooren tot het interieur van de schilderijenzaal en zijn evenals de overige meubelen van eikenhout.

In plaat XXIX, figuur 9 en plaat XXX komen wij nog eens terug op het verbouwde woonhuis aan de Korte Vijverberg te 's-Gravenhage. De beide eerstgenoemde afbeeldingen geven de nieuw opgetrokken voorgevel te zien, in verband met de omgeving, terwijl de laatstgenoemde het belangrijkste geveldetail weergeeft.

Ten slotte zijn nog enkele ontwerpschetsen geproduceerd als ideëen voor meubeleeringsonderdeelen. Vier eenvoudige hanglampjes voor electrisch licht, in rood en geel koper uit te voeren (figuur 1) en een plantenbak in hetzelfde materiaal, bestemd voor een ruimen hal of vestibule.

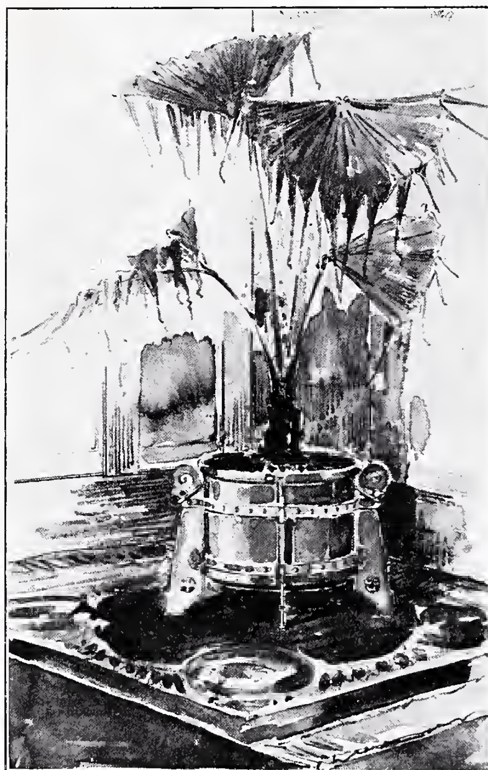
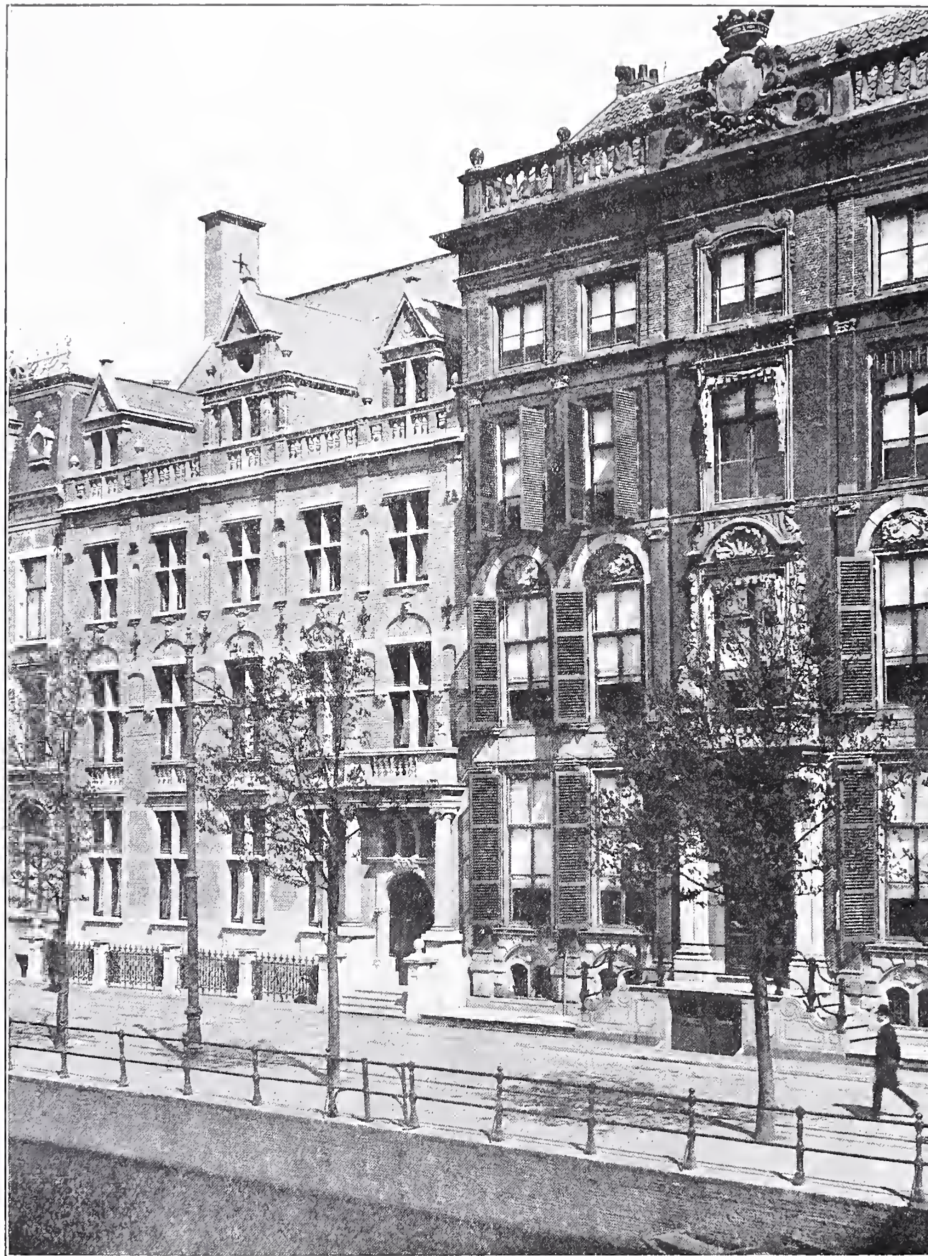


FIG. 7. KOPEREN PLANTENBAK.



PLAAT XXIX. WOONHUIS
KORTE VIJVERBERG, 'S-GRAVENHAGE.



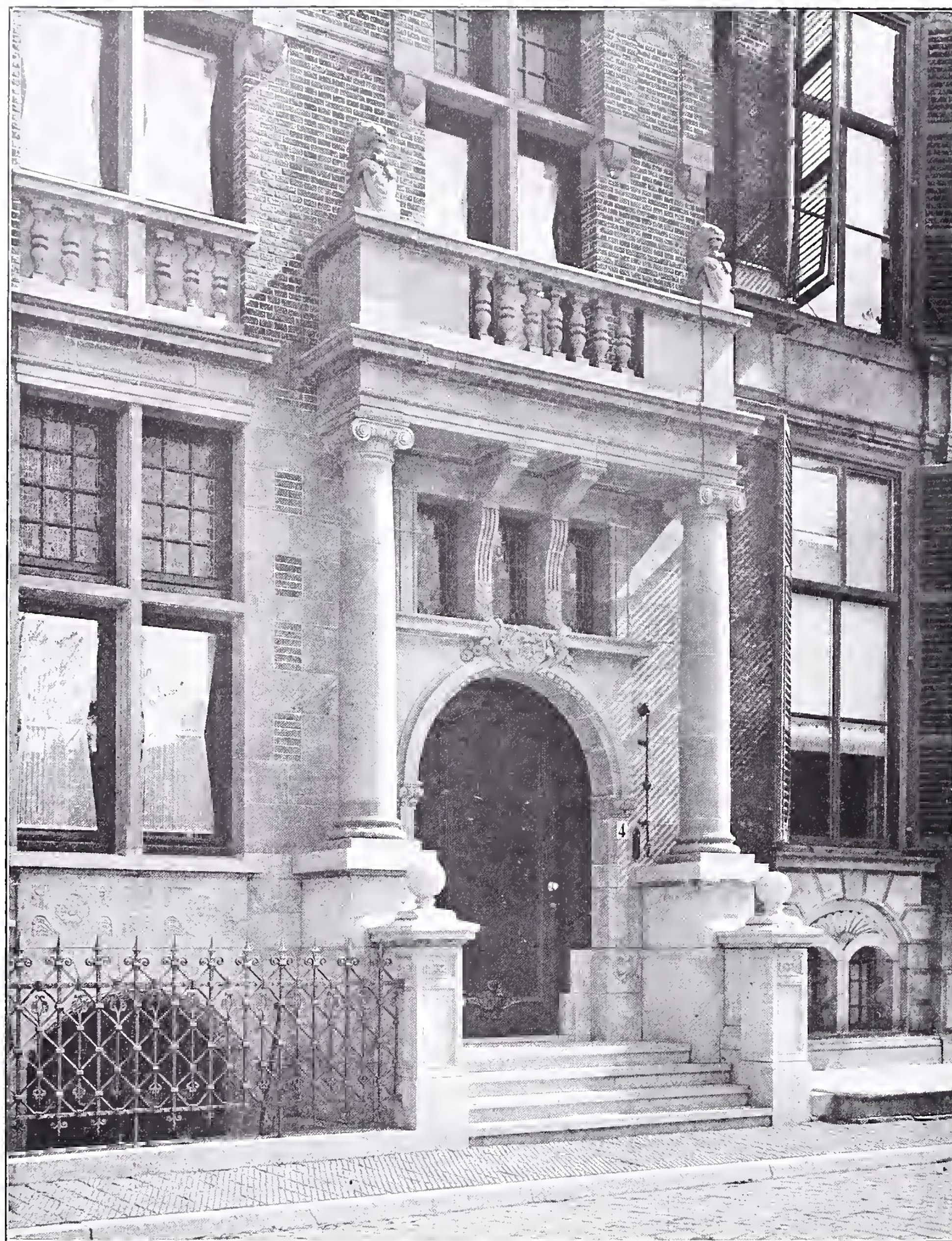
FIG. 8. PIANO WOONHUIS TE UTRECHT.

De witgelakte salonmeubeltjes met grijze gestreepte bekleedingsstof (figuur 3) dragen een Lodewijk XVI-karakter.
In het eetkamerinterieur van figuur 4 zijn de meubelen en de betimmering in taekhout bedoeld, met rieten paneelen in de lambriseering en in het buffet. Ook de zittingen en gedeeltelijk de rugleuningen der stoelen zijn van riet gevlochten. Als vloerbedekking is aangegeven kokosmat met los Deventer karpet.
De eetkamermeubelen van figuur 5 zijn uit te voeren in eikenhout met marokeinlederen bekleeding.



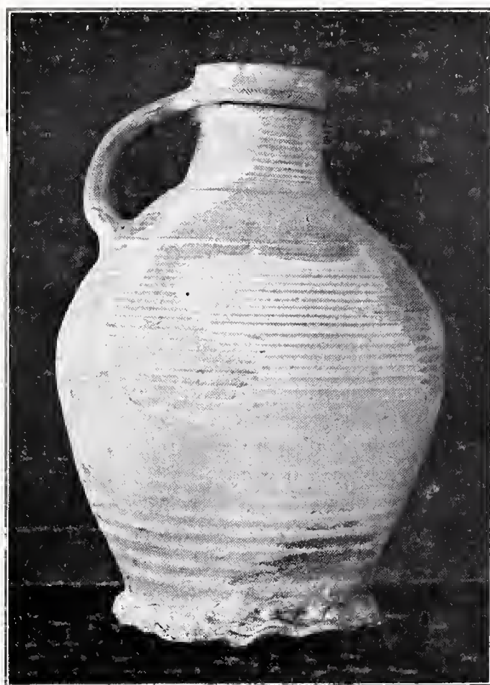


FIG. 9. WOONHUIS KORTE VIJVERBERG, 'S-GRAVENHAGE.



PLAAT XXX. VOORGEVEL-DÉTAIL
WOONHUIS KORTE VIJVERBERG, 'S-GRAVENHAGE.

G. 1. KRUIK
VERMOEDELIJK
T DE 16e EEUW.
PGEBAGGERD.
GLAZUUR BE-
CHADIGD. NED.
MUSEUM.



POTTEN EN KRUIKEN

Geen van onze gebruiksvoorwerpen is dusdanig gedegenereerd en onoogelijk geworden als de gewone kruik. Zelfs de flesch draagt haar sjofele twintigst eeuwsche plunje zonder buik en oor nog waardiger. Een heele industrie is hier jammerlijk ten onder gegaan en door wanhopige spartelingen, van renaissance-romantiek der 80er jaren, om ze er artistiek weer bovenop te helpen, kon ze slechts dieper zinken. Wat hebben we van de heele pottebakkersnijverheid in het prachtig-harde matariaal van onzen Keulsche-pot overgehouden dan wat slapvormige kannetjes met gemeene systeemlooze penseelvlekken en walsvormige scheefgetrokken mineraalwaterkruiken aan den éénen —, nog veel gemeenere quasi-versierde pronkkannen, bierpullen en vreemdsoortige vazen om nooit te gebruiken aan den anderen kant?
Voorzeker fijn en edel zijn de voortbrengselen van het Nassausche kannebakkerslandje, van Hoehr, Grenzhausen en Raeren, noch van Frechen, Keulen en



FIG. 2. KRUIKJE BAARDMAN. WAARSCHIJNLIJK VOOR 1500. NED. MUSEUM.

Bouffioulx in 't Belgische ooit geweest, maar ze hadden toch eenmaal een bijzonder cachet, dat we ons niet mogen laten bederven door de bazarachtige moderne namaak, evenmin als verstandige lieden de Alpen voor de oleographie, of Beethoven voor den draaiorgeldreun verantwoordelijk zullen maken. Ziet men de volle kasten met kannen, potten en kruiken in het z.g. „Glaspaviljoen" van het Nederlandsch Museum staan, dan moet gezegd worden, dat ze nooit op 't eerste gezicht zóó zullen boeien als een vitrine met Delfsche of Italiaansche ceramiek, òf een goed gesorteerde toonkast met zilver. Er is eenig verdiepen, eenig geduldig en ernstig bekijken voor noodig en vooral een geïsoleerd bezien, want, als alle niet heel fijne waar, heeft ook het Rijnsche aardewerk, de eigenschap, dat het in grooter ensemble ordinair en haast onverdragelijk wordt. Het is nu natuurlijk niet wel mogelijk hier in dit korte overzicht een historisch volledig aperçu te geven van dezen tak van kunstnijverheid. Vele vraagstukken zijn nog steeds niet geheel opgelost en voor ons doel doet bovendien de betwiste herkomst uit Keulen, dan wel uit Nassau er veel minder toe. Wij willen trachten een afzonderlijke groep van dit „artikel" eens naar aesthetische gezichtspunten te bekijken en een parallel te trekken met onze tegenwoordige productie.

Ik koos daartoe, om een geheel willekeurige en verwarrende opsomming te vermijden, één bepaald type: de „gebuikte kruik" in haar verschillenden verschijningsvorm, van haast volkomen bol tot het slankere meer tot de kan naderend model. We zonderen alleen voor dezen keer uit: de vormen met veelhoekige doorsnede, de, meestal latere, cylindervormige potten van grove makelij en een bepaald soort kannen (Schnabelkannen) met cylindrisch gevormden buik, bolle schouders en dito voet, die meestal voorzien zijn van een langen of korten tuit. Voor de herkomst valt alleen op te merken, dat de eenigszins apart staande oudere soort van het fijnere witte aardewerk uit Siegburg, zoowel als de meer boersche waar uit Kreussen tot latere afzonderlijke behandeling gereserveerd blijven.



FIG. 3. KRUIKJI
„BAARDMAN"
± 1500. NED. MU



FIG. 4. BAARDMANKRUIKJES EERSTE HELFT 16e EEUW. BRUINE GLAZUUR. NED. MUS. (FRECHEN. KEULEN.)

Naar het uiterlijk zijn de hier te behandelen kruiken nu weer in twee groote groepen te verdeelen. De éérste is van muis-grijze aarde (grijze scherf) waaraan een doorzichtig glazuur eenigen glans geeft. In deze groep bestaat de versiering uit ingeperste, uit vormen afgedrukte en daarna op het stuk geplakte ornamenten, of eindelijk ook uit een ingegrifte teekening, terwijl het geheel meestal verlevendigd wordt door wat beschildering in donker-blauw of, in 't Nassausche vooral later, ook in mangaan-paars. Tot deze éérste soort behooren de niet altijd goed te onderscheiden producten uit Nassau en omliggende plaatsen en uit Raeren.
In de tweede groep rangschikken we naar 't eerste gezicht voorloopig alle bruine,



FIG. 5. BAARDMAN MET INSCRIPTIE. FRECHEN MET BLAUW VERSIERD OP BRUINGLAZUUR.

FIG. 6. BAARDMAN MET ROSETTEN EN MEDAILLONS. EINDE DER 16E OF BEGIN 17E EEUW. FRECHEN.



bruind, en dat zij, éénmaal gebrand, tot het allerduurzaamste aardewerk behooren dat men zich kan voorstellen: Het zg. „Grès cérame", dat bij zijn plastische eigenschappen — die kunstenaars als Carriès en ná hem onzen Mendes da Costa er toe brachten hetzelfde materiaal te kiezen als grondstof voor hun scheppingen — bestand is tegen alle mogelijke, zelfs mechanische inwerkingen, waar géén mes indringt, dat, absoluut dicht, voor elken vloeibaren inhoud geschikt is en dus ook zoo prachtig bewaard bleef, als ware het gisteren afgeleverd. Voor vaatwerk gebruikt heeft dit materiaal evenwel ook de fouten zijner deugden. Het is nooit teer, nooit fijn, leent zich b.v. niet tot het maken van kopjes, het is niet geheel glad

van bier-bruine tot chocolade-bruin genuanceerde en geeloker-kleurige exemplaren, eveneens versierd als de vroeger genoemde soort, maar slechts zeer zelden van ingegrifte lijn-decors voorzien en ook zeldzamer met blauwe verfstof plaatselijk gedecoreerd. Hiertoe behooren weer vele stukken uit Raeren, die meestal de beter verzorgde waar vertegenwoordigen en vervolgens de grovere voortbrengselen van Frechen en Keulen, benevens verscheiden Vlaamsche imitaties. Wat voor al deze keramische producten rein technisch geldt is: dat zij onder hooge temperaturen gebakken zijn, dat hun glazuren voor 't grootste deel eenvoudige zoutglazuren zijn, soms naar men meent door toevoeging van berkeschors ge-



FIG. 7. BAAR-MAN VAN 1604. ZIJ MEDAILLO VERTOONEN MEINSCHE KO PEN MET WAT BLAUW VERSIERD. FRECH NED. MUSEUM



FIG. 8. BRUIN-VERGLAASDE BAARDMAN MET MEDAILLONS EN TINNENDEKSEL RAEREN OF BOUFFIOULX. KRUIKJE MET EIKERANKEN EN DUBBEL OOR BRUIN-VERGLAASD. RAEREN. NED. MUS.

en daardoor niet zoo gemakkelijk volkomen te zuiveren van alle restante bestanddeelen. De versiering er van zelve moet, wanneer zij in overeenstemming wil zijn met de grondstof, die ruwheid niet al te zeer verloochenen en mag dus nergens porseleinig of scherp metalig worden. Ten slotte is het goed natuurlijk zwaar en bij grooteren omvang lastig te hanteeren. Uit dit register van voor- en nadeelen volgt, zoo zou men meenen, het gebruik en de aanwending vanzelf; voor grove kruiken, voor de bierpul die — zoo verzekeren echte bierdrinkers — eigenlijk niet te dunwandig mag zijn, schijnt het geschikt, maar werd natuurlijk in veel gevallen door het gemakkelijker te reinigen, helderder glas verdrongen, zoodra men dit op zooveel nieuwe manieren leerde behandelen. Voor goedkoope karakteristieke kruiken als voor Apolinaris-Victoria en andere minerale wateren worden gebruikt, leent het zich perfect, doch daar werd de verscheidenheid van vorm sedert langen tijd opgeofferd aan het uitgebreide bedrijf dat „stapelen" noodzakelijk maakt om ruimte te sparen, terwijl elke versiering weg bleef om vooral „goedkoop" kunnen te leveren. Het versierde „Steinzeug" is pure luxe geworden en wij

FIG. 9. BRUINE KRUIK UIT FRECHEN. OPSCHRIFT: ELISABETH : DIE (SIC) GRACIA REGINA HONI SOIT QUI MAL PLAS (SIC). ANNO 1594. NED. MUS.



gelooven niet, dat het, ten spijt van alle bemoeiingen, zich weer spoedig de oude plaats zal kunnen veroveren. Maar het had een eigenaardige bekoring en mocht het gelukken den fabrikanten zoowel als het publiek dien charme werkelijk weer te leeren beprijpen en hen indirect te dwingen af te zien van de allesbedervende zoogenaamd vergemakkelijkende maar in werkelijken zin alleen verleelijkende moderne procédés voor het duurdere goed, waar te veel aan de machinale pers wordt overgelaten, *dan* zou het niet onmogelijk zijn, dat het „steenen goed" althans weer eens een bescheiden plaats innam in ons leven, en, niet enkel op inmaakkelder en de provisiekast beperkt blijvend, schrijftafel, en buffet als standplaats heroverde. [1])

Reeds de eerste helft der 15e eeuw kent in het z.g. Jacoba-aardewerk [2]) dat in werkelijkheid met Jacoba en waarschijnlijk met Holland niets te maken heeft een ongeglazuurd prototype van de latere „steenen kruiken". Lange slanke drink- en schenkkannetjes met oor, op de draaischijf vervaardigd en met aangekneden voet, zien we even vaak op schilderijen als in Museumkasten. Versierd zijn zij zelden, meestal vormt hun glad gehouden monding, het ingedrukte oor en de golflijn van den voet hun eenige primitieve decoratie. Het is evenwel een vergissing te meenen, dat men toen enkel het meest voorkomende slanke fatsoen heeft gekend, ook gedrongen meer den bol naderende modellen zijn gevonden [2]) en als groote voorraadsvaten zien we ze op enkele prenten en schilderijen der 15e eeuw die in een volgend opstel nader te bespreken blijven. Een stap vooruit beteekent reeds het door middel van een mal aandraaien van scherpere profielranden aan mond of hals, terwijl men, naar de schilderijen van het midden der 15e eeuw te oordeelen, ook reeds spoedig vaak bruin glazuur heeft gegeven. Nieuw is

[1]) De werkelijk niet onaardige proeven die eenige jaren geleden in die richting door „de Woning" zijn ondernomen, hebben het verwachte en verdiende resultaat dunkt ons nog niet opgeleverd.

[2]) Zie Schilderij van Dirck Bouts collectie Thiem Aflev. I van vorigen jaargang, waar verschillende vormen op de tafel staan.



FIG. 10. KRUIKEN MET LANGEN HALS UIT RAEREN (?) BRUINE GLAZUUR. NED. MUSEUM.

dan ook het omvouwen aan den mond waardoor een gladdere bovenkant ontstaat, terwijl bovendien een enkele maal (Fig. 1) door een ingegrift zig-zag ornament deze plaats werd gedecoreerd. Het is niet uit te maken, wanneer de pottenbakkers er voor 't eerst weer toe zijn gekomen, de schouders van zulke potten aan de aanhechting van den hals [1]) te versieren met het wonderlijk motief van een soort mannelijk masker, maar dat dit vóór 1500 geschied kan zijn schijnt een interessant exemplaar uit onze verzameling (Fig. 2) te bewijzen. Het gezicht is hier op allerprimitiefste manier waarschijnlijk met een houten stokje in de nog weeke aarde geteekend, het vooruitstekende neusje wellicht afzonderlijk gekneed en aangezet, de wenkbrauwen en wangen-plooien zijn begeleid door reeksen puntjes, terwijl onder de kin, waar een baard aangeduid is, en op beide wangen, bijwijze van volkomen ornamentale en geenszins naturalistische styleering, kleine rosetten gestempeld zijn. Het

[1]) De slankere vorm van 't Jacoba-kannetje verdwijnt in 't verloop der 15e en 16e eeuw bijna geheel.

FIG. 11. KRUIKEN UIT RAEREN (?) NED. MUSEUM.



stuk is in 1858 gevonden bij Krabbendijk en vermoedelijk afkomstig uit een huis van het in 1500 door een watervloed verzwolgen Oud-Krabbendijk. De scherf vertoont de later steeds weer voorkomende muisgrijze kleur, het glazuur is rul en donker bierbruin.

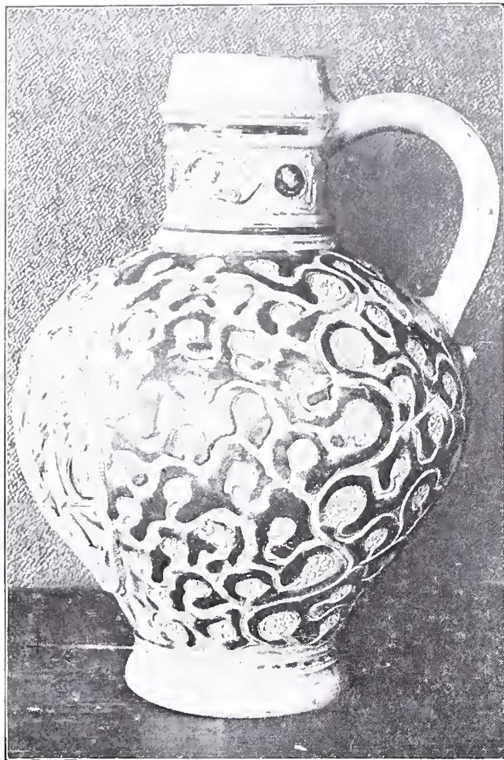
Nu zijn kruiken en potten (urnen) met gezichten reeds sedert overoude tijden niets merkwaardigs, men behoeft slechts aan onze eigen phaeristorische „gezichtsurnen" te herinneren en aan de nog veel oudere exemplaren van dezelfde soort die uit vroeg-Grieksche graven voor den dag gekomen zijn. Het is echter slechts de vraag in hoeverre er verband bestaat tusschen die oude, oorspronkelijk door een religieuse gedachte gewettigde versiering en het geheel decoratieve gebruik dat de Rijnsche of Limburgsche pottebakker er, na *schijnbaar* lang afgebroken traditie, opnieuw van maakt? Op deze vraag bekennen we gaarne voorloopig het antwoord schuldig te blijven. Is de traditie inderdaad niet afgebroken, waar zijn dan de schakels te vinden? Was het oude gebruik wél geheel onbekend, heeft dan wellicht een vondst van praehistorisch vaatwerk er toe geleid? De kwestie is interessant genoeg om ze eens te onder-



FIG. 12a EN b. POTTEN UIT NASSAU. a. MET MANGAAN-PAARS OP GRIJSGELEN GROND GEDECOREERD. NED. MUS.

zoeken. Voor ons levert deze masker-aanduiding op de kruik en op de plaats waar ze is aangebracht nog een ander belang op. We hebben hier een vroeg voorbeeld van het later zoo algemeen geworden type van den „Baardman", dat ieder zoo niet meer uit het leven, dan toch uit de stoffige modelverzamelingen van het teekenlokaal der lagere- of middelbare scholen zijner jeugd, is bijgebleven. Immers daar mankeerde bij 't weinig aanlokkelijk ensemble van blokken, pleistermodellen, melkkannetjes, groen-saaien doeken, doodshoofden en koperen lampjes, ook een kaduke baardman slechts bij hooge uitzondering. Fig. 2 geeft ons een dergelijk vroeg type in wat verdere — eveneens van oudsher niet onbekende — uitvoering. Behalve het gezicht zijn hier ook armen en handen te vinden, de baard is duidelijker geteekend, de rosetten zijn slechts opzij en van voren tusschen de twee haarlokken (?) op 't voorhoofd te zien. In de linker hand draagt het dikbuikig baardmannetje — de illuzie is hier tamelijk ver gedreven en het gezicht heeft reeds zijn latere plaats aan den hals ingenomen — naar 't schijnt een lange fluit. Hoe belangrijk echter voor de ontwikkeling en hoe grappig ook, is hier toch meer een luimig spel van den maker dan een eigenlijke kunstvorm. De

FIG. 13. KANNETJE UIT RAEREN MET RANKEN GEGRIFT EN GESTEMPELD OP BLAUWEN GROND. NED. MUSEUM.



vende renaissancelijn gestyleerd, het gezicht, regelmatig en strak, krijgt een ornamentaal karakter en het geheele masker wordt ter bespoediging van het procédé en in dit geval, waar juist het individueel expressieve vermeden moest worden, ten gunste van het geheel, uit een hardgebakken steenen of houten hollen stempel afgedrukt en daarna, onder zorgvuldige keuze der plaats, in verhouding tot den bouw van de geheele kruik, aan hals en schouder opgeplakt. Meer en meer vormen dan de nobel gevormde, (thans ons nog *steeds* renaissancevergiftigden min



FIG. 13a. ZELFI KAN VAN VORI GEZIEN. 1596. G MERKT JAN BA DEMS. NED. MU

kop is er wel niet begriploos opgezet, ja vormt zelfs met den omtrek van 't geheel en met de profileering van den kruikmond eenigszins een geheel, maar er is ongetwijfeld nog iets te reëels te surpriseachtigs in. We denken nog te zeer aan die als duikelaars vervaardigde poppen voor kinderspeelgoed. Het begrip „kruik" staat achter bij de voorstelling „dikbuikige man." Naar de jaartallen te oordeelen die op vele kruiken van later maaksel voorkomen, vond men evenwel reeds spoedig in de 16e eeuw een bevredigende decoratieve oplossing. De baard wordt in gol-



FIG. 14a EN b.
a. POT UIT RAEREN OF NASSAU MET STEMPELMEDAILLON. JAN WILLEM FRISO VOORSTELLEND.
b. NASSAUSCH POTJE MET STEMPELS BELEGD. NED. MUSEUM.

of meer conventioneel aandoende) baardmankoppen één organisch geheel met de kruiken.
De buik zwelt als een ballon, een breede ceintuur wordt om 't wijdste gedeelte getrokken, inscripties, meer om de mooie letters dan om den inhoud:
„In ewicheit golds werlt bleibt" (zie Fig. 4a) en Got : Dem : Sei : alein : die : Ehr :
spelt men tusschen de breede randlijsten waarvan naar boven en beneden, straalsgewijs op de vernauwing toe, acanthusbladen loopen. Medaillons, zoo goed en zoo kwaad 't gaat, naar oude munten gevormd, of van grootere allegorische voorstellingen voorzien, vullen de overige ruimte, een paar indraaiingen aan den hals, een smal profiel aan den voet zijn weldra de eenige meer architectonische versiering. Ten slotte vervalt de voet geheel, het breede lichaam rust op een platten kant, zelfs de omtrek kondigt niet meer door zachte inbuiging den voet aan (Fig. 4, 5, 6). De medaillons worden ruwer en ruwer, van den ouden baardman blijft niet veel meer dan een mal grimas over dat ergens min of meer toevallig en scheef tegen den hals aangeplakt zit,

FIG. 15a EN b. NASSAUSCH AARDEWERK. NED. MUS.



(Fig. 7) de mooie okerbruine glazuur verliest zijn kracht, de teekening der decoratieve détails wordt lomp, de inscripties zijn meestal zinloos.

Zoo is 't einde van den „baardman" geweest, die zich tot tamelijk ver in de 18e eeuw heeft weten te conserveeren, wiens oorspronkelijke geschiedenis werd oversponnen met allerlei anecdoten en kwalijk te verdedigen verklaringen. In Engeland noemde men ze b.v., in de meening, dat er caricaturen op een Jesuiet van dien naam in gezien moesten worden, „Bellearmines". Was hun oorspronkelijke bestemming waarschijnlijk de taveerne en de parelende Rijnwijn, hun trieste einde sleten ze op de terpentijn-geurende planken van een tweeden rangs drogistwinkel met drabbige stroop of patentolie tot onwelriekenden inhoud.

Maar, zooals we reeds zeiden, de baardman en de bolle kruik hebben beter dagen gekend en alleen die interesseeren ons hier. De beste vormen kwamen tegen 1600 (van ± 1560 âf) wel uit Raerensche werkplaatsen. Strak omlijnd, zoodat de capaciteit van *omvatten, inhouden* en toch elegant op even inslin-

FIG. 16.
KRUIK GRIJS MET
BLAUW VER-
SIERD. MEDAIL-
LONS MET VOOR-
STELLING VAN
DE „KANAÄN-
SCHE DRUIF".
NED. MUSEUM.



nisch beheerschte bruine couche overdekt de scherf. Het oor is precies juist van afmeting vrij gevormd, ligt nog geheel binnen de denkbeeldige lijn die men rakend om het geheele stuk kan beschrijven. Maar reeds hier stooten we op een eigenaardig conflict. Zet een kleurgevoeligen leek voor de vitrine en wijs hem een der zooeven genoemde stukken aan. Tien tegen één, dat hij u ongelijk zal geven en naar een andere kast loopend u ergens onder de onderste toonplank een weggeschoven kruik zal wijzen die op hem altijd den sterksten schoonheidsindruk gemaakt heeft. Dat zal misschien een scheef getrokken ding zijn met toevallig stremmende, korrelig vervloeide kleurlaag waartusschen enkele diepe slechts onvolkend onderdeel *staan* goed is uitgedrukt, zien we de kleinere en grootere kruiken (Fig. 4 en 8.) De vroegsten zijn wellicht die met dat nog sterk gothiseerend rozenranken-dessin, dat los opgelegd (de rozen zelf zijn van te voren gevormd en dan opgeplakt)van één steeltje in 't midden voor den buik uit zich in evenwichtige spiralen, naar rechts en links beweegt en het geheele oppervlak verwonderlijk open en toch compleet vult. Het baardman-mascaron is dan streng en van niet te groote afmeting, geheel en al in overeenstemming met het bij alle ronding toch rank gebleven decor der gestyleerde takken en bladen. Glazuur en kleur zijn vast en gaaf. Een strakke tech-



FIG. 17. KRUIK
GRIJS MET
BLAUW VER-
SIERD MET ME-
DAILLON.
NED. MUSEUM.

doende uitgevloeide plekken blauw gloeien. Ongetwijfeld heeft ook hij gelijk en hij zal veel schilders vinden die zijn oordeel ondersteunen. Maar hij oordeelt van ander standpunt en zijn oordeel heeft met het object als zoodanig niets te maken. Hij ziet niet de kruik en haar eigenschappen, maar een ensemble waarin die kruik als kleurnoot zou kunnen figureeren, waar haar korrelig steenen massa tegen een andere stof contrast zou vormen, waar het gloeiend diepe mineralen blauw heerlijk op den bruinen grond zou prijken, waar het in louter lichtkorrels uiteenvallende glimlicht hem een aangename sensatie schenkt. Hij heeft dit voor driekwart aangeleerd doordat hem schilders hebben doen zien wat ook daar nog te vinden valt, maar voor de waardeering van het voorwerp zelf — een genot dat hij niet kent — had hij ook die andere wijze van waardeering moeten leeren die wij boven trachten aan te geven en die bv. iederen Japanner reeds in de wieg geschonken is. Hoe is iets gemaakt? waarvóór is het gemaakt? welke eigenschappen moeten in beide gevallen tot hun recht komen? Dit klinkt alles nuchter en schoolsch, maar het mag bij deze oude kwestie waarover in Holland reeds zoovelen hebben gestreden en telkens weer strijden niet vergeten worden.


FIG. 18. GROOTE WAPENKRUIK GRIJS MET BLAUWE VERSIERING. NED. MUSEUM.

Een Museum van voorwerpen — niet van schilderijen — dient er steeds rekening mee te houden; en dat te meer in een land als het onze waar gansche schilders-generaties het beschaafde publiek onwillekeurig wat te eenzijdig hebben opgevoed. In deze bladen moeten oude kwesties worden behandeld zoolang het steeds blijkt, dat in dit opzicht, ten spijt van vele pogingen, nog zoo weinig is gewonnen. Er zij echter tevens op gewezen, dat ook bij die strenger behandelde exemplaren steeds een groote gemakkelijkheid van doen aan den dag is gelegd. Nergens iets afgepasts, noch stroefs; binnen het door de gedachte afgebakend systeem is alles met vrijheid gewrocht.

Het opplakken van grootere stempelmedaillons beteekent natuurlijk reeds een verval, maar de plaats blijft nog altijd

zorgvuldig gekozen, de grootte weloverdacht (Fig. 9). Als afwijkende modellen zonder baardmaskers maar toch naar kleur en scherf tot dezelfde kategorie der Frechensch-Keulsch-Raerensche groep behoorend, reproduceeren wij de nummers in Fig. 10 en 11.

Het is hier niet de plaats om verder uit te wijden over den inhoud der medaillons. Bijbelsche voorstellingen, veel uit de in de 2e helft der 16e eeuw zeer in zwang gekomen histories v. Esther en Suzanna, allegorische figuren uit den kring der voornaamste Deugden en Ondeugden, binnen cartouchelijsten; telkens herhaalde vorstelijke (veelal Engelsche) wapens met devies en jaartal vindt men steeds terug. Juist wapens zijn voor zulk een behandeling als stempelmedaillon bij uitstek geschikt; hun beknopte heraldische figuren hebben geen al te preciese teekening noodig, devies en tenanten kroon en helmteeken geven ongedwongen gelegenheid tot vulling van 't ovale kader.

In vergelijking tot het Rijnsch-Nassausche fabrikaat (Fig. 12 tot slot) waar de eigenlijke „baardman" niet thuisbehoort maakt deze bruin-glimmende sorteering minder uiterlijk effect.

Het blauw, grijs, wit en donker paars geven sterker accoorden, maar toch dat blauw-grijze „Steinzeug" heeft ook iets hards, iets kouds, wat, enkele zeer fraaie exemplaren uitgezonderd, (Fig. 12a) onaangenaam aandoet. Het is hier moeilijker iets goeds te maken, het wordt spoedig druk als bij het kannetje (Fig. 13 en 13a) dat aan den voorkant de zonderlinge voorstelling van een uitvaart der ziel van het het sterfbed vertoont. Bij latere exemplaren komt hier soms het eenigszins orde- en regellooze der ingestempelde en daar slordig overheen gebroddelde opgelegde versiering hinderen of bewijst het omtrekken der relief-figuren met dikke blauwe lijnen, (Fig. 13 en 13a) een lang in de mode gebleven manier, de armoede aan decoratieve fantasie. Statiger doen de gesoigneerd versierde met goede tinnen deksels gemonteerde drinkpotten waar opgelegde, geometrisch gevulde medaillons met vrij ingekraste rankteekeningen en gestempelde bloemen met figuraal versierde ovale velden afwisselen. (Fig. 14a en b) Ook het exemplaar in Fig. 15a, waar nog meer aan de beschildering overgelaten is, heeft met zijn weer gansch prae-historisch aandoende paarden een deftig karakter, terwijl Fig. 15b een goed staal van zeer simpele geometrische versiering geeft.

Het komt bij deze kruiken natuurlijk op heel wat meer dan op de gekozen motieven aan. De mat-grijze grondstof is in den vroegen tijd althans steeds warm en bijna teer van tint, lijdt nooit onder dat loodachtige koude fabrieksgrijs van onzen bovengenoemden „Keulsche pot". Het blauw is steeds diep en vol, hoogstens iets over den vooraf ingegriften of door opgelegde lijnen bepaalden contour heengevloeid en gescheiden van het fonkelende, als natvloeiende paars. Nergens vloeit de kleur nog zoo richtingloos toevallig weg als tegenwoordig en steeds

helpt het relief of de ingediepte lijn het effect verhoogen. Maar de sponzige oningehouden omtrekken om het eeuwig herhaalde leeuwenpaar (een van Siegburg overgenomen motief) (Fig. 16—17) werd het begin van 't eind. Het opbrengen der reliefs werd te omslachtig, het penseel gaf gemakkelijker effecten, de energie verslapte, de industrie leed onder de concurentie van glas en goedkooper geworden tin en verliep ten slotte geheel. (Slotvignet).

Een ander maal zal het onze opgaaf zijn over het gebruik dezer waar in het leven, zooals de schilderijen ons dat leeren en over enkele verdere bijzondere stukken der verzameling 't een en ander mee te deelen.

Mei. WILLEM VOGELSANG.

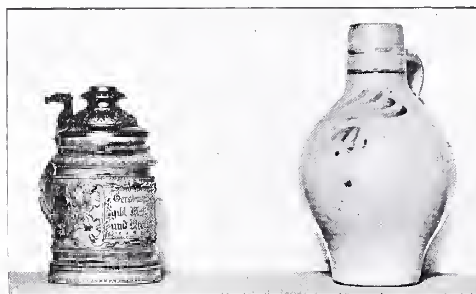




FIG. 1. PERSPECTIVISCH AANZICHT VAN EEN ONTWERP EENER VILLA, OMTREK HAARLEM.

TOELICHTING BIJ DE PLATEN

Reeds meer dan eens heeft men ons den vraag gesteld: „Aan welke eischen moet een goed gebouw beantwoorden, meer in het bijzonder wat betreft de meest praktische inrichting en indeeling." Naar aanleiding van dezen vraag, hebben wij ons voorgesteld in het bijschrift van de in deze aflevering gereproduceerde afbeeldingen, (die meerendeels bestaan uit gevels en plannen van een paar villa's en een stalgebouwtje) eene lichte poging te wagen in zeer breede trekken uiteen te zetten, wat hieromtrent onze opvatting is, ofschoon wij onzen lezers daarbij wenschen te doen opmerken, dat deze vraag, die door een boekdeel zou kunnen beantwoord worden, bij behandeling in dit kleine bestek moeielijk op eenige volledigheid aanspraak kan maken.



PLAAT XXXI. WOONKAMERSCHOUW
WOONHUIS UTRECHT.



FIG. 2. ONTWERP VOOR EENE VILLA, OMTREK HAARLEM. VOORGEVEL.

Vooreerst dient nagegaan te worden in welke verhouding de architect tot den bouwheer moet staan, in belang van het bouwwerk.

Heeft de architect, als deskundige, zijne plannen te ontwerpen naar eigen inzicht en ervaring en deze aan de goedkeuring van zijnen bouwheer te onderwerpen of zal de bouwheer den architect nauwkeurig aangeven, hoe hij het gebouw wenscht, dat door hem in gebruik moet genomen worden, zoodat de architect zijne werkteekeningen, in alle opzichten volgens de wenschen van den bouwheer inricht?

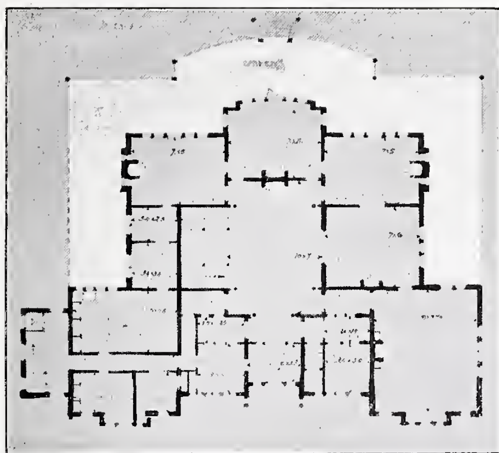
Het schijnt ons toe, dat dit een zeer moeielijk punt is, om op eene in alle opzichten bevredigende wijze tot klaarheid te brengen. Bij ervaring is ons dan ook gebleken, dat hierover de meeningen van bouwheeren en architecten meermalen uiteen liepen en wel om de volgende redenen.

Volgt de architect bij het ontwerpen van zijne plannen geheel en al zijne eigen opvatting, dan zullen allicht in het gebouw toestanden voorkomen, waarmede de bouwheer zich moeielijk zal kunnen vereenigen. Geeft de bouwheer daarentegen zelf precies aan wat hij wenscht en verwacht hij daarbij van den architect, dat deze zijnen wil in *alles* getrouw zal opvolgen, dan zal de bouwmeester, te zeer aan banden gelegd, zich niet naar alle vrij-



PLAAT XXXII. SCHOUW IN DE SCHILDERIJENZAAL WOONHUIS, UTRECHT.

G. 3. PLAN BEGANEN GROND
AN VILLA FIG. 1.



heid in zijn bouwwerk kunnen uiten, hetgeen noodwendig ten nadeele van zijn werk moet komen. Het eerste geval kan nooit ten nadeele der architectuur zijn. De praktisch en aesthetisch ontwikkelde bouwkunstenaar, zal zonder een bepaald programma toch steeds een goed bewoonbaar gebouw tot stand kunnen brengen, dat naar de mate van zijn talent, een meer of minder uitgesproken architectonisch kunstwerk is.

Het tweede geval kan aanleiding worden, tot het ontstaan van een bouwwerk, dat door zijne gewrongenheid en gemis aan persoonlijke gedachtevrijheid van den maker, ontaard is tot een produkt, waarin harmonie ontbreekt door de tweeërlei vooropgestelde concepties.

Het ligt dus voor de hand, dat bij deze beide uitersten, alweer zooals in de meeste zaken, de gulden middenweg moet bewandeld worden. Voorkomende verschillen van meening ontstaan dan ook minder in het beslist volgen van een dezer opvattingen, als wel in het bepalen van den juisten grens.

Uit het bovenstaande blijkt, dat wij ter wille van het kunstwerk geheel en al vertrouwen op den bevoegden architect. Zal evenwel het bouwwerk den eigenaar in alle opzichten bevredigen, dan dienen van den aanvang af, reeds de eerste plannen gebaseerd te zijn op alle praktisch uitvoerbare eischen van den bouwheer. Wij veronderstellen, dat de bouwheer zich tot raadsman dien architect heeft gekozen, wiens architectuur hem het meest be-



FIG. 4. PLAN 1E VERDIEPING
AN VILLA FIG. 1.

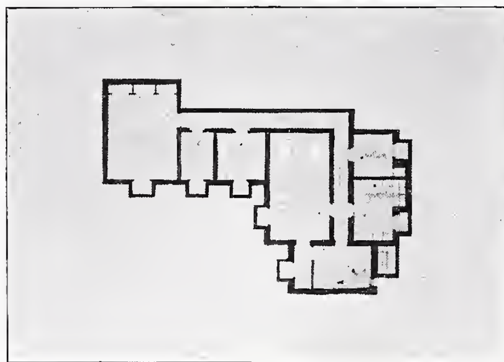


FIG. 5. PLAN KELDERVERDIEPING
VAN VILLA FIG. 1.



PLAAT XXXIII. VILLA MUSEUM-TERREIN TE AMSTERDAM.



FIG. 6. ONTWERP VOOR EENE VILLA OMTREK HAARLEM. VOORGEVEL. (VARIANT OP FIG. 2)

koort. Het gaat met dezen voorkeur als bij alle andere zaken, waarbij het op persoonlijke keuze aankomt, zij is niet in het algemeen te bepalen. Een ernstig mensch zal zich allicht aangetrokken gevoelen tot eene strenge en sobere architectuur, terwijl een luchtiger aangelegd persoon ook vaak een luchtiger en weelderiger bouwwijze zal prefereeren. Zelfs in de gewenschte afmetingen is de bijzondere voorkeur van den bouwheer te herkennen. De een stelt zich als zijn gezelligheidsideaal een klein, bescheiden gebouwtje voor, terwijl een ander daarentegen zich in een imposant en grootsch woonhuis eerst ruim en welbehagelijk zal gevoelen.
Door het uitnoodigen van eenen bepaalden architect heeft de bouwheer dan ook reeds te kennen gegeven hem als ervaren deskundige volkomen vertrouwen te schenken en met zijne kunstopvatting in het bijzonder te sympathiseeren.
De bouwheer moet dus op de aesthetische zijde van de architectuur geenen invloed willen uitoefenen en kan alleen van den architect eischen, dat diens plan indeeling en verdere inrichting gebaseerd is op zijne bijzondere wenschen. Het zal dan ook eenen bekwamen bouwmeester niet onmogelijk wezen wanneer de bouwheer al zijne wenschen vooruit volledig heeft te kennen gegeven van den aanvang af de projecten zoodanig vast te stellen, dat zij nauwkeurig aan alle gestelde eischen be-



PLAAT XXXIV. VILLA MUSEUM-TERREIN TE AMSTERDAM.

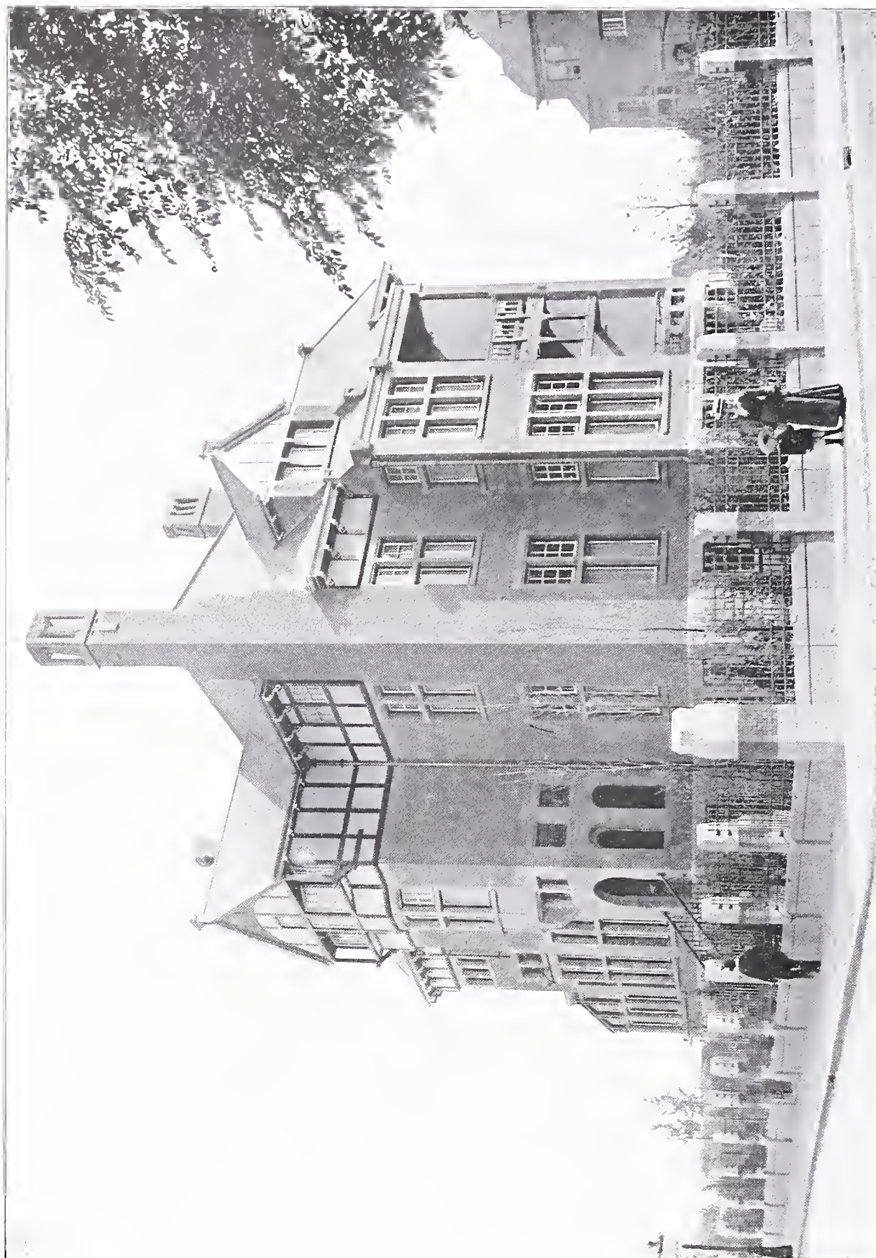


FIG. 7. PERSPECTIVISCH AANZICHT VAN FIGUUR 5.

antwoorden, die niet in strijd zijn met de praktische uitvoerbaarheid.

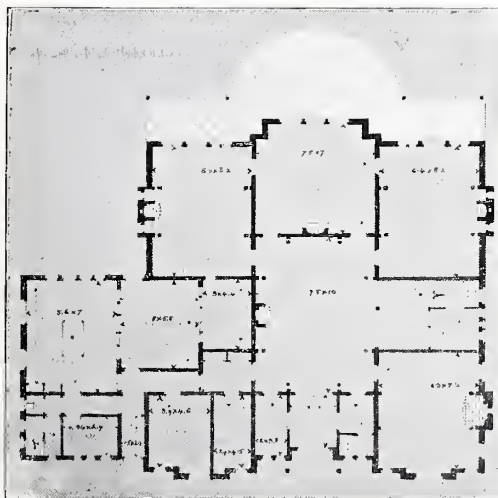
Bij het beantwoorden van den vraag, aan welke eischen een goed gebouw moet beantwoorden, wat betreft inrichting en indeeling, zou men dus vooraf moeten weten, welke vooropgestelde wenschen door den bouwheer zijn geuit. Wel kunnen enkele eigenschappen aangegeven worden, die algemeen welkom zullen wezen wat betreft de plaatsing der kamers ten opzichte der windstreken en de groepeering der vertrekken onderling, met het oog op het grootste gemak voor het dagelijksch gebruik.

Zoo ook kan men enkele algemeene praktische hoedanigheden voorstellen voor verlichting, luchtververschinG, verwarming en verdere factoren, die nauw verbonden zijn met de hygiënische waarde van het gebouw, doch wanneer mij afdalen tot al deze onderdeelen, die elk voor zich van zeer groot belang zijn, zouden wij daarvoor, zooals wij bij den aanvang reeds zeiden, over meerdere ruimte moeten kunnen beschikken. Evenwel zal de getrouwe lezer van „Het Huis" telkens eene of meerdere praktische wenken of aanduidingen ontmoeten, die allen te zamen als een geheel beschouwd moeten worden. Het is dan ook bij de oprichting van ons tijdschrift de bedoeling geweest door het reproduceeren van verschillende, vaak uiteenloopende schetsen en afbeeldingen van uitgevoerde bouwwerken en woninginrichtingen in de gelegenheid te zijn in de bijschriften successivelijk den lezers enkele opvattingen mede te



PLAAT XXXV. VILLA MUSEUM-TERREIN TE AMSTERDAM.

IG. 8. PLAN BEGANEN GROND VAN VILLA FIG. 5 EN 6.



uit den aard reeds aan zoovele wetten gebonden is, dat de bouwmeester, wat betreft de groote conceptie en de vormen, waarin hij zijne gedachten wenscht uit te drukken, niet aan te nauwe banden gelegd mag worden. Elk belangrijk kunstwerk kan dan ook slechts de vrije, ongebonden uiting wezen van den kunstenaar, die alleen beïnvloed door het geen vóór hem als het beste tot stand gebracht is, in zijn werk de afspiegeling geeft van het beschavingsstandpunt van zijnen tijd.

* * *

Bij de ontwerpen van de villa, bedoeld in den omtrek van Haarlem, vormt in beide plannen een groote, ruime hal het centrum van het gebouw. Om deze hal zijn de hoofdvertrekken gegroepeerd: salon, woonkamer, heerenkamer en boudoir. De rechtervleugel van de villa wordt in beide projecten ingenomen door de dienstinrichting, die hierdoor voldoende van het woongedeelte afgescheiden is. Het dienstgedeelte, bestaande in keuken, bijkeuken, service, knechtskamer enz. is

deelen, die met elkaar een meer of minder vaststaand begrip kunnen vormen van de eischen van onze moderne bouwkunst.
In hoofdzaak moet een goed bouwwerk beantwoorden aan alle aesthetische, hygiënische en gemakseischen, doch elk dezer drie hoofdbegrippen is nog in een groot aantal kleinere factoren te ontleden. Dit maakt de archituur tot eene kunst, die

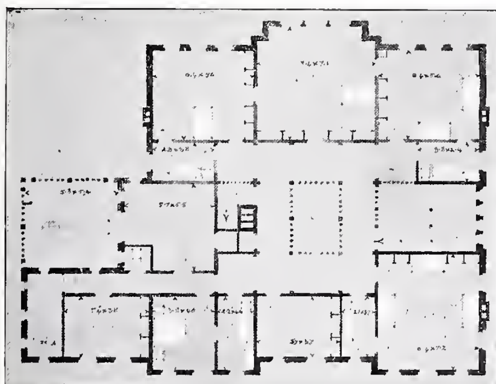


FIG. 9. PLAN 1e VERDIEPING VAN VILLA FIG. 5 EN 6.

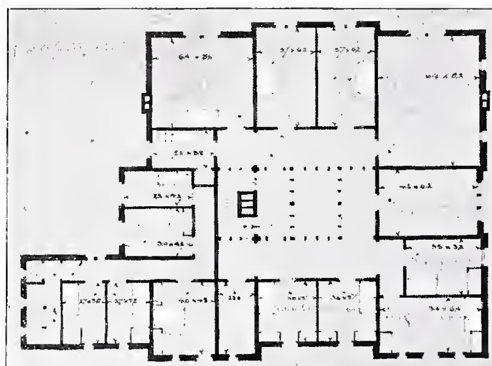


FIG. 10. PLAN ZOLDERVERDIEPING VAN VILLA FIG. 5 EN 6.



PLAAT XXXVI. VILLA MUSEUM-TERREIN TE AMSTERDAM.

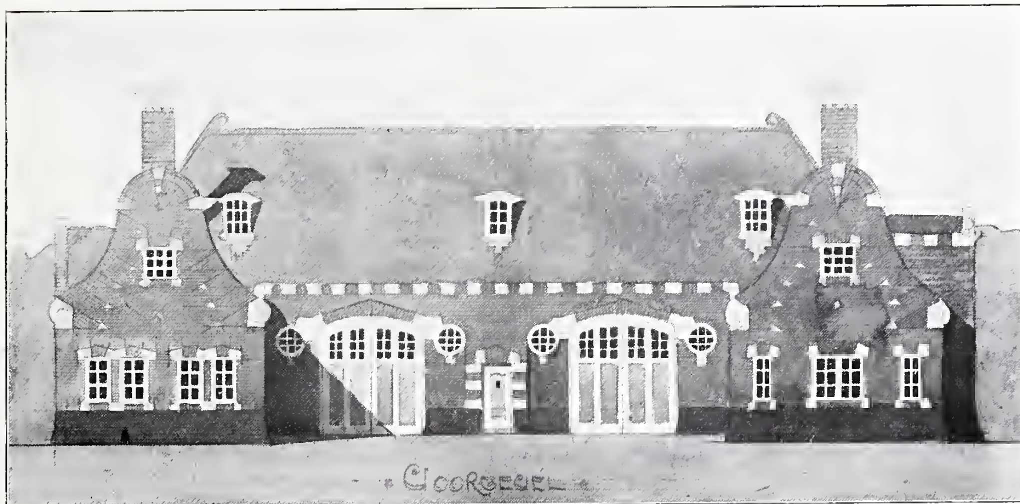


FIG. 11. REMISE BEHOORENDE BIJ DE VILLA OMTREK HAARLEM. VOORGEVEL.

van buiten door eenen afzonderlijken ingang te bereiken. De hoofdtrap, die naar de verdieping leidt, ligt in de as van de hal, die in beide plannen symetrisch gehouden is, en in het eerste plan bovenlicht ontvangt door middel van een lantaarn, terwijl de trap in het tweede plan door een groot raam aan de zijgevel verlicht wordt.

De verdieping bevat de slaap- en badka-

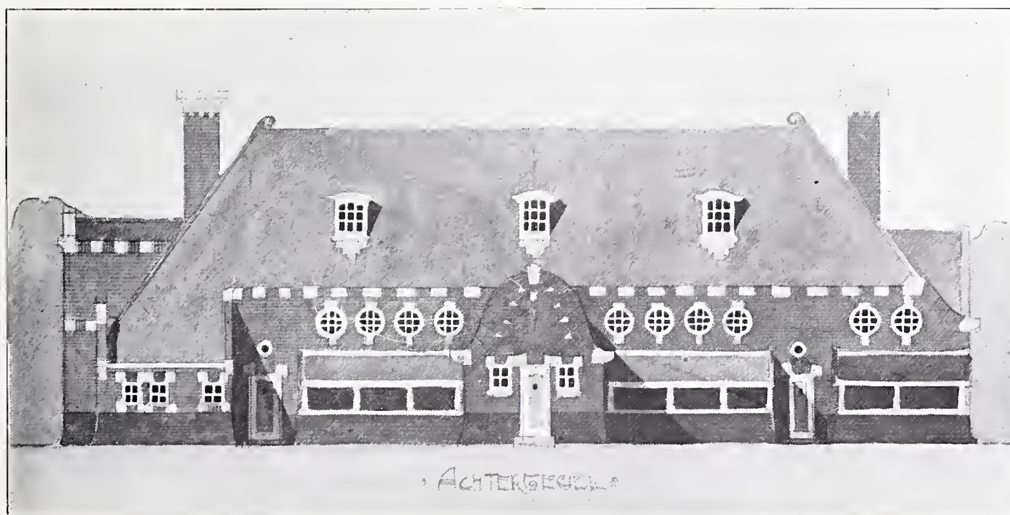


FIG. 12. REMISE ACHTERGEVEL.



PLAAT XXXVII. VILLA MUSEUM-
TERREIN TE AMSTERDAM.



IG. 13. REMISE ZIJGEVEL.

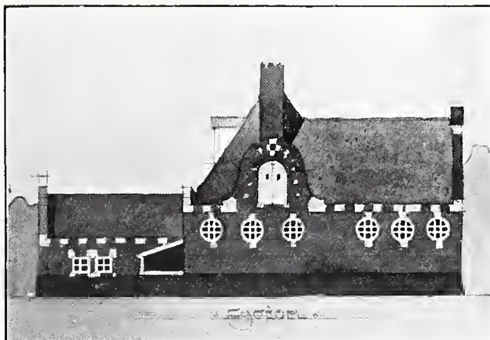


FIG. 14. REMISE ZIJGEVEL.



'IG. 15. REMISE DOORSNEDE.

mers en de zoldertrap, die in aansluiting met het dienstgedeelte is. De hoektoren heeft in deze ontwerpen zeer zeker recht van bestaan, daar hij als watertoren ook dienst doet voor huisgebruik en tuinbesproeiïng.
Het kelderplan bevat een wijn- en wildkelder, de centrale verwarming eene badkamer voor de knechten, de linnenkamer, de kluis en eene kolenbergplaats. De gevels zijn bedoeld in kleurige waalklinkers, met zandsteenen versieringen, wit geschilderde kozijnen en een door leien gedekt dak.
Bij deze villa behoord de remise, die gedacht is uit den zelfden steen opgebouwd, met een dak van roode, verglaasde pan-

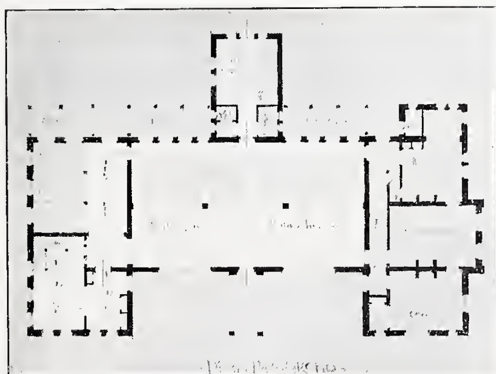


FIG. 16. REMISE LAN BEGANEN GROND.

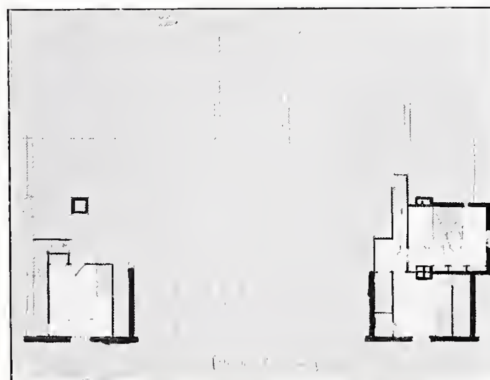


FIG. 17. REMISE PLAN VERDIEPING.

FIG. 18.

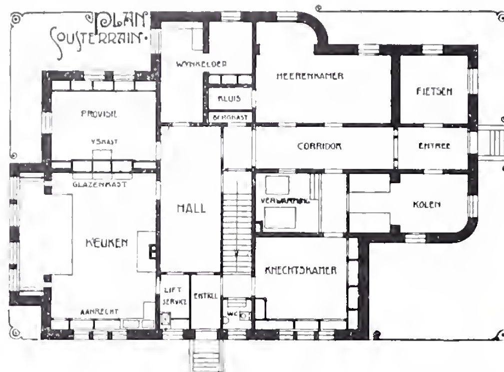
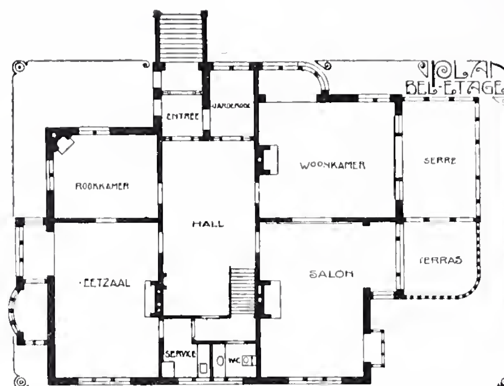


FIG. 19.



nen. In den platten grond wordt het rechter gedeelte van de stalling, ingenomen door de rijtuigen, die zich dus bevinden in de nabijheid van den paardenstal met de tuigkamer enz. De linker helft die bestemd is voor de automobielen sluit zich tegen de linkervleugel van het gebouwtje aan, die als koetsierswoning is ingericht met de chauffeurskamers op de zolderverdieping. Deze woning heeft een vrijen ingang. Tegen den achtergevel juist in den as ligt het machine gebouwtje.

Voor de villa, gelegen op het Museumterrein te Amsterdam verwijzen wij naar aflevering 4 van den derden Jaargang, (pag. 111, 112 en 113) waarin reeds twee perspectivische schetsen werden geplaatst van deze villa, die toen nog in aanbouw was. In eene latere aflevering zullen achtereenvolgens de interieurs van dit villa-woonhuis behandeld worden. De hier gereproduceerde platte gronden geven reeds duidelijk de indeeling van de verschillende vertrekken te zien.

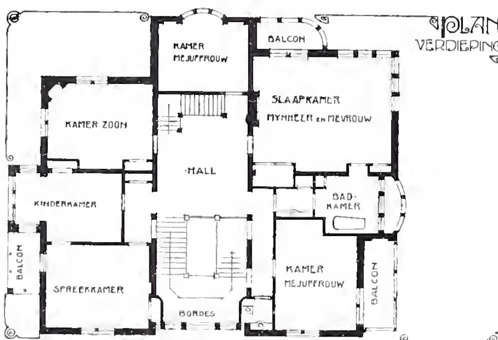


FIG. 20.

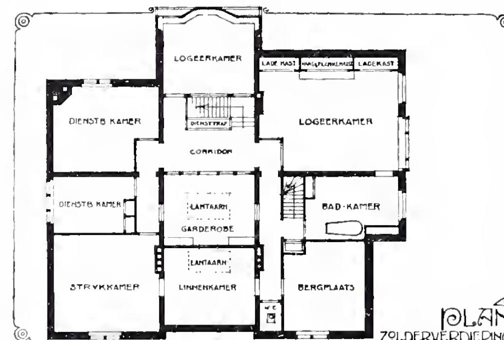


FIG. 21.
FIGUREN 17-
EN 20. PLANN
VILLA MUSE
TERREIN AM

IG. 1. PERZISCH AARDEWERK. NED. MUSEUM.



MIDDENEEUWSCH AARDEWERK III

(Vervolg van pag. 73).

Bij de behandeling van de versiering met metaalglans, in mijn vorig artikel (afl. 3), zagen wij, dat het nu vrijwel vast staat, dat de kunst, in Mesopotanië uitgevonden, over Caïro, langs de noordkust van Afrika zich ontwikkelde, van daar naar Spanje kwam, waar de groote fabrieken van het Spaansch-Moorsche aardewerk bloeiden, en eindelijk naar Italië oversloeg. Nu wij bepaaldelijk de half-majolica gaan behandelen, vinden wij, dat Syrië, Klein Azië en het groote handels-centrum, Caïro, den toon aangeven en, dat, van daar uit, Italië, het land dat in de 15e eeuw aan de spits der Europeesche beschaving stond, werd beïnvloed.

Onder half-majolica (mezza-majolica) verstaat men elk aardewerk dat niet wordt gedekt door een ondoorzichtige tin-glazuur, maar door een doorzichtige glazuur, hetzij dan de aardsoort eerst door een fijnere wordt overtrokken of niet. De potten en schotels met gegraveerde versiering, in het eerste artikel behandeld (afl. 1), sommige der voorwerpen met goud-glans-versiering (afl. 3), behooren dus ook tot de mezza-majolica. Een ongeoefend oog zal somtijds een voortreffelijk produkt, waar de scherf, alvorens de glazuur te ontvangen, met een zeer fijne aarde of engobe gedekt is, voor een echte majolica aanzien, bij nader onderzoek zal echter altijd blijken, dat de bovenste glaslaag veel dikker is dan bij de echte majolica, waar zij ten minste, zooals op het Delfsche aardewerk, aanwezig is, terwijl het fijnere aardlaagje, dat alleen dient om een zuiverder witten toon te krijgen, veel dunner is dan de laag tin-glazuur.

Willen wij nagaan waar in de vroege midden-eeuwen de voornaamste fabrieken van mezza-majolica stonden, dan zullen wij vermoedelijk in Egypte, in Caïro, moeten zoeken waar vroegtijdig de beste kunstenaars der beschaafde wereld sa-



FIG. 2. VERZAMELING PEYTEL (PARIJS).

menkwamen. Daar, in het oude Fostat, vinden wij, evenals in een mijn, wanneer ik mij zoo mag uitdrukken, de fossiele lagen van de produkten der op een volgende ceramisten-geslachten. Want alhoewel haar luister in 1168 verwoest werd, bleef de stad ook na dien tijd nog een fabrieksoord van beteekenis.

Een even intelligent als hartstochtelijk minnaar van ceramiek heeft het zich ten doel gesteld de gronden te fouilleeren en van al de vondsten, ook van de minste scherven, aanteekeningen te houden, zoodat er althans eenige orde in den chaos is gebracht, eenige aanwijzingen voorhanden zijn, waaruit de gang van zaken, grosso modo, kan worden vastgesteld. In zijn werk gepubliceerd in de memoires van het Egyptische Instituut: „Contributions à l'étrude de la céramique orientale", heeft Dr. Fouquet de documenten voor het samenstellen eener geschiedenis van de Oostersche ceramiek bijeengebracht.



FIG. 3. SYRIË. NED. MUSEUM.

Het toeval heeft gewild, dat hem, uit de fouilles te Fostat, een paar stukken in handen kwamen van een min of meer doorschijnende ceramiek welke in alle opzichten overeenkomt met die welke beschreven wordt door den reiziger Nassiri Khosrau, waarover ik reeds even in het vorige artikel sprak (p. 67). Deze ceramiek is geen echt porcelein, maar toch zeer veldspaathoudend, zoodat zij tusschen het porcelein en de harde scherf van bijv. het Damascus aardewerk in staat. De heer Fouquet ziet eene nauwe verwantschap tusschen de stukken van Fostat en het Chineesche porcelein. Het is toch bekend, dat de Arabieren reeds in de tweede helft der 7e eeuw in betrekking stonden met China; in de 9e eeuw waren er Arabische handelaars te Canton; in de latere middeneeuwen werden de handelsbetrekkingen met het verre Oosten onderhouden. Is het dus zeer waarschijnlijk, dat West-Azië veel van de Chineezen heeft geleerd wat de techniek betreft, de Chineesche ornemanisten hebben óók niet nagelaten hun invloed bij die aanraking te laten gelden.

Daargelaten de nabootsingen van het Chineesche celadon, waarin de ceramisten te Fostat uitblonken en waarover ik het

FIG. 4. SYRIË.
NED. MUSEUM.



reeds in mijn eerste opstel even gehad heb, vindt men in de teekening van ranken en van sommige dieren, vooral visschen, zeer duidelijk Chineesche stijlinvloeden, welke, ook lang nadat de Arabieren hun techniek volkomen meester waren, bleven doorwerken.

Toch moet getuigd worden, dat de best versierde stukken een streng autochthoon karakter dragen, waaronder dan verstaan moet worden, dat zij de vormen vertoonen van het Perzische ornament, zooals dat in Klein-Azië en hoofdzakelijk door de Arabieren, na hunne veroveringen ontwikkeld werd.

Uit de fragmenten nu, door Dr. Fouquet te Fostat gevonden, kan men een vrijwel volledig corpus van dat ornament, dat wij het Arabische ornament zullen noemen, samenstelllen. Ik zeg „vrijwel volledig", want zoowel van Persische als van Syrische en Egyptische ceramisten zijn de naamteekeningen op scherven gevonden. De Heer Fouquet behandelt achtereenvolgens de stukken met metaalglans, de imitatie celadon, de ceramiek met blauwe engobe en de gegraveerde versiering. Nu reeds de juiste tijdperken vast te stellen waarin dat aardewerk vervaardigd werd, is nog niet mogelijk geweest en men mag er zich reeds over verheugen



FIG. 5. SYRIË.
NED. MUSEUM.

wanneer binnen een tijdsverloop van een paar eeuwen de grenzen van het ontstaan van een bepaald produkt gesteld mogen worden.

Zoo staat het vast, dat Persische pottenbakkers in de 14e eeuw voortreffelijke vaatwerken van halfmajolica, gedecoreerd met blauw en zwart op witten grond, konden maken. In de verzameling van het Nederlandsch Museum zien wij een fragment, voorzien van de handteekening van El-Istaz, dan wil zeggen: Meester, in het Perzisch, (Fig. 1). De uiterst fijne en verzorgde teekening doet denken aan sommige vullingen welke op de met zilver ingelegde voorwerpen uit de 14e eeuw worden aangetroffen en veronderstellen bij den kunstenaar niet minder geduld dan vastheid van hand. Een kleine serie schotels, in Perzië zelf gevonden, thans in de verzameling Wallis, te Londen, is gedecoreerd met dieren in bladwerk, eenigzins in den stijl der ons bekende tegels van lustre-faience. En met dit weinige hebben wij dan opgenoemd wat tot dusver van het vroege Perzische fabrikaat, met decor onder glazuur tot ons is gekomen.

In Syrië vinden wij een nieuw soort aardewerk, met een versiering in zwart op turkoois-blauwen grond, welke bij de vroegste stukken, als een zeer dikke glasachtige engobe, de ruwe witte scherf dekt. Een meesterstukje, een kleine kom uit de verzameling Peytel, te Parijs (Fig. 2), dat misschien nog uit de 12e eeuw zou dagteekenen, bevond zich op de tentoonstelling der musulmansche kunst in 1903, te Parijs. Het kannetje in het Nederlandsch Museum (Fig. 3), ofschoon het veel minder verzorgde ornament op een latere periode wijst, geeft van het materiaal een goed denkbeeld. Het decoreeren met zwart op blauw komt veel, ook op latere Syrische producten, voor; dikwijls is dan de teekening onmiddellijk op de scherf aangebracht, terwijl het vat gekleurd wordt door een vrij dikke egaal blauwe, doorschijnende glazuur, zooals het kommetje in het Nederlandsch Museum, hier onder Fig. 4 gereproduceerd. Dit stukje zal wel eerst uit de 16e eeuw dagteekenen, maar wij staan altijd nog in een periode van bloei. — Fraaier blauw laat zich wel niet denken en ook het ornament



FIG. 6. EGYPTE.
NED. MUSEUM.

FIG. 7.
SCHOTEL UIT
DAMASCUS
15E EEUW.
VERSIERD
MET KOBALT-
BLAUW.



TURKOOIS
BLAUW EN
OLIJFGROEN.
NED. MUSEUM.

heeft in zijn eenvoud nog een onmiskenbare elegance. Uit denzelfden tijd zal de schotel, versierd in zwart, maar ditmaal op witten grond, moeten dagteekenen (Fig. 5) welke door de vernuftige cirkelvulling, met draaiende bladversieringen, een voorbeeld is voor schotel-decoratie. Naar tijdsorde zouden wij thans moeten spreken over het meest volmaakte fabrikaat dat de Orient geleverd heeft, het aardewerk van Damascus, maar wij willen eerst nog even naar Egypte terug en op een paar vondsten te Fostat wijzen welke belangrijk zijn voor de versiering van het vroege Italiaansche majolica. Ik bedoel de fragmenten, want gave stukken zijn er alweer, bij mijn weten, niet gevonden, waarop diervormen in bladornament voorkomen. Een zeer karakteristiek voorbeeld vertoont een stukje in het Nederlandsch Museum (Fig. 6). De daarop afgebeelde antiloop in bladwerk is onmiddelijk op de scherf, in donker mangaanrood geteekend en wordt gedekt door een zeer dunne, doorschijnende glazuurlaag. Vooreerst dus weer het ons bekende motief, maar dan wordt ook nog onze aandacht getrokken door de eigenaardig gespaarde kringen op het dierlijk lichaam, welke spierbundels of wel glimlichten aangeven en hier zeer stijlvol ornamentaal behandeld zijn. Op geïncrusteerd of geëmailleerd goudsmidswerk en, veel vroeger nog, op de oudste ceramische monumenten welke wij uit Susa over hebben, vinden wij, op dergelijke wijze, de

FIG. 8. DAMASCUS
VERZAMELING
R. KOECHLIN,
PARIJS.



musculatuur aangeduid. Wij hebben dus wel bepaald met een typisch oostersche verbeelding te maken en wanneer wij dat later op Italiaansche potten aantreffen en, nog veel later, wij mogen er nu wel vast op wijzen, op het vroegste Delfsche of althans Hollandsche fabrikaat, dan behoeven wij niet te twijfelen aan het bestaan van een verband, van een overlevering.

De voor de latere ontwikkeling der oostersche mezza-majolica belangrijkste fabrieksplaats was Damascus. Fouquet stelt de vroegste stukken daar gevonden in de 14e eeuw. Zij zijn versierd in licht blauw op witten grond en hebben nog niet het karakterestieke ornament van bloemen en palmetten der fraaie schotels welke wij ons voor den geest plegen te halen, wanneer de stad Damascus genoemd wordt. Het vroege fabrikaat vertoont ook nog niet den egalen room-witten grond, welke door een fijne engobe is verkregen.

Vermoedelijk moeten wij de beste periode van het Damascus aardewerk in de zestiende eeuw stellen. Dan vinden wij daar een nergens geëvenaarde strakheid van teekening, evenwicht in het gedurfde ornament, rijkdom van palet. Donker kobalt en teer turkooisblauw, groen en mangaan-violet zijn de kleuren waarmede gewerkt wordt; meestal is de achtergrond wit, een enkel maal komt echter ook de versiering licht uit tegen donker blauwen grond. De drie hier afgebeelde typen (Fig. 7, 8 en 9), waarvan Fig. 7 het eigendom van het Nederlandsch Museum verbeelt, geven het hoogtepunt dezer sierkunst aan.

Het Turksche aardewerk, waaraan men vroeger den naam van het eiland Rhodus heeft gegeven, nadat er veel van dat vaat-



FIG. 9. DAMASC[US]
VERZAMELING
PEYTEL, PARIJ[S]

G. 10. TURKSCH AARDEWERK. NED. MUSEUM.



werk was gevonden, werd zeer waarschijnlijk in verschillende steden vervaardigd, waaronder Constantinopel, Adrianopel, Nicea, Brussa genoemd kunnen worden.
De zestiende en ook de zeventiende eeuw heeft een menigte moskeën met de heerlijkste tegelversieringen zien verrijken en de nog altijd niet zeer zeldzame schotels zien geboren worden, welke, hoewel niet zoo edel als het fabrikaat van Damascus, toch om de rijke plantornamenten en de malsche kleuren terecht beroemd zijn. Wij merken hier een nieuwe kleur op, n.l. het helle vermiljoen rood, door ijzeroxyde verkregen, dat door een zeer dik email, eenigszins in relief, wordt aangebracht.
De weinige, maar dan toch zeer goede voorbeelden van het Turksch aardewerk in het Nederlandsch Museum (Fig. 10 en 11) zijn van een zoo groote behoorlijkheid, dat men er zich over moet verwonderen, dat zoowel ornament als kleurenpalet zonder invloed zijn gebleven op de ceramische produkten van westelijk Europa.
Slechts éénmaal, naar ik meen, heeft een west Europeeër het nagebootst, het was alweer een Delfsch pottenbakker. Het hier afgebeelde fleschje draagt het merk van de bekende firma „Roos". Fig. 12. Maar hoe knap dit werkstukje ook is; hoe bedriegelijk, op een afstand gezien, het de Turksche faience ook nabootst, de technische eigenschappen waaraan deze haar karakter ontleent missen wij hier toch.



FIG. 11. NED. MUSEUM.

FIG. 12. DELFSCH AARDEWERK. NED. MUSEUM.



Zoo blijft de half-majolica, met harde geëngobeerde scherf en dikke glazuurlaag, een typisch oostersch fabrikaat.

A. PIT.



POTTEN EN KRUIKEN ·⁂· IN 'T GEBRUIK ·⁂·

Walcher von Moltheim heeft in zijn opstel „Rheinisches Steinzeug auf Gemälden der Vlämischen Schule" [1]) een begin gemaakt met het onderzoek naar steenen kruiken op Nederlandsche schilderijen. Het lijkt vreemd, dat hij daarvoor Nederlandsche werken noodig heeft en de inheemsche school niet veeleer gelegenheid biedt om na te gaan hoe en waartoe de bekende potten en kruiken gebruikt werden, maar het is toch niet ongerijmd als men bedenkt, dat eerst Zuid- en later ook Noord-Nederland de grootste afnemers van de Rhijnsche pottebakkers zijn geweest en zij tevens een contemporeine schilderschool van beteekenis bezaten, wier hoofddoel, naast het landschap, het schilderen van 't dagelijks leven werd, zonder abstracties noch fantasiën. Het is raadzaam, nu wij in 't vorig nummer een overzicht hebben gegeven van de voorwerpen zelve, hen nu ook eens dat leven in te blazen, dat alleen de door aanschouwing verkregen kennis van het gebruik geeft. Daarbij komt ons Moltheim's opstel zeer te pas en wij verwijzen er gaarne naar voor wie er meer van weten wil, terwijl wij het onderwerp van eenigszins ander standpunt bezien.

Reeds in de vorige aflevering haalden we het schilderijtje van Bouts uit de collectie Thiem aan, dat nu voor gemakkelijker oriënteering hier nogmaals afgedrukt zij. Daar zien we de ronde dikgebuikte pot, nog ongeglazuurd, waarschijnlijk een „Frechensch"-, of beter en algemeener naar de stapelplaats der overal in den omtrek vervaardigde waar, een „Keulsch" fabrikaat.

Welke rol speelt het hier op de tafel? Het is zeker geen drinkpot! Tot drinken dienen hier de glaasjes en wellicht het slanke kannetje. Tenminste dat zou men uit het aantal „couverts", om een moderne, hier maar half passende uitdrukking te gebruiken, zeggen. Drie gasten,



FIG 1. FRAGMENT UIT EEN TRIPTIEK VAN QUINTIJN MATSIJS TE ANTWERPEN. 1511.

[1]) Heft 7, Jaarg. 2, van de thans niet meer verschijnende Monatsberichte über Kunstwissenschaft und Kunsthandel, uitgegev. door H. Helbing.



PLAAT XXXVIII. CHRISTUS BIJ SIMON DEN FARISEEËR DOOR DIRCK BOUTS. UIT DE COLLECTIE THIEM. MIDDEN XVe EEUW.



FIG. 2. DE RIJKE MAN EN DE ARME LAZARUS. TOEGESCHREVEN AAN P. C. VAN RIJCK. ÉÉRSTE KWART DER 17E EEUW. RIJKS-MUSEUM.

elk één glas en willen we den gastheer niet uitsluiten, dan dient deze zich van het kannetje te bedienen. Het wijde kruikje is dan een voorraadsvat, niet erg praktisch, zonder tuit, maar door zijn omvang wel geschikt om er de bescheiden glaasjes eenige malen uit bij te vullen. Schaarsch verglaasd als het is, staat het wat ruw op 't smettelooze laken en ware niet het gansche servies van zulk intiemen, fijnen eenvoud: tinnen schotels en broodsneedjes als borden, een tinnen zoutvat en onversierde messen, het zou niet in 't verband passen. Maar nu alles zoo simpel is verdraagt men de matbruingrijze kleur. De eenvoud bij den gegoeden 15-d'eeuwschen Fariseëer is anders, volgens onze begrippen, zelfs wat verregaand, want ook de gerechten lijken ons niet erg.

Terloops zij hier opgemerkt, dat de zeer ordinaire visschen, zooals wij ze in onze eeuw alleen in onze jongensjaren tot ongerief der keukenmeid plachten thuis te brengen, in de Middeleeuwen meer gegeten werden. Ik herinner hierbij aan



PLAAT XXXIX. BOERENBRUILOFT DOOR PIETER BRUEGHEL D. O. MUSEUM TE WEENEN

de weinig opgemerkte plaats in het bekende lied van Pyramus en Thisbe, waar men den wachter tot straf laat vierendeelen. De Duitsche bewerker denkt aan krimpgesneden zalm ter vergelijking, maar in de Horae Belgicae lezen we:

„Sie namen den wachter gevanghen
Si leiden hem op den disch
Sie lieten hem houwen en kerven
„Ghelijc een .... brasemvisch. [1])

Doch keeren we tot het potteke terug, dat, moge het ook geen luxe-gerei zijn, toch om zijn natuurlijken vorm zekere verdienste heeft. Wat ons interesseert is zijn inhoud, die, naar het vocht in de glaasjes te oordeelen, witte wijn is. Wijnpotjes schijnen die vroege, bolle kruiken geweest te zijn.

Nog is men „betrekkelijk" matig [2]). Tot drinkvat dient hoogstens het smalle Jacobakannetje. Maar met de 16e eeuw is het daarmee uit. Een ware drinkduivel schijnt in de menschen gevaren, en het ongeloofelijk aantal steenen kruiken op de boerenbruiloft van P. Breughel d. O. (Plaat XXXIX) is karakteristiek. Nu is de steenen kan geen voorraadsvat meer, maar wordt kordaat aan den mond gezet. Uit reusachtige kannen met hengsels wordt weer bijgevuld.

Doch de gewone steenen pot is tevens, dat zien we, onloochenbaar gedeclasseerd. Sierde ze vroeger de fatsoenlijke burgermanstafel en werd ze ten hove niet versmaad, thans is ze naar de boerenhoeve en de keuken verhuisd en zelfs de versierde exemplaren van den bloeitijd der Rijnsch-Aakensche industrie komen slechts bij uitzondering en alleen wanneer ze buitengewoon zorgvuldig zijn uitgevoerd over aanzienlijker drempel. En dan zijn het nog meestal potten en kannen van anderen vorm als den door ons beschouwden. De hooge snavelkan is het, de z.g. „Sassenwerke" uit de Siegburger fabrieken, bovendien z.g. „Mietwerke", de in de pottenbakkersinventarissen genoemde stukken die op bijzondere bestelling werden vervaardigd en wier prijzen uitteraard zeer varieerden, maar niet te vergelijken waren met die der gewone soorten [1]). Het zijn, waar ze in de Musea gevonden worden, unica meestal met naam van vervaardiger en wapen van den besteller gemerkt en geheel volgens diens idee versierd. Doch hierover later eens meer. De gewone groote kruik, met of zonder baardmanskop, vorige aflev. fig. 1, komt nog omstreeks 1500 als voorraadswijnkruik voor, bv. op een belangrijke avondmaalprent van den meester I. A. Zwott [2]), als drinkpotteke, in kleiner formaat en met baard, op een schilderij

[1]) Ook in het volledige en zoo buitengewoon instructieve boekje van Florence Bodet vinden we den brasem op 't menu, blz. 89, noot 1. De Middeleeuwsche Maaltijd en de Keuken door Florence B.

[2]) Ten minste in 't burgerlijk leven. Bij den adel was het veelal anders, vergl. Schultz, das Höfische Leben en 't bovenstaand werkje.

[1]) 100 bleeke Siegburger Schnellen (cylindervormige kannen) kosten 8 Mark. 100 Randwerk cylindervormige kannen met ronde schouders en reliefversiering 8 Mark. 100 Sassenwerk het dubbele bedrag.

[2]) Vroeger v. Zwolle genaamd.



PLAAT XL. BOERENKERMIS DOOR PIETER BRUEGHEL D. O. MUSEUM TE WEENEN.

van Pieter Aertsen te Weenen ± 1550, in een boerenbinnenhuis waar er wellicht bier of mede uitgeschonken wordt, terwijl een sierlijk tinnen kannetje met rechten tuit voor den wijn dient. Deze exemplaren zijn nu steeds grof bruin verglaasd, wat voor meerdere ondoordringbaarheid even wenschelijk was als voor het fraaier aspect. Gewoonlijk (op 't schilderij van Breughel, de kermis Plaat XL) is die glazuur vlekkig en onvolkomen een enkelen keer zuiver okerbruin. In 't laatste geval hebben we wellicht Raerensche producten voor ons. Reeds Moltheim heeft er op gewezen, dat het aantal vormen voor wisselend gebruik zeer groot is: „Drinkuiten", die niet leeg of halfleeg konden staan, cylindervormige bierpotten, drieoorige gedrongen kannetjes. Hierbij zij herhaald, dat we in een vroeger opstel (Aflev. XII van den vorigen Jaarg.) eens het vermoeden uitspraken, dat zulke „drie-ooren", voornamelijk wanneer ze fijner versierd en slanker van vorm waren, ook voor bloemen bestemd konden zijn, evenals de met ringen behangen, Kreussensche potten. Reeds toen maakten we echter de reserve, dat er, hoe overbodig het derde oor ook in 't gebruik zijn mocht, ook bij gelegenheid uit gedronken werd, wat bijgaande reproductie nu nog weer eens bevestigt. De doedelzakspeler, die zich — prachtige zet van den menschkundigen Brueghel — eenigszins geplaagd voelt door een aanbieding, waarop hij midden in den dans niet kan ingaan, houdt zich doof, gedachtig aan het spreukje op vele duitsche kruikjes: „Pfeifer . Du . mus . daper . blasen . so . dansen . die . buren . als . weren . sie . rasen [1]) en aanstonds herinneren we ons den koddigen baardman met zijn lange fluit in de rechterhand, zijn dansmuziekinstrument, dat het kruikje dus reeds uiterlijk tot gebruik bij vroolijke gelagen van dezen aard praedestineerde (vorige aflevering. Fig. 3).

De groote voorraadskruik heeft op de Brueghelsche boerenbruiloft intusschen een eenigszins afwijkenden vorm gekregen, de omgevouwen rand is verdwenen. Voor het most-, mede- en bierschenken dat zonder storten moest geschieden, was een platte rand of een „getoote kan" verkieselijker, voor huiselijk gebruik in de keuken blijft de oude vorm in 't begin der 16e eeuw nog in zwang. Zoo kunnen we ons de sedert de 14e eeuw reeds vermelde onontbeerlijke „bornekanne omme te gane om watre" in de 16e denken en zoo ziet ook wellicht de „steenen olypot" eruit, die de Geschiedenis v. Antwerpen II, p. 645 noemt [2]). Immers waar we zeker kunnen vermoeden, dat olie de inhoud is, waar de beulen op Q. Matsys' triptiek bezig zijn Johannes den Evangelist in olie te zieden, herkennen we den ons welbekenden vorm. En een steenen oliepot was immers om zijn ondoordringbaarheid verkieselijk. Men ziet ook hier is het „steenen goed" keukengerei geworden. In inventarissen wordt het uitdrukkelijk als „stenin" gekenmerkt en is

[1]) Moltheim t. a. p., blz. 240.

[2]) Gesch. v. Antw. d. Mertens en Torfs, vgl. F. Bodet, blz. 152, noot 8.



PLAAT XLI. DE SPINSTER DOOR NICOLAES MAES. COLLECTIE DUPPER. RIJKS-MUSEUM.

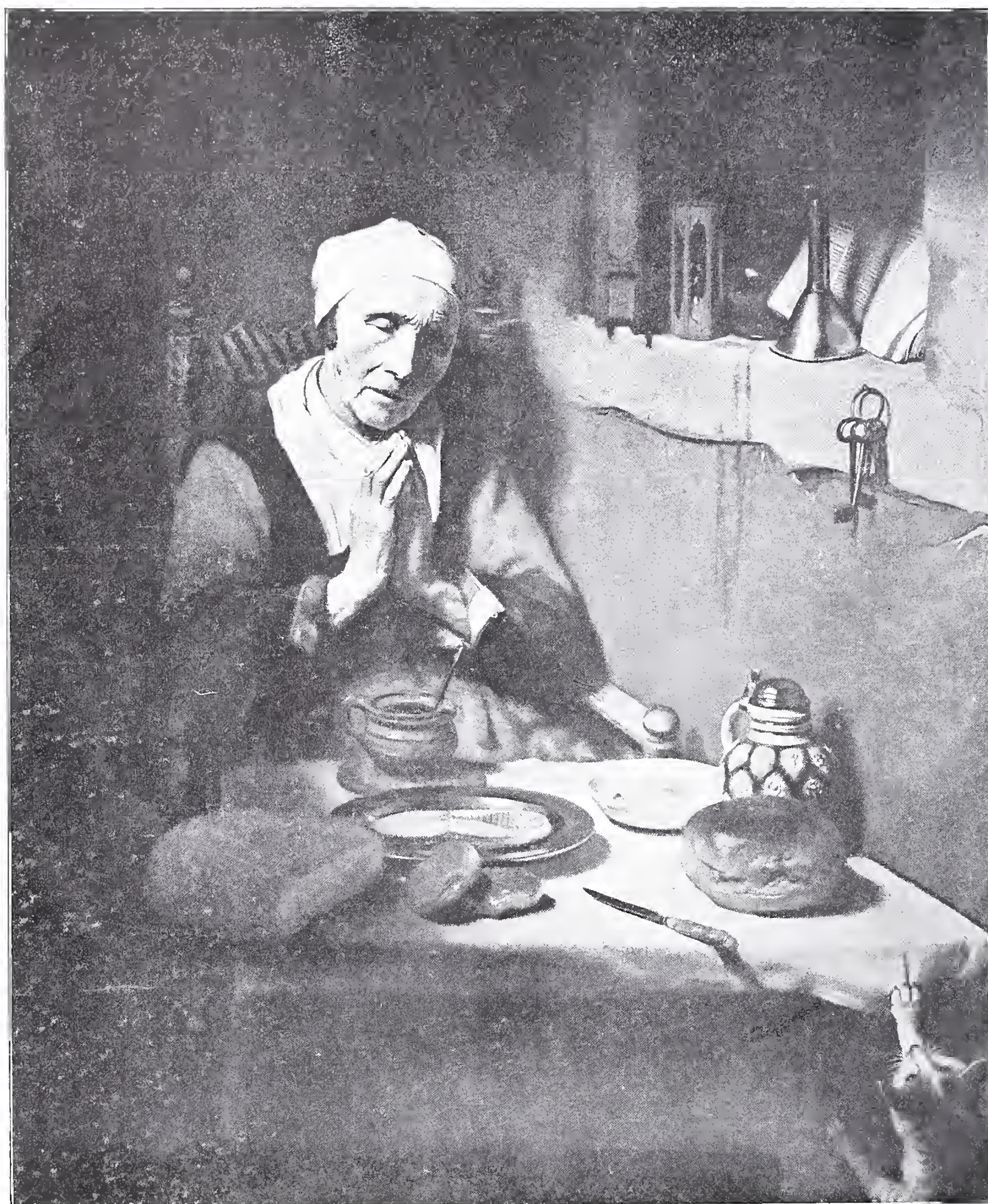
met „erdin", wat zacht gebakken en verglaasde aarde beduidt zeker niet te verwarren. En 't zou mij niet verwonderen als de „eerden pottebackere" dien men bij ons te lande kende geen kruiken voor soortgelijk doel, doch eer potten en schotels voor droge substantie, waar de dichtheid van 't materiaal er minder op aankwam, had geleverd. Aan den anderen kant dienen we niet te vergeten, dat ook thans in onze keukens nog veel pannen en kannen, b.v. de ordinaire melkkan, in strengen zin niet eigenlijk vloeistofdicht zijn en men het dus ook toen niet altijd te nauw zal genomen hebben. Maar in geen geval kon 't gewone *zachte* aardewerk in de verste verte de vergelijking met het langzamerhand billijker wordende tin doorstaan, wat de versierde en fraai verglaasde steenen kruiken uit de laatste jaren der 16e wel konden; zoodat ze dan ook, waar men geen edeler metalen of fijner glassoorten bezigde, een kleine eeuw lang eerst in de deftiger keukens en eetkamers, later bij den minderen man náást het tin werden gebruikt. Hier moesten het nu echter de oude Keulsch Frechensche exemplaren [1]), voor zoover ze nog in gebruik waren, tegen het helderder en smakelijker Nassau-Raerensche en later tegen het product uit Coblenz-Valendar afleggen. In de opulente keuken van den rijken man, die den armen Lazarus aan zijn drempel laat versmachten, hangen onder een „richel" of „kannebord" de Nassausche en Raerensche stoopen en kannen, waaronder ook stukken die prachtig in ons verband behooren [1]). Op des rijken disch zien we er geen, de glazen worden op een tablet aangedragen. Wellicht dienen de kruiken toch weer voor de wijnen of het bier dat na het diner geschonken zal worden; een enkele er onder, misschien de groote, dikbuikige kan, die op het getraliede aanrecht staat, zou ook voor het vocht kunnen dienen, dat wel in groote quantiteiten in spijzen werd gebruikt, doch dat men als *drank* den zuigelingen overliet, voor melk. Immers, de ronde potten heeten in de rekeningen vaak „Milchduppen" en ook op een stilleven van Ryckaard te Weenen wordt een derge-

[1]) Omstreeks 1600 houdt trouwens de Keulsche handel min of meer op te bestaan, zooals Moltheim ingenieus aantoont.

[1]) Het schilderij wordt toegeschreven aan Pieter Cornelisz. van Rijck, geb. te Delft, 1568, in 1604 „buyten Harlem tot de siecken."



FIG. 5. HET MELKMEISJE DOOR JAN VERMEER VAN DELFT. COLLECTIE SIX.



PLAAT XLII. HET „GEBED ZONDER EINDE"
DOOR NICOLAAS MAES. RIJKS MUSEUM.

lijke Siegburgsche kruik door een kenner zoo geïnterpreteerd. Voor bier dienen deze zelfde kruiken waar ze op schilderijen van de 17-d'eeuwsche boerenschilders Brouwer en Ostade, den braaf nabouwenden kleingeestigeren Dusart en den onbetrouwbaar schilderachtigen David Teniers c.s. voorkomen. Daar is 't dan ook altijd de grofste soort, de dikke, ronde, grijze kruik met het door leeuwen gehouden wapen, wanneer gedateerd, dan meestal van een veel vroeger jaartal dan het schilderij voorzien, en met een tinnen dekseltje gedekt. De beschaafder klasse uit dien lateren tijd vinden we bij Nic. Maes, wiens atelier-requisieten echter wel een beetje overal bijgehaald worden, en dien we maar half gelooven als de oude kneu met haar spinnewiel volgens hem zulk een keurige pottenétalage rijk is, als van ouds netjes in de rij bengelend aan een kannenboord in haar anders door geen huisraad opgevuld vertrekje. Ook op het bekende „Gebed zonder eind" mankeert een potje in den trant van fig. 14b vor. afl. niet. Is het hier voor melk of voor dun bier bestemd, is het er voor gekocht of wandelde het alreeds in de 50 jaren nadat het de Nassausche draaischijf verliet van rijkeluis-keukens en drinktafels naar de vergeten best? Het geheim zal wel zijn, dat Maes, evenals enkele stillevenschilders uit zijn tijd, ik noem b.v. dien Hubert Ravesteyn, die er zijn fort van maakt en zelfs wel eens naar eigen goeddunken het mangaanpaars in vermillioen vertaalt, wat dan een unicum om van te schrikken doet ontstaan, in dezen tijd de picturale waarde van de mooi-glanzende kleurige rondbuikjes begon in te zien, zooals de latere 19e eeuw met haar impressionistischen smaak de vlekkige, oude baardman bewonderen leerde. Voor het gebruik leert ons Maes dus weinig, en reeds het bij de spinster zoo erg stillevenachtig op den grond gezette potje pleit tegen de waarde van zijn arrangement. Eer gelooven we den eerlijk-artistieken Jan Vermeer, die op het prachtige keukenstuk der collectie Six (Fig. 5) het potje zoo dicht in de buurt der melkschenkende dienstmeid zet, dat we hier onwillekeurig weer eenig verband met melk als inhoud meenen te zien. Grooter glorie

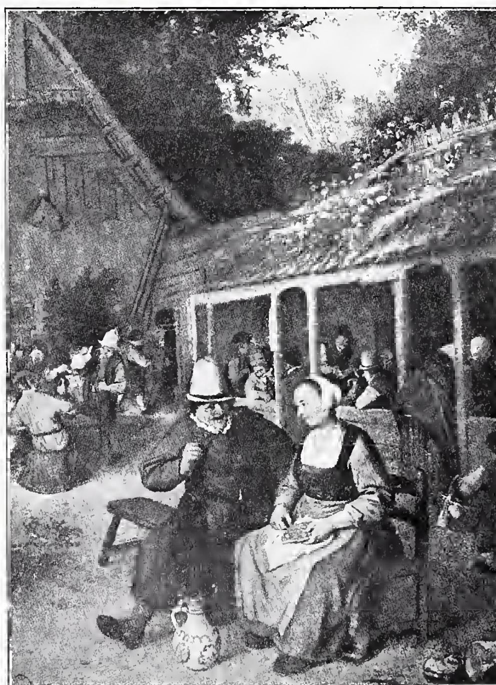


FIG. 4. BOEREN-HERBERG DOOR C. DUSART. 2E HELFT XVIIE EEUW. RIJKS MUSEUM.

kon het Nassausch potje met zijn tinnen deksel niet te beurt vallen, dan dat de Delfsche meester alle schoonheden die aan zulk een stukje kiezelharde ceramiek in tegenstelling met andere stoffen eigen zijn, ons voor eeuwig bewaarde. En, of 't dan ook met den goeden tijd gedaan is, verdwijnt op 't einde der 17e eeuw de Rijnsche poterie van het schildersatelier en, zeker ook door het Delfsch verdrongen, meer en meer uit 't leven, zooals ze reeds in 't begin der 17e van de kamer naar de keuken verhuisd was. Pas de romantiek deed ze ter kwader ure herleven. Maar tot een vast gebruik voor bepaalde vloeistoffen en een door de wisselende vraag veroorzaakte verscheidenheid van vorm heeft ze 't niet meer gebracht. De schilders hebben zich nog niet verwaardigd haar plaats in 't leven wederom voor 't nageslacht te bewaren.

Juli. WILLEM VOGELSANG.



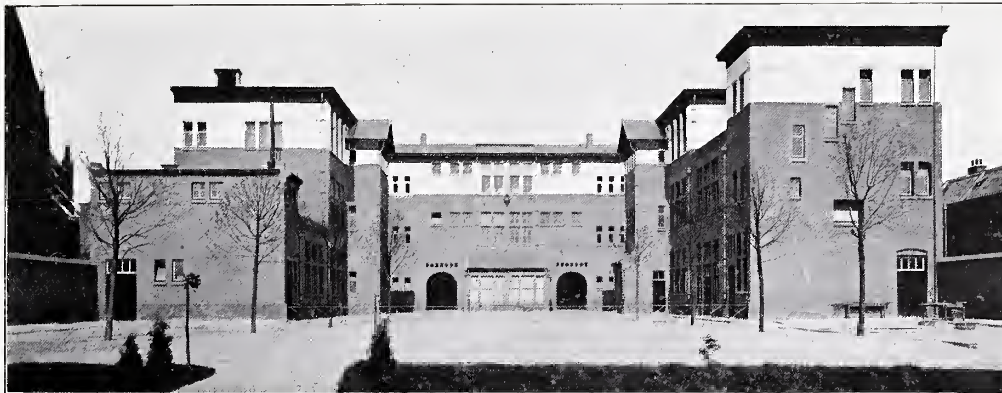


FIG. 1. ZUSTER-SCHOOL „HET HEILIGE HART" 'S-GRAVENHAGE. (ACHTERGEVEL).

TOELICHTING BIJ DE PLATEN

Ditmaal zijn in aansluiting met de in de vorige aflevering afgebeelde gevels van de villa op het Museumterrein te Amsterdam, van het interieur een zestal platen opgenomen, die het begin vormen van eene reeks fotografiën, die samen de geheele inrichting en meubileering van dit woonhuis te zien zullen geven.

De woonkamer (platen XLIII, XLIV en XLV), op de bel-étage gelegen (zie de platte gronden in de vorige aflevering) is een ruim vertrek, met een kleinen erkervormigen uitbouw, dat men van uit de hal bereikt en aansluit aan de salon en de serre (figuur 11). De betimmering van de lambriseering met deuren en van het plafond is groen geschilderd, bij vlakke, goudgele wanden en plafondvakken van gebroken witten toon. Op een vlak grijs kleed met losse karpetten, waarvan de hoofdtint geel is met kleurigen, versierden rand, staan de donker mahoniehouten meubelen, die deels met groen leder, deels met groene gestreepte trijp overtrokken zijn. De lange, recht afhangende schuifgordijnen voor de vensters en den glaswand, die dit vertrek van de serre

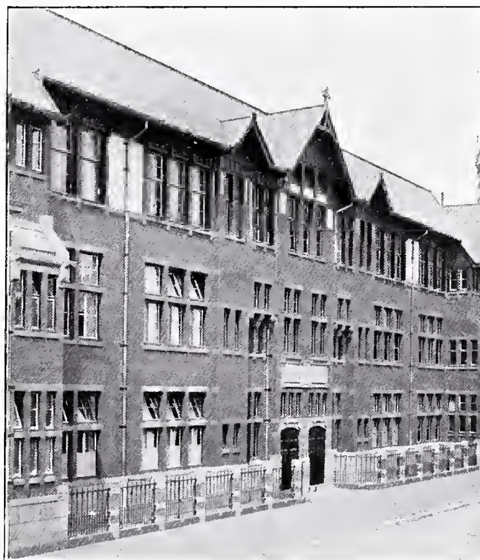


FIG. 2. ZUSTER-SCHOOL „HET HEILIGE HART" 'S-GRAVENHAGE. (VOORGEVEL).



PLAAT XLIII. WOONKAMER
VILLA MUSEUMTERREIN, AMSTERDAM.

FIG. 3.
JSTERSCHOOL
'GRAVENHAGE.
'RAPPENHUIS).



scheidt, zijn van goudgelen stof gemaakt, met applicatie van galons. In het midden van den wand, aan de zijde van de hal, is een eenvoudig gedetailleerde schouw even naar voren uitgebouwd. De streng-gehouden schoorsteenmantel (pl. XLVI) is opgesteld uit groen, Siberisch marmer en van binnen met vuurvaste tegels bekleed. Om den schoorsteenboezem, boven het marmer van den schouw, is eene kleine betimmering aangebracht, met een geëmailleerd koperen klokje en plankjes voor snuisterijen en met electrische wandlampjes aan weerszijden. De haard-opening wordt boven gedeeltelijk afgedekt door een koperen rookkap en beneden ingenomen door een gesmeed ijzeren vuurkorfje met koperen banden en aschlade. Voor dezen vuurkorf loopt een koperen voetenstang, die op het marmer is vastgezet.

De eetkamer (plaat XLVII), op dezelfde verdieping gelegen, als het vorige vertrek, maar van de andere zijde van de hal te bereiken, heeft eveneens een kleinen uitbouw en staat verder in verbinding met de rookkamer en de service.

De geheele betimmering is uitgevoerd in Italiaansch notenhout. Eene hooge lambriseering met buffet en glazenkastjes voor fijn aardwerk porselein, daarboven zijn de wanden vlak groen van toon en sluiten aan tegen het plafond, dat door moer- en kinderbalken in vakken wordt ingedeeld, die roomkleurig geschilderd



FIG. 4.
ZUSTERSCHOOL
'S-GRAVENHAGE.
(FRAGMENT
ZIJGEVEL-
BINNENPLAATS).



PLAAT XLIV. WOONKAMER
VILLA MUSEUMTERREIN, AMSTERDAM.

FIG. 5.
ZUSTERSCHOOL
(CORRIDOR).



FIG. 6.
ZUSTERSCHOOL
(TRAPPENHUIS).



zijn. Op de parketvloer ligt een geornamenteerd Deventer tapijt. Boven de groote tafel, waaromheen de stoelen staan met rug en zitting van gevlochten riet, hangt een grooten, koperen kroon voor electrisch licht. De schouw in dit vertrek (plaat XLVIII) is uit dezelfde materialen samengesteld als die in de woonkamer, welke zooeven is besproken.
De serre heeft een plafondoverkapping van gekleurd glas in lood. Roode tegels bedekken den vloer en zijn tegen de wanden aangebracht. De betimmering van deuren en raamwerk is rood geschilderd met gele gordijnen. De verlichting geschiedt door kleine electrische hanglampjes, die tegen het raamwerk van het plafond bevestigd zijn.
De figuren 7 en 8 zijn schetsen voor eene kinderslaapkamer.

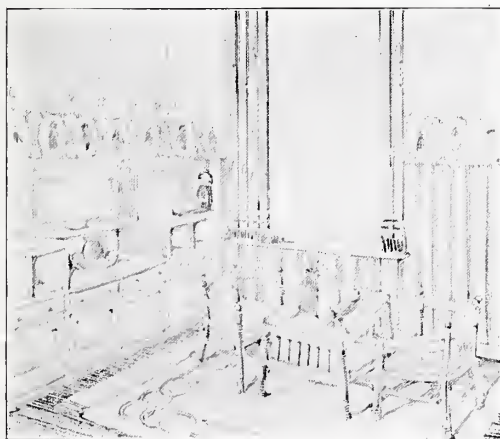


FIG. 7. KINDER-
SLAAPKAMER.

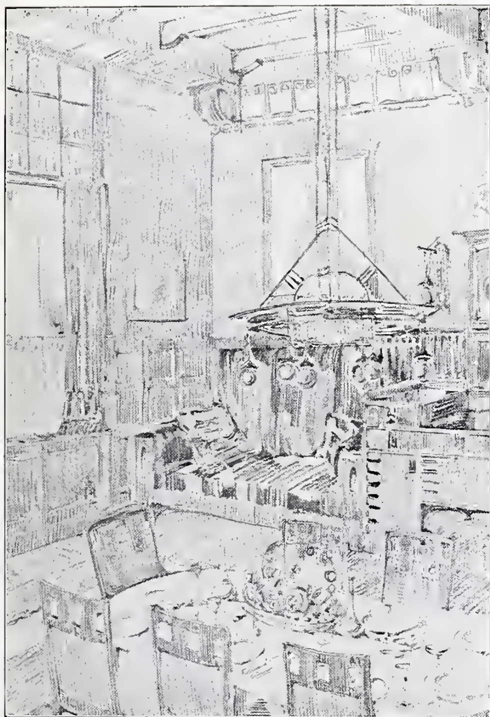


FIG. 8. KINDER-
SLAAPKAMER.



PLAAT XLV. WOONKAMER
VILLA MUSEUMTERREIN, AMSTERDAM.

FIG. 9.
EETKAMER.



Langs den eenen wand een flinke, breede waschtafel met laden en kastjes.
Figuur 9 geeft eenen hoek van eene eetkamer. Mahoniehouten meubelen met groen trijpen bekleeding op een rood Deventer tapijt; vlakke goud-gele wanden en een plafond met balkenbetimmering.
De woonkamer in eene villa te Noordwijk aan Zee (figuur 10) heeft meubelen, die in eikenhout bewerkt zijn. De zittingen der stoelen zijn van riet gevlochten. De wanden zijn ter hoogte van de vensters gedempt geel en daarboven, evenals de zoldering, wit geschilderd, met eene

Het houten ledikantje met afhangende gordijnen, de kleine tafels met de leunstoeltjes en de kleine bank in den hoek, zijn meubeltjes, die meer of minder naïf van vorm en detailleering bedoeld zijn; licht geschilderd en hier en daar met een grappig en kleurig schabloon gemarkeerd. De zittingen van riet gevlochten, een vlak behang, ter lambriseering-hoogte met staande banen, van boven afgesloten door een illustratieffries, met eenvoudige motieven uit een of ander bekend vertelsel of sprookje. Op den grond linoleum, met een kleedje voor het bed en een kleed onder het tafeltje voor het raam.

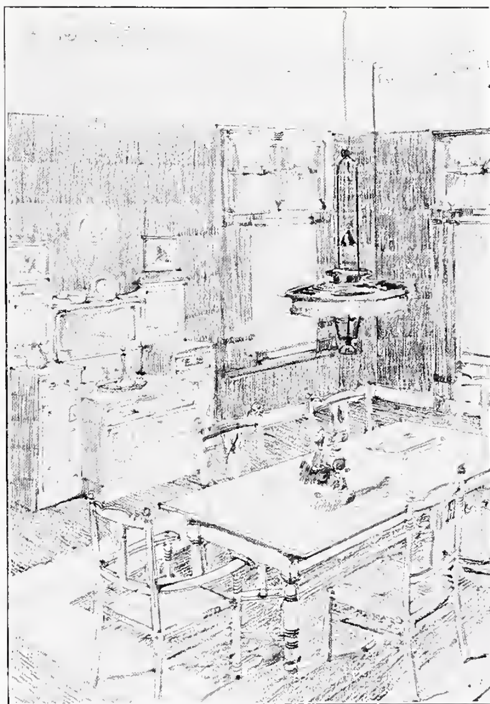


FIG. 10.
WOONKAMER
VILLA NOORDWIJK A/ZEE.



PLAAT XLVI. SCHOUW WOONKAMER
VILLA MUSEUMTERREIN, AMSTERDAM.

G. 11. SERRE
ILLA MUSEUM-
ERREIN, AMST.



ZUSTERSCHOOL „HET HEILIGE HART" TE 'S-GRAVENHAGE.

De architectonische proeven, die wij in de verschillende afleveringen gegeven hebben, bestaan voor het grootste gedeelte uit afbeeldingen naar meer of minkostbaar ingerichte woonhuizen; nieuwbouw, verbouwingen of interieur-inrichtingen, waarbij als eisch eene smaakvolle architectuur voorop stond.

Immers zal de bouwheer, op de plaats en in de buurt waar hij wenscht te wonen,

eenvoudige, geschabloneerde friesversiering langs het plafond.

De eetkamerbetimmering van het woonhuis te Hamburg is in palisanderhout uitgevoerd. Om de kleine rood marmeren schoorsteenmantel (figuur 12) is een omtimmering van kastjes aangebracht, die geheel aansluit bij de lambriseering. Boven deze lambriseering is een breede grijze band geschilderd op den wand, die verder roomkleurig gehouden is, evenals de zoldering. Een streng geornamenteerd fries in blauw en geel als hoofdtonen, sluit den wand boven af.

Het geheel draagt een karakter, dat eenigszins aan het Empire doet denken.

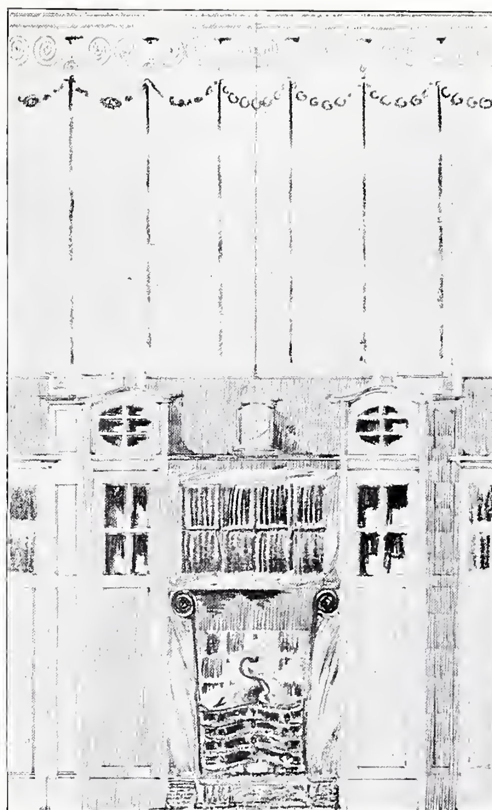
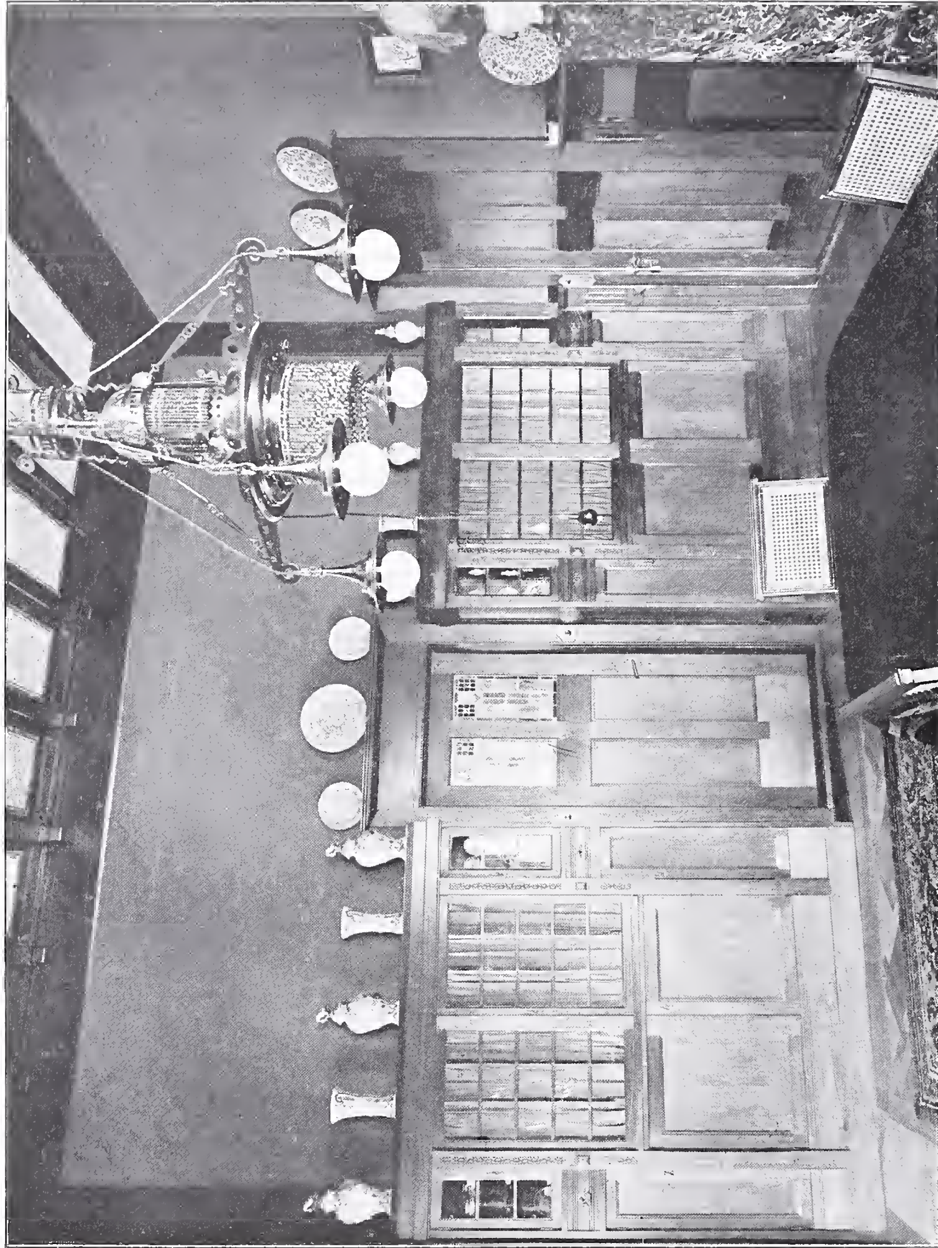


FIG. 12. EETKAMER-SCHOUW WOONHUIS TE HAMBURG.



PLAAT XLVII. EETKAMER
VILLA MUSEUMTERREIN, AMSTERDAM.

meestal wel een *goed bewoonbaar* huis kunnen vinden, doch daar de architectuur van het uit- en inwendige of de inrichting hem persoonlijk niet behaagd, komt hij tot het besluit zich een nieuwe villa of nieuw woonhuis te laten bouwen en inrichten.

De gedachte, die voorop staat bij het bouwen van utiliteitsgebouwen, als fabrieken, scholen, pakhuizen, gasthuizen enz. is daarentegen geheel anders. Daar is de behoefte aan een, op eene bepaalde wijze ingericht gebouw dringender en is de doelmatige inrichting de eerste eisch en mogen aan de versiering van het in- en uitwendige meestal weinig of geen kosten besteed worden.

Tot een dergelijke soort van bouwwerken behoort de nieuw gebouwde Zusterschool „Het Heilige Hart", gelegen aan de Beeklaan te 's-Gravenhage.

Heel sober van architectuur, is dit schoolgebouw opgetrokken van roode baksteen, met hardsteenen dorpels en lateien en wordt door groene pannen gedekt. De achtergevel, die in tegenstelling met den voorgevel kleine vensteropeningen heeft, zou, bij afwezigheid van bouwkundige versieringen, te eentonig van aanzien zijn, zoo hierin niet tegemoet gekomen was, door een breed gepleisterd fries langs den dakgoot. Hierdoor is op zeer eenvoudige wijze het uiterlijk van den achtergevel veraangenaamd. Wat het interieur betreft, dit is geheel brandvrij gemaakt. Het trappenhuis en de corridors zijn van cementijzer geconstrueerd, zooals op de figuren 3, 5 en 6 te zien is.

Wij waren nog niet in de gelegenheid dezen keer de verschillende plannen te reproduceeren, om de indeeling der lokaliteiten aan te geven. Wij stellen dit dus tot een volgenden maal uit.

CORRESPONDENTIE

MARIANA.

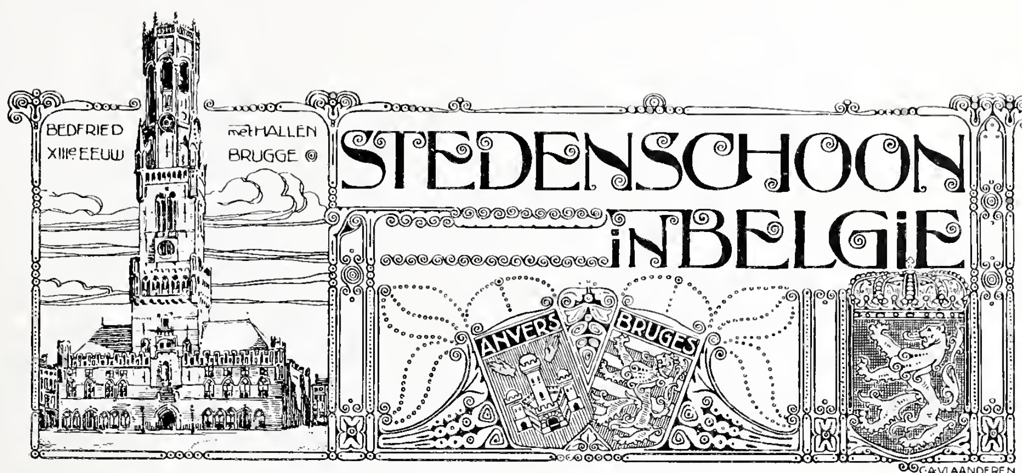
De Heer A. J. Flament, Rijks-archivaris te Maastricht, van wien wij binnenkort eene belangrijke bijdrage in ons tijdschrift mogen verwachten, is zoo vriendelijk, naar aanleiding van de correspondentie, voorkomende in den 3en Jaargang, pagina 418, ons mede te deelen, dat hij in Limburg Mariana aantrof: te Neer, Horst, Tegelen (de helft van een Marianum boven een zij-altaar), Venray en Thorn.

Wij zijn den heer Flament zeer erkentelijk voor deze mededeeling. DE RED.





PLAAT XLVIII. EETKAMER-SCHOUW
VILLA MUSEUMTERREIN, AMSTERDAM.



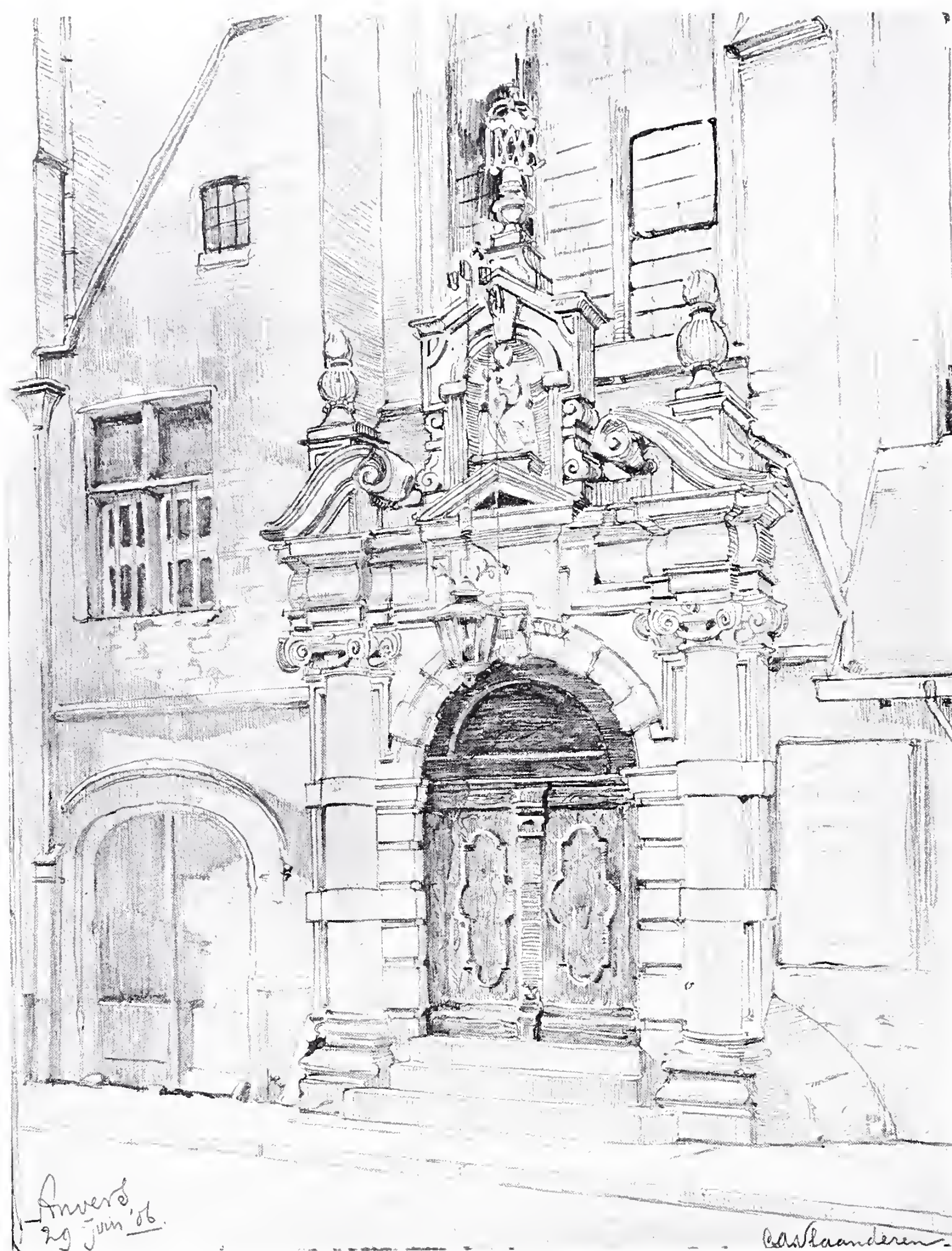
Alle plaatsen, die belangrijk zijn om hare voortbrengselen en kenteekenen van oude en nieuwe beschaving of wel om haar karakteristiek natuurschoon, worden ten allen tijde druk bezocht door vreemdelingen. Onder het reizend publiek treft men ongetwijfeld het meest bewoners der Nieuwe wereld aan. Dit is niet te verwonderen, als men bedenkt, dat het voor den Amerikaan van het grootste belang, ja zelfs onmisbaar is voor zijne ontwikkeling, kennis te nemen van al wat aan het beschavingsstandpunt van zijn land vooraf is gegaan en tot grondslag heeft gediend en dat toch in zijn eigen werelddeel niet te bestudeeren is.

Doch ook de bewoners der Oude wereld verplaatsen zich en komen bij en van elkaar wat zien en leeren.

Wanneer de gunstigste tijd van het jaar aangebroken is, is ook de behoefte aan het reizen het sterkst. Voor verreweg de meesten is deze tijd dan ook de best geschikste; in het bijzonder voor hen, die hunne vacantie op deze manier benutten. Men zou kunnen zeggen, dat dan voor een wijl de grenzen der nationaliteiten een weinig uitgedoezeld worden. Neiging, behoefte en dikwijls ook de aard van den werkkring (natuurlijk niet te spreken van de kosten) zijn wel de voornaamste factoren, die hunnen invloed doen gelden bij het bepalen van het reisplan.

Toch zal ieder weten te waardeeren, al wat zijn eigen land voor belangrijks en bezienswaardig bezit en wij Hollanders vooral hebben het voorrecht, dat ons kleine land toch zoo rijk is aan kunsthistorische monumenten. En wie ons land kent, zal niet noodig hebben zeer ver te reizen om elders nieuwe bronnen voor zijne studie te vinden.

Het scheen ons dan ook niet ongeschikt, nu de tijd weer daar is, dat velen hunne vacantiereis gaan ondernemen of wel reeds achter den rug hebben, in het zomernummer van *Het Huis* enkele bladzijden aan iets van dien aard te wijden en wel aan *het Stedenschoon in België*. Onze bedoeling is echter geenszins, hier-



PLAAT XLIX. RENAISSANCE POORTJE VAN EENE MIDDELEEUWSCHE KAPEL TE ANTWERPEN.



FIG. 1.
GROOTE MARKT
MET STADHUIS
EN GILDENHUI-
ZEN TE
ANTWERPEN.

door de lezers in het bijzonder te beïnvloeden hunne reis in die richting te bepalen (hoewel dit niet de slechtste raad zou zijn aan hen, die België nog niet voldoende kennen). Wij nemen slechts de vrijheid door een aantal reproducties naar teekeningen en schetsen, den lezers het resultaat voor te leggen van een kleine en korte studiereis.

Toen wij dit reisje ondernamen was onze vooropgestelde gedachte echter niet, hierdoor vruchtbare stof te vinden voor eene geïllustreerde verhandeling. Wanneer dit onze bedoeling was geweest, waren wij meer uitgegaan van eene bepaalde gedachte en hadden onderwerpen bestudeerd, die met elkaar verband houden, zoodat deze verwerkt, te zamen één afgerond geheel gevormd zouden hebben met ééne leidende hoofdgedachte. Wij hadden dan allicht de Vlaamsche Gothiek of Renaissance in hare ontwikkeling gevolgd bij enkele der voornaamste architectonische monumenten, want ongetwijfeld bieden steden als Antwerpen en Brugge zoo'n enormen schat van oude

PLAAT L. GILDENHUIZEN MET BRABO-MONUMENT, GROOTE MARKT TE ANTWERPEN.

kunst aan, dat uit hetgeen hier bewaard is gebleven, alleen reeds een volkomen begrip te vormen zou zijn van de Vlaamsche bouw- en schilderkunst. Maar hier ligt een arbeidsveld, dat reeds lang door de beste krachten is ontgonnen en tot dit werk iets bij te dragen vereischt dus zeker meer, dan uitgerust met schetsboek en teekenpen, er voor eene korte poos op uit te trekken. Als rechte egoïsten was ons plan dan ook niets anders, dan iets te gaan zien en al teekenende notities te maken, zonder evenwel iets van het geziene te willen mededeelen. Doch steeds gewapend met onze portefeuille, maakten wij hier en daar krabbels, schetsen of min of meer geacheveerde teekeningen, zonder hierin slechts het minste systeem te volgen. Hier een oud bouwwerk of voornaam fragment, daar een belangrijk architectonisch détail of wel een schoon stadsgedeelte; wat ons uit een of ander oogpunt bijzonder trof werd weergegeven, even in ruwe trekken of wel meer nauwgezet bepaald, al naar gelang wij daartoe den tijd hadden. Ontbrak ons de tijd, dan trokken wij voorbij om af te kunnen doen, wat op onze agenda voor dien dag stond aangegeven. Zoo groeide ongemerkt onze collectie reisherinneringen aan. Toen wij eenmaal thuisgekomen, onze portefeuille weer eens opensloegen en op ons gemak nasnuffelden, kwamen wij eerst op de gedachte, er de meest uitgewerkte teekeningen uit te zoeken om ze ter reproductie in *Het Huis* te geven. Niet dat wij onderstelden, door deze afbeeldingen iets bijzonders te kunnen geven (want vele

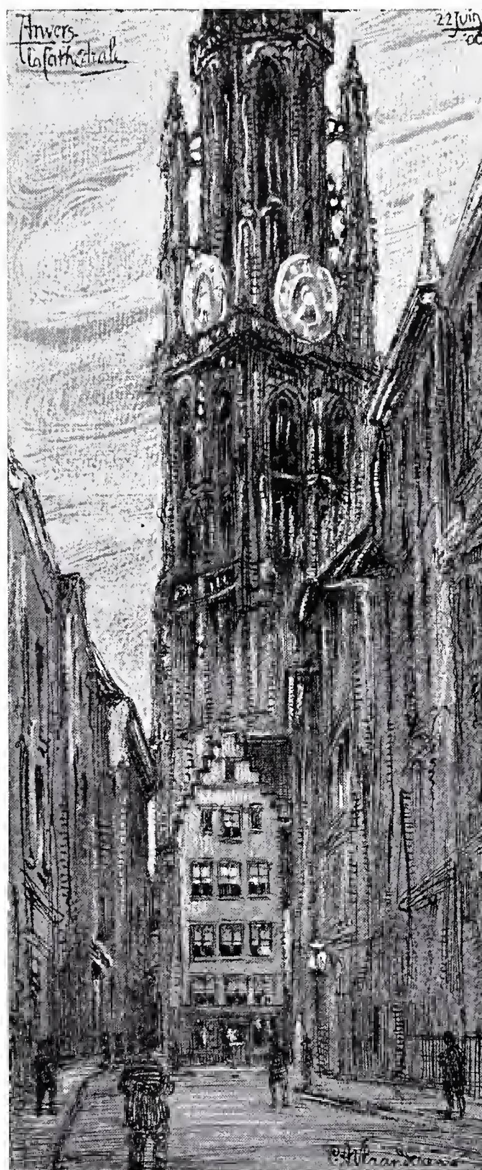


FIG. 2.
KATHEDRAAL
TE ANTWERPEN.



PLAAT LI. JEZUITENKERK TE ANTWERPEN. (ST. CHARLES BORROMÉE).

der sujetten zullen den lezers reeds bekend zijn, zoowel uit photographiën en bouwkundige plaatwerken, als van de werkelijkheid zelve), maar als weergaven van persoonlijke indrukken op onzen tocht in het voorbijgaan vluchtig ontvangen en vastgelegd. En wat ons er toe deed besluiten enkele onzer teekeningen als illustratie in dit tijdschrift te geven, is in de eerste plaats het vermoeden, dat architectuurschetsen den lezers allicht meer belang zullen inboezemen, dan de bekende photographiën en in de tweede plaats, daar wij meenen, dat, hoewel in de teekening of schets het gebouw niet tot in de kleinste détails is na te gaan, de totaal-indruk daarentegen juister kan zijn, dan bij de photographische afbeeldingen. Heel eigenaardig hebben wij dit zelf vaak na kunnen gaan. Stadsgedeelten van eene of andere plaats, die ons zeer interessant toeschenen op foto's in boekwinkels geëtalleerd, verloren bij de kennismaking dikwijls zeer veel van hunne vermeende bekoring, terwijl wij daarentegen verrassende brokken aantroffen, waarvan wij ons herinnerden foto's gezien te hebben, die daarvan niets deden vermoeden. Dat krabbels en schetsen, direkt naar de natuur genomen, zelfs voor hen, die ze terloops bezien eene bepaalde en gansch eigen aantrekkelijkheid schijnen te hebben, zal ieder schilder en teekenaar zeker ondervonden hebben, als hij in een stad of buiten aan het werk was. De bijval van het voorbijgaand publiek is steeds groot, soms wel wat al te groot (hoewel in België en ook elders nooit hinderlijk, hetgeen wij tot schande

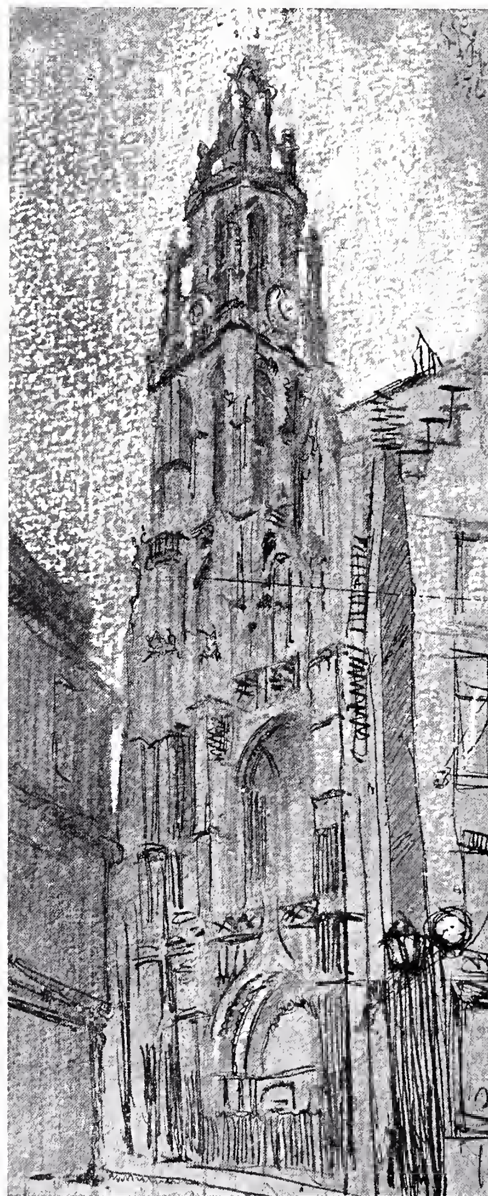


FIG. 3.
KATHEDRAAL
TE ANTWERPEN.



PLAAT LII. STADSGEDEELTE TE BRUGGE, MET GEZICHT OP DE BELFRIED.

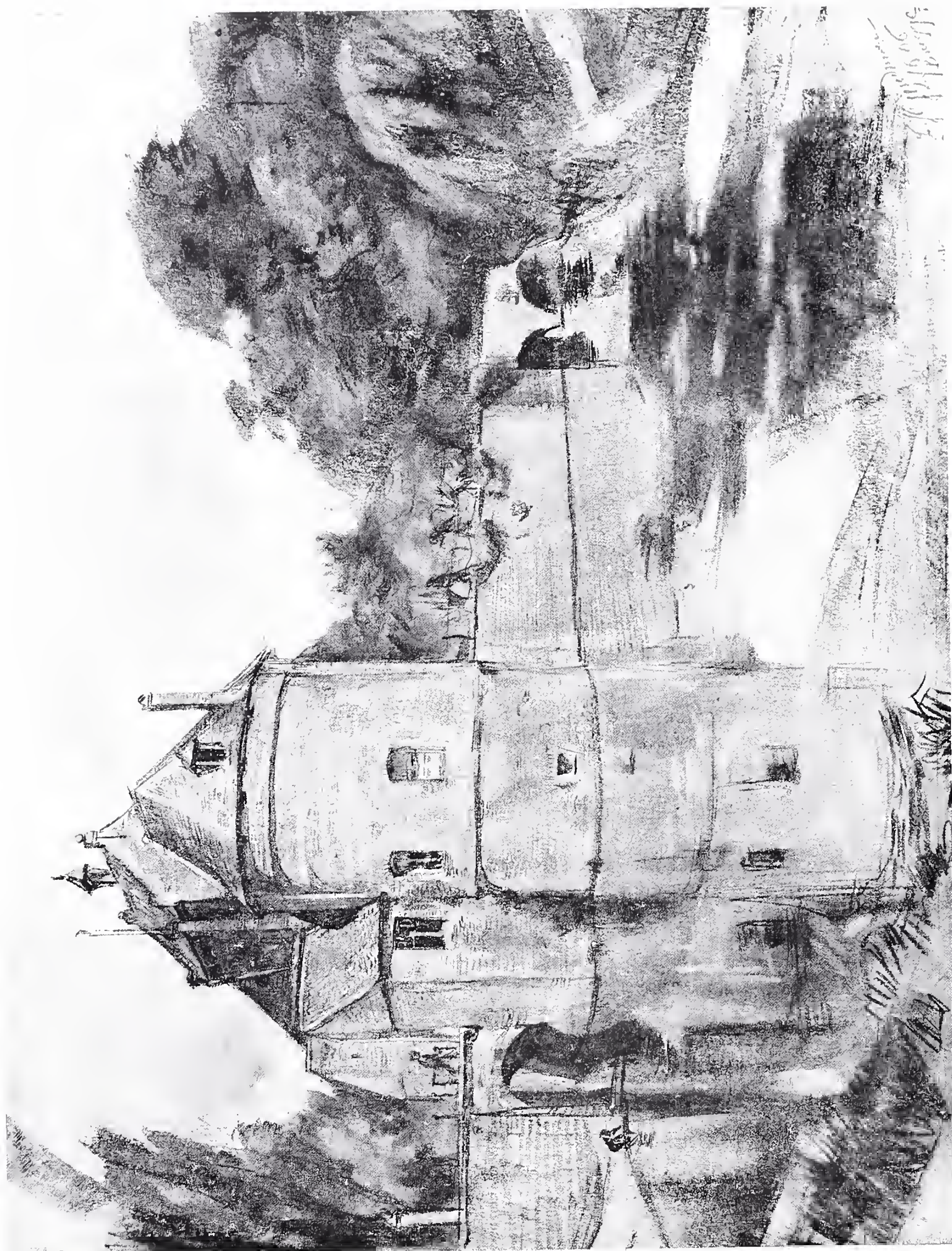


FIG. 4. HET MINNEWATER (LAC D'AMOUR) TE BRUGGE.

van onze landgenooten, niet met eerlijkheid van ons eigen land kunnen zeggen). Mag men al veel van dezen bijval op rekening der nieuwsgierigheid zetten, toch zal men moeten erkennen, dat uit de waardeerende (soms zeer komische en naïve) opmerkingen, toch eene oprechte appreciatie van de beoefening van het teekenen of schilderen spreekt, eene belangstelling, die dezelfde menschen niet in die mate voor eene photographische afbeelding koesteren. Deze rechtmatige voorkeur mag men dan ook zeer zeker verwachten, bij de meer aesthetisch ontwikkelden met nog meer bewustzijn aan te treffen, dan bij den eenvoudigen voorbijganger.

Waar wij hierboven in het bijzonder onze landgenooten zoo onmeedogend het verwijt maakten van gebrek aan welwillendheid, door den teekenaar niet ongemoeid te laten, is dit werkelijk geen overdrijving. En wat erger is, deze ruwe karaktertrek vloeit natuurlijk onmiddellijk voort uit een gebrek aan eerbied voor het kunstwerk zelf of het schoon, dat gecopieerd wordt.

Beslist geheel anders is dit in het buitenland, waar men voor de zeldzaamste monumenten geen beteren schut behoeft, dan



PLAAT LIII. PORTE DES MARÉCHAUX TE BRUGGE.

ze over te laten aan de hoede van het publiek, dat ze dan ook ongemoeid laat. Deze uitdrukking is echter onjuist, daar de buitenlander zich wel degelijk niet ongemoeid laat met zijne oude monumenten, maar in den goeden zin van het woord. Men kent z'n monumenten, men waardeert ze en is er trotsch op, daar men bij de aanschouwing ervan eene verwantschap gevoelt, die voortvloeit uit de kennis der historie. (Ter bevestiging van deze opmerkingen herinneren wij slechts aan bijv. den open tuin van het Musée Cluny te Parijs in tegenstelling met den gesloten tuin van ons Rijks Museum te Amsterdam, aan de, allen meest beschadigde kunstwerken in onze steden en aan de *niet* beschadigde gebranden kerkglazen *maar* achter rasterwerk).

Ongetwijfeld wordt dit respect, meer dan bij ons, op de scholen bij de jeugd aangekweekt, daar toch de Belg bijvoorbeeld van huis uit en van inborst niet die kalmte en bescheidenheid bezit, die meer den Hollander kenschetsen. Toch heeft ons steeds één ding bevreemd en wel, dat bij aanwezigheid van zoo'n in het oogloopend algemeen ontzien, het ons toescheen, dat de monumenten daar van rijks- en gemeentewege niet op alle plaatsen zoo zorgvuldig onderhouden worden als bij ons het geval is, ondanks de nonchalance van het publiek. Dit viel ons in het bijzonder op in Brugge. Misschien schuilt hier wel als oorzaak achter, de daar aanwezige overvloed van gedenkteekenen en ook, dat vele kleinere in eigendom zijn van particulieren. Antwerpen, met minder (quantitatief) belangrijks, gaf weer blijk van meerderen zorg. Een Renaissancepoortje, aangebouwd aan eene Middeleeuwsche kapel (Plaat XLIX) was uitstekend geconserveerd. Wat ons bijzonder in dit geestige fragment trof, was wel zijne uiterst decoratieve werking. Rijk gedétailleerd tegen den rustigen gevel van de oudere kapel, doet het, beknopt als het is, eenigszins denken aan een rijk gesneden meubel tegen eenen rustigen wand, voldoende los om het als product van eene afzonderlijke stijl te bekijken en toch genoeg één met het gebouw om het als eigen ingang te kunnen dienen.



FIG. 5. TUINPOORT VAN HET BISSCHOPPELIJK PALEIS TE BRUGGE.

Eene aangename gewaarwording is het als men plotseling voor een mooi oud gebouw komt te staan, wanneer men de stad als het ware doorsnuffelt. Te midden van de nieuwe huizen, vraagt het al dadelijk onze volle aandacht, maar hoe jammerlijk onbeduidend wordt dan soms de architectuur van eene geheele straat door dit enkele voorbeeld. Hoeveel intenser is daarom de indruk, dien men ontvangt van bewaard gebleven stadsgedeelten, vooral van pleinen, daar deze meestal ruim overzien kunnen worden. Een schoon voorbeeld hiervan is wel de Groote Markt te Brussel.

In Antwerpen waren wij in de gelegenheid van de Groote Markt, welke zeer veel gelijkenis vertoont met die van Brussel, een paar teekeningen te maken. Wat verrukkelijk kan zoo'n plein er uit zien, vooral als de zon er wat compositie van groote licht- en schaduwvlakken in brengt en door hare belichting in de teekening der architectuur zoo'n geestig reliefaanbrengt met pikante schaduwtjes en lichtstreepjes langs kozijnen, kroonlijsten en beeld-



FIG. 6. MARIABEELD AAN EEN GEVELHOEK TE BRUGGE (RUE DU SAINT ESPRIT—RUE DES FIFFRES).



FIG. 7. ST. JOHANNES HOSPITAAL TE BRUGGE.

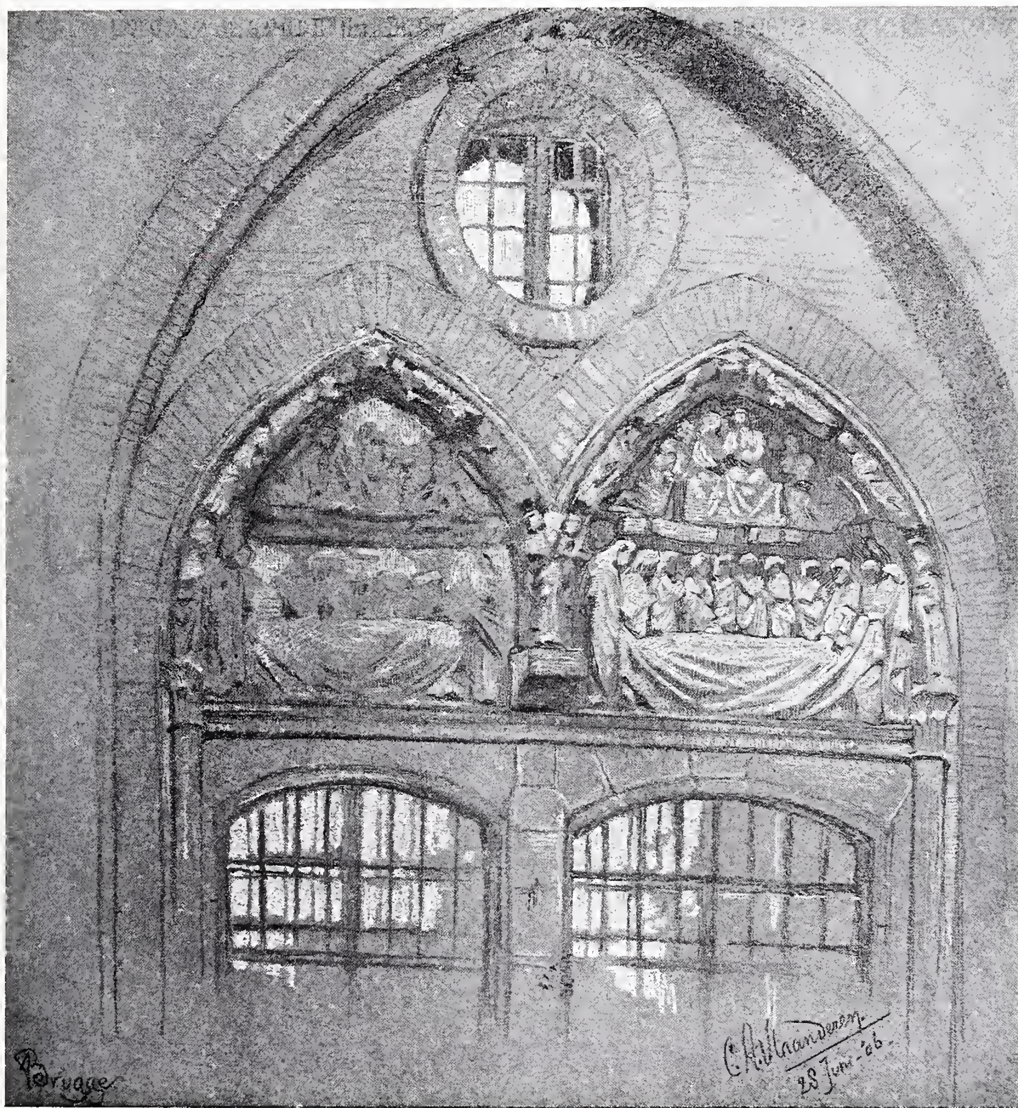
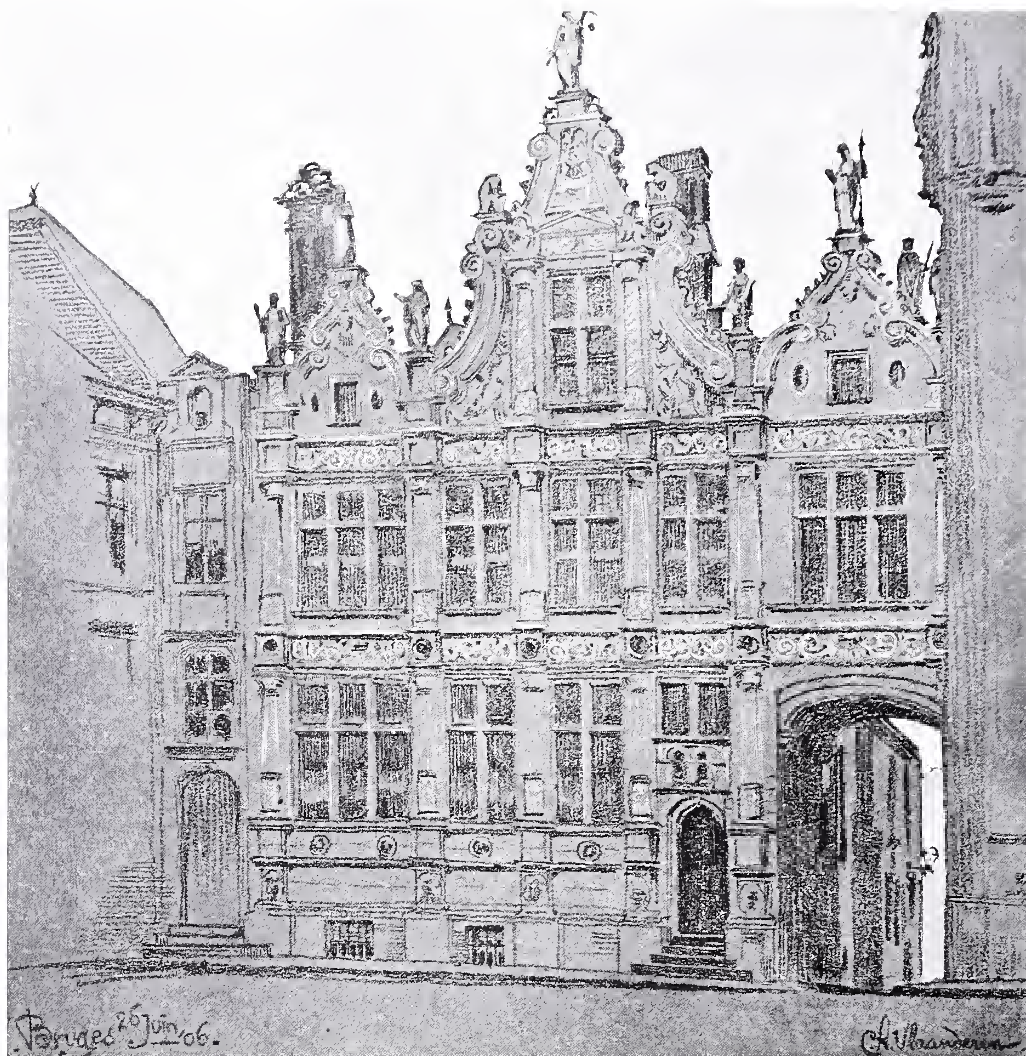


FIG. 8. DÉTAIL VAN FIGUUR 7.

houwversiering en het weinigje goud, waarmede enkele détails gemarkeerd zijn, hier en daar schitterend doet uitkomen. Werkelijk dan is zoo'n plein in feestdos getooid en gaat er eene blijdschap van uit en gevoelt men behoefte om hier even te

FIG. 9.
GERECHTSHOF
TE BRUGGE.



verpoozen. Rustig en mooi in toon ligt hier het wijdsche 16e eeuwsche Stadhuis. Ernstig en deftig van ordonnantie vormt het eene schilderachtige tegenstelling met de rij fijn en afwisselend gedétailleerde gevels der Gildenhuizen, die in het schitterende zonlicht met hunne varieerende topgevels prachtig tegen de lucht afteekenen. Op het midden van dit plein verheft zich het rijzige Brabo-monument van den

bekenden Belgischen beeldhouwer Jef Lambeaux. Zelden ontmoet men een gedenkteeken, dat door zijn eigenaardig aspect zoo zeer den aandacht tot zich trekt als dit bravoure stuk bronswerk. Onwillekeurig wil men meer van deze in vorm gegoten legende weten. Dit teekent ongetwijfeld de levendige opvatting van dit kunstwerk.



. 10. POORTJE
/AN FIGUUR 9
HTERGEVEL).

Mag men bij het bezoeken van een stad, door gebrek aan tijd soms veel belangrijks ongezien moeten laten, de kerken en kathedralen zeker niet. Door hare hooge torens wijzen zij zelf den weg en vragen reeds bij eersten aankomst in de stad om niet overgeslagen te worden. Bovendien is toch de tempelbouw voor alle stijlen als het belangrijkste onderdeel van studie te beschouwen.

Door bijzondere hoogte, zooals wij hierboven opmerkten, treft de Kathedraal van Antwerpen in de eerste plaats. Slank en elegant van opbouw en rijk van uitvoering is dit grootsche bouwwerk zoo effectvol van werking, dat het bij eene gunstige belichting, eene onvergetelijke émotie te weeg brengt, meer dan menige andere kerk, die reiner van stijl is dan dit product van de Flamboyant-periode. Hier staat men zeker voor een der treffendste uitingen van een ongedwongen streven naar rijkdom en schittering. Uit den voet allengs ranker opgroeiend en rijk aan oplossingen voor overgangen, eindigt het geheel op ongezochte wijze onmerkbaar in den slanken spits.

Heeft ons de Kathedraal meer gefrappeerd door haren rijkdom en schittering, dan wel als een schoon voorbeeld van den logischen en constructieven Gothischen bouwstijl, in de Jesuïtenkerk (St. Charles Borromée) daarentegen, zien wij eene zeldzame sculpturale pracht gepaard

FIG 11.
BEGIJNENHOFJE
TE BRUGGE.



aan eene bewonderenswaardige schoonheid van stijl. De voorgevel, die wij in Plaat LI schetsten, behoort wellicht tot de schoonste uit de Vlaamsche Renaissance. De onderbouw bestaat uit eene strenge en rustige Dorische zuilenorde, waarop de lichtere Ionische rust, die de Corinthische zuilen en pilasters draagt, die het timpanon ondersteunen, waarin eene Maria met kind en twee engelen prijken. De groote figuren, die de nissen vullen, zijn voortreffelijk gemodelleerd. Hoewel met een belangrijken schat van beeldhouwwerk versierd, vormt deze gevel, door zijne edele verhoudingen en regelmatige ordonnantie, toch één groot harmonisch geheel en ofschoon elk détail een kunstwerk op zich zelf is, zeer de moeite loonend om afzonderlijk bestudeerd te worden, staat toch geen enkel onderdeel los, maar heerscht er een groot evenwicht in dit fameuse bouwwerk.

Daar deze causerie niet meer is dan een begeleidend schrijven bij onze teekeningen, moeten wij Antwerpen met nog veel bezienswaardigs achter ons laten liggen, om de prentjes van Brugge nog even toe te lichten.

De kennis van den Gothischen burgerbouw zou zonder West-Vlaanderen's hoofdstad zeker onvolledig zijn geble-

ven. Deze Hansestad, die eeuwenlang het middelpunt van den Noord-Europeeschen wereldhandel is geweest, biedt nog op vele plaatsen een getrouw beeld van de 15e eeuw, toen ze haren grootsten bloei gekend heeft en 150000 inwoners mocht tellen.

De enorme schat, die ondanks onverstand en geweld, nog bewaard is gebleven, maakt Brugge tot een kompleet Straatmuseum. Geheele stadsbrokken zijn onveranderd gebleven, gansche straten bestaan nog uit hechte Gothische woonhuizen. De grachten, die evenals bij vele Noord-Nederlandsche steden, tot een der voornaamste sieraden van Brugge behooren, geven de stad op vele plaatsen een bijzonder schilderachtig aanzien. Het gezicht op de Beffroi, aan het einde van den Dyver (Plaat LII) behoort zeker tot een der vele stadsgezichten, die bij getrouwe vertolking, zonder de minste toevoeging of verfraaiende omwerking, een dankbaar onderwerp voor een interessant schilderij opleveren.

De Beffroi (Belfort, Belfried of Bedfried in het Vlaamsch) welke in het titelvignet nog vrij duidelijk in zijn geheel te zien is met de Hallen, moet onder de belangrijkste Middeleeuwsche bouwwerken gerekend worden. Forsch en massief als het daar staat op de Groote Markt, als hield het de wacht, is dit reusachtige, baksteenen kunstwerk van eene groote monumentale werking.

Tot de meest pittoreske gedeelten van Brugge behoort ook het Minnewater (Lac d'Amour). Dit breede water bij den stadssingel, herinnert door zijnen naam en schoone ligging onwillekeurig aan de tijden, toen, aan hetgeen er thans nog overgebleven is aan poëtisch schoon, de bekoring bijgezet werd van ranke gondels met spelevarende jofferen en jonkers.

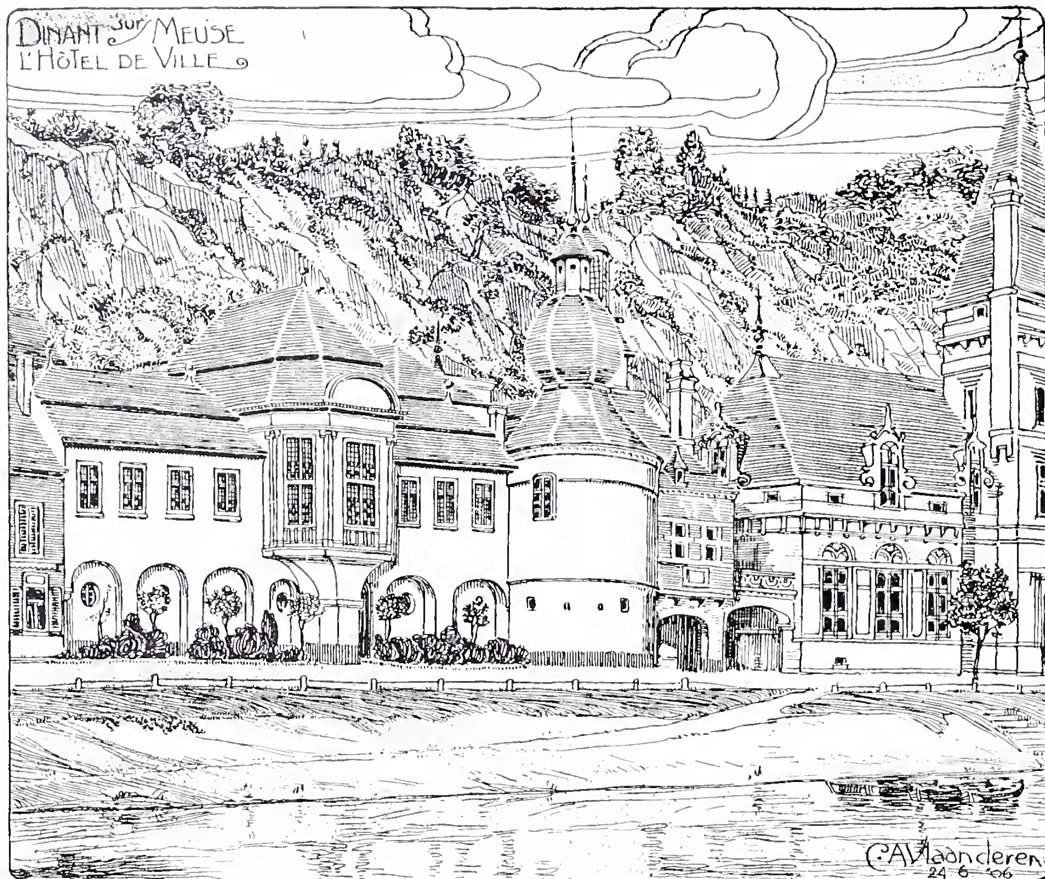
Bij het Minnewater den stadssingel langs wandelend, treft men van de vijf karakteristieke stadspoorten het eerste de Porte des Maréchaux aan, (Plaat LIII) welke het schoonst gelegen is aan het water, bij eenen boomrijken plantsoenaanleg.

Langs eenen anderen weg naar het Minnewater terug keerend, komen wij voor-



FIG. 12.
BEGIJNENHOFJE
TE BRUGGE.

FIG. 13. DINANT AAN DE MAAS. (STADHUIS).



bij de St. Sauveur in de Rue du Saint-Esprit, waar nog terloops twee krabbels gemaakt werden; figuur 5, de Lodewijk XVI tuinpoort van het Bisschoppelijk Paleis en figuur 6 een opvallend goed Mariabeeld aan de andere zijde van deze straat, tegen het hoekhuis van de Rue des Fiffres. Niet alle beelden, die op de hoeken der straten de gevels versieren, zijn zoo goed van compositie en behandeling als dit voorbeeld; zonder nu juist slecht te zijn, zijn de meeste toch suf traditioneel.

Een weinig verder viel ons oog op een détail van het St. Johannes Hospitaal, dat ofschoon het veel geleden heeft, ons aantrok door zijne ornamenteele toepassing van figuraal beeldhouwwerk. Dit fragment (figuur 8) schijnt een versloten ingang te zijn. Boven de lage vensters van dezen gedeeltelijk dichtgemetselden



FIG. 14. DINANT AAN DE MAAS. (KATHEDRAAL MET CITADEL).

spitsboogvormigen ingang is een dubbele spitsboog aangebracht, met eene voorstelling van de graflegging van Maria in haut-relief, waarvan de eene helft geheel beschadigd is, maar daar de beide helften vrij symetrisch zijn, kan men zich zonder veel moeite het geheel in zijnen oorspronkelijken staat indenken. Figuur 7 geeft het gedeeltelijke gevelaanzicht, waar het zoo even genoemde detail op voorkomt. Een zeer belangrijk plein is nog de Place du Bourg, waar drie schoone bouwwerken prijken: de Kapel van het Heilige Bloed, het Stadhuis en het Gerechtshof. De beide eerste in Gothischen, het laatste in Renaissance-stijl. Het Gerechtshof (figuur 9), het voormalige Kanselarij-gebouw, toont eenen regelmatigen voorgevel, met wel geproportionneerde vensteropeningen, die door eene pilasterindeeling omsloten worden. Eene rijke beëindiging vormen de drie sierlijke topgevels

met vergulde beelden. In de geheele façade is het ornament-beeldhouwwerk kwistig met goud opgelegd. In figuur 10 zien wij den overdekten doorgang, welke gebouwd werd om de graven van Vlaanderen in de gelegenheid te stellen, van uit het tegenwoordige Gerechtshof, destijds hunne residentie, zich door de boven zalen van het Raadhuis, naar de Kapel van het Heilige Bloed te begeven.

Als laatste herinnering aan Brugge, hebben wij nog het Begijnenhofje, een kalm en vreedzaam plekje, van uit elken hoek gezien, een schilderijtje over waard. Toen wij daar werkten althans, waren wij niet de eenigsten die hier een onderwerp gevonden hadden. Trouwens door geheel Brugge troffen wij vele vakgenooten buiten aan het werk.

Waar *Belgie's Stedenschoon* vele artiesten tot zich trekt, vormt ook zijn natuurschoon voor hen eene rijke bron van studie. Denken wij slechts aan de Ardennenstreek, die door den schilder, zoowel als den tourist even zeer gezocht is. De Maas, met hare prachtige oevers, met hooge leirotsen, die weelderig begroeid zijn met heerlijk groen en bloeiend struikgewas, voert ons in haren kronkelenden gang naar het idyllisch gelegen provinciestadje Dinant. Het typische dat hier sommige klimmende en dalende straatjes werkelijk karaktervol maakt, schuilt minder in eene bepaalde architectuur, dan wel in de schoone ligging, ofschoon de weinig prétentieuse bouwwijze zich zeer goed bij de omgeving aansluit. Waar wij echter een enkel mooi gebouw aantroffen, als bijvoorbeeld het Stadhuis (figuur 13) is hier dan ook van een dubbel mooi sprake, zooals het aan den weerspiegelenden Maasoever is gelegen, met de begroeide leirotsen als een achtergrond, die verrassend schoon van kleur is.

Met een gezicht op de Maasbrug, die naar de Kerk en de Citadel leidt sluiten wij onze portefeuille.

Juni/Juli 1906.

C. A. VLAANDEREN.
L. J. GOUDMAN.

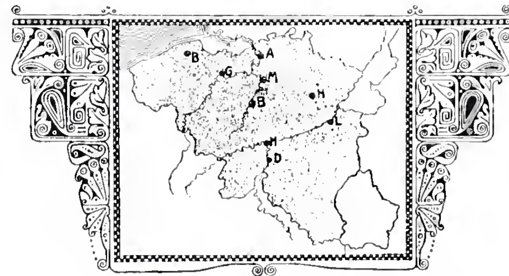




FIG. 1. RIJSTVELDEN BIJ GITGIT. (BLZ. 73).

BALI EN LOMBOK. TWEEDE ZWERVER UITGAVE. EERSTE GEDEELTE DOOR W. O. J. NIEUWENKAMP.

De krachtige teekenaar Nieuwenkamp, wiens soms verrassend kleurige en steeds decoratieve houtsneden en prenten ons nu reeds lang bekend zijn, heeft ook voor dit in veel opzichten belangrijk werk weer teekeningen geleverd, die het niettegenstaande het wat matte autotypisch procedé voortreffelijk uithouden.

Zijn prentjes zijn het vooral die dit boek onmiddellijk reeds vóór de lectuur aantrekkelijk maken. En wanneer dan bij nadere kennismaking blijkt, dat door de meer dan uitstekende, beknopte inleiding van den kundigen vorscher over al wat tot onze koloniën behoort, den Heer G. P. Rouffaer, bovendien reeds op de eerste 7 bladzijden den leek een verrassend compleet en in alle opzichten verrassend overzicht van de oude litteratuur gegeven wordt, dan is de nieuwsgierigheid, of laat het weetgierigheid zijn, zoozeer gaande gemaakt, dat men zich gaarne aan de wel eens wat moeilijke lezing van het geheele boek waagt.

Ik zeg moeilijke en kom daarmee ook

FIG. 2.
INGANG VAN
EEN WOONERF.
(BLZ. 28).



direct op de éénige aanmerking, die ik op 't geheel zou wenschen te maken. De moeilijkheid raakt niet de redactie of den inhoud, dien de Heer Nieuwenkamp, die zich geen schrijver voelt, bescheiden en met smaak grootendeels uit interessante

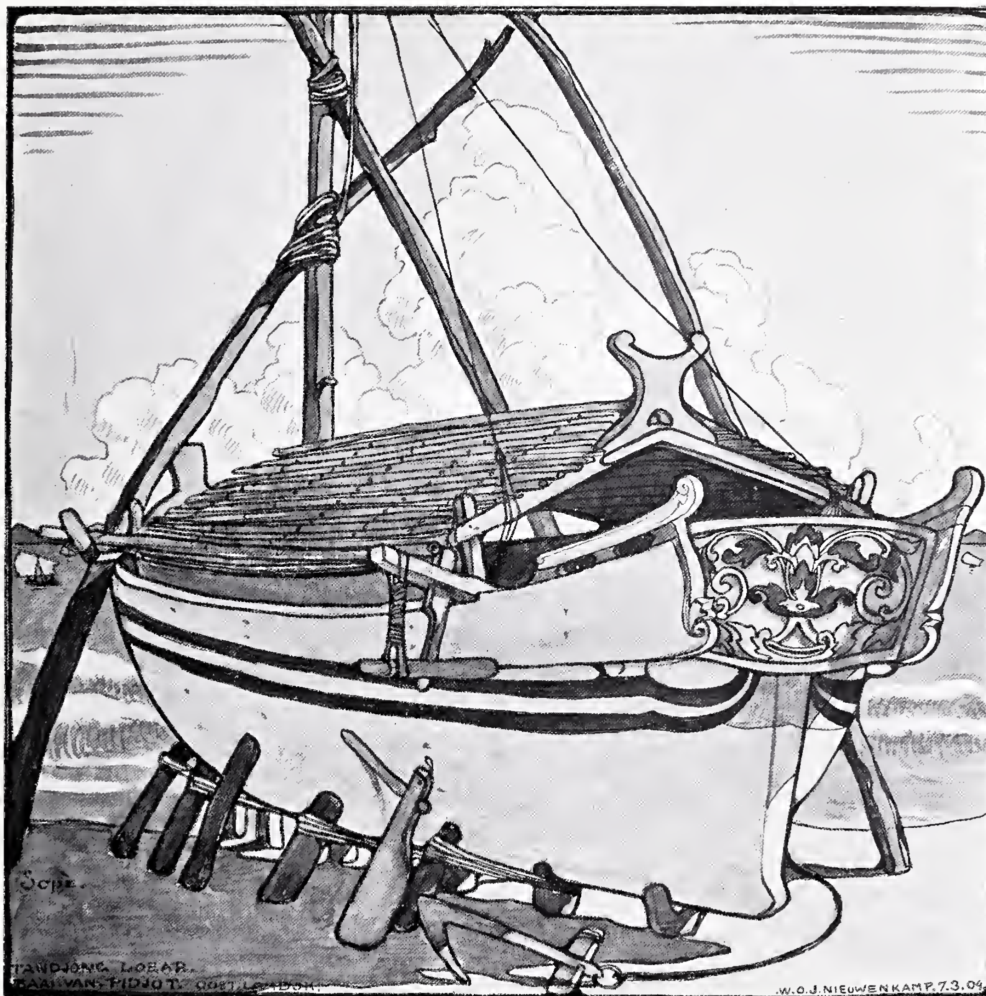


FIG. 3. AAN HET STRAND OOSTKUST VAN LOMBOK. (BLZ. 1).

citaten aaneenvoegt en waardoor hij de aantrekkelijkheid nog verhoogt, zij wordt veroorzaakt door lettertype en manier van zetten. Men ziet aanstonds, dat er bij 't in elkaar zetten van dit boek niet over het typographisch uiterlijk is heengeloopen, dat men zich moeite heeft gegeven bladen te leveren, die met de zoo stijlvolle prentjes harmonieeren, maar helaas men heeft zich, meen ik, vergist. Die tegenwoordig meer gebruikte letter, „antieke grotesk", als ik me niet vergis, heeft nare gebreken als men er woorden mee vormt en zinnen mee zet, die gelezen

FIG. 4.
OFFERHUISJE IN
DE RIJSTVELDEN
(BLZ. 75).



moeten worden. Het bijna volmaakt gemis aan dun en dik geeft iets koekachtigs ineengevloeids en de glad onder 't lijf getrokken staarten van g en a, de stompe eindigingen en de dikke tittels maken dit schrift welhaast onleesbaar vermoeiend. Daarbij komt nog dat er niet steeds met de volle attentie, of onder de toch altijd noodige, gunstige omstandigheden is gezet, dat sommige bladzijden voor de helft ruim voor de andere nauw opeengeperst in 't blok staan en dat ook op de openingen die in zigzag-verband een pagina geheel sterrelend kunnen bederven, niet altijd voldoende acht is geslagen. Misschien was zwart voor de letter ook beter geweest dan sepia, maar ik geloof eer, dat de bruine inkt nog een eenigszins verzachtende uitwerking heeft.

Drukken blijft in onze dagen van handels-letterwaar en telkens nieuwe excentriciteiten, nu eenmaal een moeilijk probleem en ik geloof, dat ook de artist 't zelf met ons eens zal zijn, dat deze proef

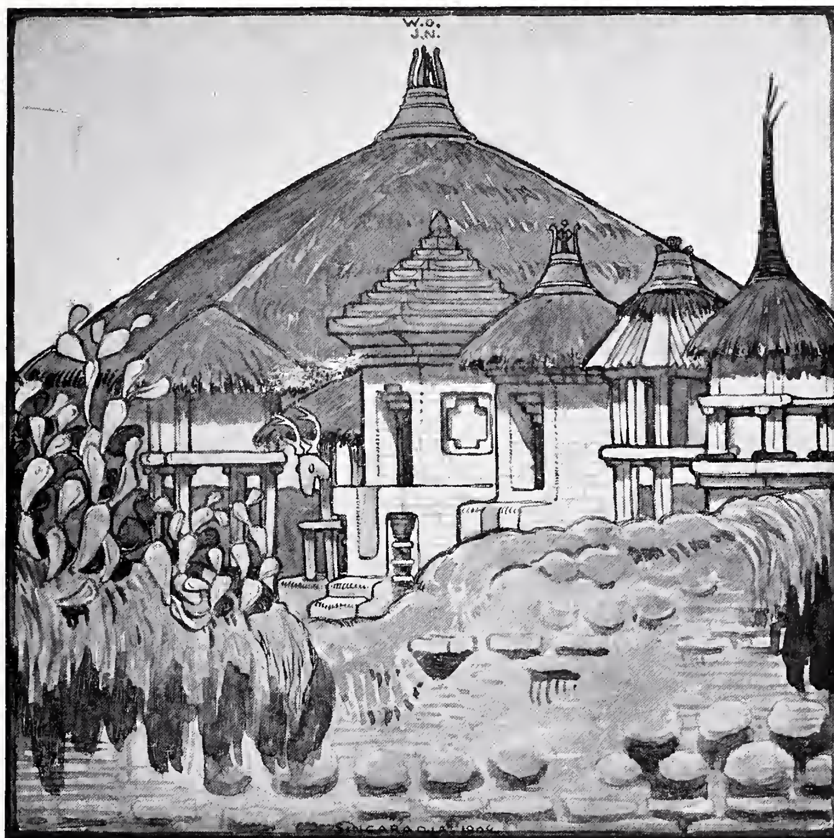


FIG. 5.
KIJKJE IN EEN HUISTEMPEL.

in zooverre niet geheel geslaagd mag heeten.

Maar bij de prentjes zijn er prachtige, vooral de geheel vol behandelde en meer als paginaversiering gedachte textillustraties.

Ik noem bv. het expressief geteekende schip, dat boven Nieuwenkamps inleiding staat (blz. 1). Dit is geheel als bladversiering begrepen, nergens decoratief verwaarloosd of luchtig weggetruqueerd. De gesneden achtersteven, de platte wanden, de brutale kleur en de mise en page gaan samen met een onloochenbaar suggestief aanduiden van tropisch kustland, vervaarlijke cumulusformaties tegen hitte-zwanger blauw en een loome strandbranding, die, al is zij bijzakelijk behandeld, toch de muzikale noot van het geval voldoende accentueert.

Ik noem vooral de met zooveel liefde geteekende en goed geteekende bladen.

FIG. 6.
HOUTEN KLOK
TE SINGARADJA.
(BLZ. 20).



Het klokkenhoofd (blz. 11), het prachtig fijngehouden kerkhofje (blz. 19) te Singaradja, de klok te Singaradja (20), het prachtig in licht en schaduw gedeelde aspect van een tooverachtige erfpoort met gebeeldhouwden dorpel en overhangend dak (blz. 28).

Maar ook de simpelste dingen, de sirihtasch (33), de grendels (40) en de deurspeunschoen en koker (blz. 41), de kammen (blz. 58), het offermandje (74), die echter allen nog overtroffen worden door dat koninklijk, zoowaar aan oude Italiaansche prenten herinnerend, profielhoofd van een rijkgetooiden danser met zijn prachtig sieraad.

Van de groote buitentextplaten, die niet allen gelijk zijn, mogen bovenal de Rijstschuren op Singaradja (26) genoemd worden, waarin met gedurfde licht en bruincontrasten zonder alle zwevende aanduiding in vasten vorm en coulant ge-

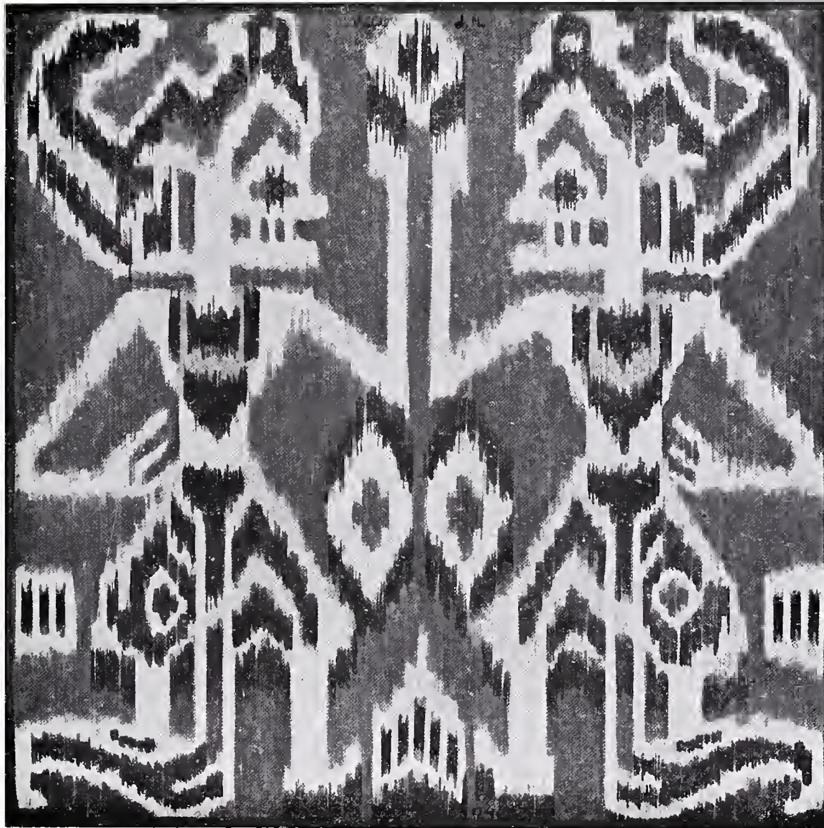


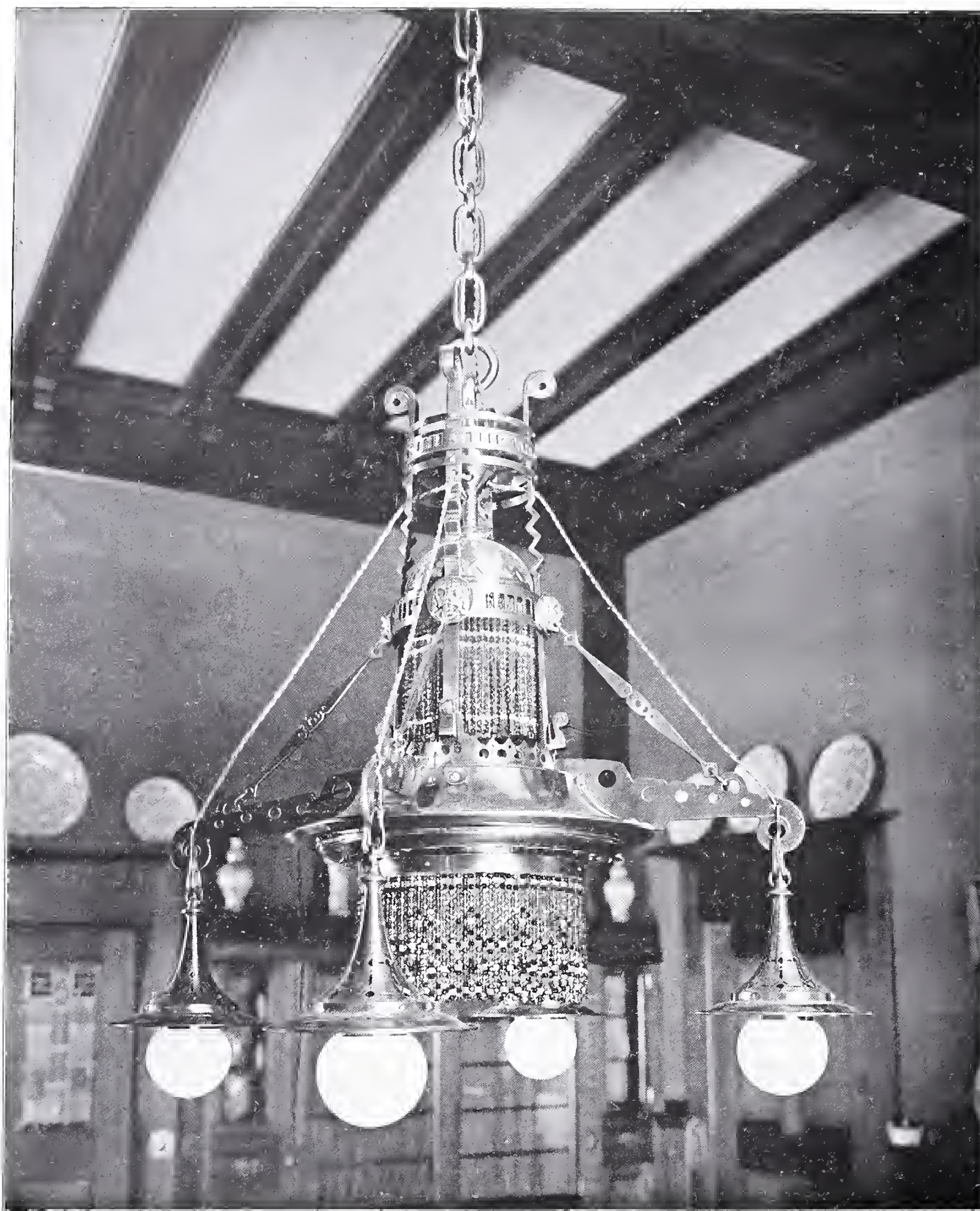
FIG. 7. ORNAMENT OP EEN ZIJDEN KLEEDINGSTUK. (BLZ. 66).

wasschen schaduwen, de indruk van die zonne- en schaduwpracht en weelde in eenvoud en strakheid is volgehouden.

Van de zwieriger geteekende, losser prenten wil ik als beste wel die rijstvelden noemen, waarvan wel geen Europeaan nog ooit een zoo heerlijke voorstelling zal gehad hebben, wanneer hij onze Oost nog niet bereisde.

En hier raken we een zeer gewichtig punt in de publicatie. Nieuwenkamp heeft voor 't eerst en met succes getracht aan een groot publiek nog eens iets anders over Indië te vertellen, dan wat er *kultuurhistorisch* of *economisch* curieus mag zijn. Hij heeft voor 't eerst iets in het Indisch, in het Oost-Indisch landschap dan, „gezien" wat het teekenen waard was.

Tegen dit goed resultaat beteekenen de ethnographisch-belangrijke Balineesche prentjes minder. Een volgenden keer geve Nieuwenkamp nog meer van zich zelve.



PLAAT LIV. KOPEREN KROON VOOR ELECTRISCH LICHT. EETKAMER VILLA MUSEUMTERREIN, AMST.



FIG. 1.
HAL. VILLA MUSEUMTERREIN, AMSTERDAM.

TOELICHTING BIJ DE PLATEN

Wij vervolgen weer de serie interieurs van de villa op het Museumterrein te Amsterdam met enkele platen. Plaat LIV geeft eene groote afbeelding van de electrische lichtkroon uit de eetkamer, in de vorige aflevering gereproduceerd. De halbetimmering (plaat LV en LVI en fig. 1) is groen geschilderd. De goud-gele wanden sluiten aan bij het witte plafond

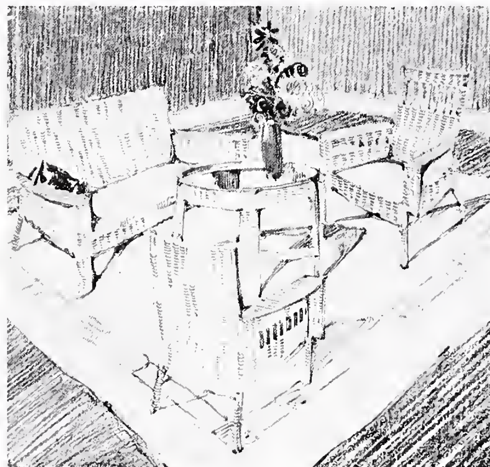
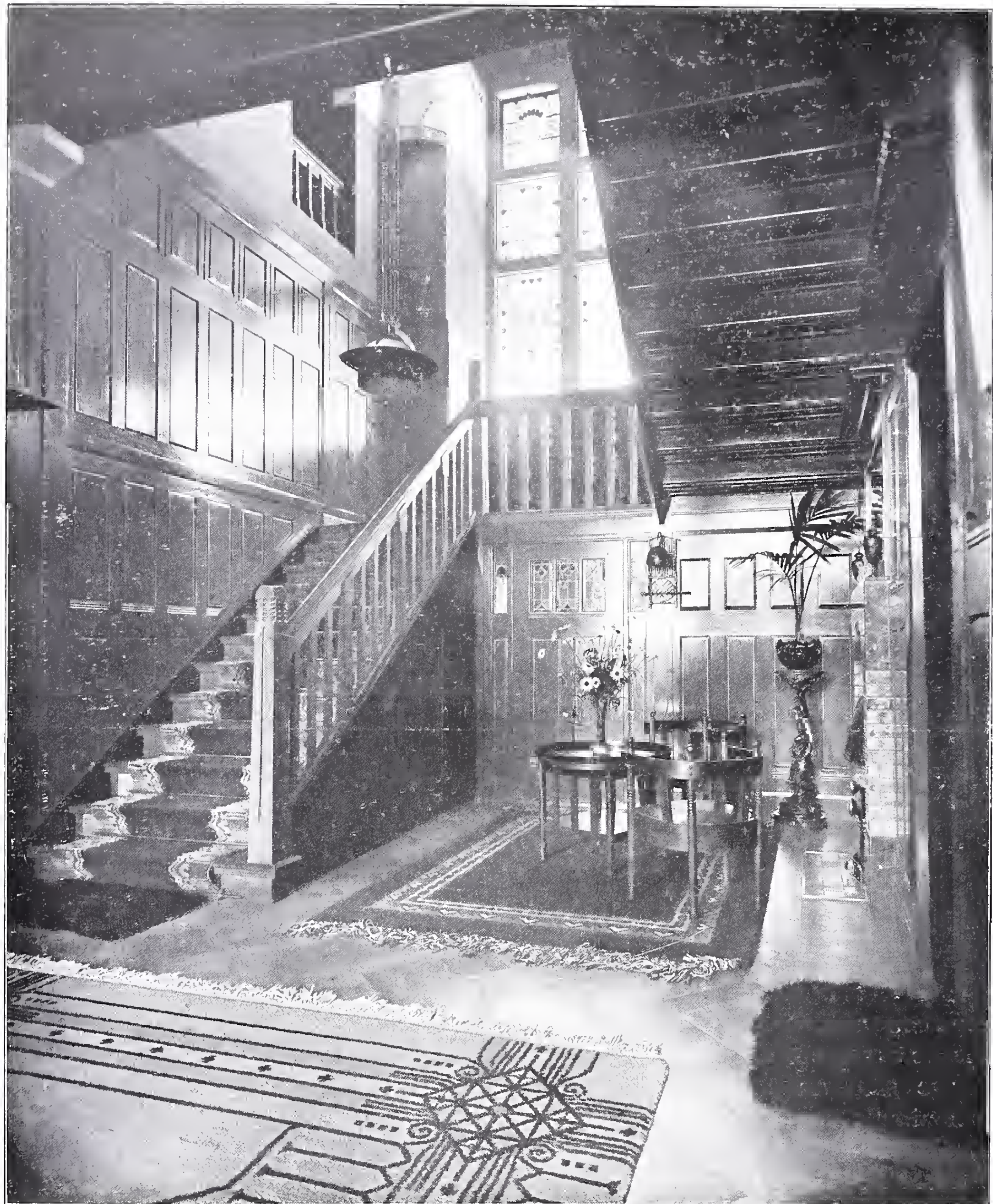


FIG. 2.
SERRE-MEUBELEN VAN GEVLOCHTEN RIET.



PLAAT LV. TRAPPENHUIS
VILLA MUSEUMTERREIN, AMSTERDAM.

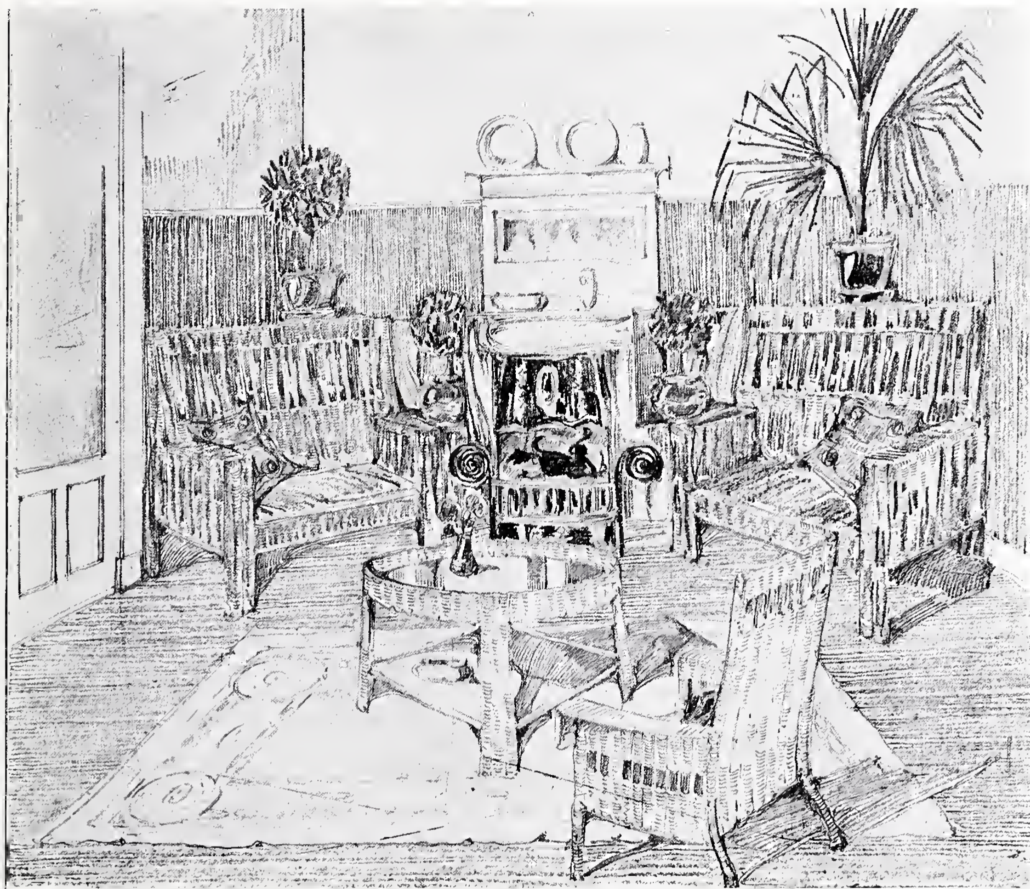
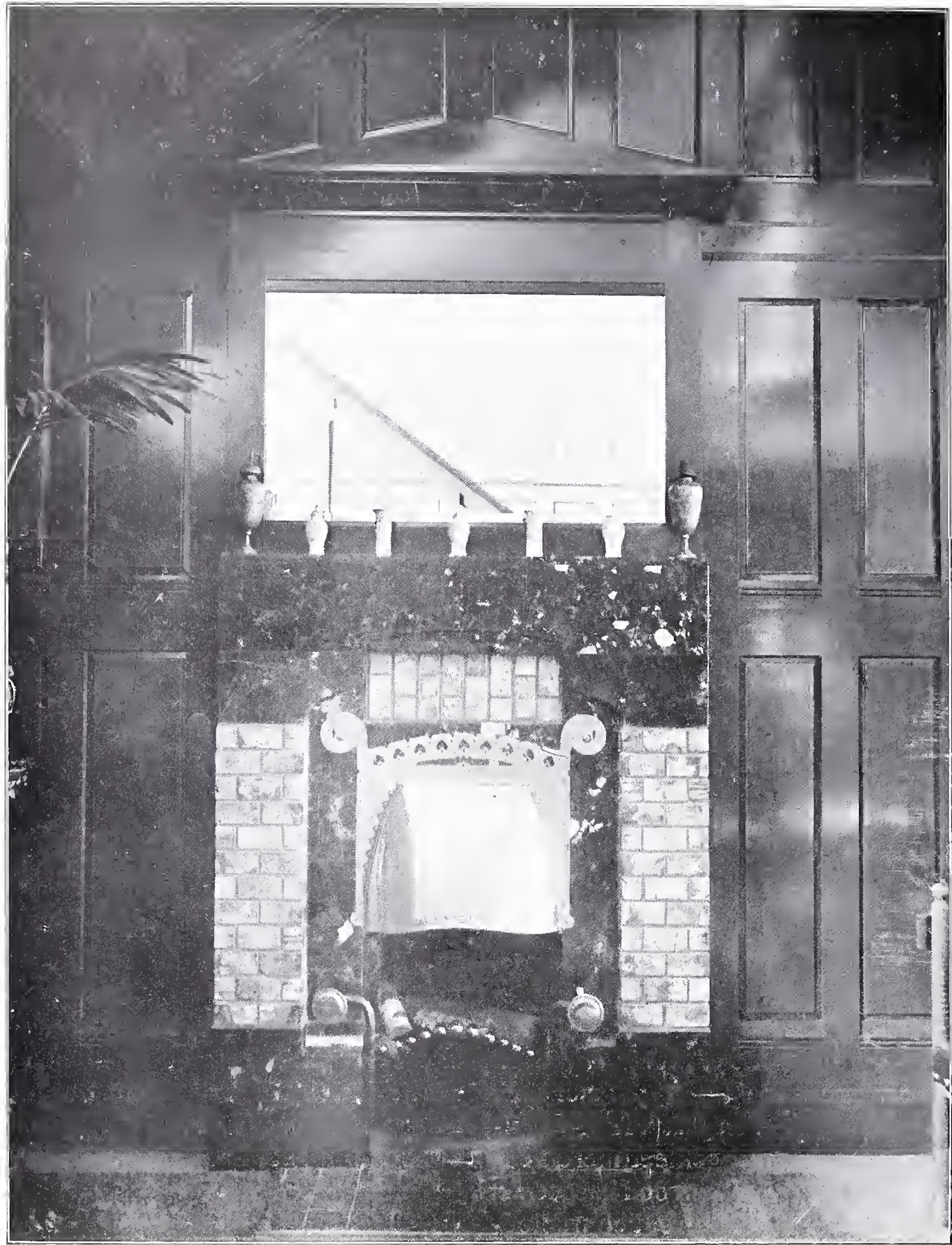


FIG. 3.
RIETEN SERRE-AMEUBLEMENT.

met eenvoudig gedecoreerde vakken. De glazen pui, die de hal van de vestibule en de garderobe scheidt, is boven met gekleurd glas in lood gedicht. In dit gedeelte van de hal wordt de parketvloer bedekt door een grijs Deventer karpet met eene versiering in groen en paars. Het gedeelte onder den trap is aangekleed met eikenhouten meubeltjes op een rood karpet met versierden rand, eenen rooden traploo-per en eene electrische hanglamp. Tegen den wand is hier een schouwtje gemetseld van groen Grieksch marmer en bruin-gele tegels. De geel koperen rookkap boven het gesmeed ijzeren vuurkorfje en de spiegel met omlijsting, die bij de paneelen van de betimmering aansluit, voltooien verder het geheel.



PLAAT LVI. SCHOUW IN DE HAL
VILLA MUSEUMTERREIN, AMSTERDAM.

HET NED.-INDISCH BAMBOE-ORNAMENT

Onder de nuttige planten, waarmee onze Oost zoo rijkelijk bedeeld is, staat de bamboe, dat rietachtig gewas in de eerste rijen. De jonge uitspruitsels worden als groente gegeten en men weet door weeken en rollen de verschillende lagen, waaruit de groene stengel bestaat, uit te vouwen en deze in fijne reepjes te verdeelen, die weer voor kunstig vlechtwerk kunnen dienen. Verder wordt dit voortreffelijk materiaal voor huis- en bruggebouw gebruikt; verschillende werktuigen worden ervan gemaakt, ook dingen voor dagelijksch gebruik. Daaronder behooren vooral kokers, die de mannen voor allerlei doeleinden gebruiken. Het meest dienen ze als bergplaats voor de ingrediënten, bij het sirih-pinang-pruimen, vooral voor tabak. Ook de Dajak's op Borneo vervaardigen hun pijlkokers uit dit materiaal, breede, kloeke kokers, die een groot aantal der kleine blaaspijltjes kunnen bevatten. Vreedzamer in beteekenis zijn weer de lange, dunne fluiten van bamboe, die op Borneo voorkomen. Het zijn bijna uitsluitend deze tabaks- en pijlkokers, die door hun versiering voor ons bizondere waarde hebben. De mannen, die deze voorwerpen gebruiken, hebben — in tegenstelling met de vrouwen — meer vrijen tijd en daardoor meer gelegenheid, aangeboren smaakgevoel door oefening verder te ontwikkelen. Vooral die tabakskokers hebben ze altijd bij zich en dat draagt ertoe bij, dat het uiterlijk dier kokers zoo goed mogelijk verzorgd wordt. De deksel wordt bij de Batak's op Sumatra van donkerkleurig hout, soms van ebbenhout gemaakt, mooi gedraaid met eenvoudig profiel; breed golft de rand uit en dekt donker het geele bamboe af.

Daarentegen bekommeren zich de Timoreezen — soms ook Papoea's — weinig om den deksel; ze snijden deze precies zoo uit een kalebasschil, rijgen een touw-

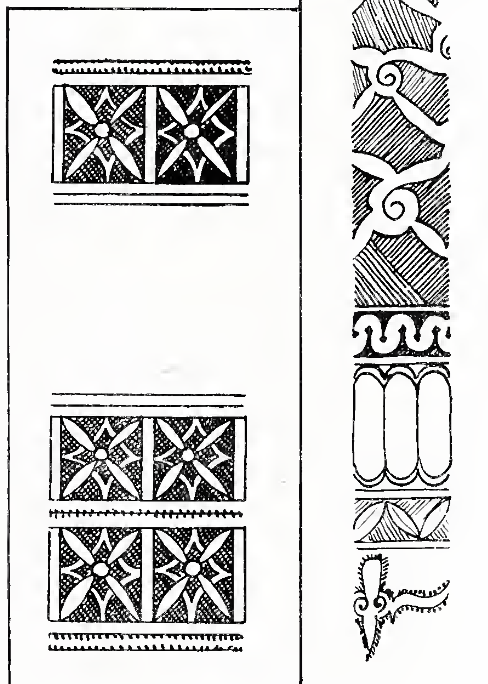
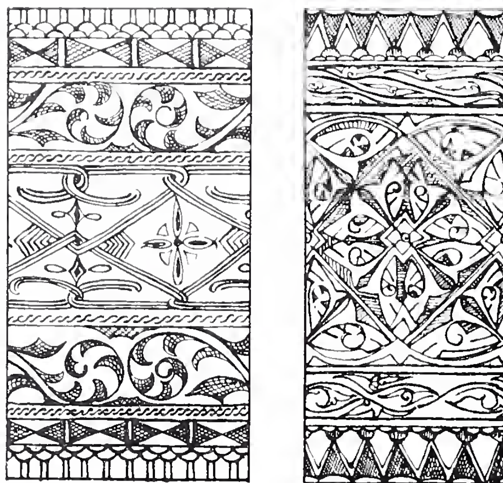


FIG. 1. OOST-TIMOR MUSEUM V. VOLKENKUNDE TE BERLIJN.

FIG. 2. CERAM. R. E. MUSEUM TE LEIDEN.

FIG. 3 EN 4. SUMATRA (BATAK'S) R. E. MUSEUM TE LEIDEN.



tje door het midden, waarmee men den deksel kan opentrekken. Ook de Dajak's doen dat veelal, maar met een houten stop; alleen bij pijlkokers — in het binnenland van Borneo ook bij tabakskokers — snijdt men een uitvoerig bewerkten deksel en aan de eerste komt nog een à jour gesneden aanhangsel, dat met vlechtwerk aan den koker wordt bevestigd. Hiermee kan men den koker in den gordel hangen.

Doch niet overal wordt in den Indischen Archipel bizondere opmerkzaamheid aan de versiering van bamboe-kokers gewijd. Het zijn bepaalde volken, die zich daarmee moeien! Dat is juist een van de typische dingen op Indisch kunstgebied! De Javanen, die in hun wajang-figuren zoo prachtige stilisaties van het menschenlichaam vertoonen, wier vrouwen in het batikken zoo kostelijke stalen van vlakornament te zien geven, vermooid door een zeldzamen kleurengloed, mannen en vrouwen dus, waaronder wel degelijk artistiek gevoel te vinden is, ze hebben in het bamboe-snijwerk bijna niets gemaakt. Neem de Atjehers, die in het metaalvak 't betrekkelijk ver gebracht hebben, wier vrouwen prachtige doeken weven in zeldzame kleurencombinaties, de Balineezen, die meesters zijn in houtplastiek, in hun gesneden beelden prachtstukken van ornamentale fantasie te zien geven; van mooi bewerkte bamboe-kokers is geen sprake! Sterker nog, in de groep der kleine Soenda-eilanden vindt men het groote eiland Timor, omringd door Flores, Soemba en eenige kleinere eilanden. Alleen op dat eiland Timor is een hoogst belangrijke bamboe-ornamentiek te vinden. Waarom nu alleen daar en niet op de aangrenzende eilanden, met wier bewoners de Timoreezen vrijwel gelijk zijn? Alleen op Soemba en Flores vindt men zeer eenvoudig bewerkte kokers, die in geenen deele Timors rijkdom nabijkomen. Wijt men dit aan meerdere begaafdheid, dan dienen als tegenbewijs de schitterende weefsels, die op Soemba geweven worden en tot de mooiste in den Archipel behooren, de geestig gevonden hoeden van lon-

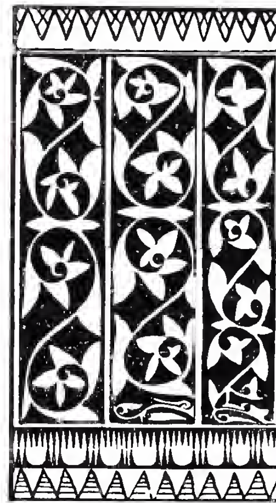


FIG. 5. SUMATRA (BATAK'S) R. E. MUSEUM TE LEIDEN.

IG. 6. SUMATRA (BATAK'S) R. E. USEUM TE LEIDEN.



eigen gebruik. En nu ontstaat de vraag, waarom voelt een Timorees iets voor een mooi besneden bamboe-koker en waarom blijkt de artistiek even hoog staande Balinees er niets voor te gevoelen? Het zijn maar enkele volken, die veel op dit gebied presteeren: de Papoea's van Nieuw-Guinea, de Timoreezen, de Ba-

tarblad, die ieder Rotinees voor zich maakt.

Dat zijn van die onverklaarbare dingen! Het is volkomen te verklaren, hoe bijv. het weven zich hier en daar in bizondere mate heeft geconcentreerd. Voldoend weefmateriaal en geschikte plantensoorten voor het verven, dat zijn twee belangrijke factoren voor de vorming eener huisindustrie, zooals we op Zuid-Celebes en Sumatra hier en daar aantreffen en die juist door het verkoopbaar zijn van het geproduceerde sterker dan elders blijft bestaan. Maar versierde bamboekokers hebben nu eenmaal geen handelswaarde, de Timorees, de Batak, de Dajak, ze maken ze zelf, ieder voor zich, voor

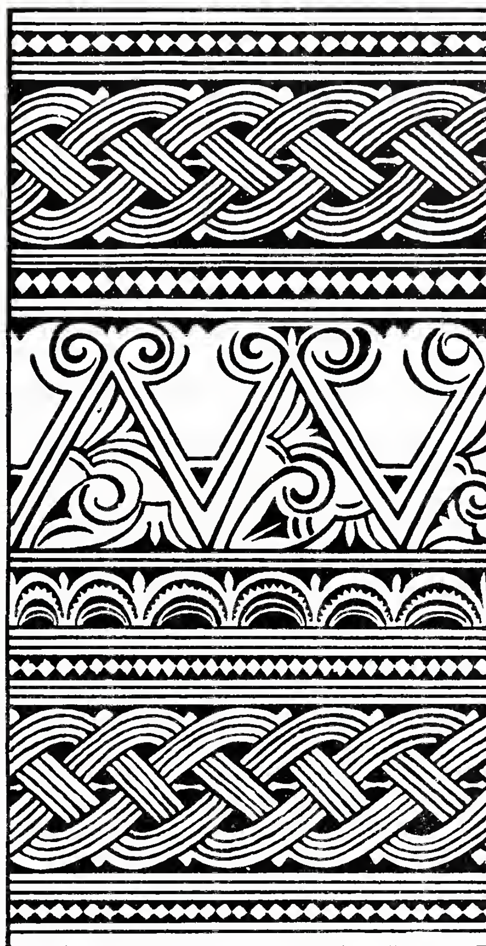


FIG. 7 SUMATRA (BATAK'S) R. E. MUSEUM TE LEIDEN.

FIG. 8. SUMATRA (PADANG'SCHE BOVENLANDEN). MUSEUM V. L. EN V. TE ROTTERDAM.



tak's van Sumatra, de Dajak's van Borneo, wier woonplaatsen, ver van elkaar verwijderd, zich als stippen in het groote Archipel-gebied vertoonen. Het is ermee als met veel op Indisch sierkunstgebied, men ziet een rij van verschijnselen, die nauw bij elkaar aansluiten en verklaard zouden kunnen worden met overname door nabuurschap, indien dit door den verren afstand niet verhinderd werd!

Vindt men analoge verschijnselen, dan worden ze gescheiden door een behoorlijke hoeveelheid K.M. en zoo stuit men veelal bij de bestudeering van dit Indisch kunstgebied op schakels van een ketting, die wellicht saambehoord hebben, maar nu zoover van elkaar verwijderd zijn, dat men met schroom aan een vroeger kettingverband durft denken!

Het is daarom de meest aangewezen taak — en tevens de dankbaarste — zich te bepalen tot het aanwijzen van hetgeen er is en dit constateeren van het bestaande is te aangenamer, omdat het technieken of materialen geldt, die wij weinig of niet kennen, alzoo steeds verrassingen met zich brengt.

Hoe moet men bijv. zoo'n bamboe-koker versieren?

De eenvoudigste weg is het graveeren. Met de punt van een scherp mes worden de ornamentlijnen in de bamboe-huid gegrift. In het begin is er van dit ingegrifte ornament weinig te zien, maar spoedig verzamelt zich vuil en stof in de fijne lijnen, die daardoor meer en meer zichtbaar worden. Ook laten enkele Batak's een bruin vocht in het gegrifde deel indringen, zoodat de fijne lijntjes begeleid worden door vage bleek-bruine strepen, die tot onder de epidermis, de huid, doorgedrongen zijn.

Dat is de eenvoudigste, technische bewerking, die men dan ook vrijwel algemeen in den Archipel aantreft. Primitief ornament, rechte lijnen en kruisingen,

wordt er mee gemaakt en men beproeft het bijna nuchter ornament te verlevendigen door het fond op te werken met arceeringen. Op Oost-Timor, Soemba en Ceram gaat men iets verder en voegt in deze rechtlijnige indeelingen spiraalmotieven of eenvoudig ornament (zie fig. 1 van Oost-Timor, fig. 2 van Ceram). Het mooiste werk in dit gegraveerde bamboe maken de Batak's op Sumatra. Dit is geen wonder, want onder de volken op dit groote eiland zijn de Batak's de kunstzinnigste. Hun huizen munten onder de Indische door hun schilderachtigen vorm uit; het hooge dak, in het midden gebogen, aan de beide uiteinden puntig naar boven loopend, geeft de paalwoning een eigenaardig cachet, dat soms nog versterkt wordt door gesneden sieraden, die van buffelkoppen op de dakpunten afhangen of door breede, besneden planken in felle kleuren beschilderd, die de onderzijde van het huis afdekken. De katoenen kleederen, die de vrouwen weven, zijn meestal somber in tint. Een bruinig zwart of donkerblauw overheerscht er, maar even wordt dit trieste fond opgelicht door bruin, wit of lichter blauw.

Ook het ornament is in den regel heel eenvoudig. Maar toch hebben ze een ongemeene bekoring; ze zijn door ingehouden kleurgloed gedistingeerd geworden en het smalle, helkleurige randje, dat deze weefsels aan beide zijden begrenst, geeft den juisten kleurmaat aan. Ook in hun koper- en vlechtwerk maken ze allermerkwaardigste dingen, die hun goeden smaak laten zien.

Van hun snijwerk op bamboe geven de afbeeldingen 3 en 4 een denkbeeld. De eerste is het eenvoudige type, terwijl de

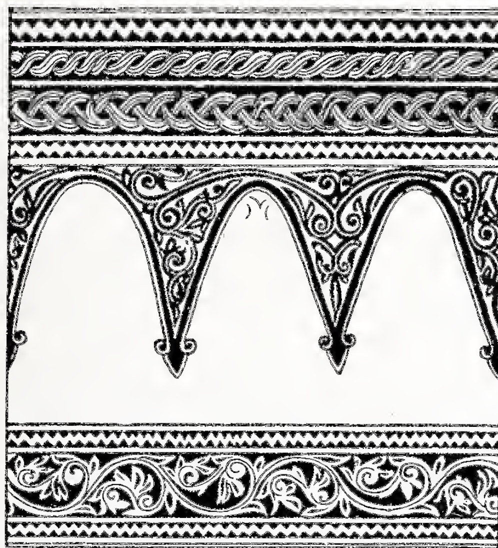


FIG. 9. SUMATRA'S WESTKUST. R. E. MUSEUM TE LEIDEN.

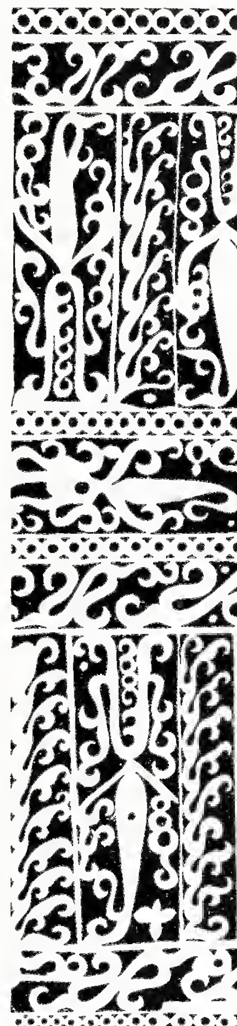


FIG. 10. NED. N.-GUINEA (PAPOEA'S) R. E. MUSEUM TE LEIDEN.

FIG. 11. WEST-TIMOR. COLL. BOSMAN DEN HAAG.

FIG. 12. WEST-TIMOR. R. E. MUSEUM TE LEIDEN.

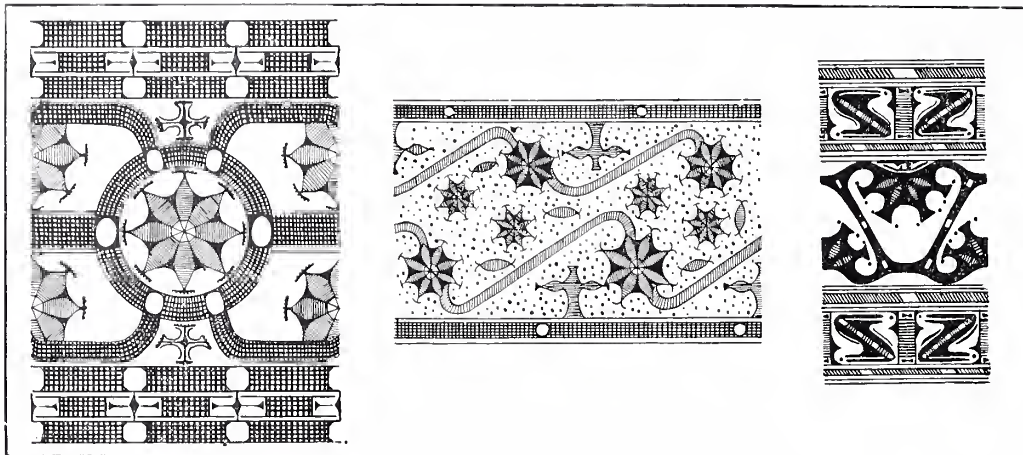


FIG. 13. WEST-TIMOR BRITSCH MUSEUM TE LONDEN.

tweede het geestige spelen met ornamentlijnen toont, dat deze bamboe-kokers zoo aantrekkelijk maakt. Met fijne arceeringen zijn de lijnen hier en daar versterkt, het ornamentplan daardoor verduidelijkt. Fig. 5—7 geven Batak'sche kokers te zien met *gesneden* ornament. Hoewel zeldzaam komen ook dergelijke kokers onder hen voor. Hierbij is het ornament ingesneden en zoo diep, dat de bamboe-huid, de epidermis geheel doorsneden is. Men kan de losgesneden gedeelten oplichten en daarom laten losspringen. Men krijgt dan een ornament, hooger liggend en glanzend geel van kleur, op een dieper fond, dat bruinig getint is en ietwat vezelig is. Een variatie op dit uitsnijden is eveneens op Sumatra te vinden, in de Padang'sche Bovenlanden. Hier wordt het fond schuin uitgediept. Het ornament blijft met fijne, haast gegraveerde lijnen staan, terwijl de aangrenzende deelen schuin naar beneden loopen.

Fig. 8 geeft zoo een koker te zien. Wat op de teekening gearceerd is, is op den koker schuin uitgediept. Deze Padang'sche kokers zijn in Indische kringen welbekend. De deksel is bedekt met fijn, zilver filigrain werk en dikwijls is de scheiding tusschen stop en koker met zilveren strookjes belegd, die echter spoedig eraf vallen. Nu toonen de meeste, Indische kokers steeds een verscheidenheid in ornament, terwijl deze Padang'sche kokers bijna altijd met dit eene ornament versierd zijn.

De koker, afgebeeld in fig. 9, krachtiger in aspekt dan de vorige, is van Sumatra's Westkust afkomstig. Hierbij dient opgemerkt, dat, uitgezonderd van de Batak's, versierde bamboe-kokers van Sumatra weinig of niet in de Europeesche Musea voorkomen.

Dat wil natuurlijk geheel niet zeggen, dat dit op Sumatra zelf ook het geval zal zijn. Zoo'n enkele koker, zooals deze afge-

FIG. 14 EN 15. WEST-TIMOR. COLL. BOSMAN, DEN HAAG.

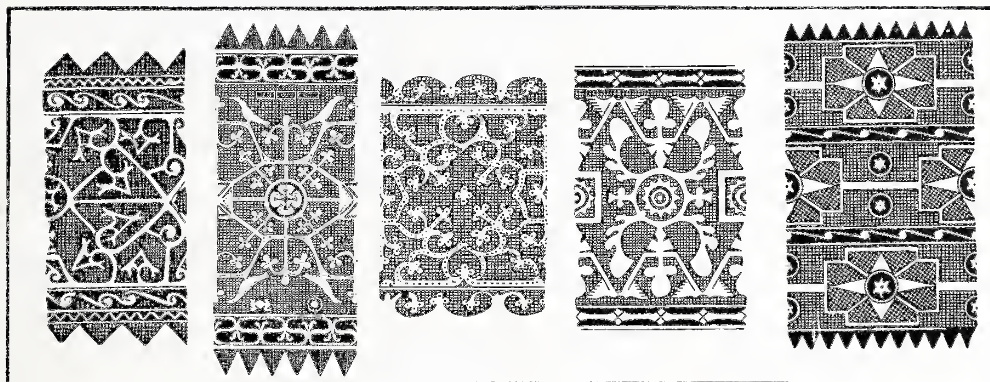


FIG. 16—18. WEST TIMOR. MUSEUM V. VOLKENKUNDE TE BERLIJN.

beelde, bewijst, dat in West-Sumatra dit snijwerk een zekere hoogte en een bepaalde zelfstandigheid in ornament bereikt heeft. Het gaat daarmee als met veel dingen op Indisch gebied; het lijkt wel of juist de stukken, die sierkunstige waarde hebben met opzet vergeten zijn. Onoogelijke houten voorwerpen en vieze lappen, die voor de etnograaf waarde hebben wegens haar gebruik bij ceremoniën of zoo iets, worden met wellust verzameld en tentoongesteld. De stukken, die door bewerking en versiering kunnen vertellen van de geestelijke ontwikkeling der bevolking, zijn veelal vergeten, daar de inzamelaars te weinig kunstzin bezaten om „aardig snijwerk" naar waarde te schatten en de Indische sierkunst een meestal vergeten hoofdstuk is geweest bij onderzoekingen in Indië. Een primitief mesje, voor de besnijdenis gebruikt, is voor heel wat geleerden interessanter geweest dan snijwerk, dat waarlijk van een eigen kunstzin spreekt!

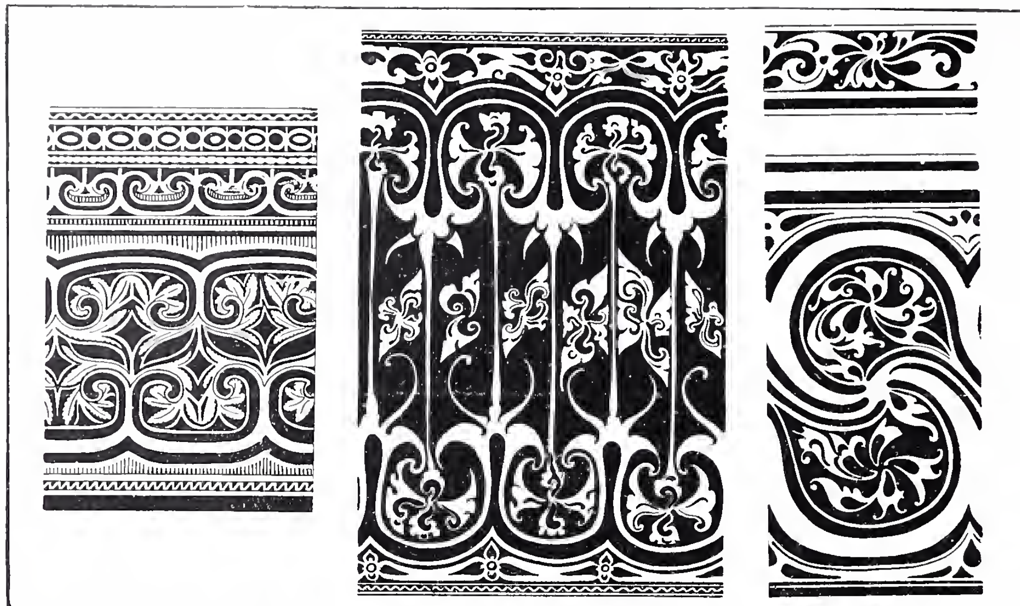
Intusschen mogen we gelukkig zijn, dat de eilanden Timor en Borneo in dit opzicht een uitzondering gemaakt hebben. Op W.-Timor werd in 1829 door Macklot een keurcollectie van tibaq's, van bamboekokers bijeengebracht, die nog steeds door superbe bewerking een sieraad zijn in het Rijks Ethnographisch Museum te Leiden, die men elders tevergeefs zal zoeken. In den loop der jaren werd deze collectie, hoewel spaarzaam doch gestadig aangevuld en vormt nu een belangrijke afdeeling van dit bamboe-snijwerk.

Borneo daarentegen bleef langer onbekend. Zelfs Salomon Müller, die zooveel belangrijks in Indië verzamelde en als deelnemer aan Macklot's expeditie op Timor het mooi van dit werk had leeren kennen, bracht tijdens zijn verblijf op Borneo in 1836 weinig bijeen. Ook latere onderzoekers volgden zijn voorbeeld. Men verzamelde bamboe-kokers *als typen van pijl- of tabakskokers*, als gebruiksvoorwerpen.

Nota bene de schitterend versierde voorwerpen, waarvan de afbeeldingen een

FIG. 19 EN 21. R. E. MUSEUM TE LEIDEN.

FIG. 20. MUSEUM VAN VOLKENKUNDE TE BERLIJN.

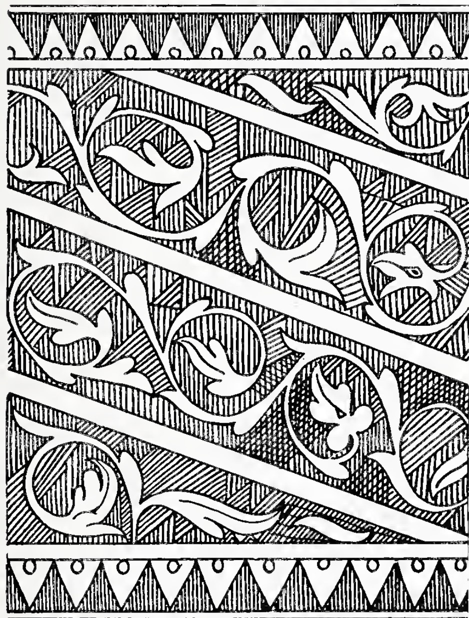


denkbeeld geven! Het feit, dat die voorwerpen op de jacht of in oorlog gevuld met blaaspijltjes en in den gordel gedragen werden en dat de Dajak telkens voor het schieten een pijltje uit zoo'n koker haalde, dat voorname, veelzeggende feit was voldoende om volkomen over het hoofd te zien, welk een buitengewone, ornamentatie uit de versiering van dergelijke voorwerpen kon spreken!

Alzoo dacht men er absoluut niet aan, complete series bijeen te brengen om zoodoende den geestelijken arbeid van die menschen vast te leggen, voor het nageslacht te bewaren; integendeel, twee of drie kokers, liefst in verschillende grootte, waren voldoende om ons het begrip „pijlkoker" nader te brengen! Het kost inderdaad moeite om bij het constateeren van dergelijke zaken ernstig te blijven. Trouwens, van deze artistieke blindheid geeft de Borneo-vorsching tallooze voorbeelden. De Dajak's, die woudbewoners op dat groote eiland, hebben de onaangename gewoonte bij hun „miniatuur-oorlogen" of overvallen elkander te dooden, tenminste als er gelegenheid voor is en dat is bij de groote voorzichtigheid dezer natuurmenschen maar zelden het geval. Maar is er een slachtoffer gevallen, dan slaan ze het hoofd af en rooken dat op een houtvuurtje, bewaren den schedel met zeker genoegen. Welnu, dat gebruik, dat men heusch onschuldig noemen kan als men denkt aan de duizenden slachtoffers van één Europeeschen veldslag, waarvan een groot deel op gruwzame wijze het tijde-

lijke met het eeuwige moet verwisselen, dat onschuldige koppensnellen is voldoende geweest om die arme Dajak's als woeste barbaren te beschrijven. Dat koppensnellen heeft de studie der Dajak's geheel in beslag genomen, heeft tallooze geleerden aan den arbeid gezet, die tevens vergaten, hoe ditzelfde volk in snijwerk, in het weven, in het vlechten, in kralenwerk meesterstukken van sierkunst te zien gaven, die in kleur of ornament vrij wat beschaafder waren, veel hooger stonden dan de voorwerpen, die deze heeren in hun eigen land gebruikten of zagen gebruiken!

Eerst in 1890 is aan die ergelijke misvatting een eind gekomen. Een Oostenrijkrijksche schilder heeft de moed gehad,



G. 22. WESTER AFD. BORNEO OEKIT-KELAM-J.) MUSEUM N. M. TE AMSTERDAM.

een boek te schrijven over *de kunst* der Dajak's op Borneo en eenige jaren daarna hebben de tochten van Dr. Nieuwenhuis in de binnenlanden van Borneo ons geleerd, welk aantrekkelijk volk daar toch eigenlijk woont. Deze moedige en kundige reiziger heeft ingezien, dat er onder die Dajak's nog belangrijker dingen waren dan pijlgiften en koppensnellen, dat deze bamboe-kokers nog andere waarde hadden dan als pijlkokers! Een prachtige collectie bracht hij mede, die menigeen in verbazing gebracht heeft. Ook van de Papoea's op Nieuw-Guinea, die evenals Batak's en Dajak's in bizondere mate de aandacht der geleerde wereld hebben getrokken, zijn een aantal kokers naar Europa gekomen en gedeeltelijk gepubliceerd.

Hier zoowel als op Borneo en West-Timor treedt het gesneden ornament het meest algemeen op. En vandaar — het is mooi te zien aan den gegraveerden koker v. fig. 4 en den gesneden v. fig. 5 — dat deze in ornamenttype kloeker en krachtiger zijn geworden. Het diepe snijden in het bamboe verhindert het ontstaan eener al te fijne détailleering. De inspanning, die dit moeilijk snijwerk met zich brengt, schrikt onbekwamen af en daarom zijn in dit gesneden ornament de mooiste versieringen te vinden.

De minst beteekenende zijn die van de Papoea's, waarvan fig. 10 een der beste te zien geeft. Het snijwerk is eenigszins grof en in het ornament wordt met enkele primitieve motieven gewerkt. Deze worden soms uit den treure herhaald in monotone

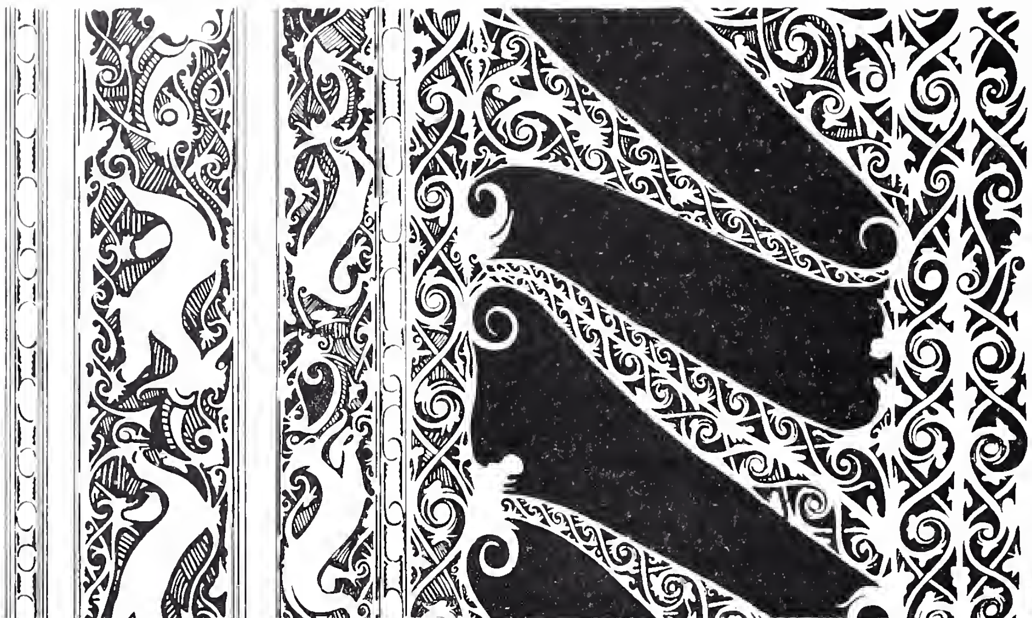


FIG. 24. CENTRAAL-BORNEO (KA-JAN'S) R. E. MUSEUM TE LEIDEN.

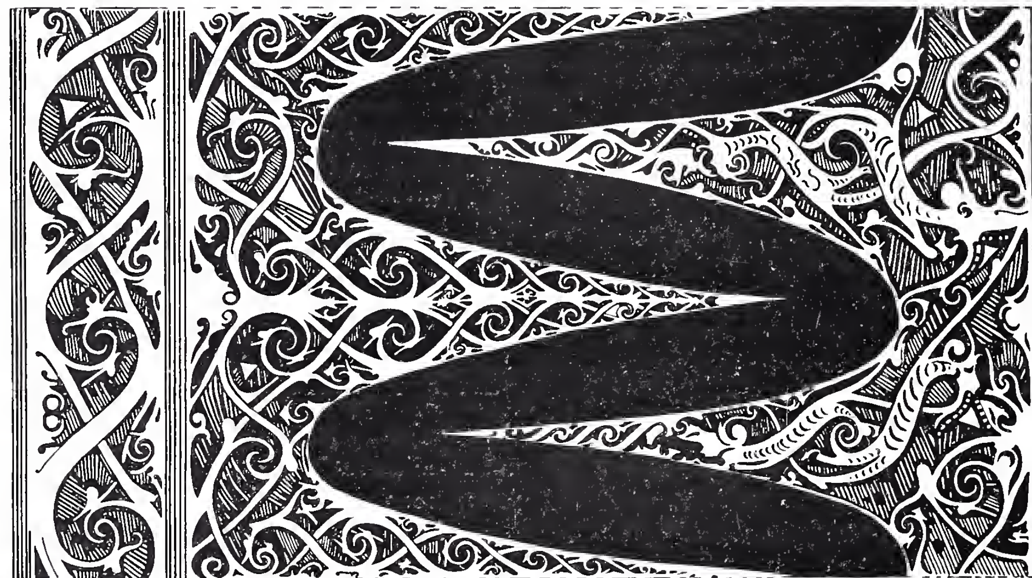


FIG. 23. CENTRAAL-BORNEO (KAJAN'S) MUSEUM V. VOLKENKUNDE TE LEIPZIG.

rijen of door elkaar op het cylindrische vlak verspreid. Op den afgebeelden koker merkt men een motief op, dat uit twee krulletjes bestaat en een sterke stiliseering en verbastering van een vogelkop moet zijn. Dit vooral komt op het Papoeawerk voor.

West-Timor — in het Oostelijker deel graveert men hoofdzakelijk — geeft belangrijker dingen te zien. Allereerst de techniek, die hier door een eenvoudige toevoeging verbeterd wordt. Nadat het uitsnijden geschied is, wrijft men over het bamboe-vlak met een stukje zwarte was. Dit hecht niet op het ongerept gebleven, gladde deel, doch wel op de ontbloote bamboe-huid. Deze wordt daardoor met was opgevuld en zoo wordt de koker weer even glad als voorheen. De zwarte kleur doet het gele van de bamboe-huid sterk uitkomen en pittig-scherp steekt het ornament af.

Nu zijn er op Timor twee soorten van ornament-bewerkingen; men snijdt er het ornament uit, dat dus zwart op geel fond wordt, of men doet het omgekeerde en laat het ornament staan tegen zwart fond. De afbeeldingen 11—13 geven de eerste werkwijze te zien, de fig. 14-18 de andere. Dit is niet geheel toeval; deze werkwijze wordt door het ornament bepaald. De fijne lijnen van fig. 11 en 12 zouden nimmer anders uit te voeren zijn en zoo is men waarschijnlijk ertoe gekomen voor dit ornament deze manier uit te kiezen en getrouw door te voeren.

Bekijkt men de af beeldingen met eenige oplettendheid, dan blijkt een groot verschil met de kokers van West-Sumatra en Nieuw-Guinea. Slechts bij enkele ornamentdeelen is het geheele fond verwijderd, dat dan zwarte plekken vormt. Bij de meeste heeft men het fond of het ornament door arceeren gevormd. Fijne kruislijnen vormen een grijs fond en soms is het eene deel horizontaal, het andere diagonaal gekruist. Of wel, men vergenoegt zich met enkel lijntjes naast elkaar te zetten, of deze in regelmatige, schuine richting te snijden.

Door deze verschillende arceeringen verkrijgt men variërende effekten. Men ziet hier voor zich een werkelijke zwart-en-wit (geel) kunst, die verschillende tusschentinten kent om beide uitersten in kleur te verbinden. Hoe eenvoudig het

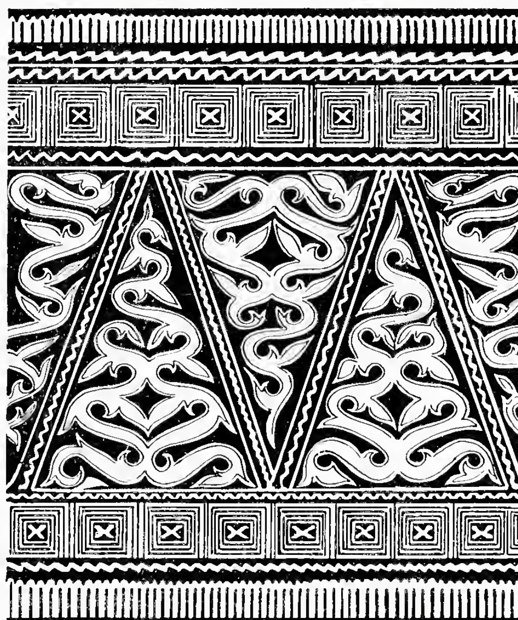
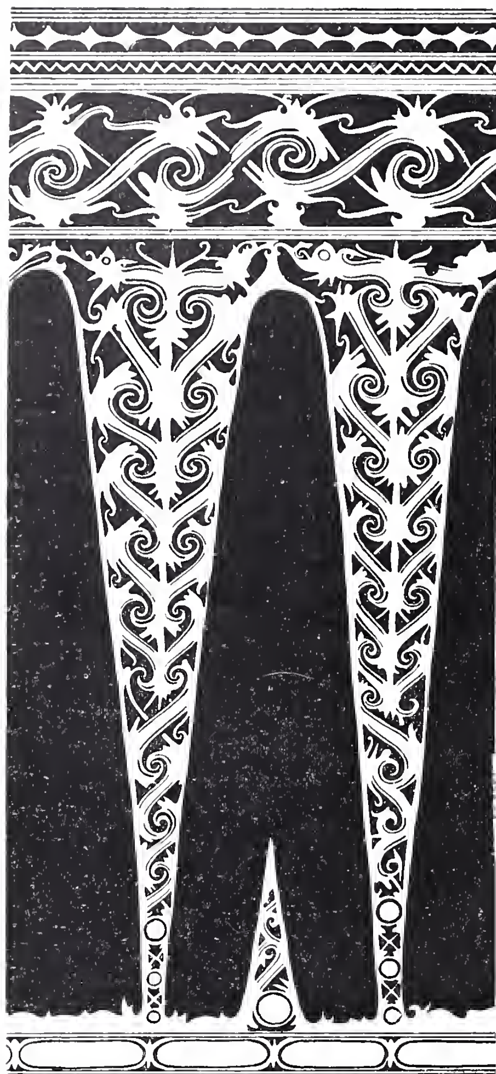


FIG. 25. WESTER AFD. BORNEO (SANGGAN-DAJ.) COLLECTIE WESTENENK.

FIG. 26. CENTRAAL-BORNEO (KAJAN'S) MUSEUM TE BATAVIA.

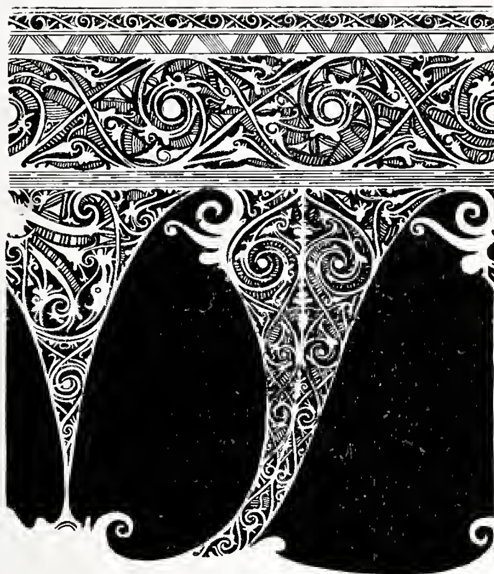


ornament ook is, verkrijgt het daardoor een buitengewone bekoring. Deze hoog opgevoerde techniek toont, hoe hier een eeuwenoude volkskunst spreekt, die zich van geslacht tot geslacht heeft ontwikkeld in gestadige rijping!

In de verdeeling van het ornament ziet men als teekenaar spoedig, hoe bijna alle soorten sporen dragen van geometrische indeeling. In mijn Timor-studie, in 1903 door het Koninklijk Instituut gepubliceerd, heb ik er uitvoerig op gewezen, hoe deze ornamentiek op een vrij eenvoudige vlakindeeling berust: het verbinden van de hoeken van het vlak door diagonaallijnen. In dit Timor-ornament laten zich daarvan allerlei voorbeelden aanwijzen, van de eenvoudige tot de meer ingewikkelde. Ook het geslotene van dit ornament ontstaat door de werkwijze. Eerst worden de randen gesneden en in het heele middenvlak de voornaamste lijnen aangebracht. Hierop wordt voortgewerkt tot de versiering gedétailleerd kan worden. Alzoo volgt de eene lijn op de andere en het ornament groeit — men zou haast zeggen, organisch. Het zit op het laatst „als 'n huis in elkaar" en dit vooral geeft dezen Timor-kokers het aspekt van echtheid, van gezonde degelijkheid.

Zooals men ziet, zijn deze kokers niet overgroot. Naar alle waarschijnlijkheid ligt dit aan het inheemsche materiaal. In Indië groeien verscheidene soorten van bamboe, die behalve in de bladervorm ook in den stengel verschillen; er zijn er, waarbij de geledingen ver uit elkander liggen en andere, waarbij de knoopen elkaar naderen. Voor kokers kan men natuurlijk alleen dat stuk gebruiken, dat tusschen de geledingen ligt. De stengel wordt hier iets dikker en dit zou de ge-

.27. CENTRAAL-BORNEO (KAJAN'S). R. E. MUSEUM TE LEIDEN.



wenschte, rechte lijn van den koker onderbreken. Op Timor schijnt de bamboe met lange knoopen weinig of niet voor te komen en vandaar, dat de maat van den koker binnen zekeren grens blijven moet. Intusschen behelpt men zich door de ontbrekende inhoudsmaat door meer kokers aan te vullen. De grootere soort komt in dubbeltallen voor, de kleinere in 3 en 4 exemplaren, die volkomen gelijk versierd worden. Men brengt dezelfde versiering op een bamboe aan en snijdt later de stukken vaneen. Zoodoende is het gemakkelijker een zelfde versiering aan te brengen. Ook vindt men kokers, waarop een dubbele versiering voorkomt, doch die niet gescheiden zijn.

Borneo schijnt rijker aan materiaal te zijn. Men vindt daar over het algemeen grootere, langere kokers. De invulling met was komt hier — voor zoover bekend — niet voor. Wel vindt men iets, dat daarop gelijkt, in de binnenlanden; de Kenja's, een groote Dajak-stam, vullen het uitgesneden gedeelte met donkerbruinen hars in. Echter sluit dit niet zoo mooi aan bij het snijwerk als de zwarte was; fijnere partijen gaan in het ornament verloren en een glad oppervlak wordt evenmin bereikt.

Het is daarom maar goed, dat de andere Dajak-stammen dit voorbeeld niet volgen. Die volken, welke aan de kusten wonen, houden er wel van, het uitgesneden deel met drakenbloed donkerrood te verven en gemakshalve wordt een enkele maal den geheelen koker ermee geverfd. De Bahau-stammen uit de binnenlanden doen dat zelden. Hun ornament bestaat uit een rand en breeder ondervlakken, door groote punten verdeeld. De ruimte tusschen deze punten wordt bij voorkeur rood gekleurd.

Weer in de kuststreken bedekt men soms den geheelen koker met staniool of theelood, iets, dat ook op Timor voorkomt. Het wordt er met een klevende stof opgeplakt en krachtig aangedrukt; de vormen van het snijwerk worden dan duidelijk zichtbaar. Het doel hiervan is vrij duidelijk; men beproeft op die wijze van een bamboe-koker een metalen te maken. Ook bij die natuurvolken dus is „het werken met fictieve effekten" bekend.

Wat bij deze Borneo-kokers verder opvalt, is het verschil in ornament. Zeker, wie het werk van ginds kent, zal zich bij de bepaling der herkomst niet vergis-

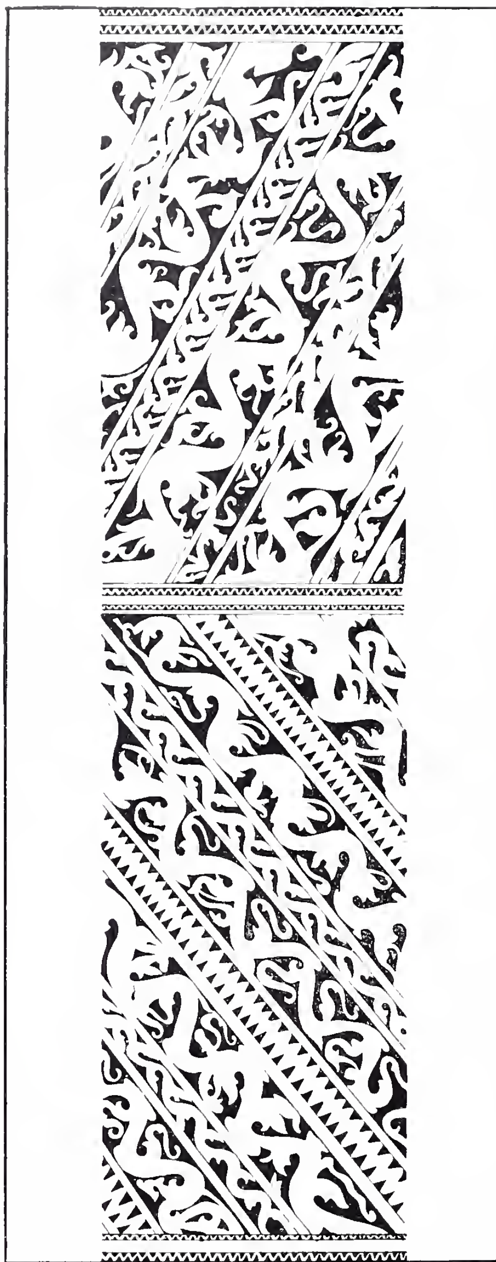


FIG. 28.
CENTRAAL-BORNEO. R. E. MUSEUM TE LEIDEN.

sen! Maar toch is er groot onderscheid! Eigenaardig is hierbij waar te nemen, hoezeer het ornament uit een bepaalde streek verwantschap vertoont. Men zie bijv. de fig. 20 en 21 uit de Westerafd. en de fig. 23—24, die afkomstig zijn van de Kajan's uit Centraal-Borneo.

Bij een deel der Borneo-kokers is het fond eenvoudig weggesneden en waar het door arceering is verlevendigd, wordt de toepassing toch anders als op Timor. Ginds beproeft men door een zeer regelmatige arceering van het fond het ornament te doen uitkomen. Hier is de fondarceering gedeeltelijk met het ornament verbonden en 't heeft meermalen den schijn, of die onregelmatige streepjes „malerisch" bedoeld zijn. In ieder geval doen ze mooi; ze vullen aan en sieren tegelijk; zonder die arceering zou het ornament veel verliezen of anders gebouwd moeten zijn.

Fig. 26, dat geheel zonder eenige vulling is, toont dit duidelijk aan. Het is breeder opgezet, krachtiger en de beide banden, die aan weerszijden van den stam naar boven loopen, zijn evenals de spiralen met een extra lijntje begrensd en verfijnd.

Bij dit Borneo-werk treedt een motief bizonder op den voorgrond: de spiraal. Met voorliefde is deze gebruikt, keert overal terug. Alleen in de détailleering is eenig verschil op te merken. Fig. 19 en 22, 29 en 31 toonen in de bekleeding der spiraal een neiging naar naturalistische bladvormen.

Dit vindt men veel in de kuststreken, waar veel Maleiers en Chineezen wonen,

waar aldus het Dajak'sche element veel aan zuiverheid verloren heeft. De twee eerstgenoemde kokers komen dan ook uit de Wester-Afd., de twee laatste uit het Noordelijk deel van Borneo.

Gaat men nu in de richting der binnenlanden, dan verdwijnen die plantaardige détails geheel en maken plaats voor diermotieven, die zoo sterk gestiliseerd zijn, dat ze er haast als zelfstandig ornament uitzien. Ook verdubbelt zich hier de spiraal of liever in de spiraal wordt een tweede ingehangen, die zich in tegenovergestelde richting ontkrult. In het centrum bevindt zich dikwijls een cirkel, die vrij staat, of waaraan beide spiralen aansluiten.

De groote diermotieven in de twee bovenranden van fig. 24 zijn gemakkelijk te herkennen. Ze zijn zoo gevormd, dat ze zich geheel bij het ornament aansluiten; in de beweging der lichamen vertoont zich dezelfde golving, die elders door een rij van spiralen wordt voortgebracht. De pooten, voor zoover ze te herkennen zijn, loopen in fijne spiralen uit, die zich met den rand verbinden. Het merkwaardigste is de vrijheid, waarmee de kop behandeld is. Met eenige opmerkzaamheid ziet men in de bovenste rij (waar de dieren ondersteboven staan) uit het voorgedeelte van het lichaam een breede spiraal komen, die aan de onderzijde korte, afgesneden kantjes heeft. Dat zijn overblijfselen van de kaken met rijen tanden voorzien. Bij den kop, die zich aan den rechter bovenzijde vertoont, volgt op de rij tanden een gedeelte, waarin een oog duidelijk zichtbaar gebleven is. Bij het tweede diermotief is dat oog nog kleiner geworden en bevindt zich een heel eind terug. De meeste spiralen, die als vulling der breede punten dienen, vertoonen daarentegen een even sterk gestiliseerde neushoornvogelkop. De eigenlijke kop ziet er als een zak uit en daaruit ontwikkelen zich twee spiraallijnen, de dubbele snavel. In allerlei vormen is dit motief bewerkt en gaat men deze opmerken en ontleden, dan wordt dit ornament meer als sieraad of versiering. Het wordt dan een taal voor zich, die eerst onduidelijk en onverstaanbaar is, geheimzinnig gesloten. Maar heeft men een enkel motief ontraadseld, dan volgen meerdere en men ontdekt met verbazing, hoe dit elegante spiralen-complex een aaneenschakeling van diermotieven is.

Aan de vervorming, die deze diermotieven hebben ondergaan, is aanschouwelijk te zien, hoezeer door jaren-



FIG. 29. N.-BORNEO. BRITSCH MUSEUM TE LONDEN.

FIG. 30 EN 31. N.-BORNEO (MOE-ROET'S) N.-BORNEO (ZEE-DAJAK'S) BRITSCH MUSEUM TE LONDEN.

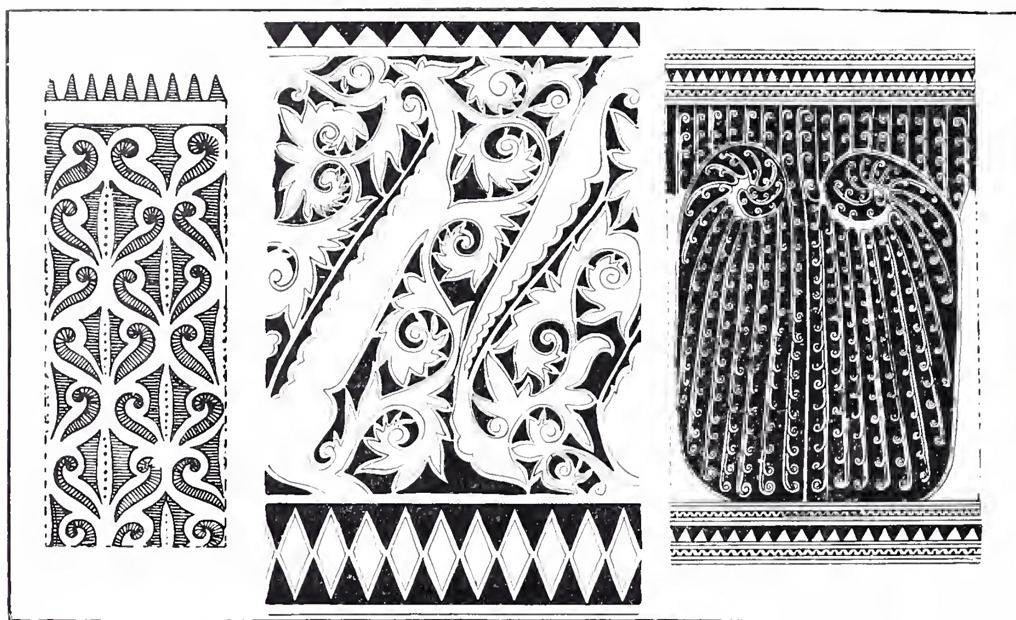


FIG. 32. OOSTE AFD. BORNEO (OT-DANOM'S). E. MUSEUM TE LEIDEN.

lange toepassing een versmelting tot zuiver ornament kan ontstaan. Dat dit nog niet meer het geval is, dat het basis-motief niet geheel opgelost is, toont, dat deze diermotieven hun beteekenis moeten hebben.

Inderdaad is dat ook het geval! Bij deze volken, die geen schrijftaal hebben, wordt het geschreven woord vervangen door motieven, die den gebruiker tegen booze geesten moeten beschermen, en waaruit zich meer of minder een ornamentale beeldspraak heeft ontwikkeld.

Eenige jaren geleden is van een Maleischen stam, die in de binnenlanden van Malacca leeft, die ornamenttaal doorvorscht geworden en heel wat interessants is eruit te leeren. Die Orang-hoetan of Boschmenschen leven in de bosschen, waar hun allerlei gevaren dreigen, aanvallen van dieren of ziekten, waaraan ze zich zeer blootgesteld achten, zonder bescherming zijn overgeleverd. Voor elk dier kwade invloeden bestaan als beschermingsmiddel eenvoudige ornamenten, die daarop betrekking hebben. De toovenaar stelt het motief vast en de modellen worden als norm in de toovenaarshut bewaard.

In de bosschen groeit bijv. veelvuldig een Peperoniasoort met bruin-roode bladen, onregelmatig gestreept, die eenigszins aan een tijgerhuid doen denken. Aan deze eigenschap meent de natuurmensch het middel te ontleenen, zich tegen den tijger te beschermen. Die bladen, tot pap fijn

gewreven, geven kracht om het ondier te overwinnen en een eenvoudig ornament uit lijnen en stippels bestaande, kunnen den drager tegen hem beschermen.

Evenzoo passen de Dajak's afbeeldingen van de geslachtsorganen toe. Zij meenen, dat de organen, die een nieuw leven kunnen voortbrengen, door hun vorm geesten, die het leven bedreigen, kunnen afschrikken of verjagen. Door het voortdurend toepassen worden dergelijke motieven zoo vervormd, dat ze alleen voor den ingewijde te herkennen zijn.

Hoe zonderling een motief verandert, is aardig aan onze afbeeldingen te zien. Wie Javaansche batik's en Indische weefsels kent, zal zich stellig herinneren, hoe daarop een of twee rijen driehoeken voorkomen, rechtlijnige, spits toeloopende vormen, door hun strenge, markante vorm de aandacht trekken. Ook in het Indische vlechtwerk komt dit toempalmotief voor. Wij vinden het terug in het bamboe-snijwerk van Sumatra en ook overal in Borneo.

In de Wester-Afd. (zie fig. 25) en in N.-Borneo (zie fig. 29) grijpen twee rijen driehoeken als dubbele tanden in elkaar en herinneren sterk aan de Timoreesche indeeling, waarbij op soortgelijke wijze bepaalde punten verbonden worden en driehoeken vormen.

Voor de meer ornamentaal-voelende Dajak's, de Kajan's in Centraal-Borneo is dit zuiver geometrisch gegeven te stijf, te streng geweest. Ze hebben de lange zijden naar binnen ingebogen (fig. 23) en alleen de middellijn in de bovenste rij punten herinnert aan de vroegere indeeling. In fig. 24 zijn ze verder gegaan; van onder en van boven slingeren zich twee rijen toempal's met omgekrulde punten. In fig. 26 overheerscht de bovenste rij en van de onderste is nog maar een zwak overblijfsel te vinden, terwijl in fig. 27 die onderste rij geheel verdwenen is. Een der toempal's is er recht gesteld, een tweede golft sierlijk naar onder uit.

Deze afwijkingen zijn natuurlijk in den loop der jaren ontstaan. In een grootere reeks afbeeldingen, dan hier mogelijk is, zou men kunnen zien, hoe geleidelijk dat toegegaan is.

Er volgt hieruit, dat we bij dit ornament niet moeten denken aan een individueele kunst. Het grootste gedeelte is een traditie-ornament, dat het eigendom van een bepaalden stam is geworden. Het heeft zich rijp en omvangrijk gevormd, is gegroeid als een boom in een bosch en juist door dezen natuurlijken groei heeft het een zelfstandigheid bereikt, een karaktervolle echtheid, die wij in ons werk niet kunnen bereiken.

Het is niet onderhevig geweest aan modes of stijlliefhebberij, het is voortgekomen uit de natuurlijke behoefte van een volk om zich door teekens te beschermen, die naderhand door eigen drang naar schoonheid ornamentaal verwerkt en gerijpt zijn.

Dit werk was geen handelswaar, werd zelf gemaakt, zelf gebruikt en deze omstandigheid droeg ook er toe bij, het eigen, nationaal karakter zuiver te houden. Zelfs stammen, die naast elkander wonen, heb-

ben toch hun eigen ornament bewaard. Daarom is het ook niet te verwonderen, dat juist in onzen tijd van jong-opleven-den kunst, die in veel dingen dieper dan vroeger zoekt door te dringen, die ook het ornament als uiting van kunstzin is gaan beschouwen, dit Indische volksornament uit de vroegere vergetelheid gerukt is geworden! En het is dat volkomen waard! Is het mogelijk op ons Europeesch kunstgebied een dergelijk doorgevoerd vlakornament te vinden, dat dit Dajak'sche werk aan sierlijkheid en karakter evenaart?

Het is trouw en eerlijk, schoon door eenvoud, het herinnert aan de mooie, oude liedjes, ook uit het volk voortgekomen, vrij van oppervlakkige opgesmuktheid. En het is tevens een stuk historie, het eenige, waarin bij deze natuurvolken den geestesarbeid van vroegere geslachten bewaard en behouden is gebleven. Meer nog is daarin te vinden! Men zie bijv. de fig. 20 en 21, die voor kenners van oud-Hindoe-ornament geen raadsels zijn. De overheersching der Hindoe's op Borneo, hoewel sinds eeuwen verdwenen, heeft op enkele patronen den duidelijk waarneembaren stempel gedrukt. Naast de echt-Dajaksche ornamentiek zijn deze sporen van vreemden invloed trouw bewaard gebleven en ook dit toont nu weer aan, hoe roekeloos gehandeld is met dit volksornament over het hoofd te zien.

Want juist, doordat het een traditie-ornament is, voor heel wat jongeren vreemd, bestaat het gevaar, dat door Europeeschen invloed, die reeds zooveel vernietigd heeft, ook dit zal verminken tot onherkenbaarheids toe!

Even goed als de taal en volksgebruiken moet dit volkswerk bewaard en vastgelegd worden, zoo mogelijk bestudeerd en met leedwezen moet geconstateerd worden, dat door de weinige belangstelling, die in Indische kringen voor Hollandschen arbeid leeft, op dit gebied in de laatste jaren een stilstand gekomen is. Immers, wat we in onze musea bezitten, is slechts een klein deel van den rijkdom, die ginds te vinden is en zonder veel hulp en medewerking moet die rijkdom een onontgonnen gebied blijven. Alleen met behulp van meer ontwikkelden in Indië zou daaraan te denken zijn en deze hebben tot nog toe vrijwel gezwegen.

Elberfeld, Juli 1906. J. A. Loebèr Jr.



De illustraties in dit artikel zijn gereproduceerd naar oorspronkelijke teekeningen van den schrijver. De Red.



FIG. 1.
ZOMERHUISJE TE NOORDWIJK AAN ZEE.

TOELICHTING BIJ DE PLATEN

De vorige maal hebben wij bij de behandeling van de villa op het Museumterrein te Amsterdam, het benedengedeelte van het trappenhuis in reproductie gegeven; thans willen wij de behandeling van het interieur van deze villa voortzetten, door in de platen LVII en LVIII het trappenhuis van af de beide verdiepingen gezien, af te beelden. Voor de kleuren, waarin dit trappenhuis geschilderd is, verwijzen wij naar het bijschrift in de vorige aflevering. Plaat LIX breekt even uit tusschen de serie interieurs. Dit aardig genomen gevel-détail geeft een kijkje door den ingang van het hek op de hoofdentrée. De voet en de afdekking van de gemetselde peilers, waartusschen het ijzeren hek draait, zijn van Muselkalksteen; de hooge stoep is uit Beijersch graniet opgesteld, terwijl de portiekomlijsting uit Medarder zandsteen opgetrokken is. Het metselwerk van den



PLAAT LVII. TRAPPENHUIS
VILLA MUSEUMTERREIN, AMSTERDAM.



FIG. 2.
ZOMERHUISJE
NOORDWIJK
AAN ZEE.

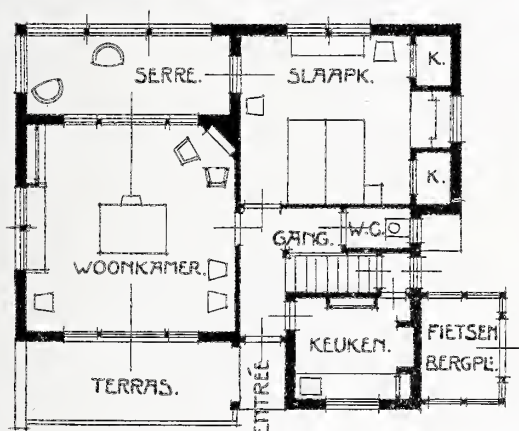
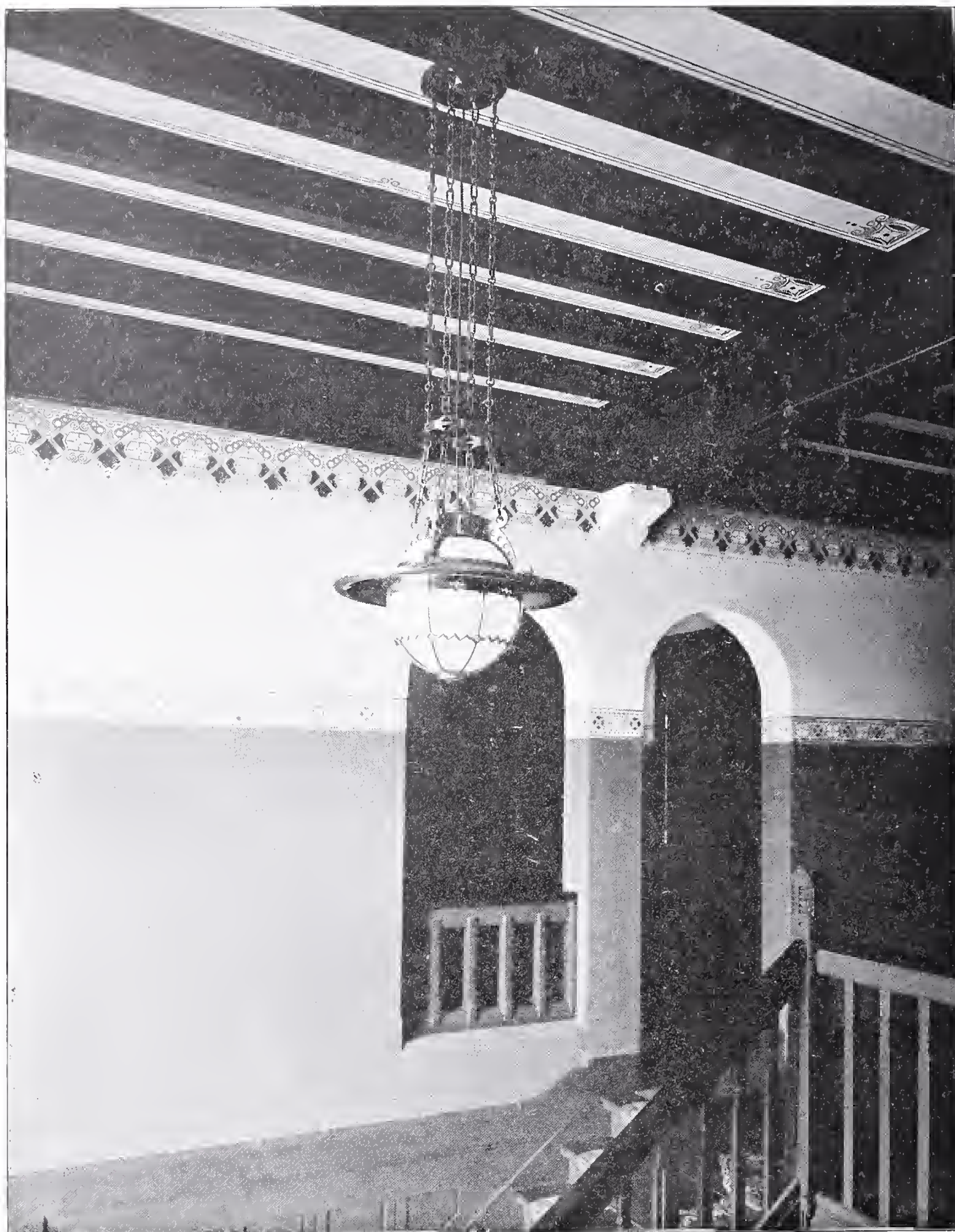


FIG. 3.
ATTEGROND.
N FIG. 1 EN 2.

gevel in kleurige klinkers uitgevoerd. In plaat LX is de ruime keuken afgebeeld. Hoewel het doeltreffend is voor huishoudelijke werkzaamheden, dat de keuken een flink oppervlak beslaat, verhoogt dit echter niet de gezelligheid als huisvertrek voor de dienstboden, daar deze werkkamer toch niet meer aangekleed kan worden, dan door het keukengerei en verder huisraad. Daarom is hier een eenigszins afgescheiden zitje gemaakt dat den dienstboden na afloop van



PLAAT LVIII. TRAPPENHUIS
VILLA MUSEUMTERREIN, AMSTERDAM.



FIG. 4.
ZOMERHUISJE
NOORDWIJK
AAN ZEE.

hun dagelijksch werk een gezellig hoekje aanbiedt. De gele tegelvloer met zwarten rand sluit aan bij de wanden, waartegen eene lambriseering van witte tegels is aangebracht. Boven deze borstwering van tegels, zijn de muren in de specie geschuurd en in witten toon gefrescoliet. Het timmerwerk van zolderingbalken, glazenkast enz. is geel geschilderd.

Drie foto's van de Heerenkamer (de platen LXI en LXII en figuur 7) sluiten deze aflevering. De betimmering van dit vertrek, dat op de belétage gelegen is (op de plattegronden afl. 5, pag. 160 aangegeven als Rookkamer), is in blank eikenhout uitgevoerd en bestaat in eene hooge lambriseering, tot ongeveer de deurhoogte. In deze lambriseeringbetimmering zijn twee boekenkasten en een rustbank met bovenkastjes aangebracht. De rustbank is met grijs varkensleder en de crapeaux zijn met groen gestreept trijp bekleed. Het geschuurde gedeelte der wanden boven de lambriseering is licht groen geschilderd. Op de vloer ligt een groen kleed met losse Persische tapijtjes.



PLAAT LIX. HOOFDINGANG
VILLA MUSEUMTERREIN, AMSTERDAM.



FIG. 5.
ZOMERHUISJE
NOORDWIJK
AAN ZEE.

Voor de ramen, waarvan de bovenlichten met eenvoudig geornamenteerd glas in lood gedicht zijn, hangen gele schuifgordijnen met grijskleurige applicatie en galons. In den hoek, tusschen de beide ramen is de schouw geplaatst van groen marmer met geel koperen rookkap. Boven dezen schouw zijn tegen de lambriseering, electrische wandlampjes aangebracht. Voor den schoorsteenmantel ligt een roode tegelplaat in geel koperen rand gevat.

* * *

In aflevering 7 van den vorigen jaargang komt in een artikel „*Het moderne Landhuis*" onder meer schetsen van landhuizen een teekening voor van het zomerhuisje te Noordwijk a/Zee, waarvan wij nu de fotografische afbeelding geven in de figuren 1 en 2 gelijk met de figuren 4, 5 en 6, die een soortgelijk buitenverblijfje in de zelfde badplaats gelegen, in beeld geven. Wij laten hier even volgen, wat wij in het vernoemde artikel naar aanleiding van het eerste zomerhuisje aanmerkten:

„Bij het optrekje te Noordwijk aan Zee is er in het bijzonder naar gestreefd om met



PLAAT LX. KEUKEN
VILLA MUSEUMTERREIN, AMSTERDAM.



FIG. 6.
ZOMERHUISJE
NOORDWIJK
AAN ZEE.

zeer bescheiden middelen, een geheel te bereiken, dat aan betere eischen kan beantwoorden, dan de zomerhuisjes, waarmede de speculatiebouwers de gezochte schoone streken van ons land zoo onmeedogenloos ontsieren.

De bouwkosten van dit optrekje bedragen nog geen *f* 4000.

Hoewel de kosten van een gebouw en van elk ander werk volstrekt geen maatstaf vormen voor de kunstwaarde, geeft toch een ruime bouwsom eene grootere vrijheid in het gebruik en de bewerking van materialen en verder in het geheele ontwerp. Wanneer dus een bescheiden som beschikbaar is, moet niet getracht worden in het aspect van het huis eenen schijn te leggen van eene bewerking uit kostbaarder materialen, dan de middelen toelaten.

Dit is een euvel, waaraan het meerendeel der huizen, die door eigenbouwers gezet worden, mank gaan. Natuursteen (dikwijls nog imitatie) wordt met dunne platen aangebracht en karakterlooze bouwkunstige versieringsmotieven worden pasklaar uit verschillende fabrieken besteld en zonder redelijken samenhang



PLAAT LXI. HEERENKAMER
VILLA MUSEUMTERREIN, AMSTERDAM.



FIG. 7.
HEERENKAMER
VILLA MUSEUM-
TERREIN,
AMSTERDAM.

opgestapeld; zinlooze torentjes ontbreken daarbij zelden. Hoe luchtig en figuratief dit alles ook zijn moge, de kosten hiervan zouden de begrooting nog te zeer verzwaren, zoo hierin niet te gemoet werd gekomen door eene slechte, goedkoope constructie. Alleen dan kan, ondanks een matige prijs, een ernstig en verzorgd werk samengesteld worden, wanneer alleen die materialen en bewerkingen vermeden worden, welke te kostbaar, maar niet onontbeerlijk voor een deugdelijke constructie zijn. Bij het zomerhuisje van figuur 5 (hier figuur 1 en 2) is dit op de volgende wijze betracht. Het geheele gebouwtje is onder één groot dak gebracht, hetgeen belangrijk minder bewerkelijk is, dan een gecompliceerde kap, terwijl juist deze groote dakvlakken, door de eenvoud van lijn, aan dit kleine huisje een eigenaardig karakter geven. De gevels zijn geheel uit baksteen opgetrokken. Ter hoogte van de raamdorpels begint het pleisterwerk. Op deze wijze



PLAAT LXII. SCHOUW HEERENHUIS
VILLA MUSEUMTERREIN, AMSTERDAM.

is langs zuiver constructieven weg, aan de helder witte gevels een, door den gevoegden steen, tintelend rood basement gegeven. Het in levendige kleuren geschilderde houtwerk van ramen en deuren en de diagonaalsgewijze indeeling der blinden, maken de verdere versiering uit."

Wij willen hieraan niets meer toevoegen, daar de photographiën verder voldoende voor zich zelve spreken en de bijgevoegde plattegrond de indeeling en ligging aantoont van het bescheiden aantal vertrekken. Daar dit buitenhuisje uitsluitend bestemd is als optrekje voor de zomermaanden is er slechts alleen gezorgd voor de hoog noodige vertrekken.

Het zomerhuisje in de figuren 4, 5 en 6 afgebeeld is in denzelfden trant en uit dezelfde materialen opgetrokken als het eerste.



ALTMANN, WALT.: Die italischen Rundbauten. Eine archäologische Studie. Berlin. M. 3.—.

ASHBEE, C. R.: Book of cottages and little houses. For landlords, architects, builders and others. With suggestions as to cost. London. 12 s. 6 d. net.

BAUTISCHLERWERK, DAS: Entwürfe für alle beim inneren und äussern Ausbau moderner Wohn- u. Geschäfthäuser vorkommenden Bautischer arbeiten, dargestellt in Perspektive, Aufriss, Grundris und Schnitt, nebst Details in vergrösserten Masstabe. 1e Serie. Düsseldorf. M. 10.—.

BIBERFELD, ARTHUR: Adolph von Menzel Architekturen. Berlin. M. 20.—.

BOLESLAS-BIEGAS: Sculpteur et Peintre. Paris. Frs. 5.—.

BOSSARD, P.: L'art décoratif et architectural dans les pays de race celtique. Vannes.

BUMPUS, T. FRANCIS: The cathedrals and churches of the Rhine and North Germany. London. 6 s. net.

CASTLE, R. LEWIS: The book of market gardening. London. 2 s. 6 d. net.

DERNJAC, J.: Die wiener Kirchen des XVII und XVIII Jahrhunderts. Wien. K. 5.—.

DROBNY, FRZ.: Vom Wesen und von der Bedingtheit der Kunst. Betrachtungen u. Gedanken. Salzburg. M. 1.20.

FORRER, Dr. R.: Von alter und ältester

Bauernkunst. Esslingen a/N. M. 1.—.

Fosse, Jean Charles de la: IIIe Partie de l'oeuvre relative à l'ameublement. Paris.

Gassiés, M.: Une villa romaine à Penchard (Seine et Marne). Paris. (Extrait du Bulletin archéologique 1905).

Hartley, C. Gasquoine: Moorish cities in Spain. London. 1 s. 6 d. net.

Holme, Ch.: Art revival in Austria. Studio special number.

Hunziker, Dr. J.: La maison suisse après ses formes rustiques et son développement historique. Aarau. M. 14.—.

Koch-Grünberg, Dr. Th.: Anfänge der Kunst in Urwald. Indianer-Handzeichnungen auf seinen Reisen in Brasilien gesammelt. Berlin. M. 15.—.

Körtling, Geo: Ratgeber fur ländliche Bauweise. 10 Gehöftsentwürfe m. Text und Tabellen. Cassel. M. 3.—.

Kunsthandwerk, Das alte: Verzeichnis von den ausgestellten Gegenstanden auf den 3 deutschen Kunstgewerbe-Ausstellung Dresden 1906. Dresden. M. 1.—.

Leonhardt, Rich.: Dekorative farbige Ornamente, Entwürfe wirkungsvoller, m. Schablonen ausfuhrbaren moderner Dekorationsmalereien für Wohn-, Geschäfts- u. Geselligkeitsräume. Düsseldorf. M. 12.50.

Lippman, Fr.: Engraving and etching handbook of royal museums. Berlin. For use of students and print collectors. 3rd edition. Rev. by Max Lehrs and Elfried Bock, transl. by Martin Hardie. London. 10 s. 6 d. net.

Lutz, Jules: Les verrières de l'ancienne église Saint-Etienne à Mulhouse. Supplement au Bulletin du musée historique de Mulhouse. Tome XXIX. Leipzig. M. 3.—.

Martin, Arthur: The small house, its architecture and surroundings. London. 2 s. net.

Meuble, Le, à l'Epoque Louis XVI. Paris. Frs. 180.—

Michel, Emile: Rembrandt. Memorial of his tercentenary. With 70 plates. London. 30 s. net.

Recke, E.: Die modernen Wohngelegenheiten für alleinstehende Personen der Arbeiter-Bevölkerung. (Herausgeg. v. d. Gesellsch. für Wohlfahrtseinr.). Frankfurt a/M. M. 1.50.

Romeiser, Wilh.: Wagenbautechnik im Automobilbau. Leipzig. M. 2.80.

Sharp, William: Progress of art in the century. London. 5 s. net.

Siebert, Margarete: Die Madonnendarstellung in der altniederländischen Kunst von Jan van Eyck bis zu den Manieristen. Strassburg. M. 2.50.

Schmerber, Dr. Hugo: Betrachtungen über die Italienische Malerei im 17. Jahrhundert. Strassburg. M 20.—.

Schmohl, Paul: Schlafzimmer Möbel. Einfache bürgerliche Einrichtungen in moderner Stilart. Ravensburg. M. 21.—.

Schuberth, H.: Hand- u. Hilfsbuch für den praktischen Metallarbeiter. Lehrbuch zum Selbstunterricht in der Gesammten Metallverarbeitung f. den Praktiker, nebst zugehörenden Hilfswissenschaften. Wien. M. 0.50.

POSTEN, BALUSTERS EN KOLONNETTEN.

De baluster, de versierde en gelede stut is een echt renaissance-probleem voor het Noorden geweest. Wel hebben ook de gothische kunstenaars de kleinere dragende deelen der architectuur vaak rijk bewerkt en er soms de meest ingewikkelde decoratieve oplossingen voor gezocht, maar hun vormen zijn ten slotte toch zoo eng met het geheele hechte systeem der Gothiek verknocht, staan zoo zeer op den zelfden stereometrisch - constructieven grondslag, dat ze zich nauwelijks als iets afzonderlijks voordoen. Immers daar zijn het wat kleinere, wat slanker pijlers, wat rijker ingedeeld en geleed, maar toch rustend op dezelfde basis, omringd door dezelfde kapellen en schalken, bekroond met dezelfde kapiteelen die we uit de groote architectuur reeds kennen en er naast en er omheen in andere afmetingen ook weer herhaald zien.

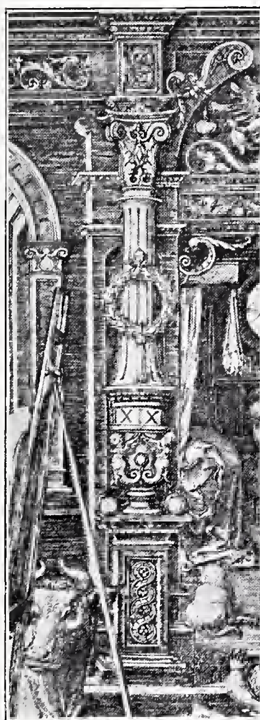


FIG. 1. [F]RAGMENT UIT [E]EN PRENT VAN DIRCK VEL[L]ERT. VAN 1526.

Maar de vrije Renaissance stuurt in dit opzicht een anderen koers uit. De balusters, de miniatuurzuiltjes behoefden niet als strenge statische deelen behandeld worden, welnu, hier vinden de ontwerp- en ornamentteekenaar, het ras dat de gothische architect minder kende, een prachtige gelegenheid hunner losbandig geworden fantasiën den teugel te vieren en het is geen wonder dat, — om zoo te zeggen — „langs den baluster" de Renaissance het Noorden binnendringt en verwint.

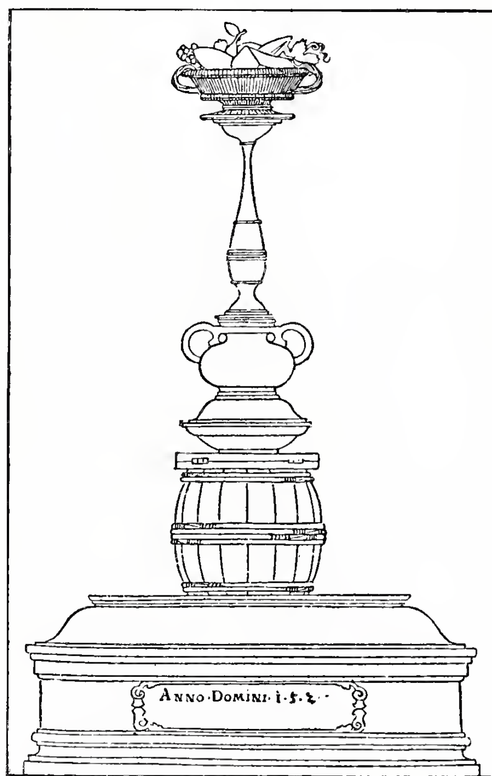


FIG. 2. MONUMENT VOOR EEN DRINKER NAAR EEN ONTWERP VAN A. DÜRER.





PLAAT LXIII. A. TWEE BEDDESTIJLEN VAN OMSTREEKS 1535—40. EIKENHOUT. NEDERL. MUSEUM.
B. DÉTAILS VAN DE BEIDE BEDSTIJLEN IN EIKENHOUT.

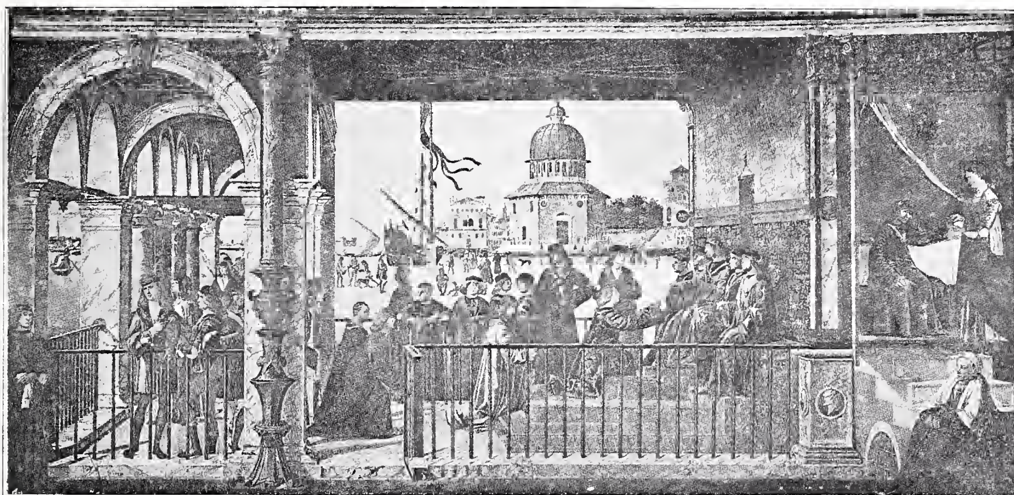


FIG. 3. VITTORE CARPACIO. DE AANKOMST DER GEZANTEN. ACADEMIE IN VENETIË.

Memling en Gherard David reeds, hoe zeer ook nog Gothieken in hun geheelen aanleg ruimen toch in de buurt van hun sierzuilen het eerst de plaats aan nieuwe elementen. Boven op de flankeerende kolommen, die eenmaal enkel de serieuse bestemming hadden, het gewelf van een gemetselden baldakijn te dragen, staan naakte engeltjes en houden thans slechts den decoratieven last van guirlandes en festoenen. — We schrijven 1490. En dat die engeltjes, waarin we den renaissance-putto herkennen, juist op decoratieve zuilen staan, kan niemand verbazen die zich rekenschap vraagt over de geschiedenis der zuil in de kunst. Hij toch zal tot de beslissing moeten komen, dat de zuil, die in de gothiek door muur en steunbeer verslonden, slechts als dragende schalk aan den zwaren pijler in rudiment aanwezig was, ja die tot consoledrager was saamgeschrompeld en gehalveerd, door de Renaissance op nieuw geheel bevrijd is. Zelfs de klassieke oudheid heeft der zuil niet zulk een aparte decoratieve beteekenis toegestaan als de Renaissance. Ook bij Grieken en Romeinen was ze voor alles dragend deel. In lateren tijd slechts een enkele maal als triumfzuil alleen staande en dan juist door dat isolement opmerkelijk. De Renaissance meesters, minder principieel voorzeker en werkend met overgeleverde elementen, hebben de zuil meer als abstractum leeren vieren, zoo vér ging hun bewondering voor dat gewichtigste, meest verzorgde deel van de bouwkunst der ouden, dat ze zwelgden in het vroeger zeldzame idee van een enkele vrijstaande zuil als monument. *Een zuil met kop en voet.* Voor 't overige hebben zij waar het hun mogelijk was getracht de zuil rein decoratief te gebruiken: Kroonlijsten worden verkropt om zuilen te kunnen plaatsen. Van Donatello af, over Ver-



PLAAT LXIV. KANDELABER VAN BRONS DOOR ANDREA BRIOSCO GENAAMD RICCIO (1470-1532) SANTO TE PADUA.

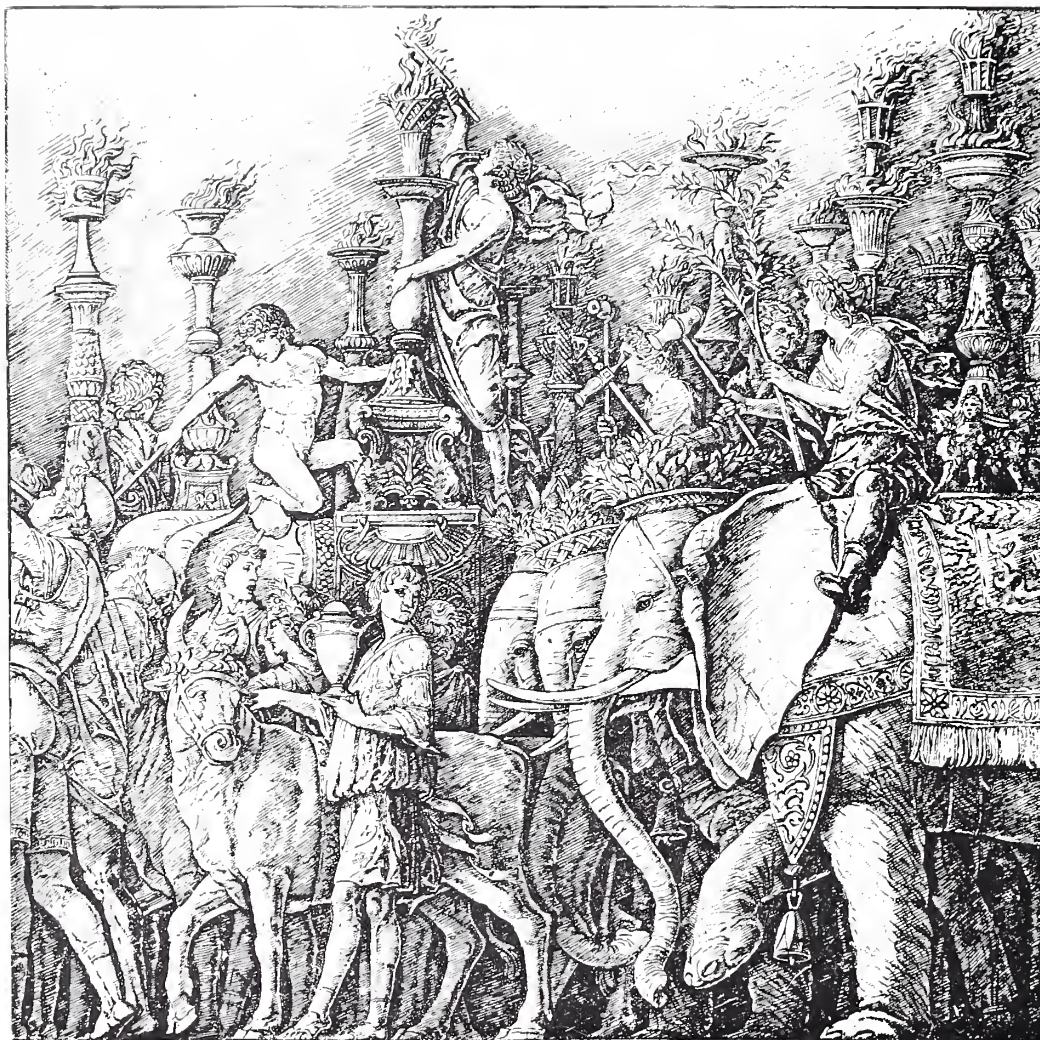
rocchio tot Sansovino en Palladio toe, ontworstelt (Sit venia verbo) geslacht op geslacht de zuil aan den muur; en de stelling is wellicht met eenige klem te verdedigen, dat de colonades van Bernini, die profusie van zuilen, als een onwillekeurige charge op het eenmaal bereikte ideaal zijn aan te zien.

Maar tot zooverre is er toch nog altijd sprake van zuilen die iets dragen, al moge het ook een te lichte last zijn, zult ge tegenwerpen. Zeker; de Italianen zijn van huis fijne architecten en hun decoratie blijft versiering en accentueering van constructie; feitelijke en optische statica. Niet deze werkelijke zuil is het dan ook die de architecten van 't Noorden, de schilders en teekenaars, van hun strooptochten door 't beloofde land meebrachten. Tot zulk een waardeering toch behoorde heel wat positieve kennis, toen nog niet door Pieter Coecks Serlio-Vitruvius in vertaling toegankelijk gemaakt. Als naïeve kinderen zien zij in 't eerst niet de deur, maar de versierde klink, niet het huis maar het blinkend naambordje, niet de taart maar de snippers en suikerarabesken. Wat één Dürer, Flötner Mabuse, een Orley en anderen uit Italië meebrachten was niet in de eerste plaats de architectonische zuil, maar de in 't oogloopende versiering van den vlakken pilaster. Die renaissance vulling bij uitnemendheid; speelsch en vrij, fantastisch en rijk, variabel in 't eindelooze. En die pilastervulling, die door de Italianen zelf naar de eenige tastbare realiseering van dit samengesteld bouwdétail „a candeliere", kandelaber-



FIG. 4. BRONZEN KANDELABER MET INSCRIPTIE: MAGGIO E GIUGNO MCCCCLXVIII KUNSTGEW. MUS. TE BERLIJN.

FIG. 4a.
FRAGMENT UIT
EEN GRAVURE
VAN ANDREA
MANTÈGNA.



vulling, gedoopt is, dit eigenste eigendom der Italiaansche Renaissance, wordt in 't Noorden *plastisch* uitgewerkt. Niet als in Italiaansche kandelabers (Fig. 4, 4a en 5) in gematigden vorm, maar met inbegrip der allerheterogeenste elementen, zooals alleen een ideaal-gedachte als zwevende vlakvulling die feitelijk veroorlooft. Men zie die stijltjes en zuilen die onze meest vruchtbare Antwerpsche ornemanist

Dirck Vellaert [1]) reeds in 1526 teekende, (Fig. 1) men denke zich die zelfde zonderlinge architectuur, bestaande uit op elkaar geschikte vazen, bekers, doozen en ballen, behangen met kartellen, als 't oude Romeinsche altaar bezet met ramskoppen die festoenen dragen etc., eens in een of andere stof uitgevoerd, in steen of hout! Het is nauwelijks denkbaar. En toch dacht men wel degelijk aan zulke omzetting en kwam het enkel op de fijnheid van smaak van den constructeur aan of een dergelijk ontwerp dan nog een resultaat leverde dat al of niet om aan te zien was. Hierbij doet zich nu het opmerkelijke, maar in de kunstgeschiedenis aldoor zich herhalend geval voor, dat de uit den aard nuchterder Nederlanders, en de Noord-Nederlanders zeker later in 't bizonder, zich van al te grillige conglomeraten wijselijk weten te onthouden, terwijl de Duitschers in hun nooit overwonnen fout vervallen de barokste producten der verbeelding, die de luchtige pen, of de graveerstift op papier of plaat toovert, ook in materie te willen omzetten.

Immers Albrecht Dürer meende het ernstig met den beeldhouwer-architect toen hij in zijn curieuse ontwerpen voor Monument-zuilen [2]), naar Duitschen aard den inhoud boven den vorm verheffend tot

[1]) Dirck van de Star, door G. Glück met Vellaert geïdentifieerd, sedert is zijn oeuvre door onderzoekingen van Mr. N. Beets, die zoo vriendelijk was ons inzage van zijn interessant materiaal te gunnen, aangevuld en tot groote importantie voor onzen Nederlandschen ornamentschat gebracht.

[2]) Zie Dürers nagelaten schrifturen met bijbehoorende teekeningen, uitg. Lange en Fuhse.



FIG. 5. HOUTEN KANDELABER UIT FLORENCE BEGIN 16E EEUW HOOGTE 1.67 M. KUNSTGEW. MUS. TE BERLIJN.

gedenkteeken voor een „drinker" — op zichzelf reeds alleen in de drink-krachtige 16e eeuw en in Duitschland mogelijk — ton, bordspel kan en pot op elkaar zette en zoo een, zij 't dan ook op papier, altijd nog eenigszins presentabele kandelaberzuil bouwde. (Fig. 2). P. Flötner, Burgmayr en de Hopfers, dien niets te gewaagd was — immers ook zij ontwierpen slechts en bouwden niet zelf — hebben ons teekeningen en prenten nagelaten, die wat hun architectonische details betreft alle toegevendheid eischen. En toch orgels en koorstoelen te Augsburg, Bern en Basel zijn er om te bewijzen, dat er steeds liefhebbers, meubelmakers en architecten waren die ook hun ideeën zelfs voor realiseering vatbaar hielden. [1])

De Italianen zelf die hen den eersten aanstoot hadden gegeven, die in 't begin der 16e eeuw telkens nieuwe combinaties door hun eigen populariseerende ornamentgraveurs aan het gretig publiek leverden, hielden zich, als ik boven reeds zeide, binnen gepaste grenzen. Men studeere eens de, geschilderde kandelaberzuilen op de tusschen 1490-95 ontstane Ursula schilderijen van Carpaccio(Fig 3). Een volmaakt classieke schacht met corinthiseerend kapiteel, dan een vaasvormige geleding met de van ouds bekende ossenschedels en festoenen, een hooge uitgeholde met gekruisde schilden gedecoreerde sokkel die tot een breed tablet zich verwijdend door een bekervormig geribd onderdeel wordt opgenomen dat op zijn beurt, volkomen logisch, in een gesmeden of gegoten drievoet uitloopt. En dan moet nog altijd in aanmerking worden genomen, dat het materiaal waarin de Italianen zich dergelijke sierzuilen dachten, voornamelijk brons, er zich inderdaad

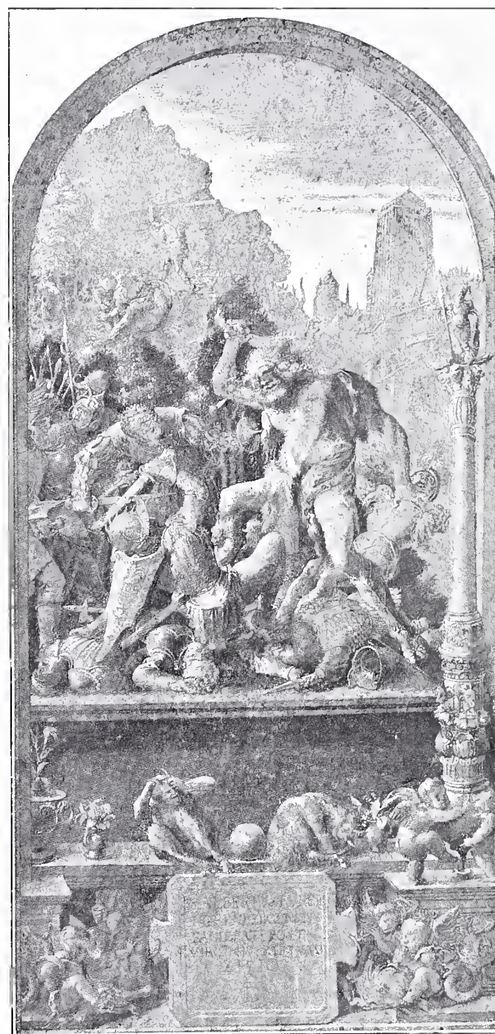


FIG. 6. PENTEEKENING OP GRIJS-GROEN GETINT PAPIER DOOR ALBRECHT DÜRER 1510. BERLIJN PRENTENKABINET.

[1]) Zie het artikel v. Haupt in het Jahrbuch der Königl. Preuss. Kunstsamml. XXVI.

buitengemeen toe leent een vorm met gewaagde plaatselijke versmallingen aan te nemen, zonder dat het, als hout, spoedig zijn draagkracht verliest. Maar in Italie *kende* men dan ook de zuil in haren eenvoud, wier grondkarakter toch nimmer geheel werd verloren. Zuil en kandelaber sluiten in Italie, bij grootere afmetingen, een waar huwelijk, zij gaan in elkaar over. Had men het driekantig of vierkantig onderstel [1]) reeds in 1486 bij een M. 1,66 hoogen kandelaber van brons aangewend (Fig. 4) aan een veel machtiger stuk dat gerust als zuilbasis kon gelden zien we het 1516 Andrea Briosco gebruiken (Plaat LXVI). *Kandelaberzuilen* en *zuil-kandelabers* zijn qualificaties die men daar gerust naar elkaar kan gebruiken.
Bovenal, dit wilde ik slechts in deze korte inleiding zeggen, bij de Italianen blijft het steeds „groote-menschen-werk", ernst, (Fig.5) terwijl Dürer op één teekening zijn eigen wonderlijke schepping schijnt te ridiculiseeren: Twee kleine engeltjes zijn daar bezig zulk een versierde kolom, waarvan de voet als een reusachtige drijftol gevormd is, tot grooten angst van een paar saters aan 't draaien te krijgen. (Fig. 6). Het onstoffelijke, bloot gedachte, is stof geworden en blijkt nu absurd. Overweegt bij den Italiaan in de vereeniging beider vormen, zoodra de afmetingen grooter worden, de reine zuilvorm, in 't Noorden geeft men overal den kandelaber de voorkeur en vormt dien niet naar zijn stoffelijk voorbeeld in Italie, maar

[1]) De oude altaar-vorm.



FIG. 7. VOET VAN 2 BEDSTIJLEN NED. MUSEUM.



PLAAT LXV. SCHILDERIJ VAN ALBERT VAN OUWATER, OPWEKKING VAN LAZARUS OMSTREEKS 1450 MUSEUM TE BERLIJN.



FIG. 8. TEEKENING VOOR EEN WANDTAPIJT (GOBELIN) UIT DE EERSTE HELFT DER 16E EEUW VLAAMSCH WERK. BATHSEBA AAN DE BRON. GEORGES DONALDSON LONDEN.

naar vlakvullingen, die uitteraard met de wetten der zwaartekracht mogen spotten. Waar komt nu, deze vraag rest ons nog, de Italiaansche pilaster-invulling „a candeliere" vandaan? Als we ze aan Milaneesche en Toskaansche bouwwerken vinden, is er geen sprake meer van een ontwikkeling, ze is geheel af. Zijn er dan geen voorbereidende vormen? Het is mogelijk dat een onderzoek der antieke bouwwerken, nader dan mij hiervoor thans mogelijk was, nog meer directe voorbeelden aan 't licht zou kunnen brengen, een algemeen bekend sierdeel der oudheid was deze vulling, meen ik, niet.[1]) Een meer direct voorbeeld heeft ze, naar 't schijnt, in de Oostersche hoogtevullingen (vgl. bv. de Syrische kolommen in het artikel Bloemen en Vazen. Vorige Jaargang aflevering 12, Fig. 8), waarmede de Italianen in den Christelijken tijd reeds vroeg bekend werden. Maar toch ook dit is niet meer dan een voorbeeld in 't algemeen, want hier blijft het essentieele element één enkele bloemvaas waaruit zich de gestyleerde ranken naar boven ontwikkelen. Nog zien we geen stapels van verscheiden dingen, evenmin het eigenaardige omkleeden en omhangen van een dunnen middelstok met allerlei sieraad. Dit laatste motief vinden we echter ergens

[1]) Daarmee is niet ontkend dat een analogie te vinden is aan een enkel Romeinsch altaar, o.a. afgebeeld bij Valton Monstres dans l'Art, en dat iets dergelijks in Pompeïaansche muurschilderingen valt aan te wijzen.



PLAAT LXVI. KUIP VAN DEN PREEKSTOEL UIT DE ST. PIETERSKERK TE LEIDEN. BEGIN DER 16E EEUW. EIKENHOUT. NAAR EEN GIPSAFGIETSEL GEPHOTOGRAFEERD.

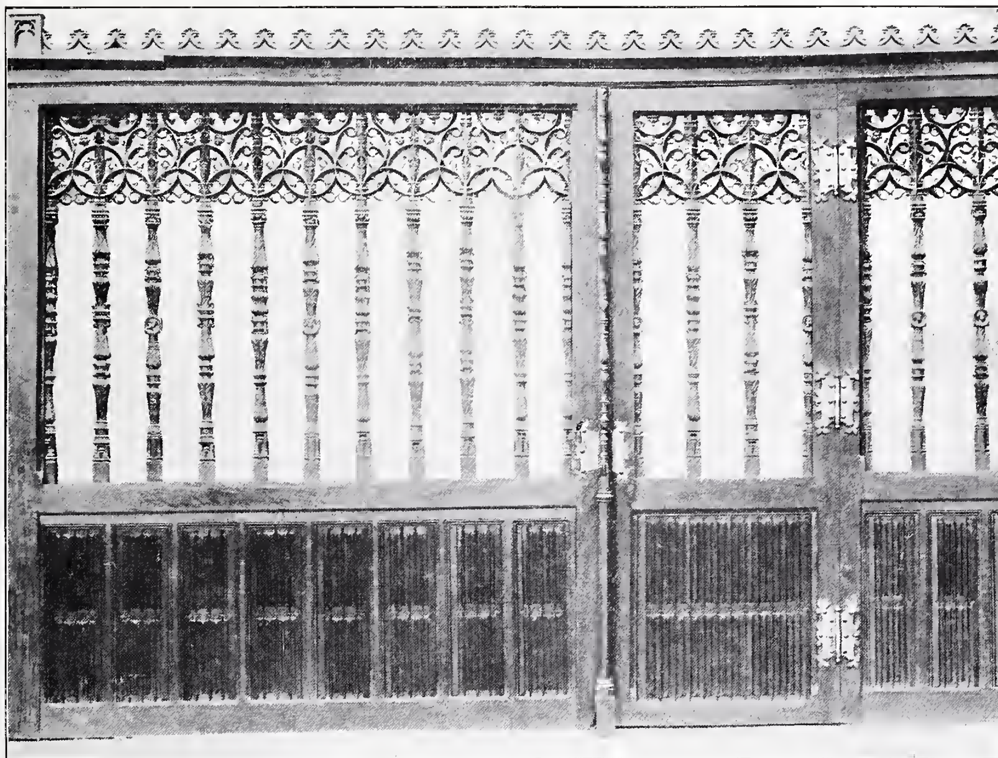


FIG. 9. KOORHEK UIT HAARLEM. AFSLUITINGEN VAN DEN KOOROMGANG. EIKENHOUT (STERK GERESTAUREERD).

anders, op een terrein waar de renaissancisten bewust aan 't zoeken waren, in een echt archeologisch détail, waar Mantegna ijverig gebruik van maakt: het oud-Romeinsch vexillum, het onderscheidingsteeken, het vaandel der legioenen. [1]) Dat veldteeken toch, eenvoudig aanvankelijk, bekroond met een enkel symbool, een everzwijn een krans, een arend, steeds voorzien van een kartel, waarop het nummer van den troep behoorde te staan, werd soms versierd met kleiner buitgemaakte stukken of zoo de buit te belangrijk en te omvangrijk was, dan werden er ook naar voorbeeld van 't Vexillum aparte tropheestangen gedragen, waar geheele borstharnassen, helmen, schilden en zwaarden sierlijk geschikt om bengelden. In dezen vorm leerden de Italianen, de tropheeën en veldteekens kennen van de oude triomf-reliefs. En nu vermengt zich zoo 't schijnt dit zakelijk archaeologisch détail

[1]) Ik kan niet nalaten op te merken, dat dit vreemde teeken nog steeds voortleeft in het eigenaardig instrument eeniger buitenlandsche militairmuziekkorpsen: de „Schellenbaum", waar het echter meer direct op Oostersche (Turksche) voorbeelden teruggaat, wat de nog steeds onafscheidelijke wassende manen en de paardestaarten bewijzen.



PLAAT LXVII. ZUIDELIJKE HELFT VAN HET KOORHEK DER ST. VITUSKERK TE NAARDEN 1531. (EIKENHOUT).



FIG. 10.
FRAGMENT VAN HET GESTOELTE UIT DE GROOTE KERK TE DORDRECHT.

reeds spoedig met elementen der overgeleverde oriëntaalsche hoogtevulling. De *vaas* wordt in dit verband gebruikt, haar bodem doorboord, de draagstok er door getrokken en als onderbreking een tweede vaas er omgekeerd boven op gezet, daarop wordt dan bv. nog eens een wijde coupe geplaatst, ranken strengelen zich symmetrisch om 't geheel, de kartellen ontbreken niet, enkele elementen uit den nieuwen motieven schat der Vaticaansche grotten (grotteschi, we weten het dus: direct classieke gegevens) sluipen er weldra onder. De ranken gaan over in fabelwezens en ontbloeien in acanthusbloesems en vruchten. De dragende middelstok verdwijnt ten slotte en die steeds verschillende maar toch ook steeds tot dezelfde orde behoorende dingen, zweven nu los boven elkaar soms slechts aanduidend verbonden door die prachtig wapperende lintdecors, waarmee de Renaissance zoo feëriek weet te spelen. De „*candelierevulling*" heeft haar volledige uitbeelding



PLAAT LXVIII. STIJLEN VAN VENSTERS, EIKENHOUT, V. 1537 AFKOMSTIG VAN EEN IN 1536 VOOR BURGEMEESTER VAN DER GRAEFF GEBOUWD HUIS AAN DE KOORNMARKT TE DELFT. THANS IN HET HUIS VAN LAMBERT VAN MEESTERS.

bereikt en we begrijpen, dat het een gevaarlijke proef is zulk een ornament over te nemen, zonder zich van de ontwikkeling rekenschap te kunnen geven. Een proef die de plunderaars uit 't Noorden nochtans dorsten te nemen.

Het is eindeloos dat hoofdstuk over kan-



FIG. 11. ᴙAGMENT VAN ΗET KOORHEK UIT ABCOUDE.

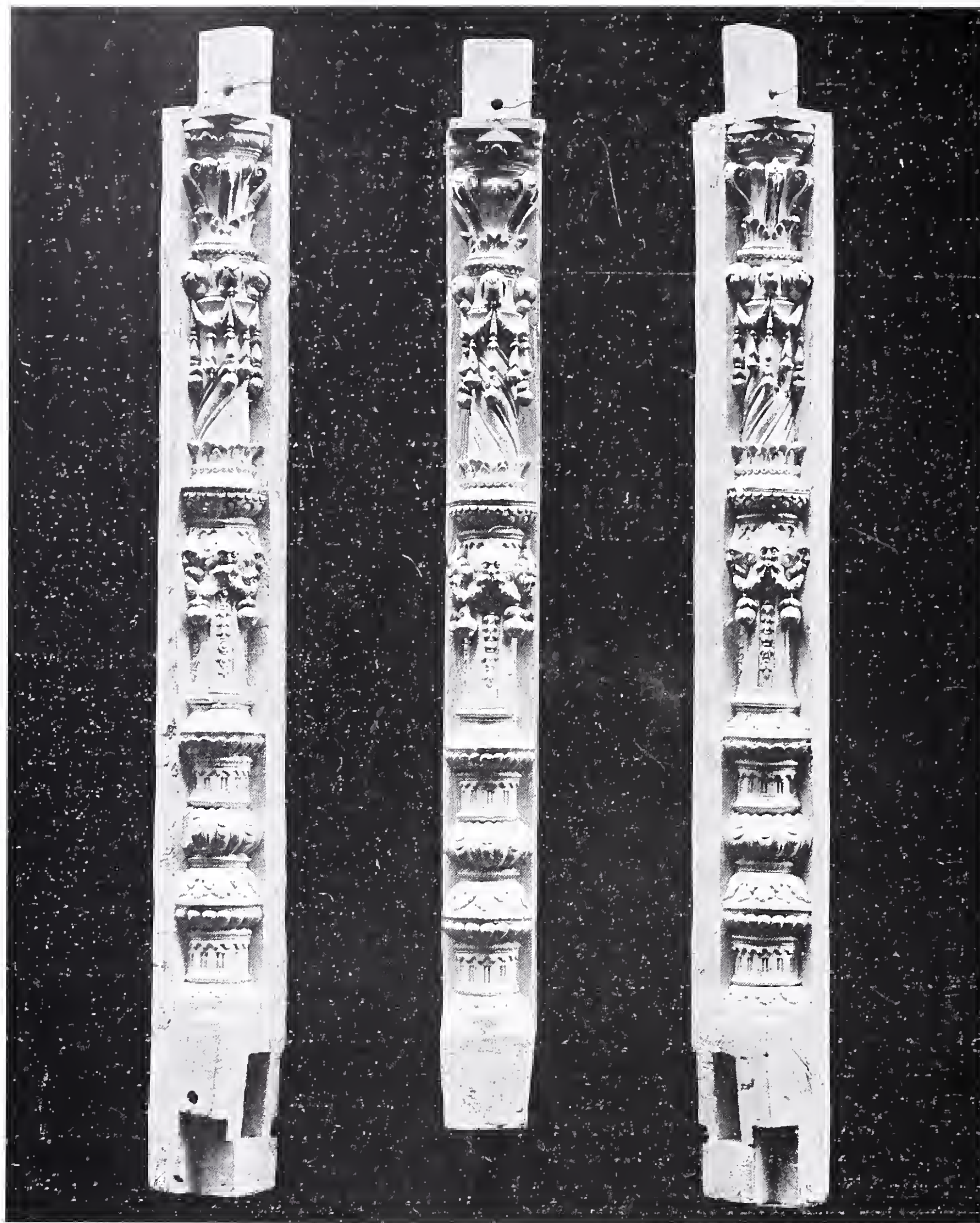


FIG. 12. HOUTEN OMLIJSTING VAN HET GULDEN-VLIESSCHILD V. PHILIPS DE GOEDE. ST. JACOBSKERK, 'S-HAGE.

delaber, zuil en pilaster, een der meest interessante en een der moeilijkste in het geheele boek der Renaissance. We mogen zelfs niet trachten hier ook maar eenigszins volledig te zijn en dat is ook inderdaad niet noodig nu we eenmaal de quintessens hebben aangeduid. De tegenstelling in opvatting van het ontvangend en het schenkend centrum.

Wat wij hier verder op 't oog hebben speelt op nauwer afgeperkt terrein.

Aanleiding tot 't geen we boven 't breede



PLAAT LXIX. STIJLEN VAN VENSTERS EIKENHOUT 1537 AFKOMSTIG UIT EEN HUIS TE DELFT.

hebben meenen te moeten schetsen, was een nieuwe aanwinst van het Ned. Mus. (Plaat LXIII en Fig. 7.) Een paar beddestijlen met een bijbehoorend fragment van een schot. Door de reproductie kunnen we den lezer de beschrijving besparen. In

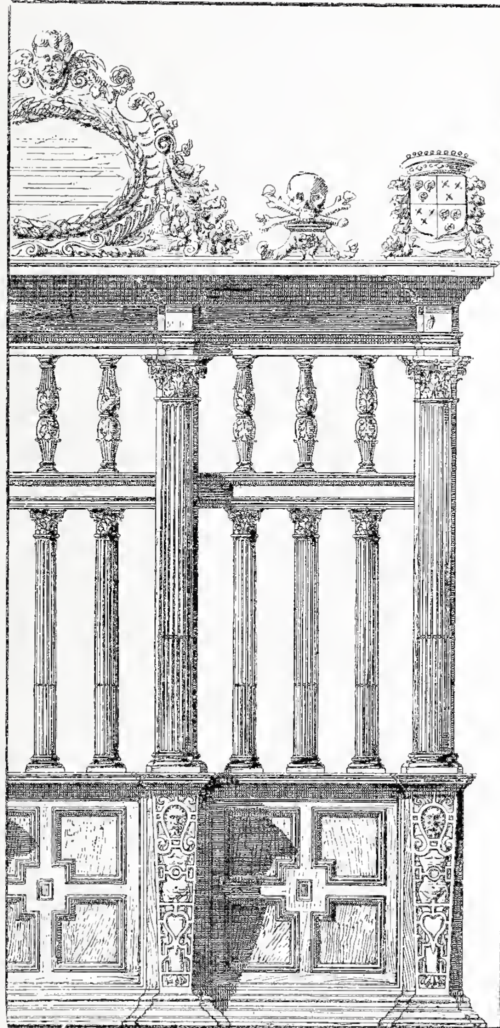


FIG. 13.
KOORHEK
TE GOUDA.

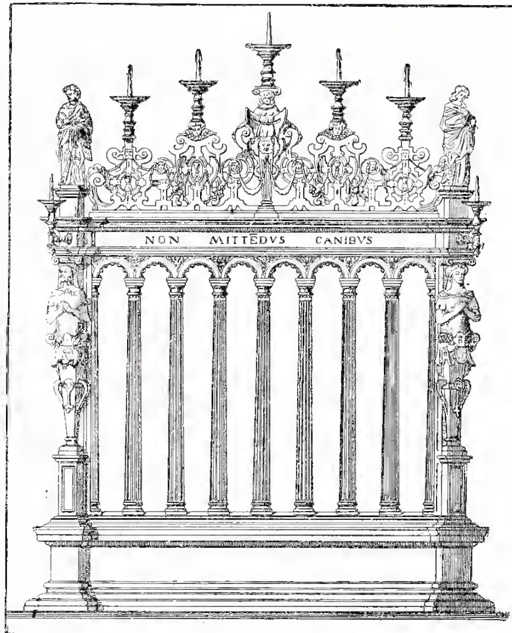


FIG. 14.
FRAGMENT VAN
EEN KOPEREN
HEKWERK. LEU-
VEN ST. JACOB.
1568.

hoofdzaak zijn het gecanneleerde spijltjes met korintisch kapiteel en versierden schachtvoet staande op hooge met pilastervullingen versierde piedestals, rechthoekig van doorsnede en onder den overgang naar den ovalen schachtvoet kunstig bestoken met ruggelings geleunde, hurkende saters.[1]) Boven, onder het kapiteel, dragen dikwangige cherub-kopjes festoenen die door lintjes met kwasten zijn opgebonden. En juist deze verschillende onderdeelen, de rijk gestoken profileering aan het overgangslid, de afgeronde schachtvoeten, de satyrfiguurtjes zijn het die ook zulk een stijl toch weer van een eigenlijke klassieke zuil onderscheiden, en

[1]) Vergelijk voor dit onderdeel ook de prototypen van zulk een versiering in Pl. LXIV.

haar de plaats wijzen, die wij haar daar straks hebben geprepareerd. Het zuilschachtje en het kapiteel zijn echter nagenoeg klassiek, als we tenminste niet op de ovale doorsnede letten. Vooral de overgangen geven een juist begrip van den edelen in zich gesloten bouw van dezen stut. De massieve, weinig uitgegronde voet, de geleidelijk versmallende en afrondende profileeing, de versteviging van het geheel door de dragende saters en dan het vrije stijgen van de slanke konische schacht, alles is zoo goed verantwoord, dat men onzen smaad op de renaissance kolonnet van 't Noorden haast voor onrechtvaardig zou houden. Maar dit feit vindt zijn bijzondere verklaring dunkt ons eenigszins anders. Ten éérste zijn ontwerper en uitvoerder (één persoon?) *hier* beide *meesters* geweest en is de manier van steken met eenvoudigen breeden en steeds gevoeligen beitelhak evenredig aan de teekening van 't geheel, maar ten tweede bestaat er ook een bepaalde ontwikkeling van de renaissance-kolonnet, van het verward primitieve tot op het dor klassieke toe en hebben we hier juist te doen met een voorbeeld voor den overgang tusschen beide uitersten. Daardoor zijn deze stukken ook met groote waarschijnlijkheid te dateeren: op 't einde der 30en of 't begin der 40en Jaren in de 16e eeuw. — Dit bevestigt reeds een oppervlakkige oriënteering over de monumenten.



FIG. 15. BED AANWEZIG OP 'T KASTEEL NEDERHEMERT BIJ HEUSDEN.

Waar vinden we het denkbeeld van de renaissance-kolonnet gerealiseerd? Vooral op twee plaatsen: aan het koorhek (hiertoe is later ook elke andere balustrade van galerij trap etc. te rekenen) en in de beddepost die immers een slanke houten kolom is.

Het laatst der 15e eeuw levert weinig op. De beroemde „koorpilaerkens" waar Ouwater de nieuwsgierige menigte doorheen laat kijken naar Lazarus' opwekking zijn nog niet anders dan tralies van een hekje in de deur van het schot dat het koor van den omgang scheidt (Pl. LXV) [1]). De vrije eindigingen van een balustrade die wellicht eens op 't Hof van Holland te Haarlem stond [2]) geven het laatste type, dat de

[1]) Omstreeks 1450.

[2]) Nederlandsch Museum Catal. No 7 de dieren afgebeeld vor. Jaarg. afl. 11, p 345. Te vergelijken met de kolonnetten op een hek voorkomend op een interessant tapijt (Fig. 8) en met de vermelding



FIG. 16. ZUIDNEDERL. ONBEKENDE MEESTER UIT 'T LAATST DER 16E EEUW. BERLIJN.

Gothiek nog zelf heeft gevormd: de getordeerde kolonnet, die in velerlei dessins afwisselend ook naast den renaissance baluster nog lang blijft bestaan (Pl. LXVI) en zich uitstekend tot een vermenging met

van een dergelijk(?) hek in den tuin van een Utrechtschen kannunnik. S. Muller. Schetsen uit de Middeneeuwen pag.

FIG. 17. DOOD VAN MARIA. MEESTER V. DEN DOOD DER HEIL. MAAGD. KEULEN MUSEUM.



streng gothische vormen leent. *1531* lezen we op een der balusters van het rijkgesneden koorhek in de St. Vituskerk te Naarden (Plaat LXVIII).[1]) Nog is de vierkante doorsnede der koorpilaerkens (Pl. LXV) niet te miskennen, de dunnere balusters zijn overkánt gesteld, de ronde met acanthusloof bedekte geledingen staan op gothiseerenden voet, de nieuwe vormen, schelpen, medaillons, ruitvormige schildjes, halvemanen, voluten, en C-krullen zijn met meer of minder geluk tegen den kern aangeplakt; de gestadige afwisseling is ook nog een gothische trek. In de zijdelingsche hekken in Haarlems St. Bavo. (±

[1]) van Arkel en Weisman Noord-Hollandsche Oudh., 4e st. pag. 16, geven hiervan een geheel onbetrouwbare en voor een deel gefantaseerde penteekening. Wèl belangrijk is, dat in het ornament van dit hek zoo zeer veel elementen worden aangetroffen die aan de prenten van Jacob Cornelisz. van Oostzaan herinneren. Hierop maakte mij de Heer N. Beets 't eerst attent.



FIG. 18.
DE DROOM DER
HEIL. URSULA
DOOR VITT.
CARPACCIO.

1535) vertoonen de balusters beneden nog gothische kapellen, maar stijgen verder in gerekt vaasvormige geledingen met spaarzame versiering van medaillons, ringen en acanthusloof omhoog. (Fig. 9). Het overkant-stellen komt niet meer voor. Maar dit zijn alles kerkelijke werken die uiteraard een eenigszins conservatief ka-

FIG. 19.
TEEKENING,
VAN DIRCK
VELLAERT.



rakter kunnen hebben. Welnu een reeks profane voorbeelden, gedateerd 1537, komt onze lijst verrijken. (Pl. LXIX en LXX). In deze Delftsche vensterstijltjes, driekwart kolonnetten, zegeviert het denkbeeld van de uit gestapelde onderdeelen bestaanden schacht. Nog herinnert een getordeerd stuk bovenaan wel eens aan oudere vormen, maar het typisch kapiteel met de als beugels omgekeerde vo-

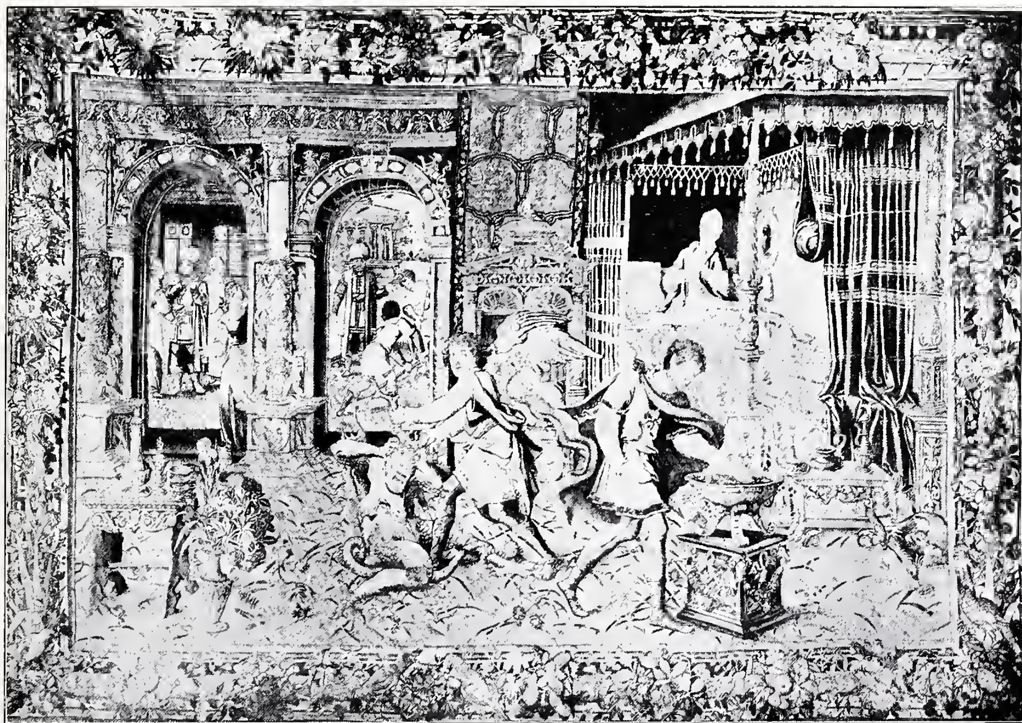
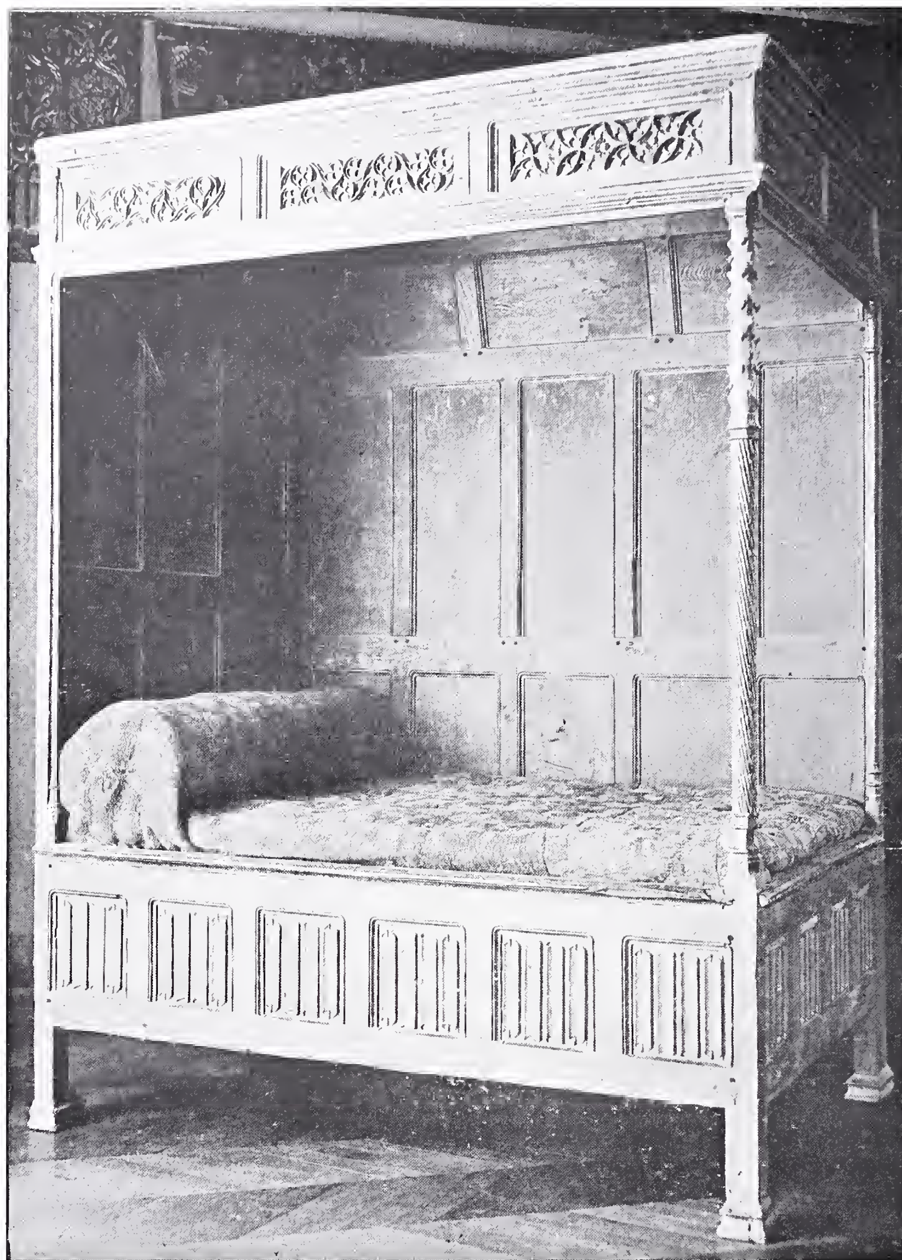


FIG 20. ZUIDNEDERL. WEEFSEL (GOBELIN) BEGIN XVIe EEUW. BEZIT VAN DE MARKIEZIN ARCONATI VISCONTI KASTEEL GAESBEEK.

luten, de cherub-koppen die paarlsnoeren dragen, de bladmaskers die verder beneden denzelfden dienst doen, voltooien hier toch het geheel tot een typisch renaissance monument. Rijk zonder twijfel, maar ook wild van contour en onorganisch van bouw, mooi gestoken, d.w.z. kloek, waar het hier toch een architectuurdeel geen meubel geldt, maar zonder fijn doordacht ontwerp, staat deze schepping bij onze beddestijlen ten achter. Eerst kort na dezen tijd ontwikkelde zich ook bij de ontwerpers spoedig het oordeel des onderscheids; de naïeviteit wijkt voor kennis en fijnen smaak. Bewonderenswaardig sober zijn de stijltjes van het vermaarde Dordrechtsche gestoelte, dat onder v. Terwens leiding tusschen 1539—1542 tot stand kwam. (Fig. 10). En moge van Terwen persoonlijk wellicht uit Frankrijk beïnvloed, bijzonder klassieke neigingen hebben gekoesterd, de wellicht 10 jaar latere balusters van het koorhek te Abcoude (Fig. 11) dat evenals de meeste dezer werken door buitengewoon sierlijke polychromeering vooral in goud en blauw werd opgeluisterd, spreekt van een zelfde loutering van smaak, terwijl de omstreeks 55 of nog vroeger gestoken omlijsting van het gulden vliesschild van Filips den



PLAAT LXX. FRANSCH BED MET BRIEFPANEEL 1E HELFT DER 16E EEUW. MUSÉS DES ARTS DÉCORATIFS

Goede in de St. Jacobskerk in den Haag (Fig. 13) reeds alle dwarsgeledingen aan de zuilschachten mist. Slechts de versierde voet en het vervormde kapiteel herinneren daar aan de afkomst. — Opnieuw zijn zuil en kandelaber streng gescheiden. In Gouda (Fig. 14) en Beverwijk, tegen 1600 aan, is de nieuwe „antycksche" mode geheel aan de orde. In Breda reeds iets vroeger, in 't mooie koperen hekwerk in de St. Jacobskerk te Leuven (Fig. 15) reeds 1568. En al hebben we nu geen gedateerde beddestijlen ter vergelijking kunnen vinden. Het onderzoek leert toch met zekerheid, dat we onze prachtige posten niet vér vóór en zeker nauwelijks na 40 kunnen dateeren. WILLEM VOGELSANG.

(Slot volgt.)





MODERNE WOHNRÄUME. Interieurs, Gruppen und Einzelmöbel aus der 1. Württembergischen Ausstellung f. Wohnungs-Ausstattungen in Stuttgart, herausgegeben von der Ausstellungs-Kommission. Verlag der „Südddeutschen Möbel- und Bauschreiner" Greiner & Pfeiffer, Stuttgart. Herausgeber Leonhard Heilborn.

DIE FRANZÖSISCHEN BILDHAUER UNSERER ZEIT von Léonce Bénédite. Verlag von Julius Hoffmann, Stuttgart.

FORM UND FARBE IM FLÄCHENSCHMUCK von Rud. Rochga & Paul Haustein. Verlag von Julius Hoffman, Stuttgart.

De bovenstaande werken werden ons ter beoordeeling toegezonden, doch door plaatsgebrek, zijn wij genoodzaakt, eene bespreking hierover uit te stellen tot de volgende aflevering. De REDACTIE.



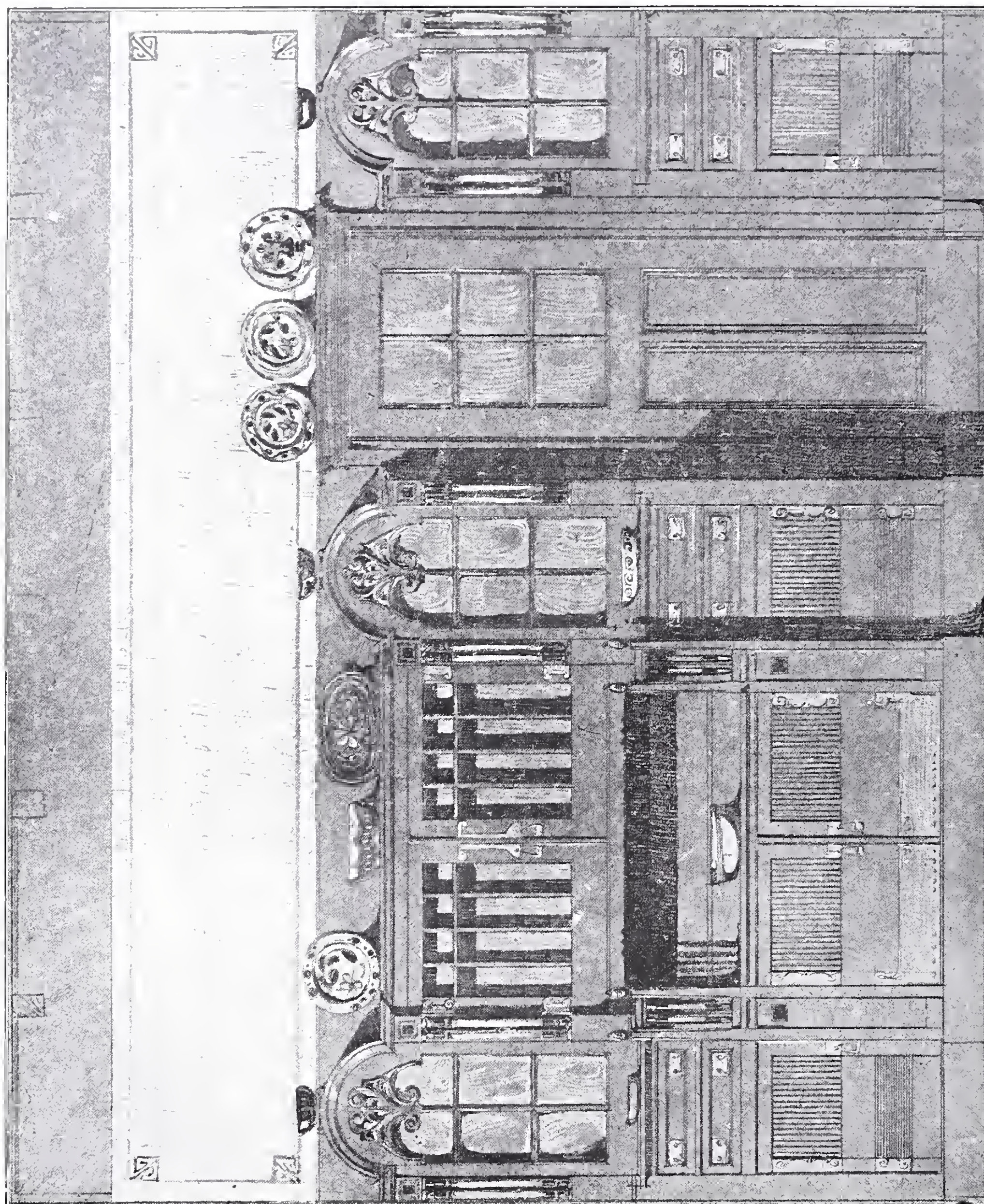
PLAAT LXXI. DAMESKAMER
VILLA MUSEUMTERREIN, AMSTERDAM.



FIG. 1. WOON-KAMER IN EEN VILLA TE NOORD-WIJK AAN ZEE.

TOELICHTING BIJ DE PLATEN

Nog ééne photographische afbeelding van de villa op het Museumterrein te Amsterdam is overgebleven, welke wij in plaat LXXI reproduceeren, als laatste proeve van de serie afbeeldingen naar deze woninginrichting. De betimmering en de meubelen van dit vertrek, dat als dameskamer is ingericht, zijn uitgevoerd in gepolitoerd grenenhout. De wanden zijn geel geschilderd, met een eenvoudig geornamenteerd fries langs het roomkleurige plafond. De bank, die met eene boekenkast omtimmerd is, is met grijs manchester bekleed. Met deze zelfde stof zijn de losse kussens overtrokken, die op de stoelzittingen liggen, welke evenals de ruggen, van riet gevlochten zijn. Als vloerbedekking is linoleum gebruikt, met eene groote vacht onder het kleine ronde tafeltje voor den rustbank en eene kleinere onder de damesschrijftafel



PLAAT LXXII. BUFFET-WAND IN EEN EETKAMER.

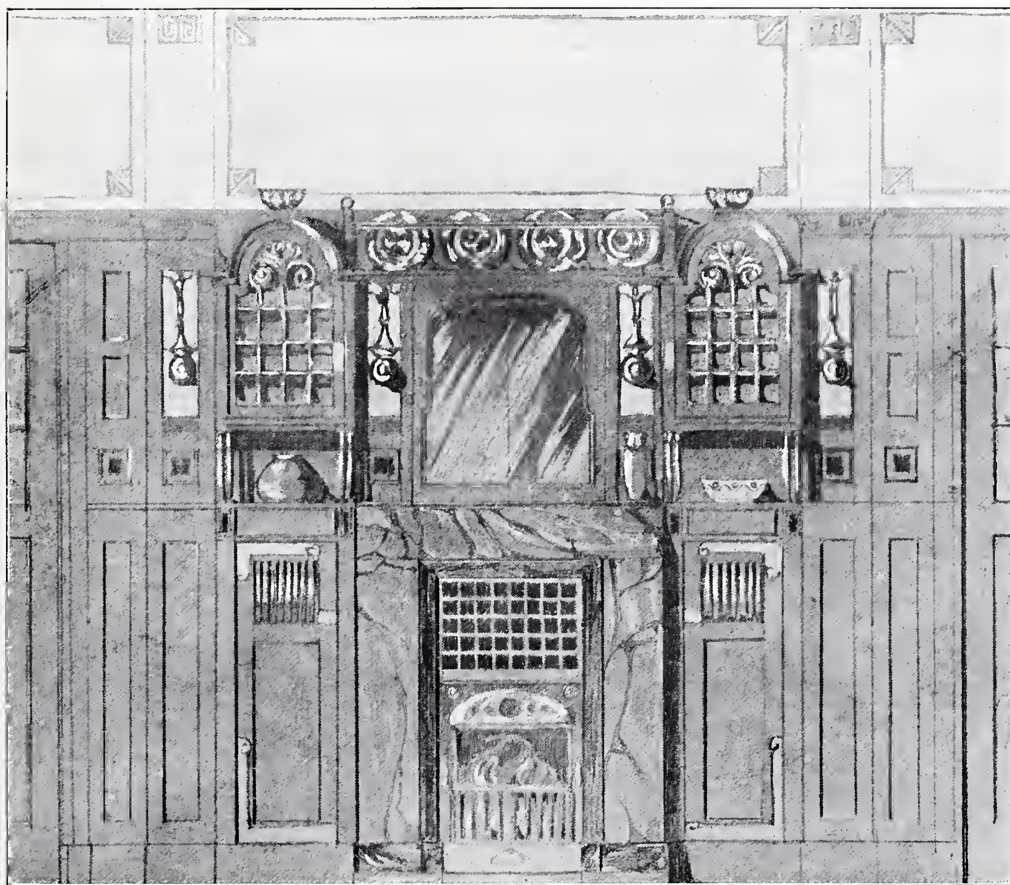


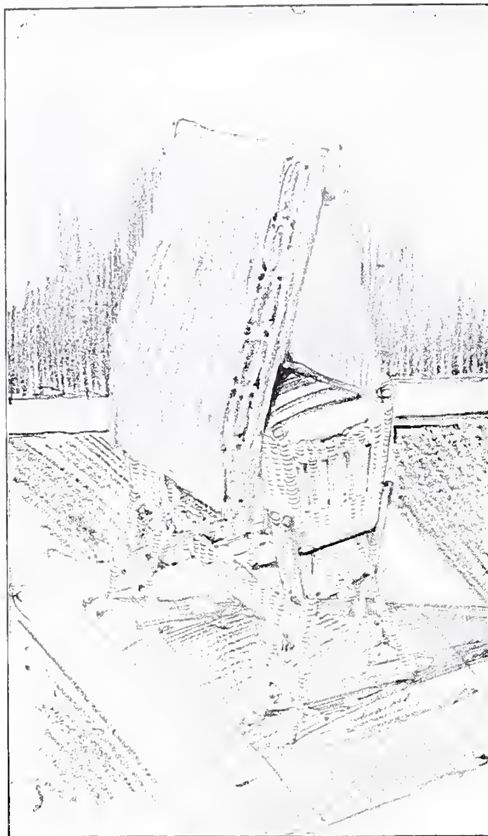
FIG. 2. SCHOORSTEENWAND IN DE EETKAMER VAN PL. LXXII.

naast het venster, waarvoor groene schuifgordijnen hangen met geborduurden rand.

Figuur 1, de huiskamer in eene kleine villa te Noordwijk aan Zee, is gegeven als voorbeeld van een eenvoudig woonkamer- en serreameublement. De betimmering is bruin geschilderd bij groene wanden en beukenhouten meubelen in de was gewreven. De zetels zijn van riet gevlochten. De vloer is met groen linoleum bedekt, waarop een los rood tapijt ligt. Neteldoeksche benedengordijntjes met korte linnen overgordijnen, benevens eene geel koperen gaslamp voltooien deze bescheiden meubeleering. Van uit dit vertrek heeft men nog een kijkje in de serre, die geheel met rieten meubelen aangekleed is.

Plaat LXXII en figuur 2 zijn projectivi-

FIG. 3. WIEG VAN GEVLOCHTEN RIET.



sche aanzichten van den buffet- en schoorsteenwand, bestemd voor dezelfde eetkamer. Deze betimmering, met hooge lambriseering, is in eikenhout bedoeld met eenen marmeren schoorsteenmantel. Figuur 3 is eene schets voor eene wieg, zooals die vervaardigd worden in de vlechterijen van de Ateliers „Het Huis".



POSTEN, BALUSTERS EN KOLONNETTEN.

(Vervolg van pag. 283).

Hoe moet men zich nu zulk een bed uit de eerste helft der 16e eeuw in zijn geheel voorstellen? Dit leert een nog bewaard gebleven voorbeeld dat tot nu toe in een der, volgens overlevering, aan Maerten van Rossum toebehoord hebbende huizen, het kasteel Nederhemert gebruikt wordt [1]) (vorige aflev., Fig. 15, pag. 276). Klaarblijkelijk is dit hier een dergelijk bed als het onze toen het nog gaaf was. De indeeling der posten is gelijk, de langzame overgang van vierkant in rond zelfs zeer verwant, maar voor 't overige zijn deze exemplaren ruw gehakt en hebben tegen de onze vergeleken iets provinciaals. Het nog sterk gotiseerend achterschot behoeft onder die omstandigheden niet op een vroegen datum te wijzen. Het verkropte houten raam van den hemel is nog aanwezig, waarschijnlijk was daar een stuk doek als dek overheen gespannen en zoo kan het ook bij het stuk van 't Nederl. Museum geweest zijn. Overigens is ook bij dit laatste het schotwerk — zie het restende stuk van 't achterschot Plaat LXIII (vorige aflevering) — nog primitiever van ornament dan de stijlen. De ietwat late vorm van het briefpaneel in verband met de zonderlinge bovenlijst, waarin een soort van parelsnoer-orna-

[1]) De fotografie verstrekte ons de eigenaar, dien we zeer tot dank verplicht zijn.



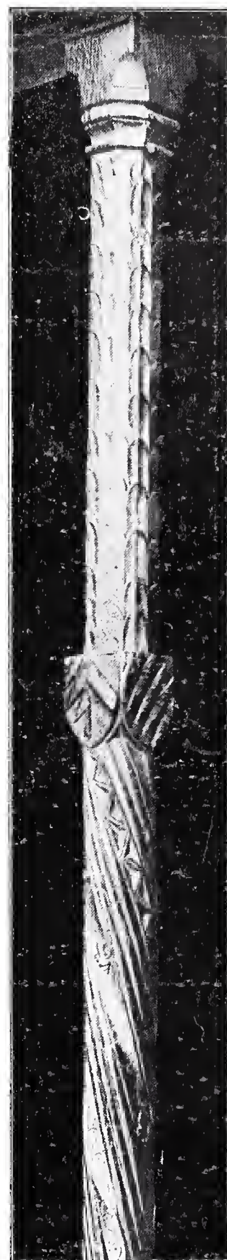
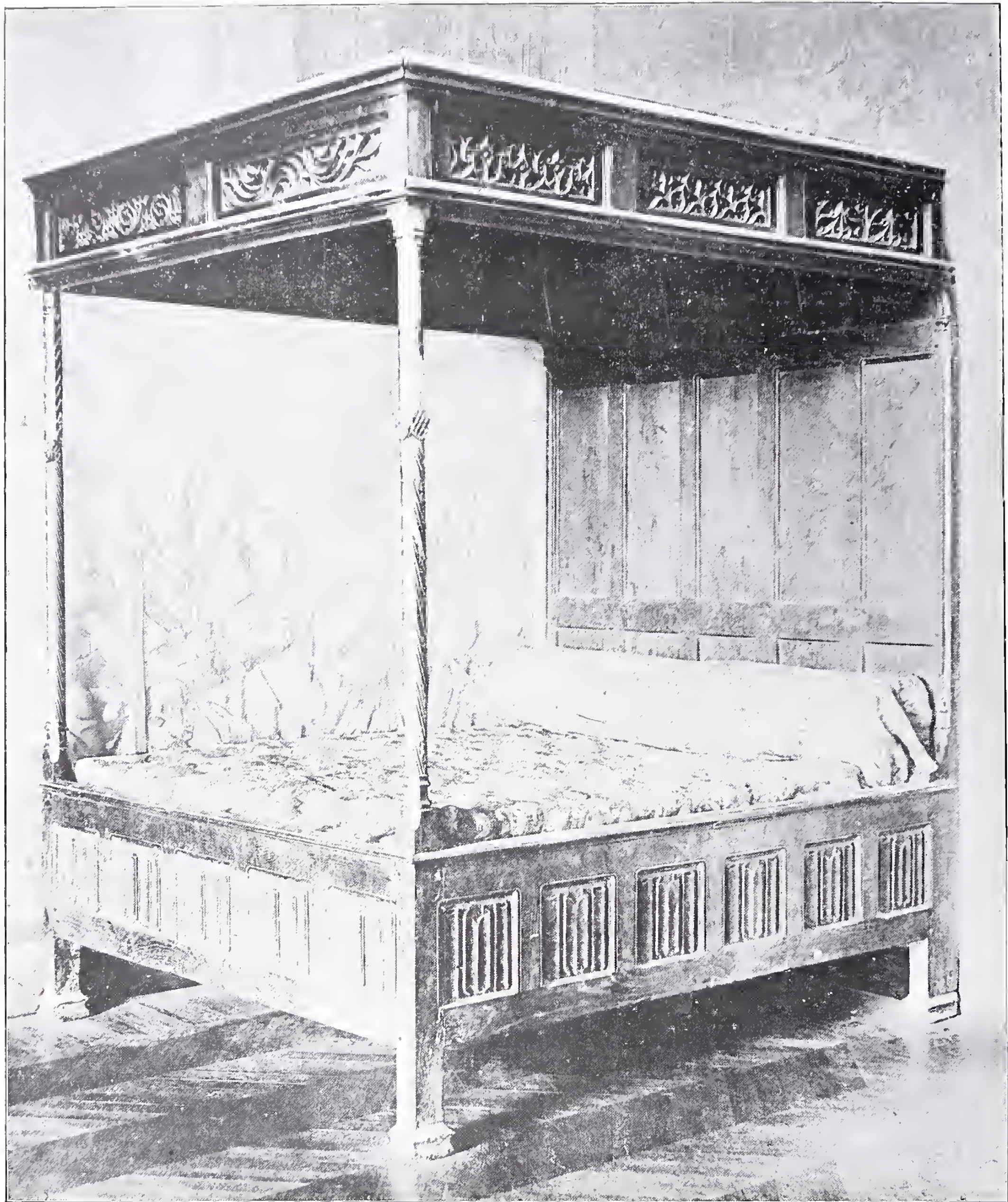


FIG. 1. DÉTAIL VAN PLAAT LXX (VORIGE AFLEV.)

FIG. 2. DÉTAIL VAN PLAAT LXXIII. BEIDE VAN BEDDEN UIT 'T KASTEEL VILLENEUVE (PUY DE DOME) VOOR 1517.



PLAAT LXXIII. BED MET EENVOUDIGE STIJLEN EN HOUTEN HEMEL. VAN HET KASTEEL DE VILLENEUVE PUY DE DOME VOOR 1517 MUSÉE DES ARTS DÉCORATIFS.



FIG. 3. NAAR JAN STRADANUS.

ment is gestoken, bevestigt echter toch de bovenstaande dateering.

Een nadere bepaling van een meester is voorloopig onmogelijk. Met het Dordtsche gestoelte, dat zeker niet van ééne hand is, aan den eenen, met enkele deelen van 't Enkhuizer koorhek aan den anderen kant blijven de betrekkingen toch zóò, dat men niet absoluut aan éénen meester, of zelfs aan één atelier kan denken. Daarvoor dient de geheele schat van ornamentsnijwerk en ornamentgravures eerst nog nauwkeuriger en meer compleet onderzocht te zijn. Onwillekeurig is men ten slotte geneigd zich, althans oppervlakkig, eens rekenschap te geven van de verschillende historische vervormingen aan het allergewichtigst meubel waartoe onze en dergelijke stijltjes behoord hebben. We willen in groote trekken de geschiedenis van het bed zelf kennen.

Zien we van de meer zelfstandige ontwikkeling van het Italiaansche bed af, dat op grooter lokalen berekend, andere voorwaarden te vervullen had, dat bovendien reeds vroeg als pronkmeubel gebruikt werd en tevens voor de meerdere ventilatie, noodig in een warm land [1])

[1]) De alkoof komt in de geschiedenis van 't Italiaansche meubel, zoover ik weet, niet voor.



PLAAT LXXIV. BED V. ANTOINE DE LORRAINE. MUSÉE LORRAINE TE NANCY. HOUT GEPOLYCHROM. EN VERGULD.

slechts zeer zelden met eene lange zijde tegen den muur stond, en bepalen we ons heden bij 't bed in 't Noorden. Slechts een overzicht natuurlijk: Van een soort van brits op korte pooten, soms onder een op zich zelf staanden baldakijn geplaatst, wordt het bed in de veertiende en

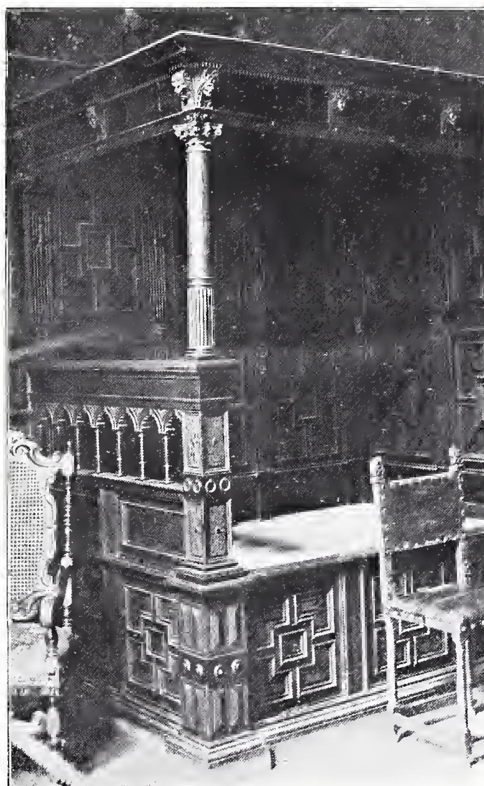
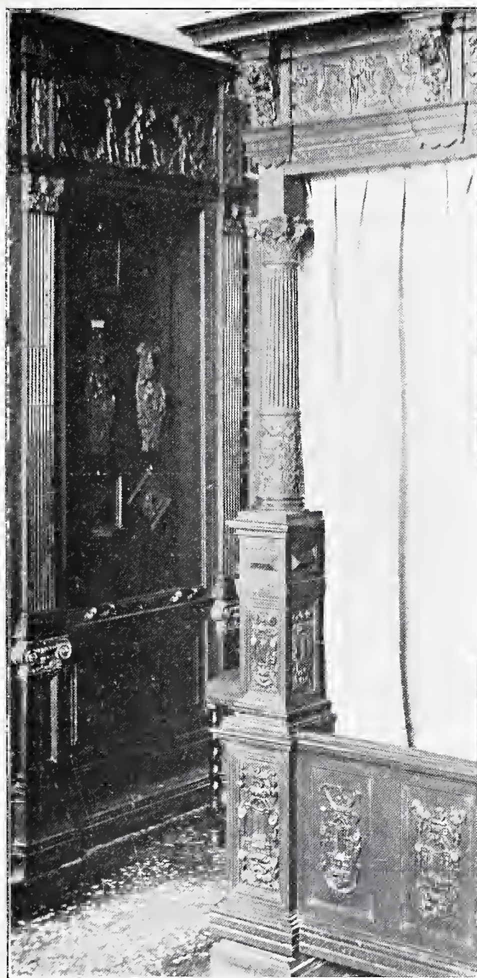
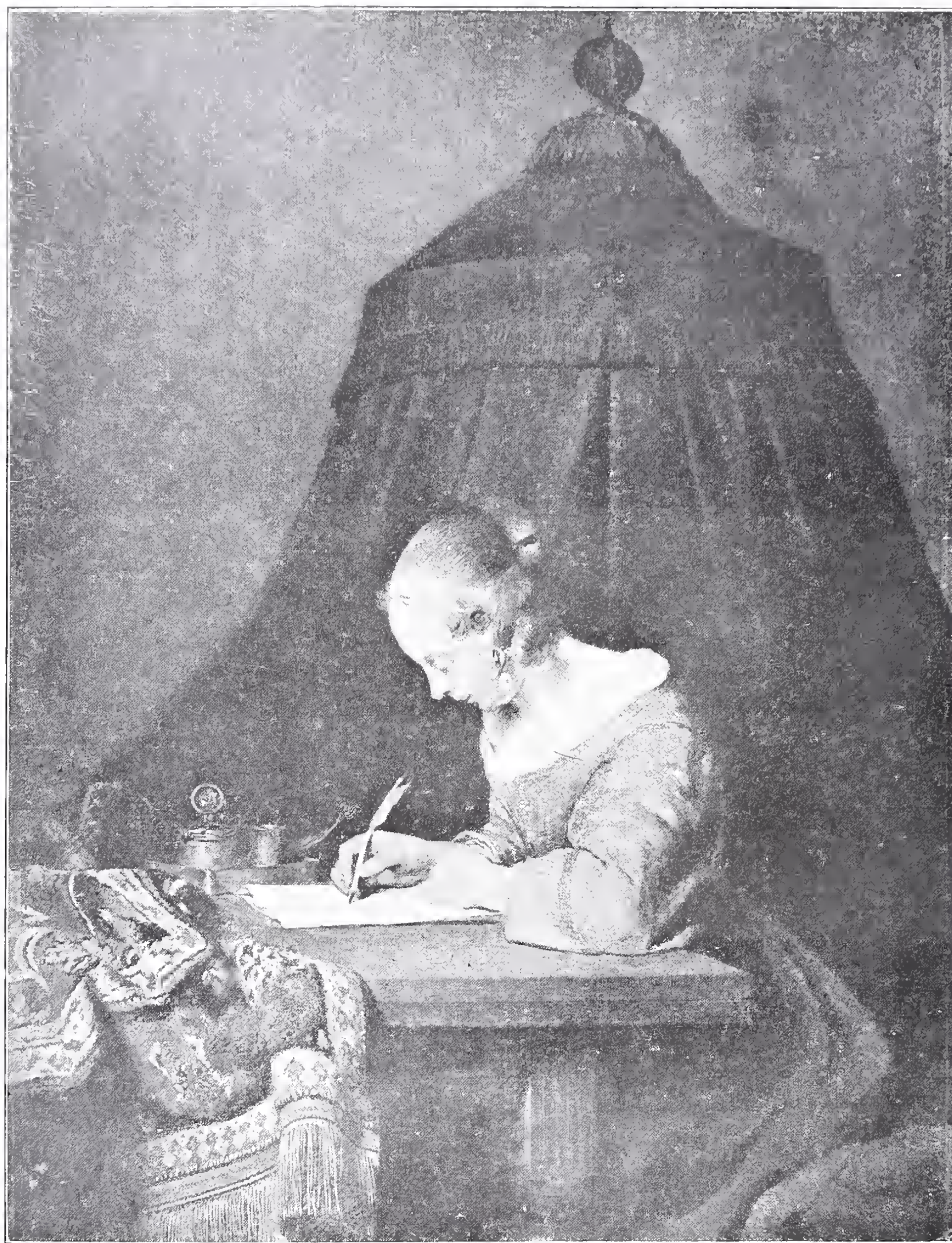


FIG. 5. BEDSTEDE BEHOORENDE BIJ EEN BETIMMERING VAN 1626. AFKOMSTIG UIT DORDRECHT. NED. MUSEUM.



IG. 4. BEDDEPOST VAN OMSTREEKS 1580. NED. MUSEUM. EIKENHOUT.

vooral in de 15e eeuw een heel getimmerte, bestaande uit het onderstel, dat soms tevens met deurtjes als kast ingericht was, een wat hooger opgetrokken achterschot en een voetplank. In de 15e worden dan ook hier als overal elders de vullingen van het regelwerk, de paneelen met het bekende ornament van den zg. „brief" versierd (Plaat LXXI). De matrassen (stroozakken meestal) rusten op een planken vloertje of ook wel op gespannen singels (spanbed) de hemel en die is voor ons 't meest van belang, hangt



PLAAT LXXV. BED OP EEN SCHILDERIJ VAN GERARD TERBORCH. COLLECTIE SIX TE AMSTERDAM.

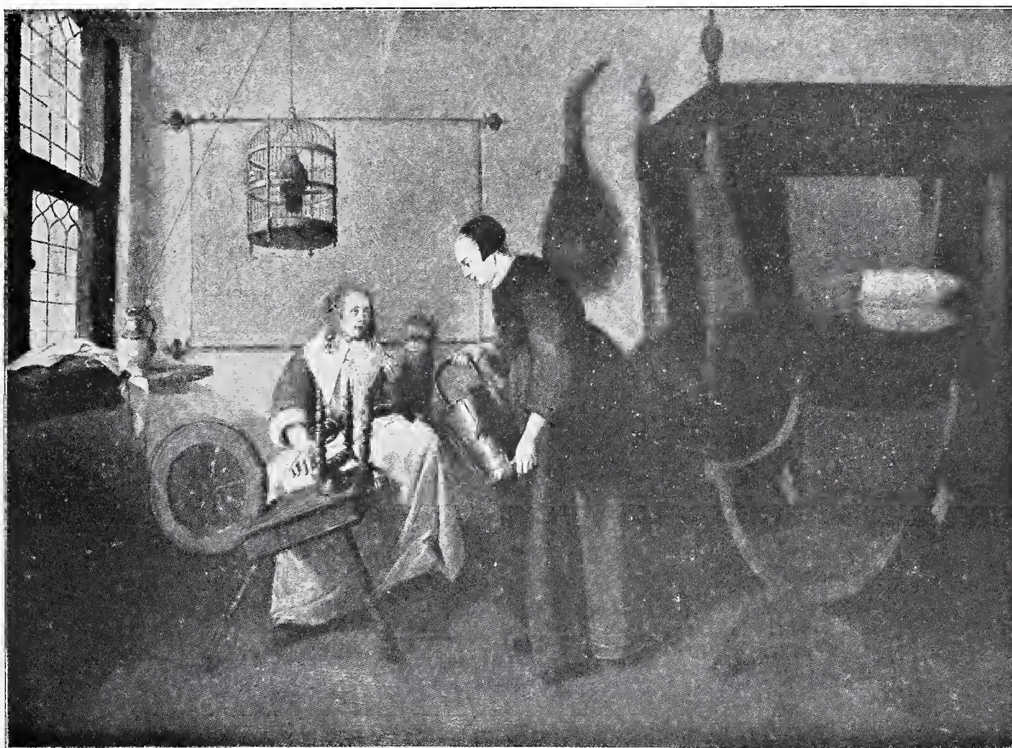
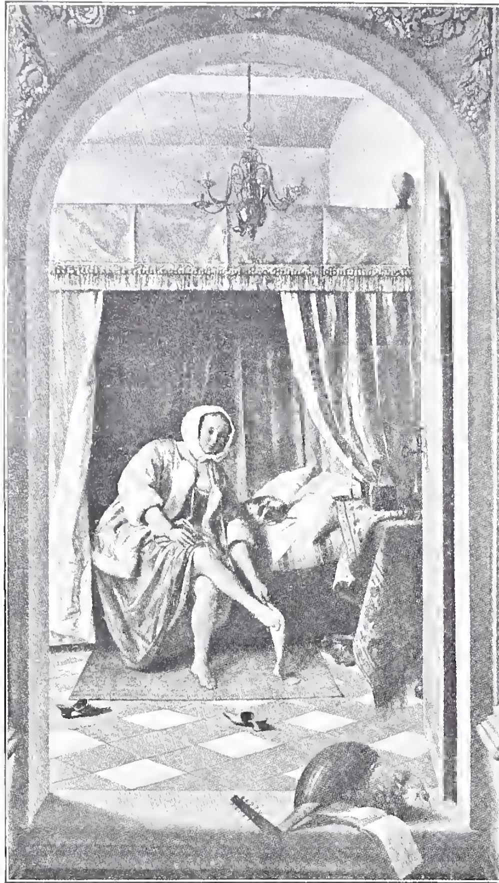


FIG. 6. QUIRIJN VAN BREKELENKAM. BINNENHUIS. MUSEUM TE BERLIJN.

er meestal vrij boven en is met koorden aan de balkenzoldering bevestigd (Fig. 16 p. 277 vorige aflev.) Van dien hemel met zijn karakteristieken val — met franje afgezet — hangen aan vier hoeken de gordijnen die opengeschoven kunnen worden; wil met het bed beter overzien, of lucht en licht geven, dan worden de gordijnen ook wel dubbel opgenomen en dan waarschijnlijk met een haakje boven bevestigd, zoodat ze zakvormig afhangen. — Zoo zien we de bedden meestal op schilderijen van Rogier van der Weyden en Jan van Eyk, Memlinc en de Rijnsche meesters tot op 't laatst der 15e eeuw toe. Het maakt natuurlijk weinig verschil of dan, zooals bij den zg. „Meister de Marientodes" (Fig. 17 vorige aflevering) in 't begin der 16e eeuw, de val naar Italiaansch voorbeeld in lubben wordt uitgesneden, verdubbeld en van kwasten wordt voorzien; het beginsel is gehandhaafd. Van waar komen echter plotseling in de eerste jaren der 16e de dragende stijlen? In Italië zijn zij reeds in de 15e eeuw aan te wijzen (Fig. 18 vorige aflevering) [1]) en het is inderdaad denkbaar

[1]) Trouwens in Italië kent men sedert dien tijd

FIG. 7. BED MET HEMEL EN GORDIJN NAAR EEN SCHILDERIJ VAN JAN STEEN. 1663. BUCKINGHAM PALACE LONDEN.



Het bed met hemel en al was een minder aan vaste plaatsen gebonden meubel, en voegde zich dus in de algemeene historische richting van het meubilair. Van iemand als Peter Flötner bestaat een geheele serie van dergelijke bedden. Dirck Vellert heeft ons een pompeus voorbeeld achtergelaten op een teekening uit 't Groot-hertogelijk Museum te Weimar, (Fig. 19 van vorige aflev.) waar hij het

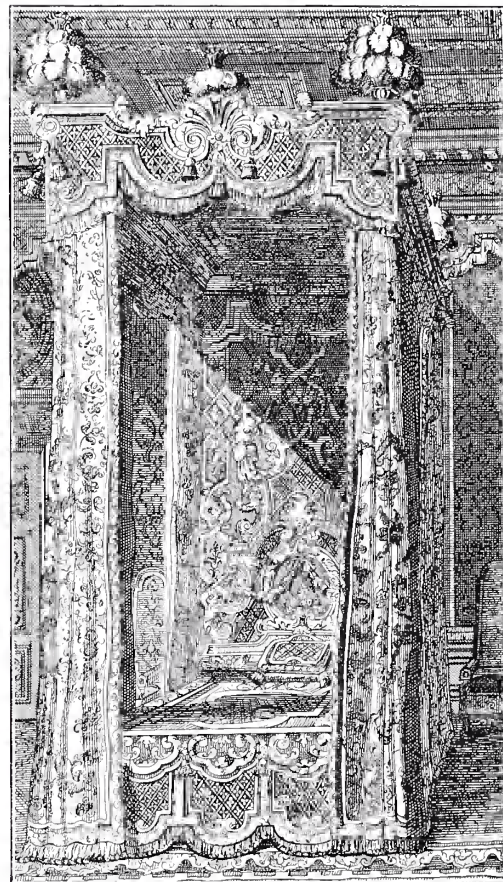


FIG 8. STATI BED, NAAR EEN ONTWERP VAN DANIËL MAROT OMSTREEKS 171

en niet onwaarschijnlijk, dat zulk een luxe en tevens zulk een gelegenheid een stok, zuil, stang volgens het geliefde recept van den renaissance-baluster te decoreeren uit Italië werd overgebracht.

naast dezen vorm ook de ronde baldakijn met kegelvormig afhangende gordijnen en ook het boven het hoofdeind aan den wand bevestigd hemeltje. Dit hemeltje boven het hoofdeind hebben ook houten Duitsche en Zwitsersche bedden van 't begin der 16e eeuw.

geprofileerde houten bovenraam in 't zicht brengt en het met een uitgesneden val met kwasten garneert [1]). De met acanthusloof omkleede stijlen rusten op ballen, en het geheele bed staat op een soort van podium, zooals men dat ook in Italië gewoon was, waar deze trede soms zelfs als kist met opslaand deksel behandeld werd. In Frankrijk houdt men lang aan gothiseerende vormen vast (Fig. 1 en 2, Plaat LXX vorige aflev. en Plaat LXXI) en verstout zich zelfs tot gewaagde trucs, als in Plaat LXXII, waar de stijlen uit in-elkaar-gedraaide touwen bestaan, die een eenvoudigen post omsluiten; maar ook daar komt ten slotte, wellicht meer onder Nederlandschen dan direct Italiaanschen invloed, de „kandelaber" tot zijn recht, zonder dat er iets bepaald Fransch aan valt op te merken. Dat het in later dagen met de posten van het bed, als met de bovengeschetste ontwikkeling van de koorhekspijltjes gaat, bewijst de aardige prent van Stradanus, (Fig. 3) waar de Toskaansche kolom en het streng geleed hoofdgestel de oude, sierlijke balusterstaven en den versierden hemelrand vervangen. Alleen de gedraaide knoppen, die als vrije eindiging bovenop staan, herinneren nog eenigszins aan de vroegere, rijke indeeling van het begin der Renaissance.

De kandelaber raakt geheel op den achtergrond; waar de klassieke kolom niet in zijn plaats komt (Fig. 4 en 5) en meer of minder vrij gedecoreerd is naar de nieuwe wijze der Noord-Nederlandsche meubelarchitecten, daar komt de nuchter gedraaide spijl voor, als bij het eenvoudige bedje op een schilderij v. Brekelenkam te Berlijn (Fig. 6). Nog steeds zijn de gordijnen evenwel om de stijlen heengedraaid, als men ze opgenomen heeft en blijven die stijlen er toch op berekend, gezien te worden. De tweede helft van de 17e eeuw maskeert ze geheel achter het soms aan één stuk gewerkte gordijn. De meubelmaker wordt meer en meer afgelost door den behanger, band- en passementwerker (Fig. 7) en het hout verdwijnt ten slotte zelfs aan het onderstel, de val wordt tot geheel gepassementeerden lambrequin en bij 't statiebed worden de houten knoppen bovenop door struisveerpluimen vervangen (Fig. 8).

Het bed krijgt inderdaad iets weg van een statieuse galakoets, krijgt dat 't allermeest voor den kenner van het 17-d'eeuwsche rijtuig dat eveneens met gordijnen bespannen en behangen, met knoppen of veeren getooid, op zijn beurt frappant op een rijdend bed geleek, uit dezen tijd zou men zich het gezegde „naar de koets" gaan 't best kunnen verklaren.

Dat die grandioze uitbreiding en versiering van het eerzaam meubel met allerlei Fransch-hoofsche zeden, natuurlijk ook met de fameuse „levers" van den zonnekoning samenhing, behoeft niet gezegd te worden. De formeele invloed reikt steeds oneindig verder dan de sfeer van het oorzakelijk gebruik zelf. Menig vaderlander zal niet bevroed hebben dat hij

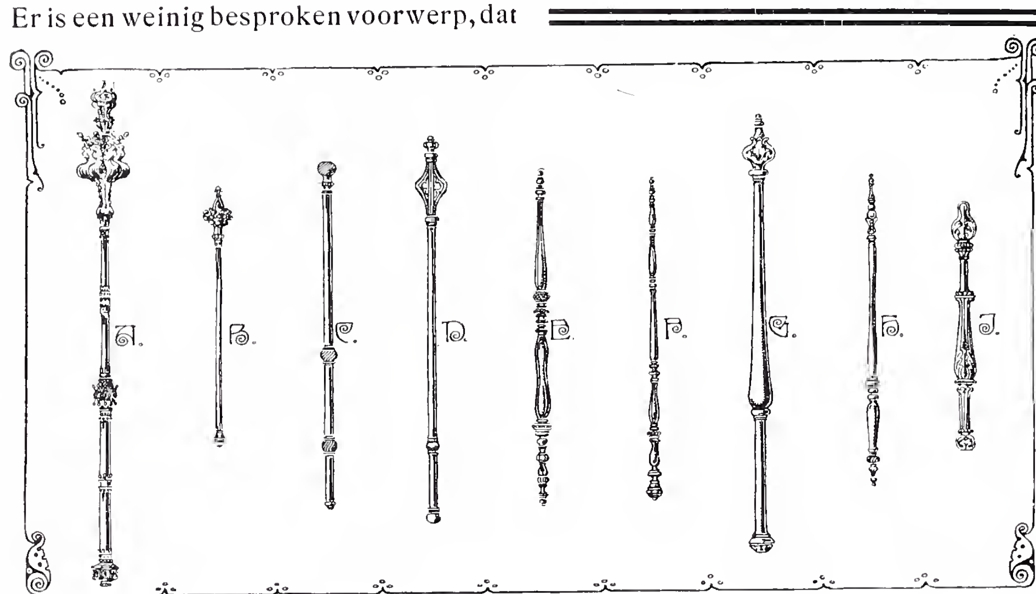
[1]) Een ander dergl. voorbeeld op een Vlaamsch tapijt. De Aartsengel den Booze bedwingend (Fig. 20 vorige aflevering).

't ten slotte aan de berekenende hof-etikette van Lodewijk XIV, die zelfs het toilet tot een ceremonie wist te maken, danken moest, dat ook zijn echtelijke sponde in de achterkamer van een burgerlijk Warmoesstraathuis, met kwasten, strikken, pluimen en goudtres was gepavoiseerd.

Het droevig einde van deze geleende glorie, de ijzeren roedjes en de witte gordijnen, zullen we maar overslaan. Een geheel afwijkende vorm is eindelijk de ronde, nog steeds naar oude gewoonte *hangende* baldakijn, die evenwel naar ik reeds zeide ook in de 16e eeuw voorloopers in Italië heeft (Fig. 3 vor. aflev.). Maar dit alles voert ons te ver. Een ander maal meer over de inrichting, kleur, bekleeding en over de geheele cultuur van het bed. Hier nog slechts eene opmerking. Er is een weinig besproken voorwerp, dat de geheele ontwikkeling van den pilaster meemaakt, daar het op 't zelfde beginsel: versiering van den stok, berust: de scepter en al wat met dit teeken van waardigheid samenhangt, als brandmeesterstok, portierstaf enz. In ons slotvignet is een kleine keuze naar verschillende schilderijen bijeenvergaard, die in 't eindelooze zou kunnen worden uitgebreid.

Dat onze tijd, als de Renaissance dan eens moet worden nagevolgd, van de balusterzuil niet heel veel begrip heeft, bewijst helaas iedere Amsterdamsche lantaarnpaal, bewijzen bovenal de met meerder rijkdom geteekende kandelabers voor veel branders die op de Amsterdamsche pleinen zoo druilerig hun sjofele aflegger-tjes-plunje ten toon spreiden.

WILLEM VOGELSANG.



HET EERSTE EXEMPLAAR VAN 1432, 'T LAATSTE VAN OMSTREEKS 1530.

MIDDENEEUWSCH ▪:▪ AARDEWERK IV ▪:▪

(Vervolg van pag. 168).



Wij gaan ons ditmaal met de echte majolica bezighouden, dat wil zeggen, met het aardewerk voorzien van tinglazuur.

Is, uit technisch oogpunt beschouwd, de echte majolica het moeilijkst te verkrijgen, zij blijft van alle aardewerk-soorten de deugdelijkste, de mooiste; zij is ook het prettigst in het gebruik. De buitenkant van een aarden vat, gedekt door het met tinoxyde verzadigde émail, wordt glad, maar toch niet strak, doordat het in ongebakken toestand dik vloeibare émail alle kleine golvingen volgt; scherpe kantjes en puntjes, welke soms bij doorzichtige glazuren niet vermeden kunnen worden, blijven hier uit den aard der zaak achterwege; er is ook minder kans op bakscheuren, zoodat het vat nog zekerder gedicht wordt en dus ook doelmatiger zal zijn. Even zoovele voordeelen welke ten allen tijde gewaardeerd werden, maar welke om technische bezwaren en door de betrekkelijke duurte van het tin meestal achterwege moesten blijven. Eerst in perioden van bloei en van groote beschaving kan de productie van echte majolica verwacht worden.

Wij bespraken reeds de dertiende eeuwsche gemajolikeerde Perzische ceramiek met goudglans, en vertelden hoe die van Spanje over het eiland Majorca, als stapelplaats (waarvan dan de benaming majolica), naar Italië kwam. Het staat thans echter vast, dat Italië, lang vóór dat de metaalglans daar gemaakt werd, reeds zeer zuivere echte majolica fabriceerde. Het in 1330 door Pietro del Bono geschreven werk „Margarita preciosa" vermeldt reeds de tinglazuur en, oordeelende naar de familiewapens, den vorm der schilden en der letters, heeft ook Federigo Argnani in zijn reeds geciteerd werk „Ceramiche e Maioliche Archaiche Faentine" uitgemaakt, dat tinglazuur reeds in de 13e eeuw in gebruik was.

Bij de oudste tot ons gekomen vazen, ja



FIG. 1. KAN, ITALIAANSCH AARDEWERK, XIVE EEUW, MET TINGLAZUUR. NED. MUSEUM.

FIG. 2.
ITALIAANSCH
AARDEWERK,
EERSTE HELFT
15E EEUW.
NED. MUSEUM.

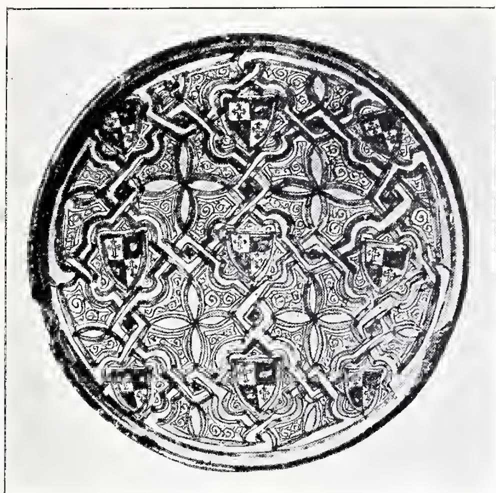


zelfs in den regel nog in de 15e eeuw, wordt de tinglazuur met eenige spaarzaamheid slechts aan den buitenkant van het vat aangebracht. De binnenkant is met de van ouds bekende, goedkoopere, doorzichtige loodglazuur gedekt. De versiering is bij de vroegste exemplaren nog zeer sober: het wapenschild van den eigenaar (zooals dat van Jiacopo Pasi, bisschop van Faenza in 1251, bij Argnani afgebeeld), of de Florentijnsche lelie, ook wel eenvoudige geometrische figuren, waar een druk gebruik van gekruiste arceeringen wordt gemaakt (Fig. 1), diervormen altijd nog erg onbeholpen geteekend, maken den vormenschat uit dier primitieve ceramisten. De kleuren, welke zij kennen, bepalen zich tot mangaan violet en kopergroen welke in zwakke oplossing worden aangebracht en waarmede het ornament nog in vrij dunne lijnen geteekend wordt. Eerst iets later, zooals op de kan van Fig. 2, welke Argnani in de eerste helft der 15e eeuw plaatst, komt de gevulde teekening voor.

De vormen der vaatwerken zijn streng eenvoudig. De kan, wel het meest voorkomende onder de bij opgravingen gevonden voorwerpen, heeft òf het hoog strakke van Fig. 1, òf den gebuikten vorm van Fig. 2 en vertoont dan meestal de eigenaardige tuit, welke eenvoudig door het op twee plaatsen indeuken van den rand is ontstaan. Is de tuit op zichzelve gemodeleerd, dan wordt zij meestal sterk vooruitstekend, zwaar en onelegant. Alvorens van deze primitieve vaatwerken af te stappen, moet ik er op wijzen, dat een in alle opzichten analoge majolica-techniek gelijktijdig, althans in de 14e eeuw, in Spanje en ook in Frankrijk bekend schijnt geweest te zijn.

Deze Spaansche ceramiek is gevonden bij Valencia en wordt tot dusver nog slechts door een vijftal bekende schotels vertegenwoordigd. Zij draagt, zooals van zelf spreekt, een sterk oostersch karakter. Het belangrijkste exemplaar is een schotel welke in 1905 op de veiling Boy, te Parijs, verkocht werd (Fig. 3). Het Nederlandsch Museum kocht bij die gelegenheid een weliswaar kleiner en minder beteekenisvol exemplaar, maar dat toch volkomen de techniek en den stijl van het fabrikaat aangeeft (Fig. 4).

(IG. 3. SCHOTEL, ABRIKAAT VAN VALENCIA. 14E EEUW.



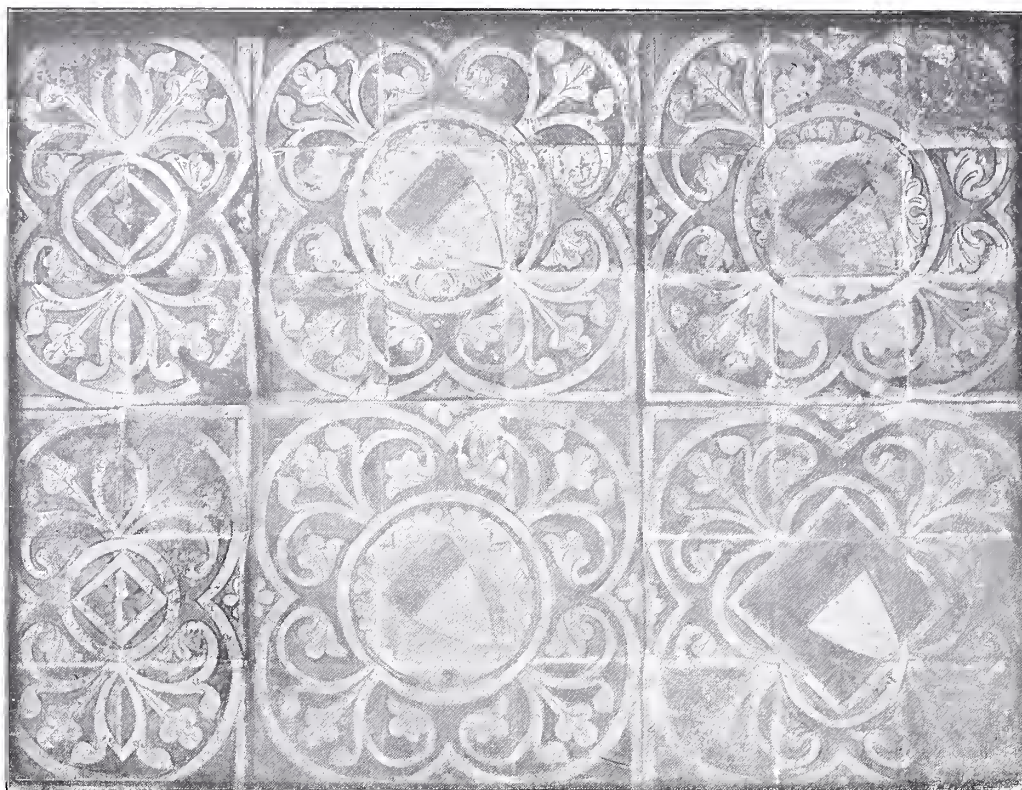
De Fransche groep vertoont een volkomen Gothisch ornament: groote gekrulde bladfiguren met wapenschilden. Zij wordt tot dusver alleen vertegenwoordigd door een tegelvloertje in de kerk St. Julien te Brioude, waarvan een gedeelte zich thans in het S. Kensingtonmuseum, te Londen, bevindt. Twee tegels van dit vloertje, waarin wij dan het oudste majolica-fabrikaat van Frankrijk zouden moeten zien, werden voor het Nederlandsch Museum verworven (Fig. 5).

In de 15e eeuw kenmerkt zich de ontwikkeling der ceramisten allereerst door het vinden van nieuwe kleuren. De Italianen, die het monopolie der majolica schijnen te hebben, toonen den meerderen rijkdom van hun palet, altijd voor zoover wij naar bekende exemplaren kunnen oordeelen, het eerst op groote schotels welke in 1903 door Henry Wallis, als een appendix aan zijn werk over de zoogenaamde „Oak-leaf Jars," gepubliceerd werden. Wallis telt acht vrij diepe schotels met smallen rand, met figurale voorstellingen versierd, en waarop, behalve het mangaan-violet en het koper-groen, ook nog een oranje-geel en grijsachtig-blauw gebruikt worden. Zij bevinden zich in de musea van Berlijn, Cluny, Sèvres, het Louvre en S. Kensington; het exemplaar van het Nederlandsch Museum (Fig. 6) was hem nog niet bekend. Vlot, zelfs eenigszins ruw gedecoreerd, waren deze schotels blijkbaar geheel op decoratief effect berekend. Waar men ze op schilderijen vindt afgebeeld, o.a. op een muurschildering van Benozzo Gozzoli, in het Gampo Santo te Pisa, doen zij goed in het kader. Op een dressoir met ander luxueus vaatwerk, moeten zij een prachtig figuur gemaakt hebben. Welke stad als fabrieksplaats kan worden aangemerkt, is



FIG. 4. FABRIKAAT VAN VALENCIA 14E EEUW. NED. MUSEUM.

FIG. 5. TEGELS AFKOMSTIG VAN EEN VLOER IN DE KERK VAN ST. JULIEN TE BRIOUDE 14E EEUW.



nog niet bekend. Den tijd van ontstaan zal men wel in het midden der 15e eeuw moeten stellen.

Nog weer van meerdere knapheid getuigt een fabrikaat dat het eerst door Dr. Wilhelm Bode, den bekenden directeur der Berlijnsche Musea, op den voorgrond werd gebracht en dat hij als Florentijnsch wil aangemerkt zien, wel voornamelijk omdat vele exemplaren in de oude apotheek van Sta Maria Novella werden gevonden.

Op dit vaatwerk is het ornament hoofdzakelijk in donker blauw geteekend dat in een zeer waarneembaar relief, als min of meer doorschijnend émail, is aangebracht. De Italianen noemden deze verfstof zaffera. Argnani heeft haar reeds op stukken, welke hij uit het begin der 15e eeuw dateert, aangetroffen.

Schotels komen, bij mijn weten, in deze groep niet voor. Meestal draagt het vat den vorm van het hier afgebeelde exemplaar, eigendom van het Nederlandsch Museum (Fig. 7), soms ook vindt men den albarello-vorm. Het décor bestaat

FIG. 6. ITALIAANSCHE SCHOTEL, MIDDEN 15E EEUW. NED. MUSEUM.



uit heraldische dieren, geaffronteerde leeuwen (Fig. 8), zooals op een prachtexemplaar in het S. Kensington Museum, panters, zeer gedrochtelijke menschelijke figuren, vogels, soms met menschenhoofden, hazen, honden — en nagenoeg altijd bewegen die zich in een strooisel van bladornamenten, welke vaag aan eikenloof doen denken, reden waarom Henry Wallis in zijn bovengenoemde publicatie dan ook van „oak-leaf jars" spreekt. Deze achtergrond nu, evenals vele der daar tegen uitkomende diervormen, zijn ontegenzeglijk een oostersche nalatenschap (ik wil slechts herinneren aan hetgeen ik daarover reeds in het vorige artikel, blz. 165, vertelde), maar de Italiaansche artist wist er iets zeer eigenaardigs in te brengen zoodat voor de oostersche elegance een forschheid in de plaats is gekomen, welke de mindere beschaafdheid haast tot een deugd maakt. Op deze ceramiek komt inderdaad de veelbelovende, jonge renaissance ornamentiek wel op het aantrekkelijkst uit. Conventie is hier nog ver te zoeken. Op het oostersche motief worden tallooze varianten verzonnen, deels uit de middeneeuwsche phantasie geput, deels uit de ontluikende ontvankelijkheid voor omringende realiteit.

Helaas zijn er slechts weinig stukken van dit produkt bewaard gebleven. Toen Wallis in 1903 zijn verhandeling schreef, telde hij er ongeveer een vijftig. Laten er nu een zestigtal bekend zijn, dan is dit toch niets in vergelijking van wat er eenmaal bestaan moet hebben, te oordeelen naar het niet ongemeen voorkomen van afbeeldingen op schilderijen, en dan is het aantal te klein om aan de vraag der vele



FIG. 7. NOORD-ITALIË 15E EEUW. NED. MUSEUM.

FIG. 8. NOORD-ITALIË 15E EEUW. S. KENSINGTON MUSEUM.



verzamelaars te voldoen. Met één goed exemplaar, zooals dat van het Nederlandsch Museum moet men zich tevreden stellen. De lezer, die soms belust mocht zijn, een stuk voor zijn verzameling te verwerven, zij gewaarschuwd, dat tegenwoordig vele moderne nabootsingen in omloop zijn.

Tot dusver de incunabelen der pottenbakkerkunst in Italië.

Nog in de 15e eeuw bereikt de Italiaansche majolica haar glanspunt, want hoe onvergelijkelijk knap de latere ceramisten ook mogen zijn, het zuivere gevoel voor frissche faïence-decoratie hadden zij in mindere mate.

Het wil mij toch voorkomen, dat ook de meest geestige navolging van een geschilderde voorstelling, de vernuftigste interpretatie van een gravure, een veel minder geëigende versiering is dan de vrijelijk uit de hand en uit eigen vinding ontworpen ornamenten, welke wij op de 15e eeuwsche stukken vinden. Dat een schotel, welke gemaakt is om op een dressoir ter versiering geplaatst te worden, een staand ornament heeft, is nog niet bedenkelijk, ja, dat hier en daar op huwelijksgeschenken fijn geschilderde koppen, amorini of emblemen voorkomen en, dat zoodoende met den ronden vorm van bord of schotel geen rekening gehouden wordt, is evenmin erg te vinden, maar dat wat, met veel meer kans van slagen, op paneel geschilderd kan worden, op het émail van een schotel wordt aangebracht, mag bij slot van rekening toch nauwelijks onze blijvende bewondering voor de overwonnen technische moeilijkheden gaande houden. De 15e eeuwsche fabrieken vervielen nog niet in die fout.

Uit de 1e helft der eeuw zijn ons zekere fabriekscentra bekend. Lang hebben lo-

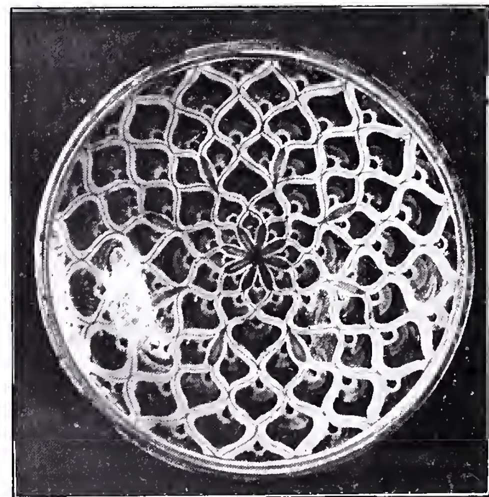


FIG. 9. FAI
KAAT VAN FA
ZA 15E EEUW.
NED. MUSEUM

FIG. 10. ALBAREL-LO (FAENZA OF CAFFAGGIOLO) 15E EEUW. NED. MUSEUM.



paars, dat wij bij de primitieve produkten slechts bij de omlijning der ornamenten gebruikt zagen.

Ook Faenza ontleent motieven aan het oosten die echter over Spanje tot haar zijn gekomen. De in den vorigen jaargang hier gepubliceerde albarello, (blz. 196), ontegenzeglijk een der fraaiste stukken uit Faenza, vertoont een achtergrond van de eigenaardig naar binnen draaiende ranken met madeliefachtige bloemen, welke op Spaansch-Moorsche schotels worden aangetroffen.

Een zeer geliefd motief, waarvan ik den oorsprong nog niet met zekerheid kan aangeven, dat echter ook wel uit het oosten kan komen, is het pauwenveer-orna-

cale geschiedvorschers getwist over de vraag, welke plaats het vroegst binnen hare muren majolicafabrieken heeft gehad; ik wil echter den lezer een overzicht dezer discussie besparen. Tusschen twee oorden, welke dan het eerst op den voorgrond treden, Faënza en Gaffaggiolo, wordt tegenwoordig algemeen Faënza als de belangrijkste en oudste fabrieksplaats erkend. De betrekkelijk vele stukken, welke wij van Faënza over hebben, dragen een zoo uitgesproken karakter, dat het niet moeilijk is ze te herkennen. Het donkere blauw, zaffera, blijft een belangrijke rol spelen, maar het wordt spaarzamer, in dunnere teekening aangebracht. Daar naast spreekt allereerst een sterk geel, dat fijn genuanceerd wordt en soms tot oranje, soms tot bijna rood overslaat, verder ook een zacht blauw, een prachtig helder groen en eindelijk het mangaan



FIG. 11a. KAN (FAENZA OF CAFFAGGIOLO) GEDATEERD 1514. NED. MUSEUM.

FIG. 11b. ACHTER-AANZICHT VAN FIGUUR 11a MET JAARTAL 1514.



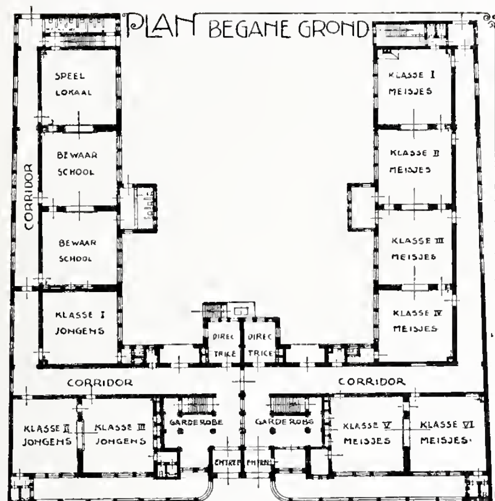
ment. Het prikkelde blijkbaar den ceramist tot het verkrijgen en naast elkaar plaatsen van krasse kleuren, die toch harmonieus samenwerken; en buitendien leende het zich uitmuntend tot een cirkelvulling, zooals op onzen grooten schotel (Fig. 9) voortreffelijk uitkomt.

Van Faenza schijnen nog in de 15e eeuw werklieden naar Caffaggiolo gegaan te zijn om zich daar neder te zetten. Wanneer echter, zooals dat bij eenige uiterst zeldzame stukken wèl het geval is, geen merken voorkomen, zal het altijd ondoenbaar zijn aan het ornament te zien, welk stuk van Faenza, welk van Caffaggiolo is. Langen tijd heeft men zekere groote gekrulde bladvormen als een specifiek ornament voor de laatste fabriek aangezien. Wij bezitten hiervan een sierlijk voorbeeld in den albarello met getordeerde ooren (Fig. 10). Het voorwerp kan echter ook uit Faenza afkomstig zijn, evengoed als de fraaie kan (Fig. 11) gedateerd 1514, met onbekend familiewapen. De rijkste en meest smaakvol georneerde vaatwerken toch komen uit Faenza, nergens hebben de ceramisten beter gevoel voor het ornament gehad. Hun palet is het volledigst, hun émail is gaaf en roomig en zij schijnen voor het eerst het denkbeeld gehad te hebben over de schildering een dunne laag doorzichtige loodglazuur aan te brengen, waardoor het vat een tot dusver ongekenden glans kreeg.

A. PIT.



FIG. 1.
PLATTE GROND
ZUSTERSCHOOL
„HET HEILIGE
HART", 'S-HAGE.



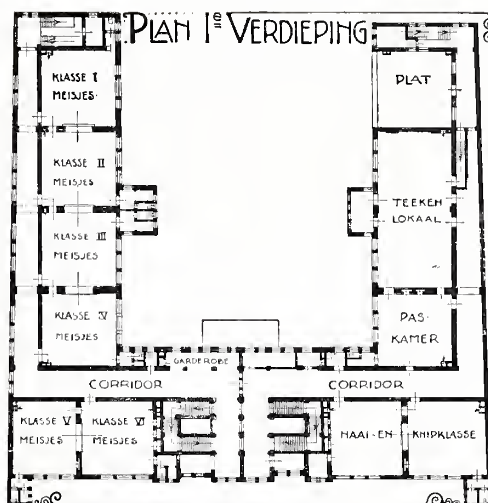


FIG. 2.
PLATTE GROND
ZUSTERSCHOOL
„HET HEILIGE
HART", 'S-HAGE.

TOELICHTING BIJ DE PLATEN



Voor de figuren 1 en 2, de plattegronden van de Zusterschool „Het Heilige Hart" te 's-Gravenhage, verwijzen wij naar aflevering 6 van dezen jaargang, pagina's 181—183 en 185, waar enkele foto's van den voor- en achtergevel en van het interieur voorkomen. In de toelichting bij de juist genoemde platen (pagina 189) zijn in het kort de materialen genoemd,

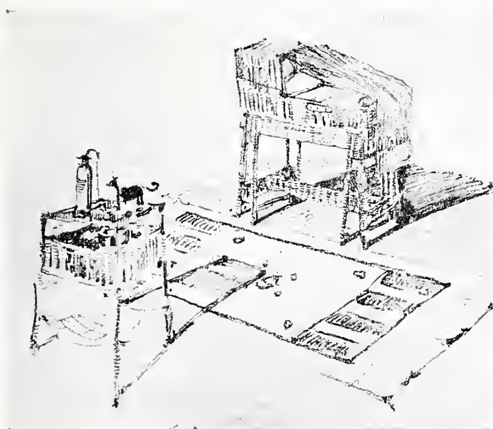


FIG. 3. WIEG EN KINDERTAFELTJE VAN GEVLOCHTEN RIET.

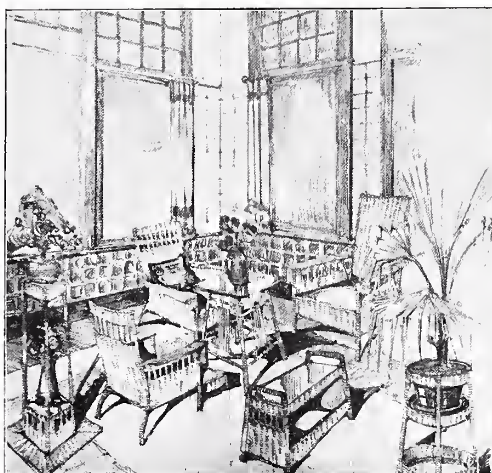
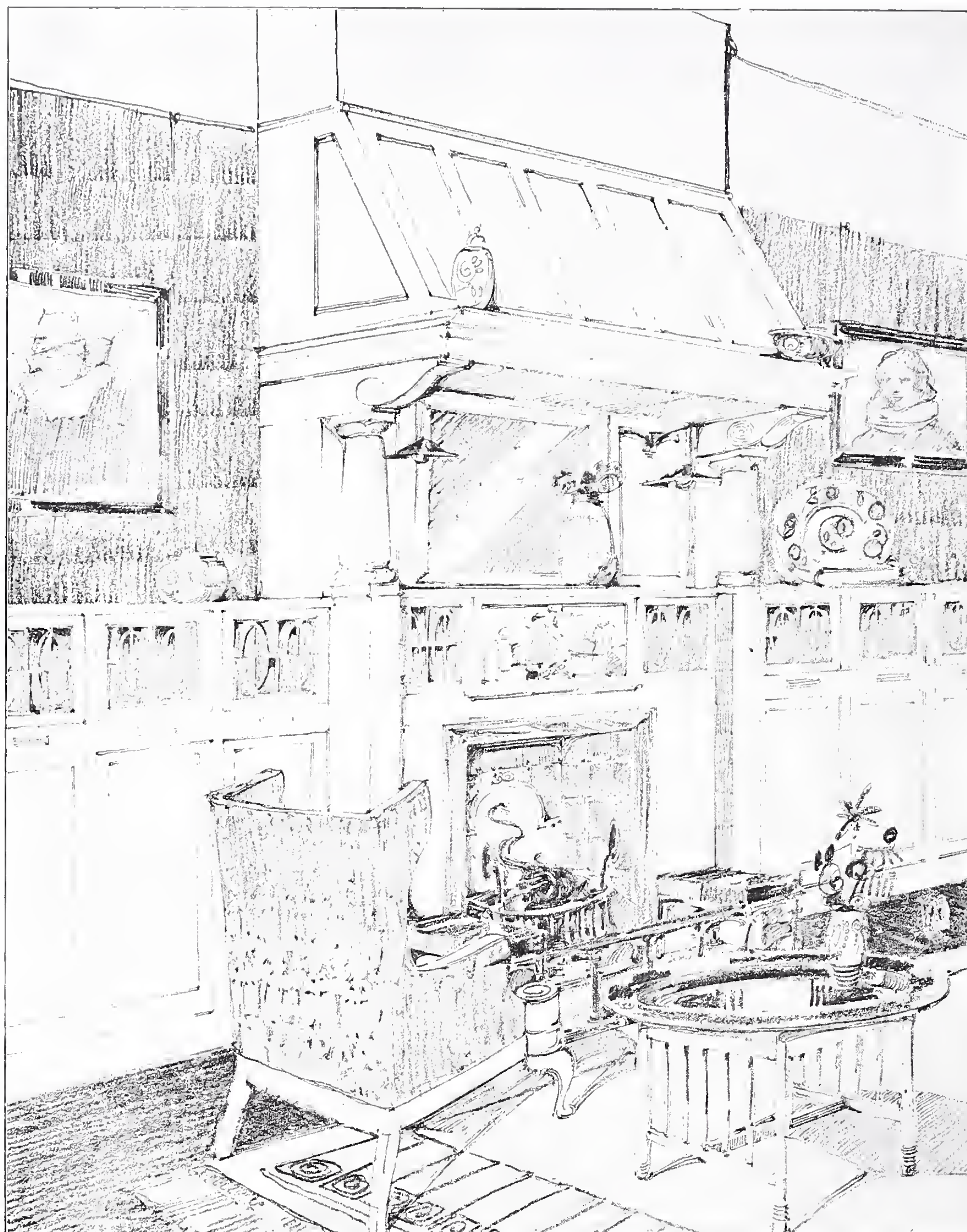


FIG. 4.
RIETEN SERRE AMEUBLEMENT.



PLAAT LXXVI. HEERENKAMER.

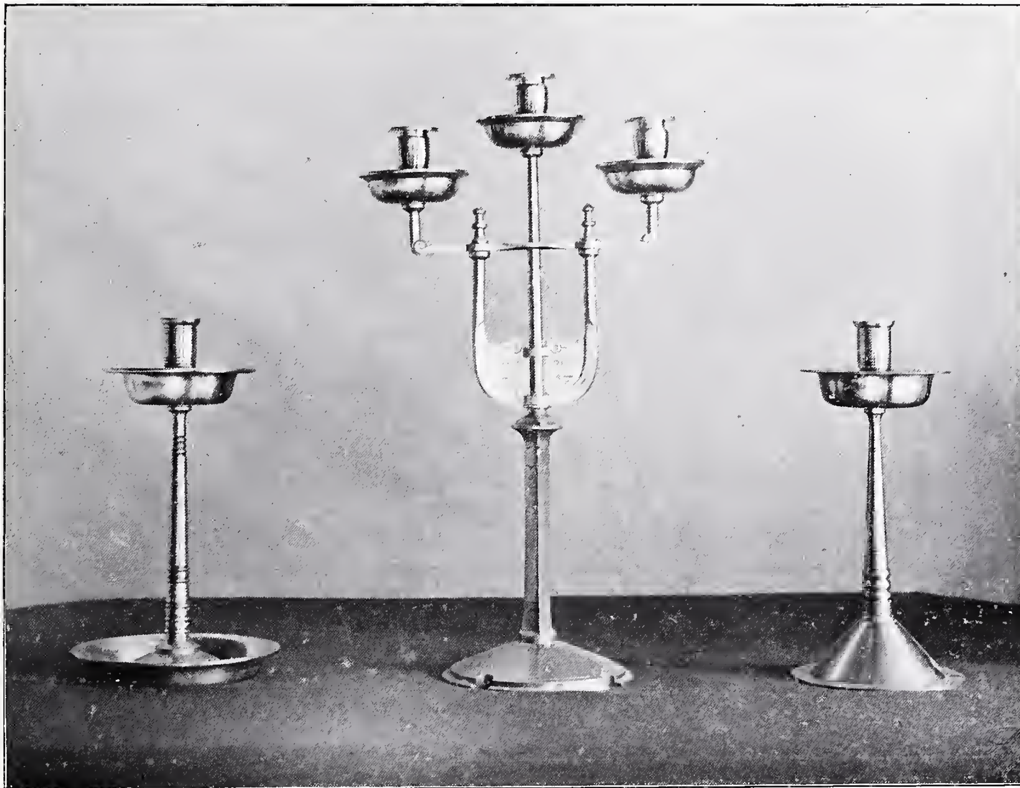


FIG. 5. KOPEREN KANDELAREN.

waaruit dit schoolgebouw is opgetrokken. Eerst nu konden de plannen gereproduceerd worden, waaruit duidelijk de indeeling is na te gaan der verschillende lokaliteiten en dus verderen uitleg overbodig maken.
De Heerenkamer van plaat LXXVI, waarop een gedeelte van den schoorsteenwand voorkomt is in mahoniehout betimmerd. De meubelen, die voor den schouw zijn geplaatst, zijn eveneens uit mahoniehout geconstrueerd. De fauteuil is met gebloemde meubelstof overtrok-

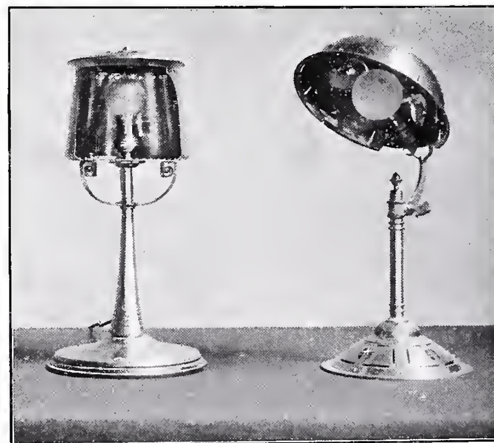
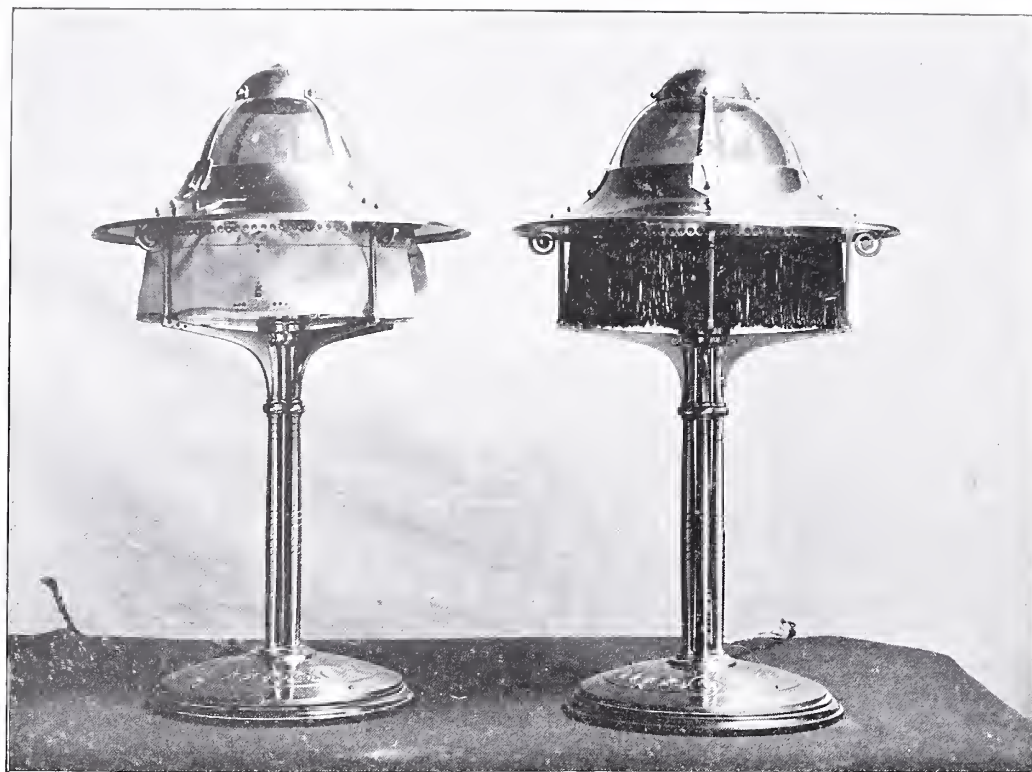


FIG. 6. PIANOLAMPJES MET DRAAIBARE REFLECTORS.

FIG. 7.
ELECTR. SCHE-
MERLAMPEN.



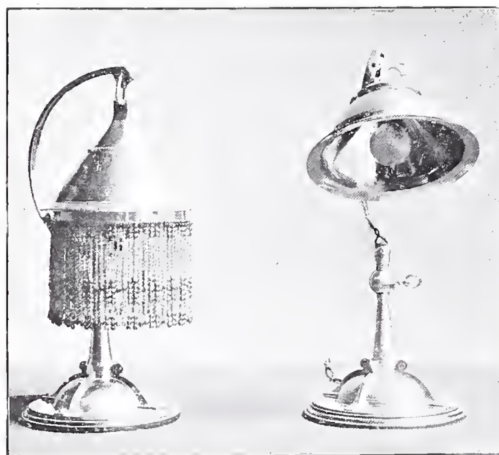


FIG. 8. SCHE-
MERLAMPJE EN
VERSTELBAAR
PIANOLAMPJE.

ken, terwijl het blad van het kleine bijzettafeltje van geel koper is. Boven de lambriseering zijn de wanden groen, ter hoogte van den kap van den schoorsteenmantel. Daarboven is een smaller gedeelte in een gebroken witten toon geschilderd, evenals het plafond. Als vloerbedekking is een vlak rood Deventer tapijt gebruikt met een grijs-groenkleurig los karpet met eenen eenvoudig versierden rand.

* * *

Het meerendeel dezer bladzijden hebben wij beschikbaar gehouden voor afbeel-

FIG. 9.
GASLAMP.



Van de afdeeling voor metaalbewerking hebben wij eene collectie lampen opgenomen, vervaardigd van rood en geel koper, met franje van zijde of gekleurde en ongekleurde glazen kralen. Deze voorwerpen spreken voldoende voor zich zelf, zoodat wij hierover verder niet willen uitwijden.
Gaarne willen wij hier nog melding maken van eene onderscheiding, welke de Kunstnaaldwerk-afdeeling van het Atelier „Het Huis" te beurt mocht vallen. De geborduurde paneelen, afgebeeld in de figuren 16 en 17, door het Atelier ingezonden op de Tentoonstelling te Deventer, welke georganiseerd was door

dingen naar uitgevoerde gebruiksvoorwerpen, vervaardigd op onze Ateliers voor Decoratieve Kunst. In figuur 3, een wieg met kindertafeltje en in figuur 4, een serre-ameublement, zijn enkele rieten meubelen gegeven als voorbeelden van werk van de vlechterijen.

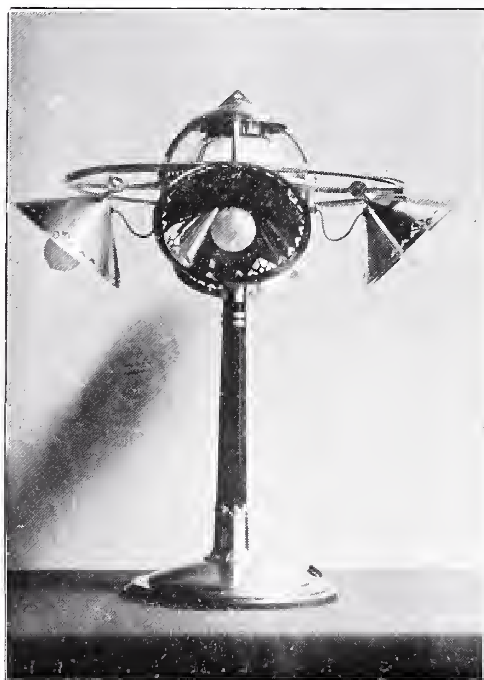


FIG. 10.
ELECTRISCHE
TUINLAMP.

FIG. 11.
GANGLAMP
VOOR GAS.



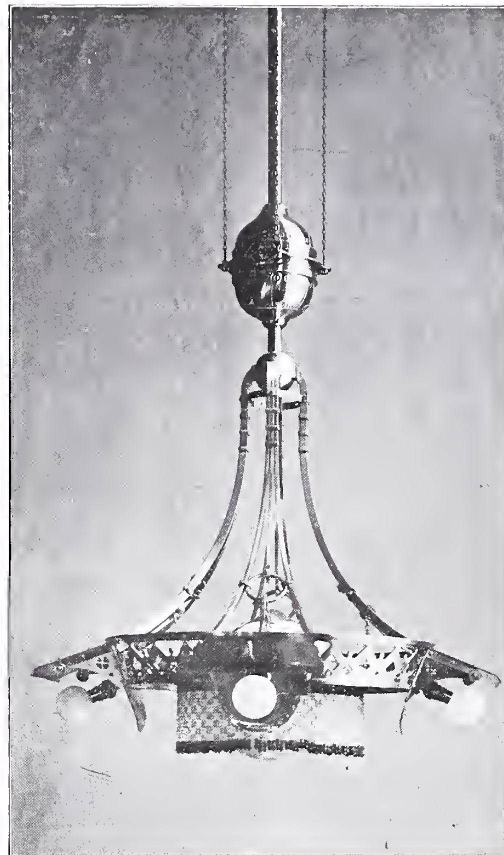


FIG. 12. ELECTRI-
SCHE KROON.

de Vereeniging tot het opwekken van het kunstleven te Deventer, werden bekroond met de 1e prijs, de zilv. medaille van H. M. de Koningin.

De schets van figuur 18 toont het drieledige tochtscherm, waarvoor de geborduurde paneelen bestemd zijn, in zijn geheel. Van donker, in de was gewreven mahoniehout vervaardigd, bevat dit meubeltje in de kwadraatvormige bovenvakken drie geborduurde paneelen. De twee buitenste zijn aan elkaar gelijk en met

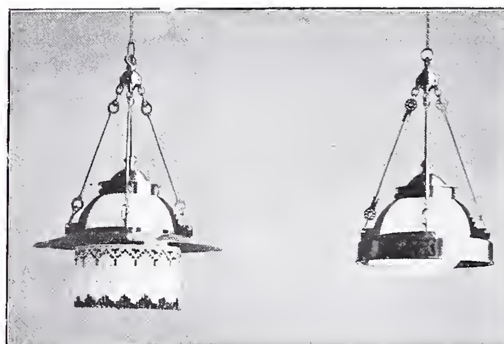
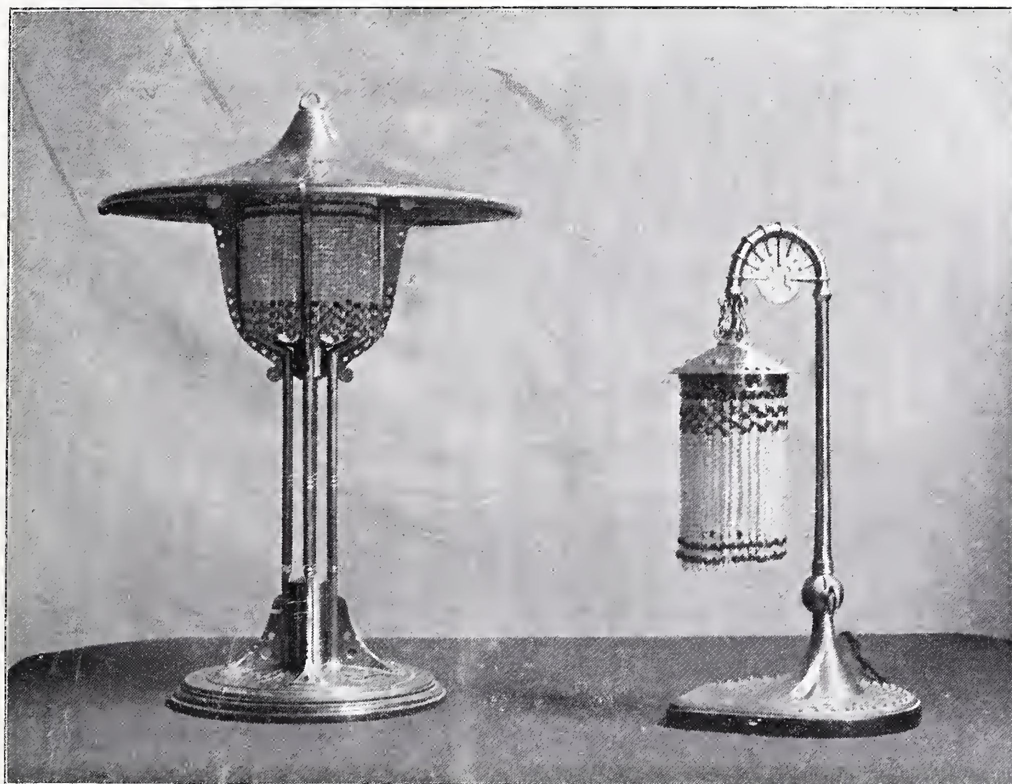


FIG. 13.
ELECTRISCH
HANGLAMPJE.

IG. 14. SCHEMERLAMP EN NACHTLAMPJE (MET PLAATS OOR HORLOGE).



reigers versierd, terwijl op het middelste paneel papegaaien zijn geborduurd op eene grondstof van geribde zijde [1]).
In dit uitvoerig behandelde werkstuk zijn verschillende borduur-technieken toegepast, zooals: gewoon borduren, in den platten steek, (op deze wijze zijn hoofdzakelijk de beide vogels behandeld,

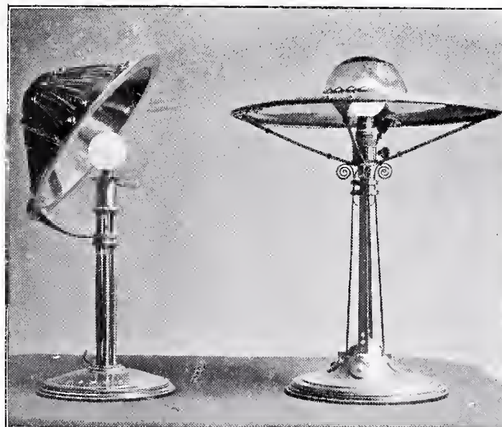


FIG. 15. ELECTRISCHE SCHRIJFTAFELLAMPJES.

---

[1]) In aflevering 6 van den vorigen jaargang, in het artikel „Kijkjes in het Atelier voor Decoratieve Kunst „Het Huis" komt op pag. 174 reeds eene kleine afbeelding voor van het paneel met papegaaien versierd.

FIG. 16.
GEBORDUURD
MIDDENPANEEL
VAN HET DRIE-
LEDIGE TOCHT-
SCHERM (FIG. 18).



naaldschilderen, (deze techniek is voor het plantmotief gebezigd) en Arabisch borduren (hetgeen op de reproductie nog duidelijk te zien is in den cirkelvormigen fond in het midden, waartegen de koppen der papegaaien uitkomen.) In veelkleurige zijde uitgevoerd, is het geheel zoodanig behandeld, dat de kleur der grondstof, op plaatsen waar deze open gebleven is, grootendeels de omtrek-

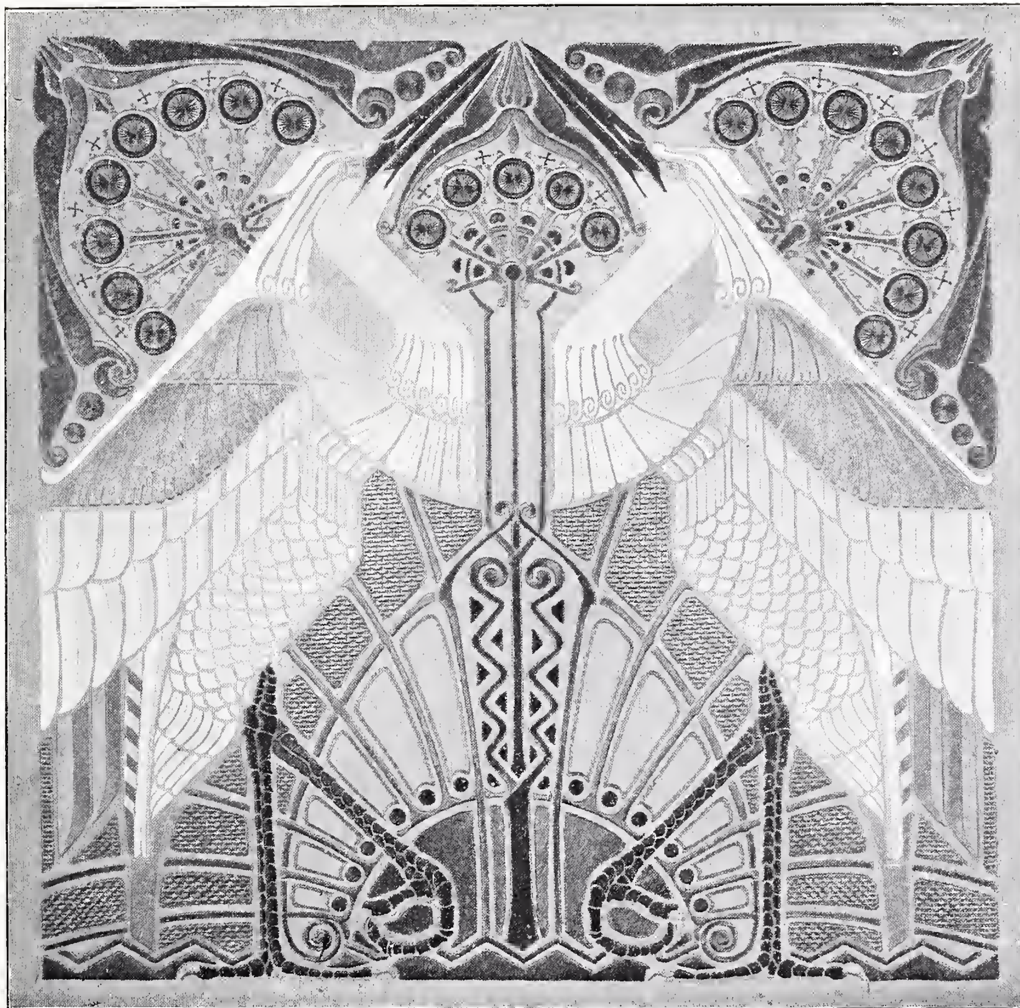


FIG. 17.
GEBORDUURD
ZIJPANEEL
VAN FIG. 18.

teekening van het ornament aangeeft, dus van aspect eenigszins als eene met schablonen uitgevoerde decoratie.
Deze wijze van bewerking is gevolgd, omdat borduurwerk op deze vrij groote schaal uitgevoerd, spoedig gevaar loopt week en onvast van vorm te worden, wanneer de steken der verschillende plannen onmiddellijk in elkander grijpen.
Daar men bij het borduren gebonden is aan de structuur van de grondstof welke men gebruikt, zal het vaak zeer moeilijk

FIG. 18.
DRIELEDIG
TOCHTSCHERM.



blijven, wanneer men de verschillende plannen tegen elkaar plaatst, de omtrekteekening, die hierdoor gevormd wordt, strak te houden en het karakter er niet uit te verliezen (vooral als de grondstof grof van weefsel is). Bij al te grof weefsel wordt het dan ook onmogelijk fijn gedétailleerde vormen uit te voeren en moet de ontwerpteekening zich geheel naar de grondstof schikken. Ronde lijnen worden vermeden en het ornament, plant- of diermotief moet in rechte lijnen en vierkante vormen weergegeven worden, zooals bijvoorbeeld het ornament in Oostersche tapijten.

De grondstof, voor de beide afgebeelde paneelen gebezigd, is fijn genoeg van weefsel, om bij toepassing van de reeds genoemde borduurwijze, vrij ingewikkelde en gebogen vormen toe te laten en deze strak uit te voeren en karaktervol van teekening te doen blijven.





MODERNE WOHNRÄUME. Interieurs, Gruppen und Einzelmöbel aus der 1. Württembergischen Ausstellung f. Wohnungs-Ausstattungen in Stuttgart, herausgegeben von der Austellungs-Kommission. Verlag der „Süddeutschen Möbel- u. Bauschreiner", Greiner & Pfeiffer, Stuttgart. Herausg. Leonard Heilborn.

Moderne Wohnräume geeft in 40 bladen een overzicht van interieurs en losse meubelen door Zuid-Duitsche firma's ingezonden op de Würtembergsche Tentoonstelling voor Woninginrichtingen. De 65 afbeeldingen bevatten voor het meerendeel uitstekende voorbeelden van moderne woninginrichtingen. Wij kunnen hier de verschillende meubeleeringen niet in bijzonderheden nagaan, doch willen slechts volstaan met de mededeeling, dat in dit werk zeer vele kamerinrichtingen voorkomen, die zich kenmerken door evenwichtige samenhang der meubelen onderling, goede en zuivere constructie en logische oplossingen; werk waaruit eene ernstige en oprechte gedachte spreekt, wars van alle bizarre en would-be-moderne gewildheid. Het is daarom ook, dat wij meenen, dat dit werk ook in Holland welwillend ontvangen zal worden door hen, die zich interresseeren voor de Duitsche Binnen-architectuur.

De uitgave van het het werk is goed verzorgd. De op getinten ondergrond gedrukte autotypiën zijn scherp uitgevoerd en zuiver gedrukt. De enkele pagina's toelichting bij de platen bevatten niet meer dan noodig en geven alleen de materialen en kleuren aan der verschillende voorbeelden. Het geheel is in een eenvoudigen, smaakvollen band gebonden.

DIE FRANZÖSISCHEN BILDHAUER UNSERER ZEIT von Léonce Bénédite. Verlag von Julius Hoffmann, Stuttgart.

Dit plaatwerk is niet eene studie over de hedendaagsche Fransche beeldhouwers, maar bevat eene collectie fotogravures naar de beste werken, meerendeels aanwezig in het Luxembourg-Museum te Parijs, bijeengebracht en met een voorwoord van Léonce Bénédite, conservator van voornoemd museum. Het is jammer dat de autotypiën naar zulk belangrijk werk niet uitmunten door scherpheid en zuiverheid van uitvoering. Indien er aan de uitvoering meerdere zorg en kosten besteed waren, zou deze verzameling van sculpturale meesterwerken een prachtig standaard-werk kunnen vormen.

FORM UND FARBE IN FLÄCHENSCHMUCK von Rud. Rochga & Paul

Haustein. Verlag von Julius Hoffman, Stuttgart.

Een 24 tal voorbeelden van vlakversieringen, waaruit de beide ontwerpers zich doen kennen als bekwame en serieuse décorateurs.

Alle vakken zijn van eene aangename décoratieve werking, geestig van teekening en goed van kleur. Sommige geven een fijnen en stemmigen indruk, andere zijn rijker en krachtiger van aspect.

Alle zijn op een min of meer geometrischen grondslag gebaseerd.

Daar aan dit werk een inleidend woord ontbreekt, is de vooropgestelde bedoeling, waarmede deze portefeuille is uitgegeven niet genoemd.

Voor het gebruik bij het onderwijs aan vakscholen lijken ons deze goede voorbeelden zeer geschikt.

Als dit werk maar niet te zeer aangeschaft wordt door onbekwame décorateurs, om hieruit gewetenloos motieven onbegrepen te copieeren en te verwringen en dwazelijk te combineeren, waartoe helaas zoo menig goed werk verlaagd wordt.

CAV.





ALBUM de planches de l'exposition de maîtres hollandais du XVIIe siècle organisée par mm. Frederik Muller & Cie, dans leurs galeries, Doelenstraat 16—18 à Amsterdam, à l'occasion du tercentenaire de Rembrandt, 10 Juillet—15 Septembre 1906. Amsterdam. *f* 8.—

ALTHINSON, THOMAS DINHAM: A glossary of terms used in english architecture. London. 3 sh. 6 d. net.

BOGNER, H.: Das Arkadenmotiv im Obergeschoss des Aachener Münsters und seine Vorgänger. Strassburg. M. 2.50. Studien zur deutschen Kunstgeschichte. Heft 70.

COENEN, FRANS: Het museum Willet-Holthuysen. Kleine studies in verband met de verzameling over glas, ceramiek, zilver enz. Amsterdam. *f* 1.50.

CRANE, WALTER: Die Grundlagen der Zeichnung. 2e Auflage. Berlin. Geb. M. 14.—

DENKMÄLER der Malerei des Altertums. Herausgegeben von Prof. Dr. Paul Herrmann. München. 60 Lieferungen à M. 20—

DENTELLES, LES, anciennes du musée des arts décoratifs. Palais du Louvre, Pavillon de Marsan, Paris. Plauen. M. 28.—

ESCHER, KONR.: Untersuchungen zur Geschichte der Wand- und Deckenmalerei in der Schweiz vom IX bis zum Anfang des XVI Jahrhunderts. Strassburg M. 8.—
Studien zur deutschen Kunstgeschichte. Heft 71.

FLEURON, O.: Typische Spitzen-Motive, Ornements modernes, Leipzig. M. 24.—

FRILING: Plastische Ornamente f. Bau- und Kunsthandwerk. Berlin. M. 24.—

GRABRELIEFS, Die attischen: Herausgegeben im Auftrage der Kaiserl. Akademie der Wissenschaften zu Wien van Alex. Conze, unter Mitwirkung van Adolf Michaelis, Achilleus Postolakkas u.a. Berlin. M. 65.—

GUGEL E.: Geschiedenis van de bouwstijlen in de hoofdtijdperken der architectuur. 1^e druk, geheel herzien door den schrijver en vermeerderd met de geschiedenis der bouwkunst gedurende de laatste 20 jaren door J. H. W. Leliman. Rotterdam. Geb. *f* 14.50.

HACH, OTTO: Rembrandt. Des Künstlers Leben und Schaffen. Zur Dreihundertjahrfeier seines Geburtstages. Leipzig. M. —.80.

HÄMMERLE, Prof. Dr. ALOIS: Der Pappenheimer Altar im Dom zu Eichstätt. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Plastik im 15 Jahrhundert. Eichstätt. M. 1.60.

HERMANN, Prof. Dr. PAUL, zie DENKMÄLER.

HEUSINGER VON WALDEGG, EDMUND: Der Gips. Zweite Auflage bearbeitet von dr. Albert Moye. Leipzig. M. 18.50.

HINDERER, RUDOLF: Bergische Schieferhäuser entstanden um die Wende des 18 Jahrhunderts. 11e Abteilung. Frankfurt a. M. M. 15.—

KUNSTDENKMÄLER, BERNER: Herausgegeben von kantonalen Verein für Förderg, des histor. Museums in Bern. Bern. M. 3.20.

LAMBERT, THEOD.: Décoration et ameublement. Intérieurs, vestibules, galeries etc. Paris. frs. 60.—
Nouveaux éléments d'architecture. 9ième serie.

LOEWE, Prof. FERD.: Strassenbaukunde. Land und Stadtstrassen. 2e Auflage. Wiesbaden. M. 14.60.

MAISON, LA, hollandaise au temps de Louis XIV. 11 planches avec texte de S. Muller Fz. Utrecht. *f* 6.50.

MÄKELT, Dr. Ing. ARTHUR: Mittelalterliche Landkirchen aus dem Entstehungsgebiete der Gotik. Berlin. M. 5.—
Beiträge zur Bauwissenschaft. Heft 7.

MONUMENTS antiques relevés et restaurés par les architectes pensionnaires de l'Académie de France à Rome. Paris. frs. 300.—

ORNAMENT, DAS: Monatshefte für Kunstgewerbetreibende. Unter Mitwirkung anderer Künstler. Herausgeber Erwin Heckmann. 1 Jahrgang. Heft 1. Jena. Vierteljährlich. M. 2.80.

REY. P. WILHELM: Bauliche Einrichtungen und Grössenverhältnisse eines modernen Theaters. Vortrag über das Thema „Wie gross muss unser Lübecker Stadtheater werden". Lübeck. M. 1.50.

SCHMERBER, Dr. HUGO: Betrachtungen über die italienische Malerei im 17 Jahrhundert. Strassburg. M. 20.—
Zur Kunstgeschichte des Auslandes. Heft 42.

SCOTT, M. H. BAILLIE: Houses and gardens. London. 31 sh. 6 d. net.

SIEBERT, MARGAR: Die Madonnendarstellung in der alt-niederländischen Kunst von Jan van Eyck bis zu den Manieristen. Strassburg. M. 2.50.
Zur Kunstgeschichte des Auslandes Heft 41,

STENZEL, HEINR.: Moderne Entwürfe für Dekorationsmaler. Leipzig. M. 20.—

STRÖHL, H. G.: Japanisches Wappenbuch „Nihon Moncho". Ein Handbuch für Kunstgewerbetreibende und Sammler. Wien. M. 25.—

SYBEL, LUDWIG VON: Christliche Antike. Einführung in die altchristliche Kunst. Erster Band. Katakomben. Marburg. M. 7.—

THOMAS, MARG.: How to judge pictures. London. 2 sh. net.

UHDE—BERNAYS, Dr. HERMANN: Albrecht Dürer-Heft. Mit einer Einführung in Albrecht Dürer's Leben und Werk. Stuttgart. Geb. M. 2.—

VELDE, Prof. VAN DE: Der neue Stil. Vortrag gehalten in der Versammlung des Verbandes der thüringer Gewerbevereine zu Weimar. Weimar. M. —.60.

WINTER, F.: Die Kämme aller Zeiten und Völker von der Steinzeit bis zur Gegenwart. Leipzig. M. 25.—

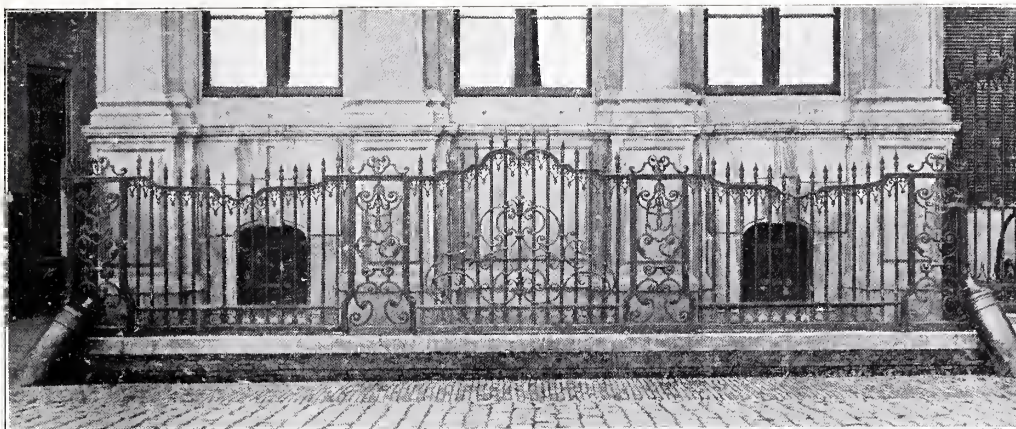


FIG. 1. HEK VOOR HET W.-F. MUSEUM TE HOORN.

HET WEST-FRIESCH MUSEUM TE HOORN

Wanneer men eene beschrijving gaat geven van de kunstschatten van een of ander provinciaal of gewestelijk Museum, dan is het eigenlijk niet de plaats en de gelegenheid, om uit te weiden over het Gebouw, dat deze kunstschatten herbergt. In dit geval echter, bij eene beschrijving van het West-Friesch Museum te Hoorn, kan ik niet nalaten, ter inleiding even de aandacht te vestigen op dit merkwaardig huis, dat ten allen tijde zulk een gewichtige rol heeft gespeeld in de geschiedenis van onze stad.

Reeds de plaats, waar het staat, roept zooveel oude herinneringen wakker; de Roodensteen, of anders genaamd: de Kaasmarkt is toch tot op den huidigen dag het belangrijkste plein der gemeente. Dáár stond het vroegere stadhuis, dáár staat nog de mooie Waag.... maar laat ik niet te ver gaan; later hoop ik hier wel uitvoeriger op terug te komen. Ik meen nu beter te doen, met alleen het een en ander over het Museum-Gebouw mede te deelen.

Op de plaats van het tegenwoordige Huis stond oorspronkelijk (d.w.z. 1450 of vroeger) de woning van den Proost van West-Friesland. Deze zal een geheel anderen aanblik opgeleverd hebben dan de nu nog bestaande, in 1632 opgetrokken hardsteenen gevel. In een handschrift, betreffende de geschiedenis van Hoorn, lezen wij hiervan: „Dit Proostenhuys voorheen pronkten met 2 gevels, ieder breed 15 voeten."

Eenige kaarten van de oude stad bevestigen dit. Achter deze gebouwen stond een dwars huis, het zoogenaamde Hooge Huis, dat aan de Noordzijde voorbij deze beide liep. Op deze plaats is nu de meer binnenwaarts gelegen andere hardsteenen gevel te zien, zoodat het bassecour — thans van de straat afgesloten door een

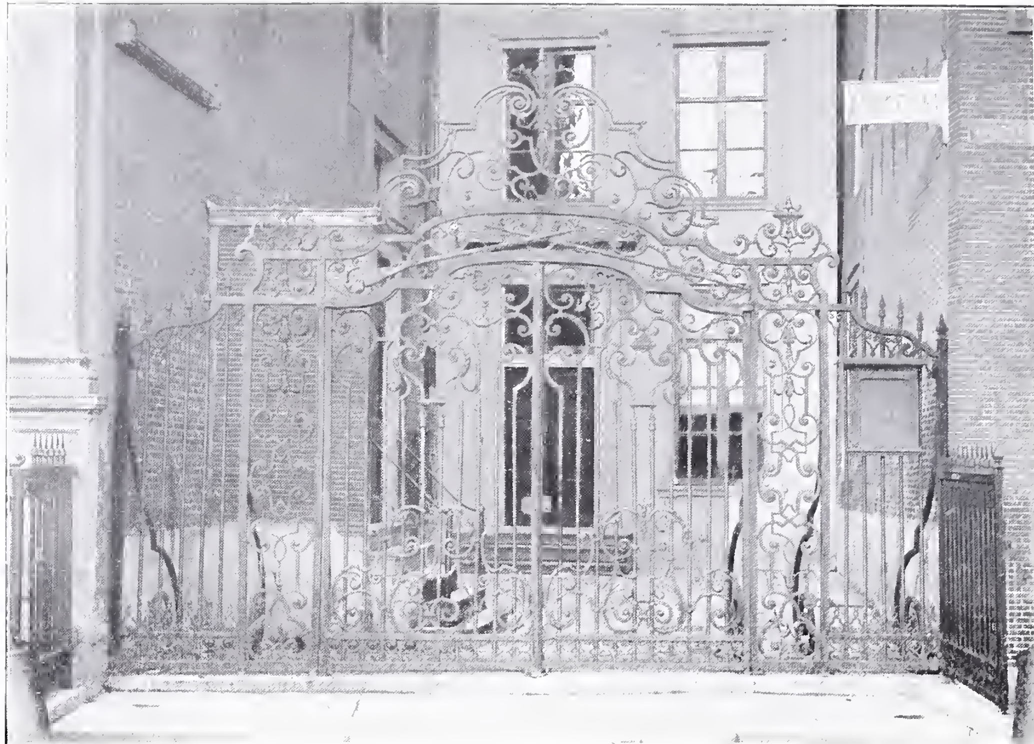


PLAAT LXXVII. WEST-
FRIESCH MUSEUM TE HOORN.

ijzeren hek — ook toen reeds bestond. De vroegere afscheiding was zeer zeker eenvoudiger.
Toen Hoorn op het einde der 16e eeuw de zijde van de Hervorming koos, is dit Proostenhuys voor een ander doel ingericht; het werd namelijk de Vergaderplaats van „Gecommitteerde Raden v. West-Friesland en 't Noorderkwartier.” Dit College is in 1573 ingesteld; men kan echter niet met zekerheid zeggen, wanneer precies de samenkomsten in dit gebouw begonnen zijn. Zij werden eerst gehouden in een gebouw op het Noord „daer 't vergulde Hooft uythangt.” Volgens Velius waren de bijeenkomsten echter reeds voor 1596 naar de nieuwe inrichting overgebracht, blijkens twee geschilderde ruitjes met wapens van Hoorn en Enkhuizen, en voorzien van het jaartal 1596; hiervan is helaas niets meer te vinden.
Tijdens het gebruik door Gecommitteerde Raden onderging het voormalig Proostenhuys groote veranderingen en gedaanteverwisselingen. In 1631 werd een nieuwe gevel gebouwd achter het bassecour, omdat alles erg vervallen schijnt te zijn geweest.
Van dezen gevel is mij tot nu toe niets anders bekend dan een klein modelletje, voorkomende in de Kronyk van Velius. Dit doet ons zien, dat het een trapjesgevel was met kruisvensters, afgedekt door bogen. De gevel die er tegenwoordig staat, dateert uit de 18e eeuw, toen zeker ook de inwendige verdeeling van het gebouw zeer veel verandering heeft ondergaan, op de welbekende manier, door niets te ontzien en alles te bedekken achter pleisterlaag en betimmering.
Alhoewel de bewerking van den hardsteen aan dezen gevel goed genoemd mag worden, maakt het geheel toch een drogen indruk.
De andere gevel, aan de straat gelegen, dateert uit 1632, en staat dáár, waar zich de twee vroeger genoemde geveltjes bevonden. Volgens een aanteekening van Paulus van der Meersche bij zijn exemplaar van Velius, uitgave van het jaar 1648, bl. 231 heeft „Cornelis Ryp, zoon van den Ed. Cornelis Jansz Ryp, Gecomm. Raad van de Staten der Stad Alkmaar in het Collegie te Hoorn, in zijns vaders tegenwoordigheid den eersten steen van 't Collegie aan den Noordhoek bij den Roodensteen gelegd.” [1]) We kunnen tevens wel aannemen, dat er toen een geheele verbouwing van dit gedeelte heeft plaats gehad.
Uit den van hardsteen opgetrokken gevel spreekt geheel de toenmalige zin voor strenge navolging van 't klassieke. (Plaat LXXVII). Aan de eerste verdieping is de Toskaansche orde toegepast; de vier pilasters rusten op piedestals, waartusschen twee ingangen naar een kelder, waarin niets bizonders valt op te merken. Tusschen de pilasters zijn drie vensters, afgedekt door bogen, ieder gevuld met een schelp-ornament. Het fries van deze orde is gebogen en voorzien van consoles, waarboven zich de pilasters van de volgende verdieping bevinden. Hierbij is de Dorische orde toegepast. Tusschen de pi-

[1]) Abbing I bl. 8. „Vervolg op Velius.”

FIG. 2. HEK VOOR HET BASSECOUR VAN HET MUS. TE HOORN (1729).



lasters van deze verdieping zijn twee vensters, en in 't midden is het Wapen van West-Friesland geplaatst. De bogen boven de vensters zijn gevuld met maskers en eenig ornament. Het fries is vlak en voorzien van triglyphen.

De volgende verdieping heeft Jonische pilasters, waartusschen een venster, afgedekt door een boog, die gevuld is met een masker. Aan weêrskanten daarvan ziet men nissen, smaller dan de daaronder geplaatste ramen, zoodat de gevel hier inspringt. Het fries hierboven is weêr gebogen.

De laatste, wêer smaller wordende verdieping, vertoont twee Corinthische pilasters, waartusschen het wapen van Oranje-Nassau, met de deviezen: „Je Maintiendray" en „Honi soit qui mal y pense", gehouden door twee Romeinsche krijgsknechten en gedekt door een kroon. Het fries hierboven is wederom gebogen, terwijl het geheel wordt bekroond door een gebroken fronton. Tusschen dit fronton staat een leeuw, met het wapen van Alkmaar; aan weerszijden erop liggen twee leeuwen met de wapens van Hoorn en Enkhuizen. Op de hoeken van de lager

gelegen kroonlijsten komen ook leeuwen voor, met de wapens van Edam, Monnikendam, Purmerend en Medemblik. Al deze wapens zijn gepolychromeerd.

Wat de vensters betreft, deze zullen oorspronkelijk kruisvensters geweest zijn; dit blijkt nog duidelijk uit allerlei sporen, en ten overvloede uit een plaatje in de Kronyk van Velius. Natuurlijk konden zij in den tijd der „Engelsche-schuiframen"-epidemie niet daartegen gevrijwaard blijven.

De totaalindruk van het bouwwerk is bizonder zwaar; het bovengedeelte vooral is zeer overladen. De zware leeuwen maken het woelig; zij hebben in hunne houding iets, dat ons onwillekeurig doet veronderstellen, dat zij bij den gevel op en neer klauteren. Vooral de twee bovenste vertoonen klaarblijkelijk geneigdheid, hun hooge ligplaats te verlaten. Als men de tallooze ijzeren stangen ziet, waarmede het gedierte van achteren in bedwang wordt gehouden, dan is de indruk niet alleen zwaar, maar zelfs angstig, vooral wanneer we hierbij in aanmerking nemen, dat de gevel sterk voorover helt. De ribben, tot steun onder de bovenste lijst geplaatst, toonen genoegzaam aan, hoe noodig het is, dat met de herstelling van het gebouw niet te lang meer gewacht moet worden.

De zijgevel, grenzende aan de Tribunaalsteeg, is opgetrokken in berg- en baksteen; hieraan zijn nog Renaissance-details op te merken, o.a. horizontale banden, die duidelijk doen zien, hoe verschillend de verdeeling der verdiepingen is in voor- en achtergebouw. Ook zijn boven de vensters nog bogen aanwezig, wier sluitstukjes versierd zijn met maskertjes. Behalve twee in de bovenverdieping voorkomende kruisvensters met glas in lood zijn alle veranderd in schuiframen; zelfs zijn er twee geheel dichtgemetseld.

Op de dakvensters zijn nog mooie loodversieringen te zien; deze zullen echter, wanneer er niet spoedig zorg voor wordt gedragen, weldra geheel vervallen. Verder is daar nog een schoorsteen met eigenaardig ijzerwerk ter bevestiging van een windvaan, voorstellende 't wapen van West-Friesland. De zijgevel, die aan 't bassecour grenst, levert niets bizonders op; de later bijgevoegde achtergebouwen

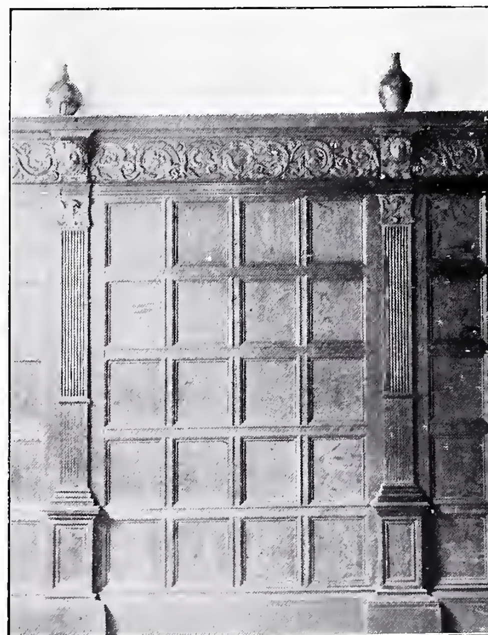


FIG. 3. BETIMMERING, AFKOMSTIG UIT HET ST. PIETERS-HOF TE HOORN.

vind ik op 't oogenblik niet van belang om hier te bespreken.
In 1603 werd een poort gebouwd voor de Kamer a/d. Roodensteen, (dit was de afsluiting van 't bassecour, waar nu het hek staat.) [1]) Volgens een oud, doch eenigszins onduidelijk plaatje, voorkomende in de kronyk van Velius, zag deze poort er aldus uit: in 't midden was de poortopening,en aan wêerskanten daarvan stonden kolommen; dáárnaast was aan iedere zijde boven een borstwering een opening,evenals de middenpoort afgedekt door een boog.
Dit alles heeft in 1729 plaats moeten maken voor het ijzeren hek, waarvan ik hiernevens afbeeldingen geef. (Zie fig. 1 en 2). Uit de photo van het geheele gebouw zal men bemerken, dat ook voor den gevel aan de straat een iets lager hek aanwezig is, een soort voortzetting van het andere. Hoewel zij beide niet overeenkomen met de constructieve opvatting van den tegenwoordigen tijd, staan we toch verwonderd over de kolossale vaardigheid, die er noodig is geweest om een dergelijk smeedwerk met al die mooie vormen, krullen en ornamenten in elkaar te zetten. Jammer genoeg, dat het reeds zooveel geleden heeft! Er is niet genoegzaam zorg voor gedragen, zoodat reeds verscheidene kleine onderdeelen gemist worden; de verf- en teerkwast heeft er dusdanig op huisgehouden, dat de mooie afwerking der details niet meer te zien is. Het kleinere hek voor den hoofdgevel dateert uit denzelfden tijd, en is van een prachtige compositie, geheel overeenkomende met de pilasterverdeeling van het daarachter liggend gebouw.
Het College van Gecommitteerde Raden van West-Friesland en het Noorderkwartier is op 't eind der 18e eeuw te niet gegaan. In de 19e eeuw werd het gebouw in gebruik genomen voor de Rechtbank; deze werd in 1877 verplaatst naar Alkmaar, waarop de Staat het gebouw in ei-



FIG. 4. PANEE TJE, AFKOMSTI UIT DE VOORM LIGE GROOTE KERK TE HOOR

[1]) 4e Velius bl. 523.

gendom nam. Een deel der ruimte werd bestemd voor 't Kantongerecht — het overschot voor 't „West-Friesch Museum".

Wij zullen nu eens een kijkje gaan nemen naar den inhoud daarvan.

Het eerste gedeelte van onze bespreking zal bevatten eene beschrijving van de prachtige betimmeringen, waaraan het Museum zoo rijk is.

We treden het allereerst binnen in het benedenachtervertrek, dat bijna geheel voorzien is van eene betimmering, afkomstig uit het St. Pietershof alhier.

[Dit St. Pietershof was oorspronkelijk een klooster; in 1457 vestigden zich eenige Tertianen van St. Pauls Convent te Amsterdam in een door hen gebouwd nieuw groot steenen huis; in 1461 begaven zij zich onder de Kruisbroeders; in 1617 werd een Oude-Mannen-Huys — St. Pieters Hof — gebouwd, dat in 1639 met het Oude-Vrouwen-Huys werd vereenigd. In 1662 werden de Proveniers van den Keerenerweg buiten de Noorderpoort erin overgebracht; in 1692, toen het veel verfraaid werd, is ook de kerk der Augustijnen afgebroken. Zie kaart Velius 1615; hier staat: „St. Peters dal, eertyds een Clooster van Augustyner Monicken wort nu tot een tuchthuys gemaeckt." Hierover later meer en uitvoeriger.]

Als we deze betimmering nader beschouwen, dan is er 't volgende aan op te merken: Het zeer mooie, eenvoudige schotwerk, — (zie Fig. 3) dateerende uit het begin der 17e eeuw — is door pilasters in 9 traveeën verdeeld. De pilasters rusten op piedestals, en zijn van boven voorzien van cannelures; onderaan zijn deze cannelures gevuld met staafjes; de afscheiding van onder- en bovendeel heeft plaats door een lijstje. De kapiteeltjes vertoonen een zeer eigenaardig ornament; hoewel het hier erg beschadigd is, kan men ongeveer het zelfde hoofdtype zien op Fig. 9. Elke travee bevat een heel eenvoudig geprofileerd raamwerk met vlakke paneelen. Een der traveeën is veranderd in een ingang; dit maakt geen gunstigen indruk; of het altijd zoo geweest is, mag m.i. betwijfeld worden. Het geheel wordt van boven afgesloten door een hoofdgestel.

Het fries is in 9 deelen verdeeld door consoles, boven de pilasters geplaatst; daar de beeldsnijder hierin voorzeker een prachtige gelegenheid vond om zijn kunst te uiten — zoo is dit ook hier niet nagelaten. De kopjes op de consoles zijn, zooals ook op de afb. duidelijk te zien is, alle even mooi.

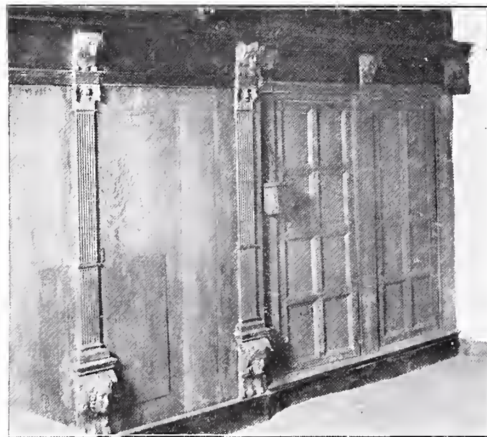


FIG. 5. BETIMMERING IN HET MUSEUM TE HOORN.

De negen afdeelingen van 't fries prijken elk met een wapen, omgeven door sierlijke grotesken en bladranken. Dit alles legt welsprekende getuigenis af van den goeden smaak en de groote techniek onzer ambachtslieden uit de 17e eeuw, toen ook ònze stad een eerste plaats innam onder de steden; toen de handel bloeide en de welvaart niets spaarde, om alles in de omgeving zoo fraai mogelijk te versieren.
De wapens der fries-afdeelingen zijn die van Edam, Holland, Hoorn, Enkhuizen, Alkmaar, West-Friesland, Willem I, Prins Maurits, en naar ik meen Frederik Hendrik. Deze wapentjes worden gehouden door vogels, menschfiguurtjes, leeuwtjes, eenhoorntjes enz., die aan wêerszijden uitloopen in sierlijke bladranken.
Hoewel ik besloten had, mij voorloopig bezig te houden met de vaste betimmeringen, kan ik niet nalaten even stil te staan bij het merkwaardige paneeltje, dat in dit vertrek is opgehangen, een van de oudste stukken, in 't Museum aanwezig. (Fig. 4). Het is eene afbeelding van het Heilig Avondmaal; het geheel wordt omsloten door een boog met geschilderde caissons (goud met zwart.) Alles is zeer zeker gepolychromeerd geweest, zooals nog blijkt uit overblijfselen op handen en gezichten, en het goud op kleêren en tafelpooten.
De grond is nog heelemaal geschilderd. De figuurtjes zijn goed gesneden, de gezichten vol expressie. In de bovenhoeken bevinden zich vergulde engelenkopjes, waarvan er een beschadigd is.
De achterzijde is zwart geschilderd, waarop in witte Gothische letters gedeelten van de tien Geboden voorkomen. Hieroverheen is weêr zwart geschilderd, en met nieuwe Gothische letters (óók wit) het volgende:
„. . . . sterck en . . . . zich die de misdaet der vadere besoecke aen de kindere,. . . . doe barmharticheyt ae . . . . duysende die my lief hebbe en mijne wet we houde. Dat III ghebot. Ghy en sult de name des heere uwes gods niet te vergheefs ofte lichtveerdelic ghebruycke want die . . . ."
Het paneeltje — afkomstig uit de Groote Kerk [in 1405 werd daarvan het steenen koor gezet benevens 't kruiswerk, en in 1838 brandde zij geheel af], is dus aan twee kanten gebruikt. Hoe komt dit? Ab-



FIG. 6. BETIMMERING IN HET MUSEUM TE HOORN

bing verspreidt hierover eenig licht, in zijn „Vervolg op Velius" bl. 235. Daar vindt men:
„In de handschriften C D leest men op dit jaar (1725) de volgende aanteekening: Na de Reformatie waren de paneelen in den predikstoel van de Groote Kerk met de binnenvlakten naar buiten gezet en zwart geverwd. Hierop was met witte letteren de wet des Heeren (de 10 Geboden) geschilderd. Dan, als dit nu veel te boersch geacht werd, zoo werden op order van de Heeren Kerkmeesteren de voorpaneelen 2 à 3 maal met Berlijnsch blauw overgeschilderd, en de overige ornamneten zwaar verguld."
Ik meen dus gerust te mogen veronderstellen, dat dit stuk snijwerk een achter- of zijpaneel is uit den preêkstoel van de voormalige Groote Kerk alhier. Aan het omkeeren hebben we zeer zeker te danken, dat het nog zoo goed gebleven is.
Verder levert dit lokaaltje, wat betimmering betreft, niets bizonders meer op.
De daarop volgende groote Voorzaal, vroeger vergaderplaats van de Heeren Gecommitteerden, bezit 18e eeuwsch-betimmerde vensters. Het schijnt, dat men indertijd begonnen was, met eenig snijwerk aan de raveeling van den vroeger bestaanden schoorsteen aan te brengen, maar hiermede is later zeker opgehouden.
Wij bestijgen nu de mooie eiken spiltrap en komen in een locaal, in welks midden deze trap vroeger zeer zeker los gestaan zal hebben, zooals dit ook in de daarboven gelegen verdieping het geval is.
Nu is er een gedeelte van het locaal afgeschoten door een prachtige eiken betimmering, geheel voor dit doel gedacht en vervaardigd. Het gedeelte om de trap en vóór een voormaligen schoorsteen is vlak; het overige deel bestaat uit vlak paneelwerk (zie fig. 5 en 6). Elke travee is een kastdeur, behalve een, die toegang geeft naar een volgend locaal. De Pilasters, die deze traveeën begrenzen, zijn gecanneleerd; het onderste gedeelte met de bekende staafjes.
Zij dragen Korinthische kapiteeltjes, terwijl de basementen rusten op bizonder fijn gesneden consoles (koppen). Het geheel is afgedekt door een hoofdgestel.
Het fries is vlak, en verdeeld door consoles boven de pilasters. Deze consoles zijn weêr buitengewoon prachtige voorbeelden van kunstig snijwerk. Boven de kroonlijst zijn in het verlengde der onderste pilasters kleinere pilasters aangebracht, die reiken tot dicht aan de balken.



FIG. 7. SLEUTELSTUK MET CONSOLE IN HET MUSEUM TE HOORN.

Ze zijn op dezelfde wijze gecanneleerd en voorzien van Korinthische kapiteeltjes. Ze dienen ter begrenzing van kastdeurtjes met vlak paneelwerk. Het geheel is onder de balken afgedekt door een hoofdgestel.
Bij het binnenkomen in het hiernaast gelegen vertrek wordt onze aandacht al dadelijk getrokken tot de rijke betimmering, die een aardig geheel vormt, ofschoon ze bestaat uit deelen, uit verschillende gebouwen afkomstig.
Boven deze betimmering is — hoewel wat den tijd betreft, daar niet bij passend — goudlêer aangebracht; de zware moerbalken bezitten prachtig gesneden sleutelstukken, die rusten op consoles. (Zie fig. 7.) Dergelijke sleutelstukken en consoles komen op meer plaatsen in 't Museum voor, hoewel niet geregeld.
Onmiddellijk naast den ingang staat een mooie 17e eeuwsche kast, afkomstig uit het St. Pietershof; een prachtexemplaar van Hollandsche meubelmakerskunst (zie Fig. 8.) Zij is rijk met snijwerk versierd.
De drie gecanneleerde zuiltjes met mooie Korinthische kapiteeltjes zijn aan het onderste gedeelte voorzien van snijwerk, en rusten op consoles in den vorm van leeuwenkoppen. De middelste kolom draait met het deurtje mede en doet dienst als slaglijst. Dit gedeelte wordt afgedekt door een sierlijk gesneden lijst, waarin boven ieder kapiteeltje een zwart zgn. diamantkopje voorkomt.
Boven deze grootere afdeeling is een kleinere, door een tusschenschot in tweeën verdeeld. Overeenkomende met de plaats der drie kolommetjes zijn hier drie karyatiden aangebracht, voorstellende Geloof, Liefde en Hoop met hunne resp. attributen. Deze karyatiden dragen ieder een Jonisch kapiteeltje, waarop een hoofdgestel rust met breed gesneden fries, door consoles (kopjes) in 2 deelen verdeeld. In het midden van elk friesgedeelte is een cartouche, waarop aan den eenen kant is voorgesteld de Spijziging van Christus door een Engel; aan den anderen kant de voeding van Elia door de Raven. Verder is het fries gevuld met mooi bladornament, waartusschen figuurtjes.
De deurtjes zijn heel eenvoudig verdeeld door lijsten, waartusschen stukjes zwart hout voorkomen.



FIG. 8. 17E EEUWSCHE KAST, AFKOMSTIG UIT HET ST. PIETERSHOF TE HOORN.

De naast de kast aanwezige betimmering met bank is ook uit het St. Pieters Hof afkomstig. Hoewel men bij den eersten oogopslag zou denken, dat zij oorspronkelijk bij de kast behoort, komt men bij nader inzien tot andere gedachten. Trouwens in den Catalogus van het West-Friesch Museum staat ook vermeld, dat bij het aanbrengen van dit schot de kroonlijst op dezelfde hoogte als die van de kast is gebracht.

Onder de bank zijn kastjes. Een gedeelte hiervan is zichtbaar op Fig. 9.

De betimmering is geheel vlak, alleen het fries is onderbroken door consoles, voorzien van snijwerk (kopjes.) Dit vlakke vindt zeer zeker zijn oorzaak in de omstandigheid, dat het schot bedoeld is als ruggesteun.

Aan de andere zijde wordt deze betimmering afgesloten door een 17e eeuwsche kast, afkomstig uit het tegenwoordige Stadhuis (zie Fig. 9.)

[Dit Stadhuis was eertijds een klooster. Na de Hervorming is het achterste gedeelte gebruikt voor stadsscholen; het voorste gedeelte voor een Logement voor Gecommitteerde Raden. Hiertoe was het van binnen in het jaar 1596 reeds verbeterd; in 1613 werd het aan de straat gelegen gedeelte geheel nieuw gemaakt en met een fraaien voorgevel voorzien.]

Deze kast vertoont veel overeenkomst met de betimmering beneden (zie Fig. 4.) De beide pilasters aan wêerszijden rusten ook op piedestals; zij zijn niet door een lijstje in tweeën verdeeld; de cannelures loopen door. De kapiteeltjes hebben denzelfden eigenaardigen vorm. Het fries is rijk versierd met ranken, in het midden waarvan een cartouche, waarop een figuurtje, m.i. een Bacchus is geplaatst. De consoles onder de kroonlijst vertoonen hier leeuwenkoppen.

Aan den tegenovergestelden wand bevindt zich eene betimmering, bestaande uit een dubbele deur met bedstede. (Fig. 10.) Dit gedeelte is van later dagteekening; de profileering is zwaar; zwaar zijn ook de kussens op de paneelen; het fries is dubbel gebogen. De kolommen zijn zeer streng; 't geheel doet ons veel denken aan een betimmering, alhier in de

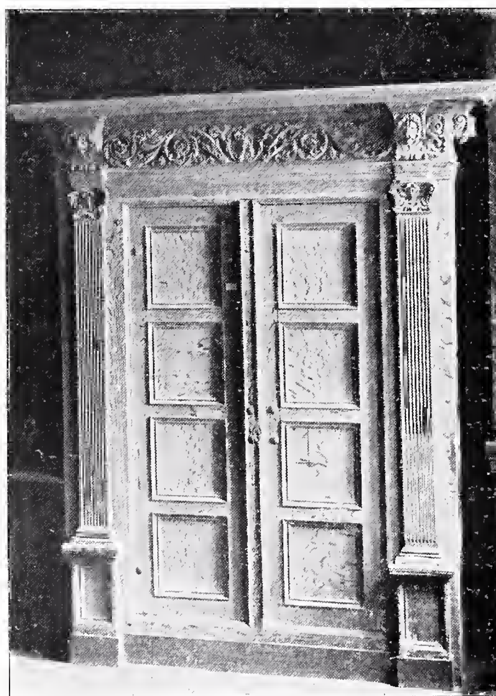
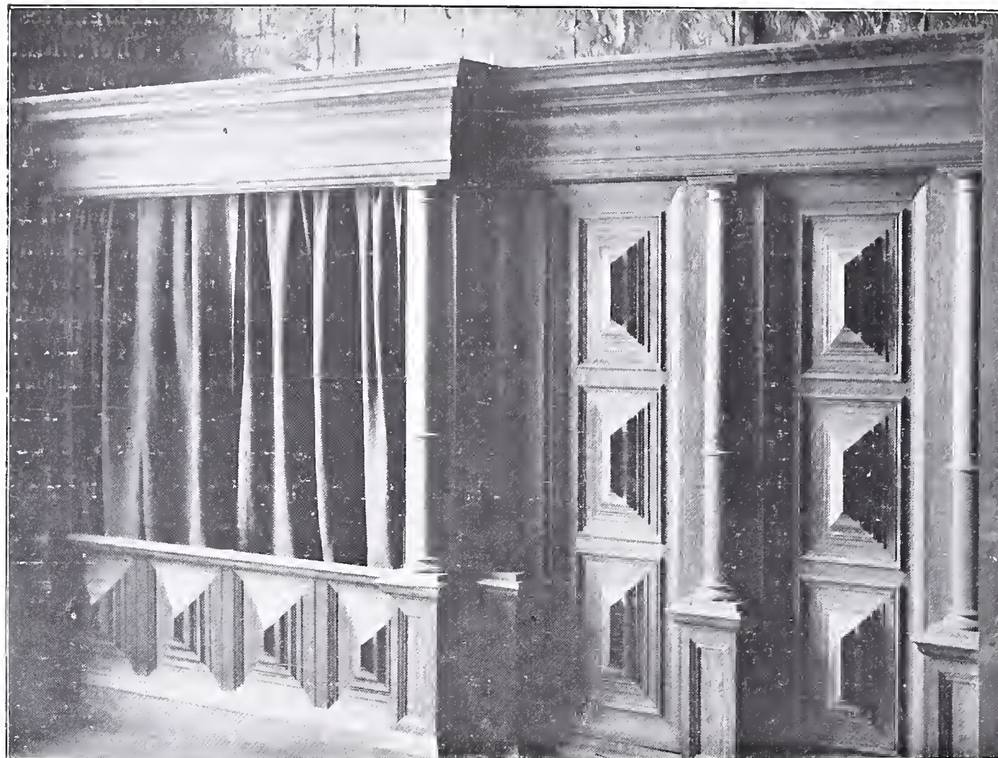


FIG. 9. KAST, AFKOMSTIG UIT HET STADHUIS TE HOORN.

FIG. 10. KAST EN BEDSTEDE, AFKOMSTIG UIT HET VOORNOEMDE ADMIRALITEITS-GEBOUW TE HOORN.



Noorderkerk voorkomende en dateerende van 1642.

Zij is afkomstig uit een gebouw, oorspronkelijk St. Agnietenklooster, daarna Prinsen Logement, en Vergader- en Verblijfplaats der H.H. Gecommitteerden ter Admiraliteit, opgericht in 1586. In 1607 werd dit gebouw geheel veranderd; in de 19e eeuw werd het ingericht tot Klinische School, die in 1866 werd opgeheven; thans wordt het gebruikt als Stedelijk Ziekenhuis.

In de zoogenaamde „Taveerne", op dezelfde verdieping gelegen, een lokaal, dat door de Commissie van Toezicht op het West-Friesch Museum geheel als een oude herberg wordt ingericht —, komen nog een merkwaardig muurkastje en een schoorsteen voor, afkomstig uit den Hoofd-Toren. [Deze werd in 1532 gebouwd en in 1651 verrijkt met een Torentje op het dak.]

Het fries van den schoorsteen is in 2 deelen verdeeld door drie zeer mooie consoles, aan elken zijkant zijn er bovendien nog twee aanwezig. In het midden van elk gedeelte der voorzijde bevindt zich een cartouche, het eene voorstellende de Wal-



FIG. 11. SCHOORSTEEN-BETIMMERING, AFKOMSTIG UIT DEN HOOFD-TOREN TE HOORN.

vischvangst, het tweede de Traankokerij. (Zie Fig. 11.) Voor de rest is het fries opgevuld met rankornament. De zijkanten zijn vlak. Een kroonlijst ontbreekt.

De beide voorstellingen betreffende de Walvischvangst en de Traankokerij wijzen er op, dat deze schoorsteen waarschijnlijk in betrekking staat met de Groenlandsche Compagnie, die in 1614 is opgericht en in 1645 heeft opgehouden te bestaan.

Zeer wel mogelijk is het, dat die Compagnie in den Hoofdtoren vergaderde; het blijft te betreuren, dat dit gebouw niet van binnen kon worden gerestaureerd; dan had de schoorsteen ongetwijfeld beter op zijn eigen plaats kunnen blijven.

Het Muurkastje (Fig. 12) naast den schoorsteen is ook afkomstig uit den Hoofdtoren, waar nog een dergelijk, hoewel iets kleiner exemplaar aanwezig is.

De gecanneleerde Pilasters dragen Jonische kapiteeltjes met mooi geornamenteerde halzen. Het fries is een prachtstukje van snijwerk. In 't midden ziet men een vaasvorm, ter wêerszijden daarvan dolfynen en bladornamenten. Het geheel is wèl de moeite waard, om eens nader

bekeken te worden. De deurtjes maken met hun rustige profileering een fraaien deftigen indruk.

De betimmering aan de andere zijde van dit locaal (Fig. 13 geeft een gedeelte ervan te zien) is afkomstig uit het St. Pietershof, namelijk uit dat gedeelte van het gebouw, dat een paar jaren geleden werd afgebroken en nu geheel nieuw is opgetrokken op een wijze, die uit een practisch oogpunt misschien te verdedigen — maar uit een archeologisch oogpunt daarentegen sterk te betreuren is.

Ze stond daar tusschen een groote zaal en een veel hooger gelegen kleiner vertrek. Er onder was een ingang naar een nog bestaand keldertje.

De betimmering bestaat uit een deur, aan wêerszijden begrensd door gecanneleerde pilasters met heel eenvoudige kapiteeltjes, die gedragen worden door sierlijk gesneden consoles. Hiernaast is een breed venster, in drieën verdeeld door gecanneleerde pilasters, korter dan die van de deur en eveneens rustende op gesneden consoles. Elk gedeelte van dit venster is verdeeld door een horizontalen regel, de nu verkregen openingen zijn gevuld met balustertjes, achter de vakken zijn drie draairaampjes met glas in lood. Het overige schotwerk is vlak. De deur schijnt me ergens anders uit afkomstig. M.i. is zij ingekort. Het geheel wordt afgedekt door een heel eenvoudig hoofdgestel.

Waar het oorspronkelijk voor gediend heeft, is mij onbekend. Wel is mij ter oore gekomen, dat in de groote zaal verkoopingen werden gehouden, terwijl de administrateur dan in de kleine kamer achter het venster zat.

Hoewel deze betimmering in een desolaten toestand verkeerde, waren er nog aanwijzingen genoeg, om haar in den ouden vorm te herstellen.

Verdere betimmeringen zijn in ons West-Friesch Museum niet aanwezig. De hooger gelegen kamers hebben nog mooie consoles en sleutelstukken (als in Fig. 7); verder komen daarin nog voor: een schoorsteenversiering van ebbenhout, met verguld snijwerk; [deze is echter meer te beschouwen als een omlijsting van

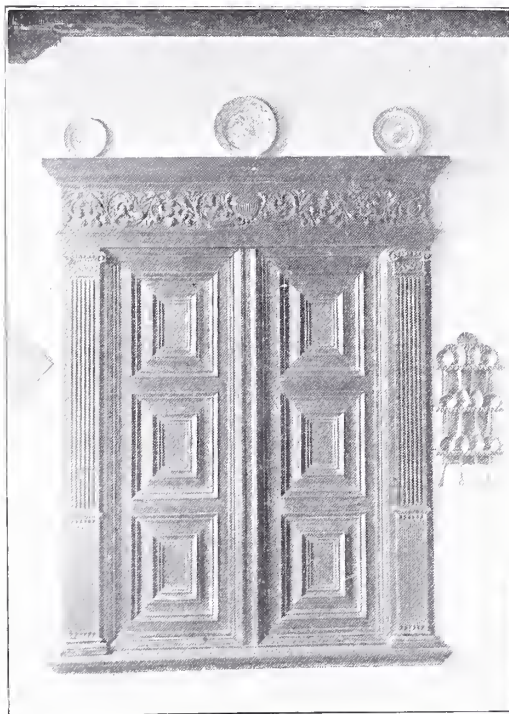


FIG. 12. MUURKASTJE, AFKOMSTIG UIT DEN HOOFD-TOREN TE HOORN.

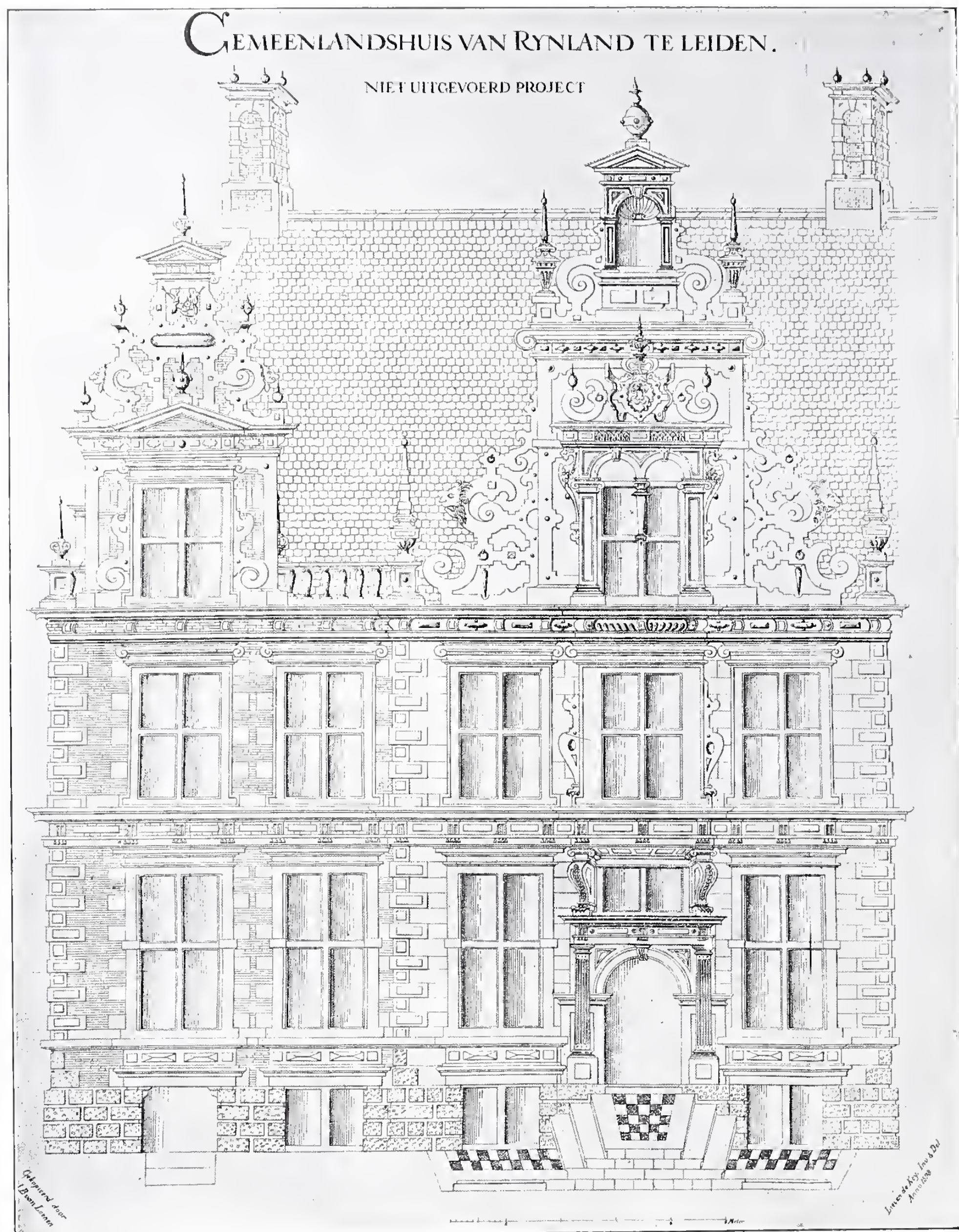
G. 13. BETIMMERING, AFKOMSTIG UIT HET '. PIETERS-HOF TE HOORN.



een zich daarin bevindend schilderij,] en een schoorsteen uit het midden der 18e eeuw, versierd met een allegorisch schilderstuk en eenige familiewapens, afkomstig uit het Protestantsche Weeshuis alhier.

Hoorn Aug. 1906. J. C. KERKMEYER.





PLAAT LXXVIII. ONUITGEVOERDE VOORGEVEL VAN RIJNLANDSHUIS.



FIG 1. GLAZEN SIERBEKERS MET GRAVEER- OF „GLASSCHRIJF"-WERK, VAN OUDEN DATUM IN RIJNLANDS BEZIT.

HET GEMEENELANDSHUIS VAN HET HOOGHEEMRAADSCHAP RIJNLAND TE LEIDEN

Gemeenzaam *Rijnlandshuis* geheeten, is het gebouw, waar het Bestuur over het gemeene (gemeenschappelijke) land van het Waterschap Rijnland is gevestigd, en staat aan de Breestraat aldaar.

Het zij mij vergund in het voorbijgaan even in herinnering te brengen: dat een *Hoog*heemraadschap een waterschap is waaraan het beheer over *zee*weringen of over waterkeeringen langs *hoofd*rivieren verbonden is, en Rijnland kan men zonder bluf de grootste en oudste instelling van dien aard (van 1255) der wereld noemen. Getuige o.a. het feit dat er sedert eeuwen een speciale Rijnlandsche maat in duimstokken gegrift werd en dat de Hooge heemraadschappen Delfland en Schieland — ook al waterstaatslichamen van eeuwen her — vrijwillig die maat aannamen.

In 1578 kocht het Bestuur van Rijnland, dat tot dien tijd min of meer een nomadenleven geleid had, voor *f* 1800 een huis, dat de oppervlakte van het tegenwoordige vóór- en achtergebouw, 810 M²., bezat.

Men begon onmiddellijk met het maken van het brandvrije „ijzeren kantoor", dat gelukkig als zoodanig zijn examen nog niet behoefde af te leggen, waarin op de eerste plaats de „Giftbrief", in 't deftig Latijn gesteld, (van Willem II, Roomsch koning, Graaf van Holland) waaraan Rijn-



PLAATLXXIX. VOORGEVEL VAN RIJNLANDSHUIS.



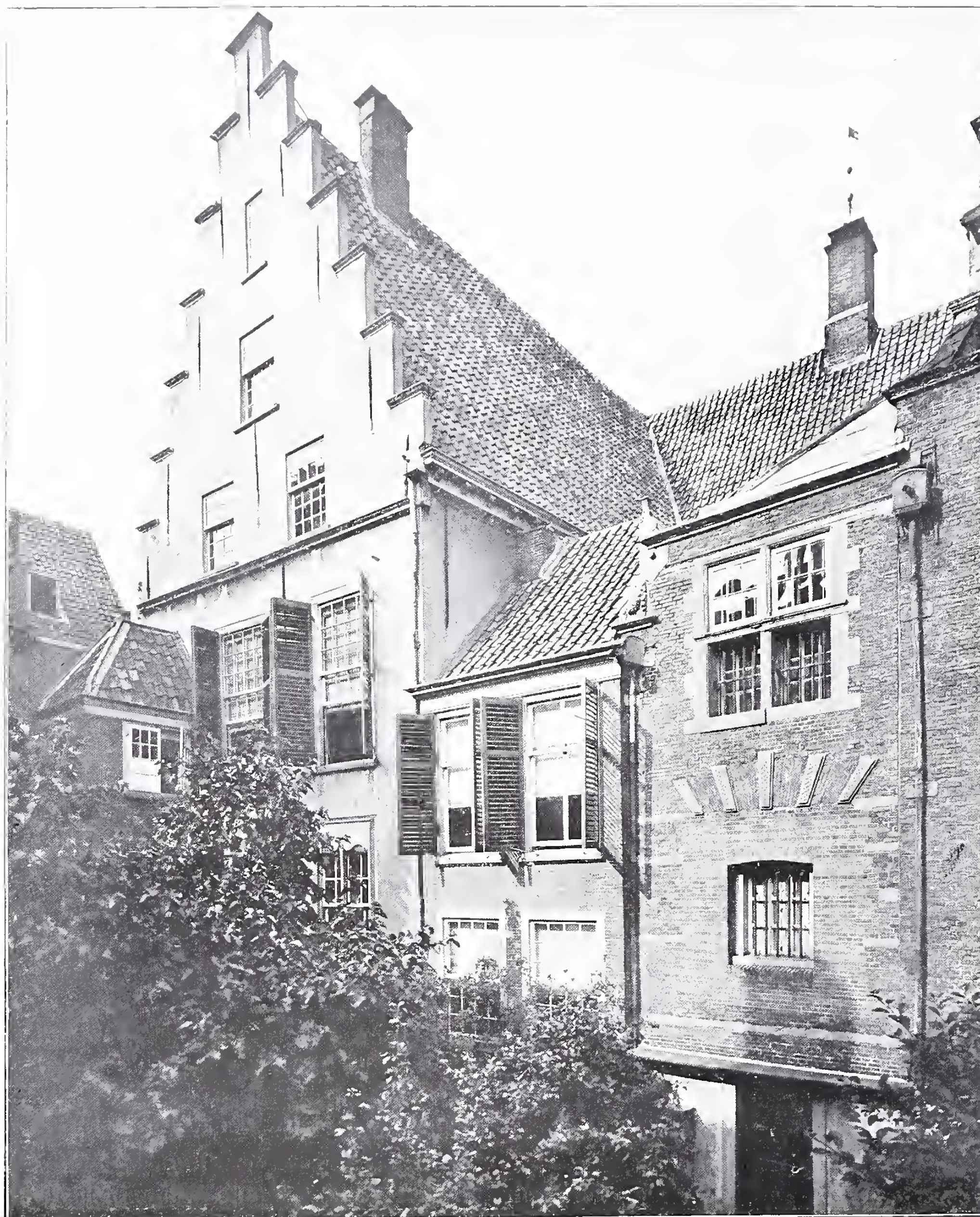
FIG. 2.
VOORHUIS IN
RIJNLANDS HUIS.

land zijn bestaan dankt, in een zilveren omhulsel een passend verblijf werd aangewezen. Voorts bevat het „ijzeren kantoor” datgene wat het volgend rijmpje op de deur vermeldt. (Vele onzer Voorouders hadden een ware en nare rijmmanie!)

Dese deur is bevonden claer
Drie hondert seven en dertig ponden swaer.
Dit comptoer is hier geset met goet verstant,
Teghens gewelt en brant voor secrete saecken,
Doer den hoogen heemraet van Rijnlant
Diet metterhant sterck hebben doen maecken.
1578.

Het middelste gedeelte van den achtergevel (Plaat LXXX) vertoont den buitenmuur van het „kantoor”, doch van 3 eeuwen later.

Men kan zich voorstellen dat men zelfs in 1578 voor den genoemden prijs, in een



PLAAT LXXX. GEDEELTELIJKE ACHTERGEVEL VAN RIJNLANDSHUIS.

stad die niet „en décadence" was, geen pand kon koopen van die oppervlakte, dat nog hecht en „wel doortimmert" was, en het vertoonde dan ook weldra de kwalen van den ouden dag, zoodat men al spoedig besloot het te verbouwen in den tegenwoordigen vorm; de ramen uitgezonderd, die in 1865 zijn veranderd, om in behoorlijke verlichting der kantoren te voorzien.

Oorspronkelijk waren er natuurlijk „kruiskozijnen", met kleine ruitjes in de bovenste helft en luiken in de benedenhelft.

In 1596 en 97 werd begonnen met den aankoop van de voornaamste materialen, zoo toog een deel van Rijnlands bestuur, met den rentmeester, twee sjouwerlui om een kist met geld te torsen, en de „fabrijk" van Leiden (blijkbaar had Rijnland in dien tijd geen technicus) naar Dordt, om er voor *f* 3600 eikenhout te koopen (nog aanwezig in den vorm van zwaar kaphout, moer- en kinderbalken, enz.).

Er was besloten den verbouw te doen plaats hebben naar „het heerlixte patroon, daerop de hoochste estimacie es gedaan" (Plaat LXXVIII), ontworpen door den Haarl. architect Lieven de Key, doch daar men terecht vreesde dat zoodoende het verleende crediet van *f* 16000 zou worden overschreden, vergenoegde men zich met den tegenwoordigen minder kostbaren voorgevel (Plaat LXXIX).

De herbouw, die blijkbaar een geheel nieuw voorgebouw omvatte, except het ijzeren kantoor, werd aangenomen door Pieter Alberts Clocq van Medemblik voor *f* 10500, met gebruik van de reeds gekochte materialen. Blijkens de rekeningen dier jaren waren de kosten *f* 15000. Ook toen had de aannemer er „geld aan verloren", en drong hij op eene „vereering" aan, die hem genadiglijk, als *f* 300, werd toegekend, mits hij dat bedrag „danckelick" zou aannemen en niet verder lastig vallen.

In 1599 werd het achterhuis (conciergerie) verbouwd voor *f* 3400.

Van de betimmering der groote of „rechtzaal" (Plaat LXXXI) (Rijnland had in die



FIG. 3. TOEGANG NAAR DE VROEGERE GEVANGENIS IN RIJNLANDSHUIS.



PLAAT LXXXI. GROOTE ZAAL IN RIJNLANDSHUIS.



FIG. 4. GEDEELTE VAN HET BESCHILDERDE TONGEWELF DER GROOTE ZAAL IN RIJNLANDSHUIS.

tijden eigen rechtspraak) van 1599 zijn alleen nog over 10 van de 12 in gebrand glasschilderwerk uitgevoerde „ovalen mit wapenen", van den Dijkgraaf enz., waarvoor „30 ponden munte" (*f* 30.—) werd betaald.

De tegenwoordige bouw en inrichting der groote zaal dagteekent van de jaren 1662—1671. Zij is in 1878 ontdaan van de geplafonneerde zoldering die men in 1807 op de kroonlijst gelegd had! (waardoor het beschilderde tongewel onzichtbaar werd), en is toen geheel in den oorspronkelijken staat hersteld, (in overleg met Dr. P. J. H. Cuypers) de moderne ijzeren haard uitgezonderd. In 1663 werd aan P. Goosman betaald voor (prachtig) houtsnijwerk, guirlandes, festonnen, kapiteelen, fries der schouw, enz. *f* 460, voor de marmeren kolommen en pilas-



PLAAT LXXXII. SCHOUW IN DE GROOTE ZAAL VAN RIJNLANDSHUIS.

ters van de schouw *f* 250; in 1671 aan Andries de Haan „voor 't beschilderen en vergulden van 't verhemelt enz." *f* 610; in 1671 aan „de compagnie van 't Goude leer maecken in den Hage over verheven aschgraeuw, silvre en goude leeren met groen loff en met het wapen van Rhijnlandt" *f* 707.74.

De schouw (Plaat LXXXII) is versierd met een schilderij van Jan Lievensz, voorstellende „de Gerechtigheid", waarvoor *f* 280 is betaald, en de zaal die 8.10 M. lengte, 7.60 M. breedte en 6.28 M. volle hoogte heeft, is verder opgeluisterd door een schilderij van J. A. en A. Lievens van 1655, „de wisconstenaer", dat met *f* 315, een van C. B. van Everdingen, „de uitreiking van de Giftbrief", (Plaat LXXXI, het schilderij in het middenvak) dat met *f* 1200 vergoed werd, een van D. Maas, voorstellende het huis Zwanenburg te Halfweg (een gewezen gemeenelandshuis van Rijnland), en een van een onbekenden schilder, in prachtige, gebeeldhouwde lijst, zijnde een middelmatig portret van Willem III, stadhouder en koning. Van de laatste twee: koopprijs onbekend.

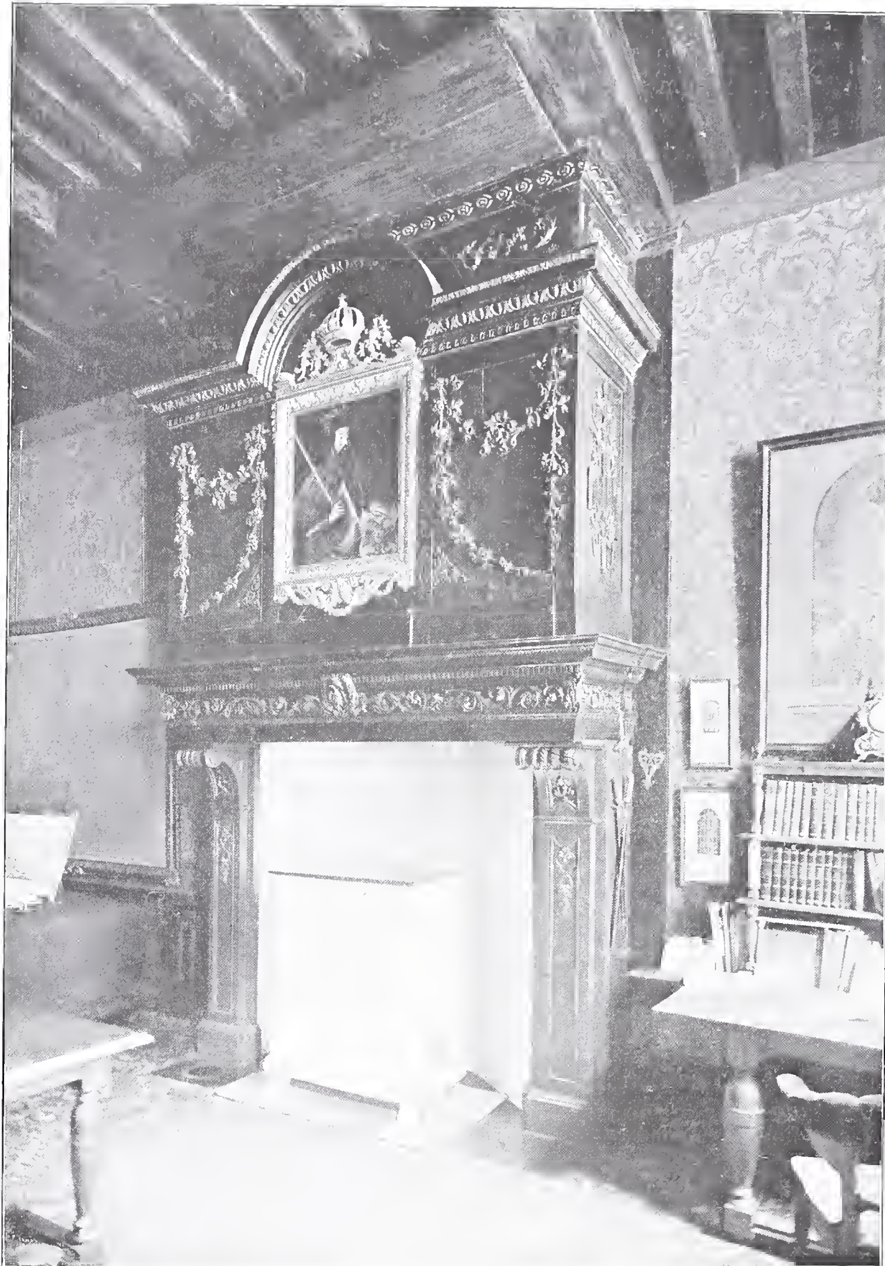
Men mag deze zaal, die met hare sierlijke gewelfde overhuiving, goud-lederen behangsel, monumentale schouw, bovenramen met ruiten van „gebrand glas", pseudo-antieke koperen kroon en passend meubilair een gedistingeerden indruk maakt, een der schoonste van Leiden noemen.

De overige afbeeldingen van „Rijnlandshuis" vereischen geene toelichting, introduceeren zich zelf.

Alleen verdient m. i. nog vermelding, onder de oude drinkbekers, die Rijnland bezit, de geëmailleerde en verguld koperen „hensbeker" die Romeijn de Hooghe in 1685 voor Rijnland heeft



FIG. 5.
„HENSBEKER"
VAN RIJNLAND.



PLAAT LXXXIII. SCHOUW IN DE DIJKGRAAFSKAMER VAN RIJNLANDSHUIS.

FIG. 6. STOEL UIT DE DIJKGRAAFS-KAMER VAN RIJNLANDSHUIS.



vervaardigd, voor *f* 365, en waarvoor bij eene tentoonstelling *f* 12000 is geboden. In den „goeden ouden tijd" toen onze voorvaderen in hun vrijen tijd waarlijk niet aan een droge lap zogen!, was het gebruikelijk dat een nieuw lid van het Bestuur, bij zijne installatie, den vollen beker — niet met suikerwater gevuld! — in eene teug ledigde, op 's Rijnlands welvaren natuurlijk!

Als eene curieuziteit, ter karakterizeering van den geest der vaderen zij nog vermeld: dat op een volledig ontwerp van 1643, van J. Leeghwater, voor de droogmaking van het Haarlemmermeer, eene sierlijk geteekende watermolen voorkomt (er waren er 160 noodig) waaronder de volgende proeve van molenbouwkundige-theologie prijkt:

Dees molen staet wel still
So lang als t niet en wayt,
Maer als de windt verheft,
Dan wordt het radt gedraydt,
Dan morselt hy al 'tgeen
Daerin is en omtrent,
So ist oock tussen Godt
En mensch die Hem niet kent,
Godts gramschap toeft een weyl,
Men denckt dat Hy t vergeet,
Hy straft, vermaelt t quaad
Aleer de Sondaer t weet.

Leiden, Oct. 1906. I. B. van Loenen.





PLAAT LXXXIV. HEERENKAMER.

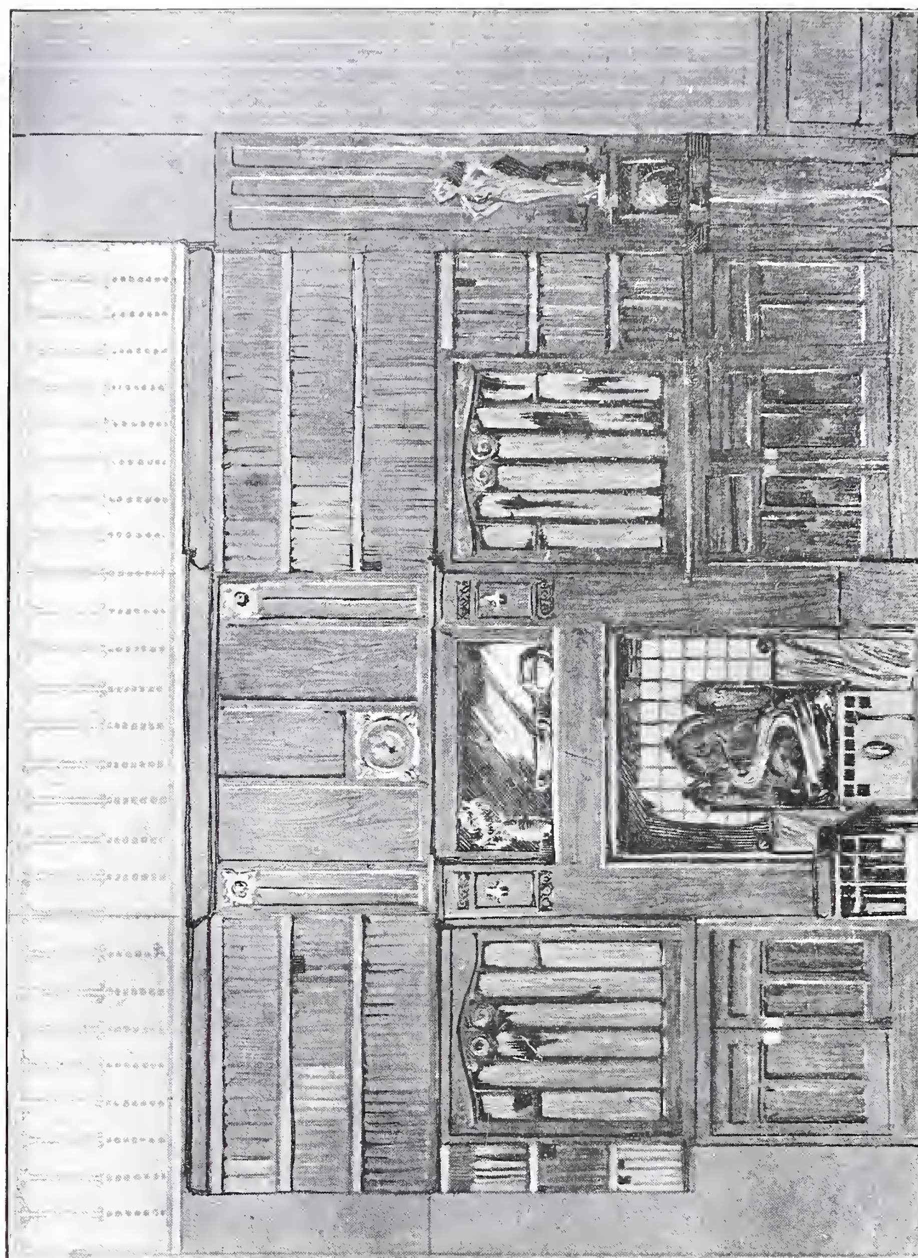


FIG. 1
HEERENKAMER.

TOELICHTING BIJ DE PLATEN

Plaat LXXXIV en fig. 1 zijn perspectivische ontwerpschetsen voor dezelfde heerenkamer, uit te voeren in eene mahoniehouten betimmering en met goudleer bespannen wanden; een parketvloer met losse tapijtjes.

De moerbalk, die in het midden van het plafond loopt, wordt aan weerszijden door een pilaster ondersteund, waarvoor een zuil is geplaatst. De voorsprong, welke aan de beide lange wanden gevormd



PLAAT LXXXV. SCHOOR-
STEENWAND BIBLIOTHEEK.



FIG. 2.
GEBRUIKSVOORWERPEN VAN
TIN EN BRONS.

wordt door het basement van de zuil en de pilaster, verdeelt dit ruime vertrek oogenschijnlijk in twee gedeelten, waarvan het eene als werkkamer en het andere als zitkamer gebruikt wordt.

Plaat LXXXV geeft den schoorsteenwand van een bibliotheekkamer in aanzicht te zien. De betimmering van de boekerij om den haard is in eikenhout in de was uitgevoerd. De geschuurde wanden van deze kamer zijn boven, langs het plafond versierd met een eenvoudig fries, dat boven de boekerij nog in zijn geheel zichtbaar is.

Van de gebruiksvoorwerpen van figuur 2 zijn de beide kandelaren en het tweede

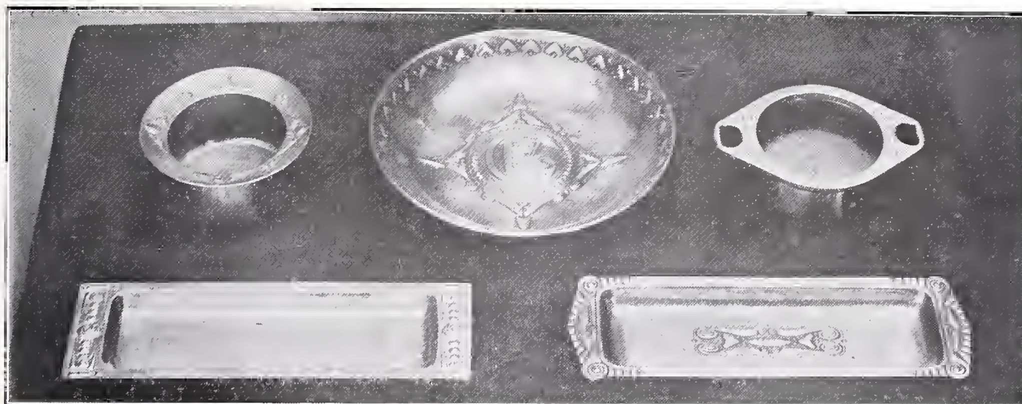


FIG. 3.
GEBRUIKSVOORWERPEN VAN KOPER EN BRONS.

FIG. 4.
WOONKAMER-
MEUBELEN.

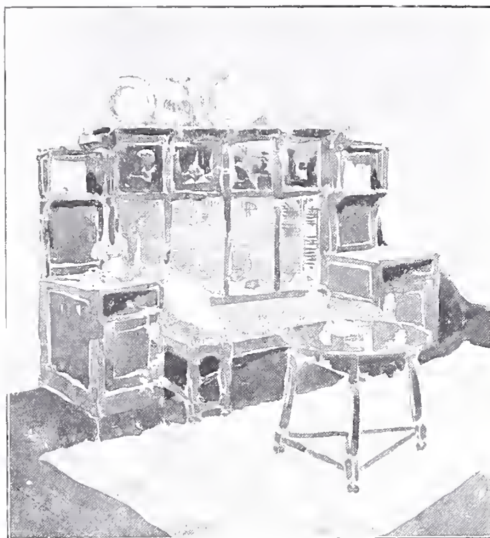
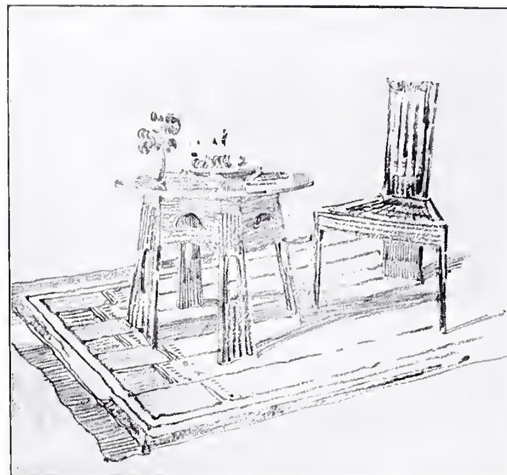


FIG. 5.
SLAAPKAMER-
MEUBELEN.



bakje in tin en het eerste in brons gegoten. De schotels van figuur 3 zijn uit geel en rood koper gedreven en met ornament geciseleerd. Alleen no. 3 van de bovenste rij is van brons gegoten en daarna geciseleerd.

De meubelen van figuur 4 behooren tot een eenvoudig woonkamerameublement voor een buitenhuisje en zijn in eikenhout bewerkt. De bank is met kastjes omtimmerd; zitting en rug zijn van biezen gevlochten.

Figuur 5 geeft een schetsje voor een paar slaapkamermeubeltjes in grenenhout.

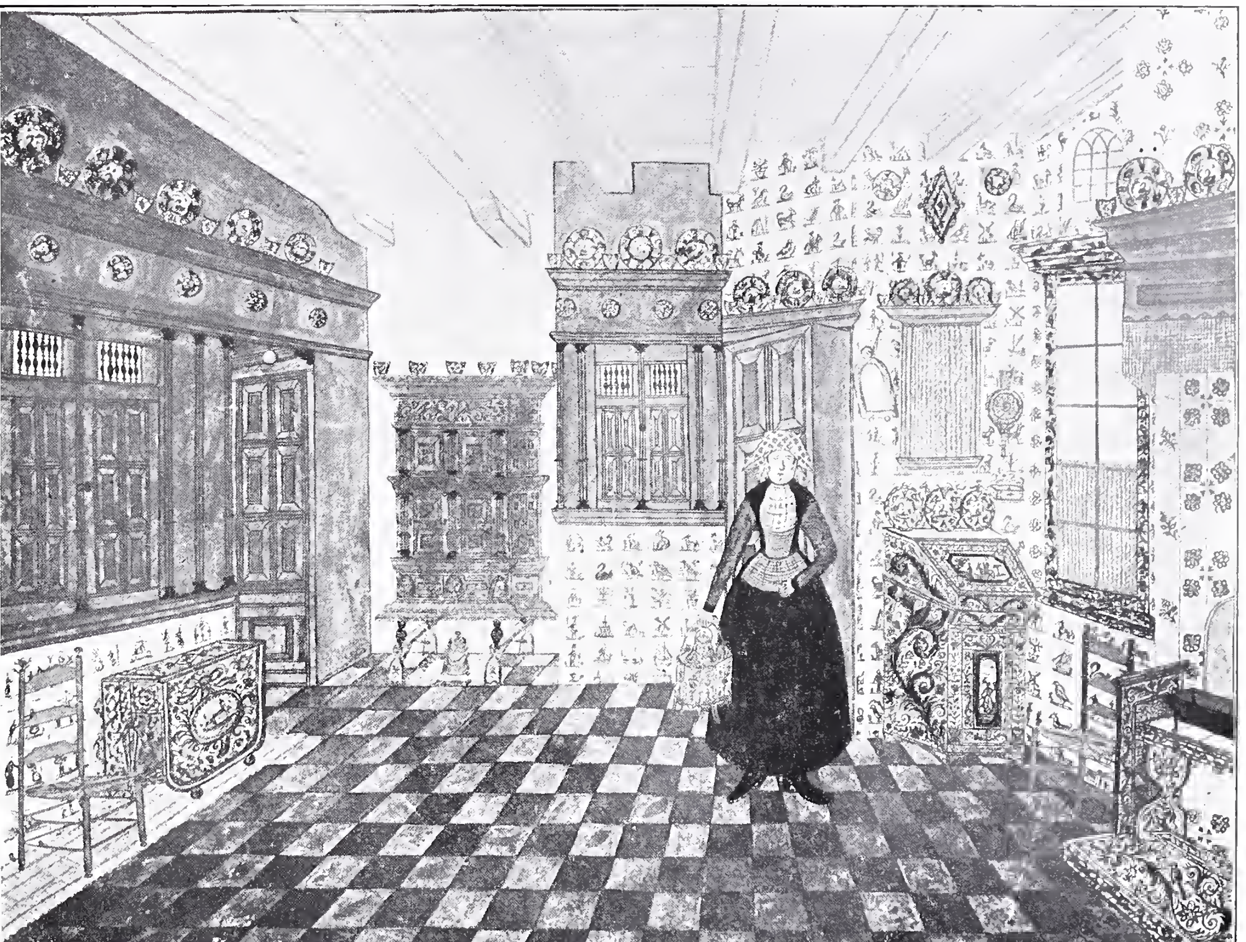




FIG. 1. HINDELOOPER KAMER TE HINDELOOPEN, VOOR DE OVERBRENGING NAAR HET MUSEUM TE BERLIJN. BESCHOTTEN UIT DE 17E EEUW, BEHALVE DE AAN HET EINDE DER 18E EEUW VERNIEUWDE BEDSTEEDEUREN.

HINDELOOPER KUNST.

Het verzoek van de Redactie van dit tijdschrift om een artikel over bovenstaand onderwerp te schrijven, was mij zeer welkom nu de belangstelling voor de eigenaardige Hindelooper cultuur steeds toeneemt. Hoe de Hindelooper eigenaardigheden ontstonden, hoe deze beschaving staat tot die van de aangrenzende Friesche stadjes en dorpen, tot de volkskunst in Nederland, hoe het Hindelooper interieur zich in den loop der tijden wijzigde, daaromtrent is er betrekkelijk nog veel te onderzoeken en Hindeloopen is dat onderzoek stellig waard. In het stadje Hindeloopen zelf is zoo goed als niets meer te vinden van de typische woninginrichting en kleederdracht, die den naam „Hindeloopen" bekend maakte tot ver over de grenzen van het vaderland. Toch is het er nog eigenaardig in dit Friesche Venetië, met zijn warnet van grachtjes of liever flinke slooten en tallooze bruggetjes, zooals het aan uwe voeten ligt, wanneer ge den hoogen zeedijk hebt beklommen. Straten kent men er niet, een enkele



PLAAT LXXXVI. KAMER TE HINDELOOPEN. IN 1847 GETEEKEND DOOR DEN HINDELOOPER H. LAP.

uitgezonderd. De huizen dragen spitse daken en lijken wonder klein. Het is haast ondenkbaar dat *daar* éénmaal huisde een rijke, prachtlievende bevolking van reeders en scheepskapiteins, liefhebbers van mooie betimmeringen, kostbare meubels en porseleinen.

Het is waar, tal van die woningen werden reeds omstreeks 1780 gesloopt, toen de welvaart van Hindeloopen aan het tanen raakte door achteruitgang van de koopvaardijvaart, waaraan het in hoofdzaak zijn welvaart te danken had, maar die huizen waren toch niet anders of grooter dan het hier gereproduceerde (fig. 2). Al hebben ook de Hindelooper eigenaardigheden langer stand gehouden tegen de nivelleerende stroomingen der 19e eeuw dan die van naburige Friesche plaatsjes, waarvan veel minder tot ons is gekomen, zoo bewijst toch het feit, dat reeds in de negentiger jaren der 18e eeuw de Hindelooper kleederdracht als iets bizonders gereleveerd wordt, voldoende dat de Hindeloopers iets over zich hadden dat opviel en verschilde van hetgeen elders voorkwam. In een merkwaardig rapport over de Friezen, dat de Fransche prefect Verstolk in 1813 aan de regeering te Parijs zond [1]), zijn de Hindeloopers zelfs de eenige Friezen aan wier woninginrichting, kleederdracht, zeden en gebruiken afzonderlijke paragrafen gewijd worden. Verderop zal hier en daar aangetoond kunnen worden, dat de Hindelooper cultuur niet eene zoo krasse tegenstelling vormde met die van de omgeving als men gewoonlijk aanneemt en uit het bovenstaande met recht zou meenen te mogen opmaken.

In het Hindelooper huis is de rijk gemeubelde achter- of buitenkamer voor ons het meest aantrekkelijke gedeelte. Zij zag gewoonlijk uit op een bleek „de wal" genaamd, waar zich nog een afzonderlijk gebouwtje bevond: het lytshuis (kleine huis), een soort werkhok of bijkeuken.

Van uit de genoemde bleek geeft een deur in den achtergevel, die overeenkomt met fig. 2, toegang tot een portaaltje dat ingebouwd is in de buitenkamer en verlicht wordt door een klein venster, uitziende in de kamer, met een gordijntje er voor van Hindelooper bont. Wat onder „bont" verstaan wordt zullen wij straks zien. Tusschen de ramen staat de schouw, waarnaast aan de portaalzijde een enkel raam, aan den anderen kant een dubbel raam, zooals fig. 2 dat ook aangeeft. In afwijking van deze Hindelooper traditie, heeft de groote Hindelooper kamer van het Friesch museum te Leeuwarden *gelijke* ramen naast de schouw, eene afwijking die niet kwaad staat en geboden werd door de omstandigheden, maar ten onrechte, als iets authentieks, is nagevolgd in de kamer van het Germaansch museum te Neurenberg.

De rookleiding gaat met loodrechte wanden omhoog en eindigt in den schoorsteen, die den gevelspits doelmatig afsluit. Merkwaardig is het van Dr. Lauffer, die de Neurenbergsche kamer beschreef (Die Bauernstuben des Germanischen Museums, Anzeiger d. Germ.

[1]) De Vrije Fries, XIII, blz. 19 v. v.



PLAAT LXXXVII. DETAIL VAN DE GROOTE HINDELOOPER KAMER IN HET FRIESCH MUSEUM. ZEVENTIENDE EEUWSCHE PRONKBEDSTEDE EN PORTAALDEUR.

Nat. Museums, 1904 S. 13 f.f.), te hooren, dat de plaatsing der schouw tusschen de ramen een niet-Germaansche, door de Romanen ontwikkelde vorm van stookplaats is, in Duitschland onbekend, waar deze altijd tegen een binnenwand of zijgevel van het huis geplaatst werd. Specifiek Hindeloopsch is de beschreven vorm evenwel volstrekt niet. Overal ten platten lande van Friesland en ook op Ameland kan men huizen vinden met een stookplaats tusschen de ramen van voor- en achtergevel.

De eigenaardige inrichting van de Hindelooper stookplaats (fig. 4) kwam, althans gedeeltelijk, ook wel in andere Friesche plaatsen voor, n.l. de zoogenaamde *draaitreeft*, die de functiën te verrichten had van de hier niet voorkomende verstelbare ketelhaken of heugels en bestaat uit een vertikaal naast de schouw in den muur bevestigde ijzeren stang, waarlangs een ijzeren arm op en neer geschoven kan worden. Die arm kan draaien, blijft hangen door eigen gewicht en eindigt in een platten ring of rooster (treeft) waar een ketel op geplaatst kan worden. Deze arm zweeft boven een ijzeren vuurpot, staande op een houten bankje (vuurbankje) en van den muur gescheiden door een losse ijzeren haardplaat, die beneden op het vuurbankje rust en boven tegen den muur aanleunt. Het vuurbankje, oudtijds met schuin uitstaande pooten en rijke snijwerkversiering, werd later vervangen door een soort tafeltje met tegelblad (zie pl. LXXXVI). Lauffer noemt het ten onrechte een theetafeltje.

Tegenover de ramen ligt de muur met de bedschutting, waarachter twee bedsteden, ieder met twee openslaande deurtjes. Naast de bedschutting ziet men (fig. 1) een portaaltje met deuren die leiden naar het voorhuis, den kelder, die gewoonlijk onder de bedsteden ligt en wel eens door een klein raam licht uit de kamer ontvangt, en naar den zolder. De wand, waar het eerstgenoemde tochtportaal tegen aangebouwd is, wordt aangevuld met de pronkbedstede, terwijl in de nis die dan overblijft, altijd een groote keeft staat. De laatste wand tegenover de pronkbedstee dient om er los meubilair tegen te plaatsen: in het midden de skreen op schammels (pl. LXXXVIII), links daarvan een flaptafel, rechts de wieg, verder een hangkastje voor miniatuurzilver en porselein, een paar beschilderde borden enz. De wanden bestaan, behoudens de bedschuttingen uit blauwe muurtegels, geleverd door de stellig reeds aan het einde der 17e eeuw en vermoedelijk reeds vroeger werkende Friesche plateelfabrieken te Makkum en Harlingen. Tegeltableau's komen in Hindeloopen niet voor, wel elders in Friesland, b.v. in boerderijen met blauwe tegelmedaillons in witte wanden. Ieder kent wel de vogelkooien, bloemvazen en dergelijke voorstellingen, die uit de muren gelicht, netjes in lijsten gezet, door de antiquairs te koop gepresenteerd worden. Te Hindeloopen is iedere tegel op zich zelf compleet, alleen in den schoorsteenboezem vindt men wel eens rozetfiguren (pl. LXXXVI). De bovenmuur

bestaat dikwijls enkel uit witte tegels. De vloeren van zwart en rood (of bruin) verglaasde estrikken herinneren aan 16e eeuwsche vloeren van groene en bruine of gele plavuizen, die ook wel in Holland voorkwamen, zooals in het rijksmuseum Pieter de Hooch toont met zijn „kelderkamer" (no. 1248). Op een lange smalle Friesche mat na, die voor de groote bedschutting ligt, is er van vloerbedekking niets te bespeuren. Voor de ramen, die buitenblinden hebben (fig. 2), slechts ondergordijntjes van Hindelooper bont, sits of gaas met groene strepen, bevestigd aan koperen roeden. Overigens zijn er nog gordijnen met overslagen achter de bedsteedeuren, meestal van een groene stof. De zolders, waarvan de balken rusten op de zijmuren, bestaan uit geschuurd grenen hout.

Dit zijn ongeveer de hoofdlijnen die in alle Hindelooper kamers te onderkennen zijn en zooals de Hindelooper Hendrik Lap er in 1847 eenige te Hindeloopen heeft afgeteekend in den naieven trant van een volkskunstenaar, zonder perspectief, maar uitermate sekuur in de détails en met vrij juiste weergave van de kleuren, zoodat die teekeningen van groote dokumenteele waarde zijn, nu bijna alles te Hindeloopen veranderd is (pl. LXXXVI).

Aan de wet dat alles aan verandering onderhevig is, ontkomt zelfs een conservatief milieu als Hindeloopen niet en bij nauwkeurige bestudeering b.v. van de beide Hindelooper kamers in het Friesch museum te Leeuwarden, valt al spoedig op dat lang niet alles uit denzelfden tijd is en dat de achttiende eeuw ook hier een ander cachet aan de dingen gaf dan de zeventiende. Het is dus zaak om te onderzoeken hoe de Hindelooper woninginrichting sedert omstreeks het begin der 17e eeuw — veel verder reiken de bronnen niet — zich met den loop der tijden wijzigde. Het rechterlijk archief van de stad Hindeloopen bevat een groot aantal boedelinventarissen vooral uit de 18e, minder talrijk uit de 17e eeuw, die bij dit onderzoek, waarvoor ze tot dusverre niet gebruikt werden, uitstekende diensten kunnen bewijzen en verder is men aangewezen op de voorwerpen zelf, waarvan de ouderdom door vergelijking met enkele gedateerde exemplaren of ook op grond van bekende stijlinvloeden in vele gevallen te bepalen is.

Alles wat in het Hindelooper huis nagel- of muurvast was, bestond uit zulk solied materiaal, dat het eens aangebracht in de 17e eeuw, tot in de 19e eeuw onveranderd bestaan kon blijven. De groote kamer in het Friesch museum is daar een voorbeeld van. De bedschuttingen werden in dien tijd gemaakt van blank eikenhout, dat in den loop der tijden een prachtig donkere tint aannam, waarnaast de diep blauwe tegelwanden en de estrikken der vloeren heerlijk uitkomen, evenals de reeksen van blauw porseleinen borden en kommen, die reeds in de 17e eeuw genoemd worden als versiering der bedschuttingen, schoorsteenmantel en keeft. De geheele betimmering is in de 17e eeuw van ongeverfd eikenhout en alle deuren,

zoowel van de portalen als bedsteden, zijn versierd met smalle, slechts weinig uitspringende paneelen, met rechte hoeken en fijn geprofileerde randen. In de vlakke pilasters die de plinten boven de bedschutting schragen, in de koppen der deuren, in de eiken keeften en kisten, overal toont de Hindelooper dat gevoel voor uiterst delicate profileering, waarop vroeger in dit tijdschrift reeds de aandacht is gevestigd. Geheel gelijk versierde pilasters, doch nu half rond, komen o. a. voor op 17e eeuwsche Amelander kasten.

De luchtgaten in de bedsdeuren zijn in den regel getralied met sierlijk gedraaide balusters, terwijl de paneelen een enkele maal, vooral bij de pronkbedstee, met snijwerk gevuld en omlijst zijn (plaat LXXXVII). Een gebeeldhouwd mangelplankje van het jaar 1691, zichtbaar op (pl. LXXXVII), is op diezelfde wijze versierd met de wapens van Amsterdam, Hindeloopen, een vogel in een krul, Absalon aan den boom en een Herkules.

Het losse meubilair was uit den aard der zaak meer aan wisseling en modeinvloed onderhevig. Het kwam op boelgoeden, had meer te lijden en men ging er eerder toe over om b.v. een ouderwetsche tafel weg te doen dan dat men geheele bedschuttingen uit liet breken om toch met den tijd mee te gaan. Van de 17e eeuwsche inventarissen was er dan ook in de tijden toen men in Friesland Hindelooper kamers ging beschrijven en inrichten, weinig meer over, behoudens één meubel: de gebeeldhouwde eiken keeft, die door hare soliditeit, als poesaka, van het eene geslacht op het andere kon overerven. De oude boedellijsten komen nu echter hulp bieden om de genoemde leemten aan te vullen.

De stoelen blijken nog vrij gelijk geweest te zijn aan de latere, n.l. met gevlochten zittingen. „Stroën" stoelen heet het en groen geverfd. Er behoorden kussens bij die in de 19e eeuw, toen Eekhoff, de Leeuwarder archivaris, in zijn aardig

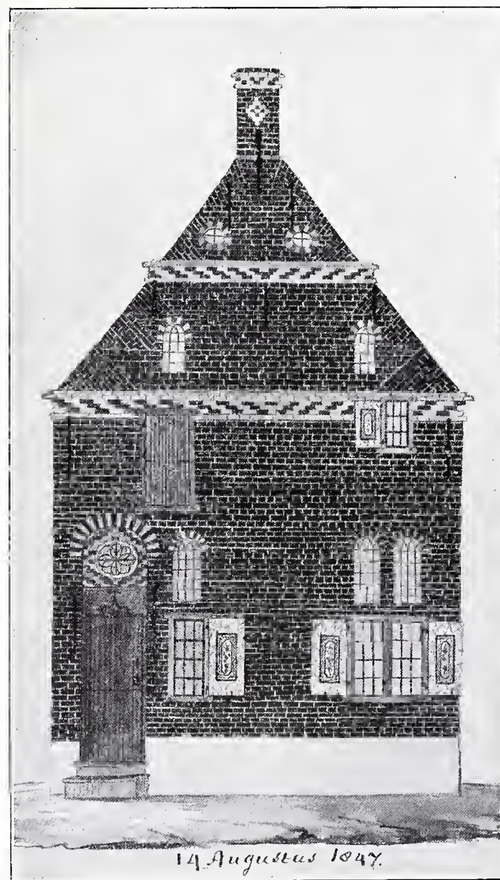


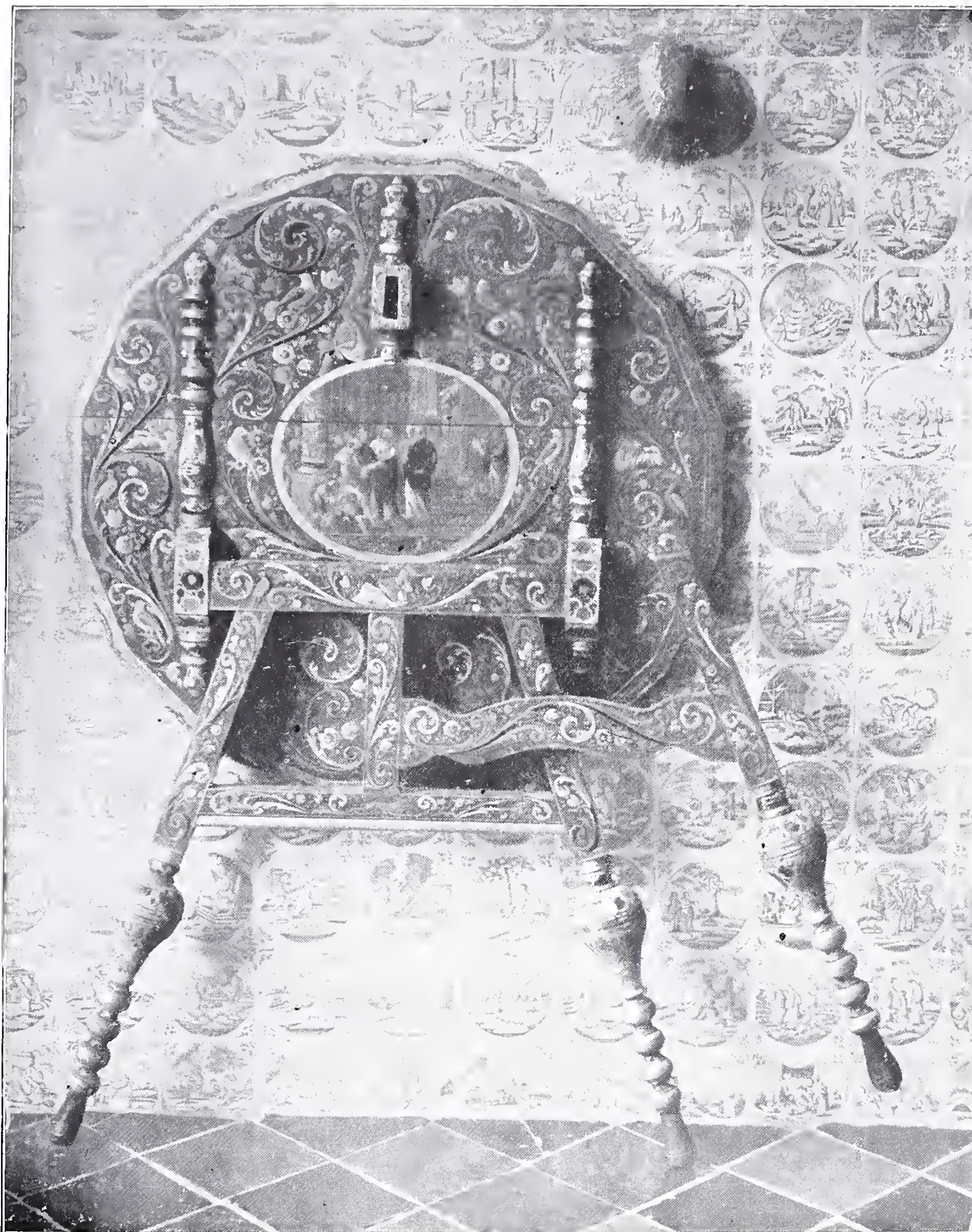
FIG. 2. GEVEL VAN EEN HUIS TE HINDELOOPEN, IN 1847 GETEEKEND DOOR H. LAP.



PLAAT LXXXVIII. BESCHILDERDE HINDE-
LOOPER KIST OP SCHAMMELS. FRIESCH MUSEUM.

boekje over Hindeloopen (1855) de toen bestaande eigenaardigheden beschreef, niet meer voorkwamen. De „trivoet" of driepoot komt ook constant voor. Het tafelgerei bestaat in de eerste helft van deze eeuw meest uit tinwerk, waarbij in 1628 merkwaardigerwijs nog zeven houten tafelborden genoemd worden.

Porselein, waarmede, gelijk gezegd, de bedschuttingen, schoorsteenmantel, de keeft enz. versierd werden, en veelal op een bepaalde traditioneele manier (pl. LXXXVI) duikt vooral op in de tweede helft van de 17e eeuw, doch niet alleen ter versiering, ook voor gebruik had men allerlei Japansch en ander porselein en ook veel aardewerk, dat in de boedellijsten dikwijls zeer onduidelijk beschreven wordt. Zoo is de term „*Straats*", die in de 17e en 18e eeuw veel voorkomt, b.v. een „Straatse coleurde cop" mij onverklaarbaar en zou ik ook niet durven zeggen wat een lijst van 1670 onder *Spaansch* verstaat. Duidelijker is de term *Dansker* of *Dansiker* kist voor een meubel, dat reeds in 1609 te Hindeloopen gesignaleerd, ook in de 18e eeuw nog herhaaldelijk voorkomt zoowel te Hindeloopen als in andere Friesche plaatsen. Mij dunkt het is niet te gewaagd hierin een bewijs te zien voor oude relatiën over zee met Dantzig, te meer wanneer men bedenkt dat Hindeloopen en andere Friesche plaatsen oudtijds tot het Hanse-verbond behoorden en de Hindelooper koopvaarders ook in lateren tijd herhaaldelijk de Oostzee bezochten. Van die zoo talrijke Dansiker kisten is er helaas geen enkel exemplaar als zoodanig meer bekend. Van een ander meubel, te Hindeloopen in de 17e eeuw veel voorkomende: het beddebankje, dienende om de hooge bedstee te beklimmen, bezit het Friesch museum daarentegen nog een unicum, gedateerd 1720 (pl. LXXXVII). In het begin der 18e eeuw kwam het te Hindeloopen nog voor, maar daarna is het geheel verdrongen door de bekende beddetrapjes. Waar omtrent Nederlandsche volksmeubels in het algemeen nog maar bitter weinig bekend is en de tijd om daarachter te komen gaandeweg verstrijkt, is het wel belangrijk in het eenig overgebleven of liever bekende Hindelooper beddebankje een trait d'union te zien tusschen ver van elkaar verwijderde centra van volkskunst. Geheel gelijke beddebankjes waren toch in zwang op het eiland Ameland (fig. 3) en in de Zaanstreken, van welke laatste, afbeeldingen te vinden zijn in een zeldzaam herinneringsalbum van de in 1874 gehouden tentoonstelling van Zaanlandsche oudheden en merkwaardigheden. Al die bankjes zijn beschilderd en hebben dezelfde hoofdtrekken, waarvan vooral de getande bogen opvallen, doch daarnaast vindt men weer lokale eigenaardigheden. Op Amelander exemplaren, waarvan mij een zestal bekend zijn, komt constant de voorstelling voor van de wijze en dwaze maagden. Het aldus versierde bankje in het museum te Neurenberg is daar voor Hindeloopsch gehouden (zie het artikel van Lauffer), komt dan ook uit Ameland, van denzelfden leverancier, die er in mijn tijd twee

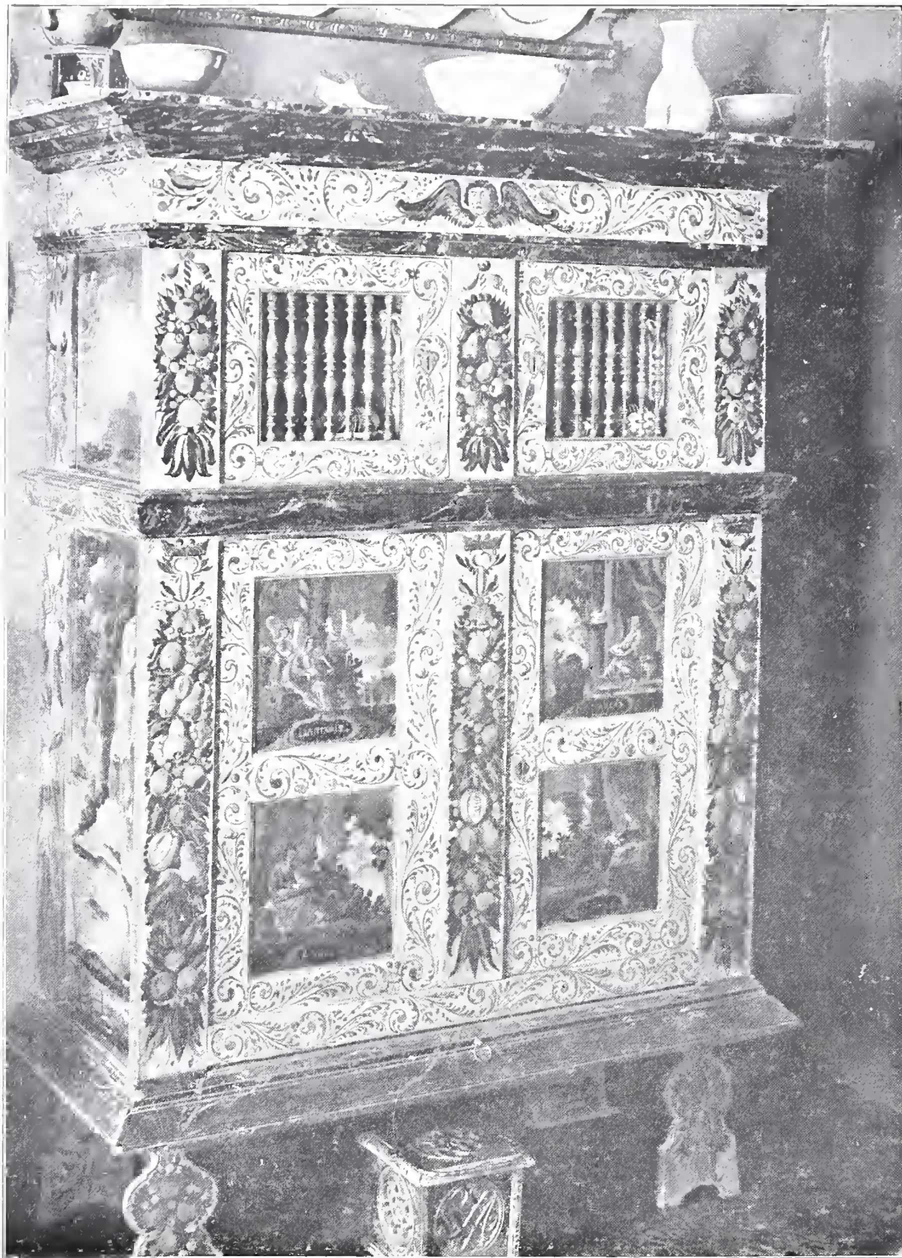


PLAAT LXXXIX. BESCHILDERDE HINDELOOPER TAFEL (18E EEUW) TEGEN EEN WAND VAN MAKKUMER OF HARLINGER TEGELS. FRIESCH MUSEUM.

aan het Leeuwarder museum leverde. De voorstellingen waarmede het Hindelooper bankje beschilderd is, zijn ontleend aan de geschiedenis van den verloren zoon en herinneren bij uitzondering aan Zaanlandsche volkskunst, al is ook de gesneden krul met vogel typisch voor Hindeloopen. De Zaansche schildertrant, zooals de wiegen, kasten, sleden, vuurschermen, blaasbalgen enz. van de Zaansche tentoonstelling die openbaarden, is, terloops gezegd, geheel anders dan de Hindelooper stijl. Het zijn meer gewone schilderijen, voorstellingen van ijsvermaak, Zaansche landschappen met zeilende schepen en talrijke molens; terwijl de Hindelooper bijna altijd ornament geeft en haast zonder uitzondering zijn stof aan den bijbel ontleent, zelfs de blauwe tegels van Makkum en Harlingen pl. LXXXIX zijn meerendeels met bijbelsche tafereelen uitgedoscht. Aan punten van overeenkomst tusschen de Zaan en Hindeloopen ontbreekt het evenwel niet. Zoo vindt men op beider meubels een nabootsing van marmer, vooral op plinten en omlijstingen en de handelsrelatiën tusschen beide oorden, die o. a. vaststaan door na te melden scheepsboek, hebben ook sporen nagelaten in de Hindelooper boedellijsten, die o. a. omstreeks 1725 „een sardammer bank" en „sardammer schorteldoeken" vermelden. Sardam is natuurlijk een afkorting van Saenredam of Zaandam. De beddetrapjes, die — alleen te Hindeloopen — de bankjes vervingen, mogen beter gepast hebben bij de 18e eeuwsche inventaris, zooals die zich daar langzaam aan ontwikkelde, meer met gebogen lijnen en met minder snijwerk, op zich zelf beschouwd zou ik echter de voorkeur geven aan laatstgenoemd echt nationaal meubel, karakteristiek en mooi van lijn, waardoor het zich zelfs een goede plaats wist te verwerven in hedendaagsche ateliers, b. v. van Therèse Schwartze (zie platen XLVII en XLVIII, jaarg. 3 van dit tijdschrift).

Een ander 17e eeuwsch meubel, de keeft, is niet minder belangwekkend en geeft met hare geschiedenis een aardig voorbeeld van de wijze waarop het dikwijls in de volkskunst gaat, hoe uitheemsche vormen langzamerhand een lokaal tintje krijgen, motieven leveren, die op origineele wijze verwerkt worden.

In de 17e eeuw, toen Nederland een wereldbeteekenis had, werden er uit de Hollandsche centra bij massa's gebeeldhouwde eiken keeften uitgevoerd naar allerlei oorden, waarmede over zee relatiën bestonden. De talrijke Nederlandsche kasten uit de eerste helft der 17e eeuw die in Schleswig-Holstein en in de buurt van Hamburg bij de plattelandsbevolking werden aangetroffen, zijn daarvoor een sprekend bewijs, en diezelfde keeften vonden ook hun weg naar het huis der Hindelooper reeders en schippers, die gewoon waren hunne schepen te Amsterdam te bevrachten en na een reis — meestal naar Noorwegen — met houtwaren geladen, te Amsterdam, de Zaanstreken en andere plaatsen in Holland terug te doen keeren. Handelsbetrekkingen, die door een eenig overgeble-



PLAAT XC. BESCHILDERDE HINDELOOPER KAST, GEDATEERD 1735. PARTICULIER BEZIT.

ven scheepsboek, met officieele scheepsverklaringen uit de jaren 1715-18, door mij aangetroffen in het rijksarchief te Leeuwarden, volkomen vaststaan.

In de groote Hindelooper kamer van het Leeuwarder museum staat een dergelijke uit Holland geimporteerde blank eikenhouten keeft, uit de eerste helft der 17e eeuw, een type dat spoedig door de Hindelooper schrijnwerkers nagevolgd en op eigen wijze versierd werd. Op de paneelen verschijnen de Hindelooper vogels, met krullen omlijst, of wel voorstellingen van geloof, hoop, liefde en gerechtigheid, uitgevoerd in precies denzelfden naieven stijl, die de gebeeldhouwde deuren van onze 17e eeuwsche pronkbedstee vertoonen (pl. LXXXVII).

Onwaarschijnlijk is het niet dat het in Hindeloopen zoowel in snij- als schilderwerk oneindig herhaalde motief van opgerolde ranken en het motief van vogels die aan druiven pikken (zie het beddebankje) uitloopers zijn van de in het begin der 17e eeuw op Nederlandsch schrijnwerk, vooral op friezen van beschotten en kasten, veel voorkomende ornamenten.

Of de door Lauffer afgebeelde keeft uit de Neurenbergsche Hindelooper kamer Hollandsch of Hindeloopsch werk is, zou ik, zonder het origineel gezien te hebben, niet durven beslissen.

Zuiver inheemsch zijn de schammels waarop men alle keeften of kisten hoog verhief boven de daardoor gemakkelijker te reinigen, misschien ook wel eens door zeewater overstroomde vloeren. Ook in Molkwerum en op Ameland waren er dergelijke schammels in zwang.

Minder bekend dan genoemde blank eikenhouten keeften, die tot in de 19e eeuw in gebruik bleven, is de beschilderde Hindelooper kast, over wier vermeend niet voorkomen, Lauffer (S. 29) terecht zijne verwondering uitspreekt. In openbare verzamelingen is er geen exemplaar van bekend, aangenaam is het mij dus, uit particulier bezit, een mooi geconserveerd specimen (pl. XC) te kunnen afbeelden, gedateerd 1735. De getraliede bovendeuren verraden terstond de herkomst en onderscheiden dit meubel van de vroeger in het naburige stadje Molkwerum in vele boedels voorkomende beschilderde kasten, waarvan gelukkig één bewaard bleef voor het Friesch museum en nog wel een vroeg exemplaar, met het jaar 1695, dat in de beschildering nauw verwant is aan die uit Hindeloopen en bewijst dat beschilderde volksmeubels in Friesland reeds in de 17e eeuw voorkwamen.

Te Hindeloopen zal dat ook wel het geval geweest zijn, maar zeker is het dat het penseel aldaar tot de 18e eeuw geweerd werd van de vaste betimmeringen, die eens aldus blank gelaten, op een zeer enkele uitzondering na zoo bleven tot haar einde in de 19e eeuw. Wel is, merkwaardig genoeg, de binnenkant een enkele maal beschilderd, b.v. bij een paar kastdeuren van het middenportaal in het Friesch Museum. Bijna in één tint en vroegen stijl, zooals die op de bekende 18e-eeuwsche meubels niet meer voorkomt. Werd er daarentegen in de 18e

eeuw, ten minste tegen het midden daarvan, een nieuwe kamer gebouwd, dan kreeg die eene *beschilderde* betimmering, waarvan de vorm in groote trekken overeenstemt met die van de 17e eeuw. Het Leeuwarder museum bezit in zijn kleine Hindelooper kamer dergelijke beschilderde beschotten, gedateerd 1763. Bij de vorige eeuw is het eene geweldige achteruitgang. De paneelen, de pilasters, de balusters, alles is gebleven maar slof afgewerkt en vereenvoudigd. Het aantal der paneelen is ook geslonken en het Hindelooper schilderwerk dat gewoonlijk aardig staat op klein meubilair en daar ook meer verzorgd is, blijkt onmachtig ons te boeien op zulke groote vakken, waardoor bovendien de harmonie der kleuren wordt verbroken. Het blauw van Makkumer tegelwanden, porseleinen en Delftsche schotels, koppen en klapmutsen, het rood in de vloeren gaat zijn mooien achtergrond van donker eikenhout verliezen en het voornaam rustige cachet, dat stellig eigen is aan de kamers met onbeschilderde betimmering, verdwijnt.

Gelukkig schijnen er in de 18e eeuw slechts weinige nieuwe huizen gebouwd te zijn.

Het eerste gedrukte en zeer betrouwbare bericht over Hindelooper eigenaardigheden in 1791 verschenen in het tweede deel van het „Kabinet van Mode en Smaak" (Haarlem), vermeldt immers reeds dat er in de laatste jaren telkens huizen afgebroken werden. De meeste kamers hadden omstreeks 1850, toen Hendrik Lap teekende, dan ook nog 17e eeuwsche beschotten, die evenals onze oude kerkgebouwen, door soliditeit, het meer vergankelijk losse meubilair waarmede ze in hun jeugd uitgedoscht werden, overleefd hadden. Onderdeelen der beschotten, speciaal de bedsdeuren werden in het laatst der 18e eeuw wel vervangen door geverfde exemplaren, in den stijl van den tijd. Waar dit geschiedde, b.v. in de mooie 17e eeuwsche Hindelooper kamer (fig. 1), die in Maart 1898 uit Hindeloopen, waar zij als museum te kijk was, naar Berlijn verhuisde, na te Amsterdam geveild te zijn, daar blijkt de oude traditie eindelijk losgelaten te zijn. De Fransche stijl der Lodewijken heeft ook in het conservatieve Hindeloopen de nationale traditie der 17e eeuw verdrongen, zij het dan ook veel later dan in de groote steden.

De getraliede luchtgaten, zoo typisch voor Hindeloopen, zijn geheel vervallen, evenals de rechte paneelen en het gebogen paneel ontwaart men nu ook bij lessenaars, vuurschermen en ander meubilair uit het laatste kwartaal der 18e eeuw.

Het beschilderen van meubels, we zagen het reeds, was niet alleen aan Hindeloopen eigen: in de Zaan, op Ameland, de Noordfriesche Halligen, in Saksen en vele andere centra van volkskunst duikt dit verschijnsel op, maar het kleurenpalet en de stijl van het Hindelooper werk is stellig in de 18e eeuw iets specifieks geweest en ook hier, evenals in het geheele Hindelooper milieu, openbaart zich een zeer vaste traditie.

Wonder mooi van kleur kunnen die meubeltjes zijn! Hoe prachtig doet het bijna kreeftroode fond van een flap aan den wand (pl. LXXXIX) tegen de breed gepenseelde, diep blauwe Makkumer of Harlinger tegels.

Dat de bonte kleederdracht van invloed was op de kleurenkeus is wel aannemelijk, te meer waar mij gebleken is dat al die bonten en sitsen stellig reeds sedert het begin der 18e eeuw te Hindeloopen in gebruik waren en vrij zeker reeds vroeger. Het is onjuist, dat de Hindelooper zeevaarders die stoffen zelf uit ons Indië zouden hebben meegebracht. Een dergelijke vrije vaart paste ook niet bij de monopoliseerende Oost-Indische compagnie, maar wel staat het nu sedert kort vast, dank zij eene inlichting, mij verstrekt door den Heer G. P. Rouffaer, dat de bonten of geruite weefsels en de sitsen of gebloemde, slechts aan één kant, door batikken versierde stoffen door de genoemde compagnie naar Amsterdam gebracht werden, uit *Voor-Indië*, speciaal van de kust van Koromandel, de bakermat van deze stoffen. Niet uit Nederlandsch-Indië dus, evenmin als de blauw porseleinen kraaikoppen, klapmutsen: de borden en kommen, die met de bonten en sitsen het praedikaat „*Oost-Indisch*" gemeen hebben, waarmede deze goederen, wat het porselein betreft reeds in 1670, de bonten en sitsen stellig sinds 1726 aangeduid werden in Hindelooper boedelinventarissen.



FIG. 3. AMELANDER BEDDEBANKJE UIT DE 2E HELFT DER 18E EEUW. FRIESCH MUSEUM.

Oost-Indisch beduidt dus: ingevoerd door de Oost-Indische compagnie en dat dit met de Hindelooper kleedingstoffen werkelijk het geval was, wordt ten overvloede bewezen door het merk van dat handelslichaam, voorkomende op een lap sits in het Leeuwarder museum. Daarnaast komen, ook op bonte beddespreien van beslist Oostersch patroon, nu en dan fabrieksstempels met Oostersche karakters voor, die nader te ontcijferen zijn. Die mooie dingen, uit verre landen ingevoerd, hebben zich te Hindeloopen zóó ingeburgerd, dat zij daar alle inheemsche namen kregen. De verdienstelijke Dr. J. H. Halbertsma kon omstreeks 1850 nog een keur van tachtig stalen Hindelooper bont bijeenbrengen en voor ieder staal eene afzonderlijke benaming opteekenen: inkel aigede, klawerblede, blau dammede, piejoenede enz. enz. Men vindt ze alle in den catalogus van het Friesch Museum (1881, blz. 284 v.v.).

In de naburige Friesche plaatsen Molquerum, Warns en Koudum kwamen volgens het bericht in het Kabinet van mode en smaak (1791) ook wel analoge kleederdrachten voor en is het na te gaan

dat de bonten en sitsen soms vrij algemeen in Nederland in zwang geweest zijn, maar zoo intens als te Hindeloopen toch zeker niet en ook op andere wijze. Het tot de voeten afhangende, van voren niet gesloten bovenkleed der Hindelooper vrouwen, de zoogenaamde „wenke", evenals het cylindervormig hoofddeksel der getrouwde vrouwen, genaamd „voorflechter" zijn nergens te ontwaren buiten ons havenplaatsje, dat overigens door zijn taai, langer dan elders vasthouden aan eigen traditie, vele eigenaardigheden aan het verzamelend nageslacht heeft leeren kennen, die op vrij ruim gebied in het westen van Friesland inheemsch waren. Van porselein pronk op bedsteeplinten, keeften en schouwen leveren inventarissen van andere Friesche plaatsen in die streek, zeer vele voorbeelden. Delftsch aardewerk en Wedgewood komt ook voor.

Hindeloopen is eene doode stad geworden en toch gaat er van de cultuur, die daar gebloeid heeft, nog altijd een krachtigen invloed uit, waarvan het aankoopen van Hindelooper kamers door musea te Dusseldorf, Berlijn en Neurenberg een illustratie geeft.

Voor de Friesche kunstnijverheid, die, dank zij vooral de pogingen van Mevrouw de douairière van Harinxma thoe Slooten, Collot d'Escury en andere invloedrijke Friezen en Friezinnen weer begint te herleven, blijkt Hindeloopen zelfs eene bizonder belangrijke beteekenis te hebben. Men inspireert zich in Friesland weer op die oude, typische, zuiver nationale huisraden. Aanvankelijk te getrouw, zooals bleek uit de moderne Hindelooper kamer op de Parijsche wereldtentoonstelling van het jaar 1900, maar allengs gaat het op meer origineele wijze, zij het ook in den ouden lijn. Dat laatste deden de vroegere Hindeloopers ook en het zou ook onbillijk zijn en getuigen van onkunde, wanneer men een hedendaagschen Hindelooper volkskunstenaar als b.v. M. A. Roosjen, gebrek aan oorspronkelijkheid ging verwijten nu hij de traditie weer opvat.

Leeuwarden. Mr. P. C. J. A. BOELES.



FIG. 4. HINDELOOPER SCHOUW. FRIESCH MUSEUM.

EEN PAAR NIEUWE AANWINSTEN VAN HET NEDERLANDSCH MUSEUM

Ik wil hopen, dat de lezers van dit tijdschrift er niet tegen hebben voor een enkel maal met wat beeldhouwwerk bezig gehouden te worden. Dat hier niet over schilderijen wordt gesproken, is geen kwaad, daar zijn andere periodieken voor, en bovendien mag het den beschaafden Hollander best overgelaten worden een eigen kritiek te vormen ten opzichte van hetgeen hij aan de wanden van zijn kamers wil hangen. Liefde voor het picturale is hem ingeboren. Maar tegenover de plastiek komt hij vreemder te staan. Was dit anders, dan zou hij spoedig ontdekken, dat wat minder schilderijen en aquarellen, wat meer beeldhouwwerk het verblijf in zijn huis zoude veraangenamen. Waar ik nu reeds eenige jaren bezig ben geweest aan de verzamelingen der plastiek mijne bijzondere aandacht te schenken en de belangstelling van het publiek nog maar weinig warm blijkt, wil ik probeeren door wat schrijverij hierin verandering te brengen. Wanneer speciaal de aandacht op iets wordt gevestigd, wil het wel gebeuren, dat smaak en liefde plotseling er voor ontstaan.

Onmiddellijke aanleiding hiertoe zijn voor mij een paar bijzonder gelukkige aanwinsten van den allerlaatsten tijd.

In het afgeloopen voorjaar, op reis in Italië, vond ik te Florence, in den kunsthandel een kleine (18 cM. hooge) verguld bronzen figuur van een zwevenden engel (Plaat XCI en XCII). Aan den voorkant is het verguldsel hier en daar, door wrijving, weggesleten, zoodat al dadelijk het vermoeden rijst, dat de figuur in een nis gestaan heeft, of althans tegen den wand van een meubel welke het aan den achterkant beschermde. Overigens blijft de beteekenis van het beeldje een mysterie. Uit de weinig ontwikkelde borsten, uit het asexueele valt alleen op te maken, dat wij een engelenfiguur voor ons hebben, want de omstandigheid, dat de vleugels ontbreken, is, den tijd van ontstaan in aanmerking genomen, niets verwonderlijks. Uit welken tijd dagteekent dit brons?

Iemand die alleen met de Noord-Europeesche gothiek en renaissance vertrouwd is, zal bij vluchtige beschouwing zich het ontstaan moeilijk vroeger dan in de 16e eeuw kunnen denken; de zwaai van den naar achter fladderenden mantel, de sierlijke buiging van het lichaam, waarvan de anatomie zoo duidelijk door de draperie heen spreekt, hebben hem in de war gebracht. Kijkt hij oplettender, dan zal hij iets ongewoons ontdekken aan een, bij het opwaaien, ook weer telkens naar binnen buigen van den zoom van het kleed, ook zullen hem de lange rechte plooien van het dunne gewaad langs romp en beenen voor de 16e eeuw te eenvoudig lijken en eindelijk zal hij voor de dikke korte krullen van het zware haar, dat zich als een kaske vanaf het lage voorhoofd tot diep in den nek uit-



PLAAT XCI. VERGULD BRONZEN FIGUUR VAN EEN ENGEL, TOEGESCHREVEN AAN GHIBERTI, NED. MUSEUM.

strekt, geen analogie in het door hem aangegeven tijdperk vinden. Wij hebben dan ook te maken met een Florentijnsch brons uit de eerste helft der 15e eeuw.

Het eigenaardige naar binnen buigen der uiteinden van de draperie is nog een overblijfsel uit de romaansche plastiek, in den strengen plooienval toont de maker, dat hij ijverig de antieken bestudeerd heeft en in de elegance van de lichaamslijn en van het kapsel verraadt zich de Florentijn. Ook het verzorgde van onderdeelen, zooals het kraagje, het bandje dat het kleed aan den hals dichtsnoert en, achter door gehaald, aan den gordel weer voor den dag komt en, niet het minst, de fijne ciseleering bewijzen, dat wij hier van het allerbeste hebben wat in de vroegrenaissance vervaardigd werd.

In vele gevallen acht ik het toeschrijven van kunstwerken aan bepaalde artiesten een ijdel pogen, waarvan het nut alleen hierin bestaat, dat men scherper leert kijken en nauwkeuriger dateeren; meestal zal men wel doen alleen de omgeving van een school, hoogstens van een werkplaats te bepalen. Maar in het onderhavige geval ware het even dwaas zich van eene toeschrijving in den eersten zin te onthouden. Het beeldje is zoo iets buitengewoons, mist zoo zeer overeenkomst met welk ander werk ook, dan juist met een zeer afgebakende groep, dat er wel een naam genoemd moet worden. Ik bedoel dien van Lorenzo Ghiberti. Beschouwen wij slechts zijn lateren arbeid, de oostelijke deuren van het baptisterium te Florence, tusschen 1425 en 1452 vervaar-



FIG. 1. FRAGMENT VAN DE OOSTELIJKE DEUREN VAN HET BAPTISTERIUM TE FLORENCE.



PLAAT XCII. VERGULD BRONZEN FIGUUR VAN EEN ENGEL, TOEGESCHREVEN AAN GHIBERTI. NED. MUSEUM.

digd. Wij zien daar in de groote basreliefs, voorstellingen uit het oude testament, en in de kleine figuren, die de omlijsting versieren, verschillende motieven welke wij bij ons brons terugvinden. Ik denk zeer speciaal aan de tambourijn spelende vrouw (Fig. 1), links van de voorstelling van Mozes de tafelen der wet ontvangende, waar wij dezelfde houding van het lichaam, dezelfde plooien aan het kleed en ook dezelfde eenigszins verwaarloosde anatomie van den blooten arm aantreffen. Men vergete niet, dat de rechter voet van ons beeld eene latere restauratie is; het gebrek aan beweging komt hier dan ook sterk uit tegenover den sierlijk naar achter gebogen linker voet, waarvan ik op de voor mij liggende photographiën naar détails der bronzen deuren op verschillende plaatsen de weerga vind. De vorm van hoofd met eigenaardig krulhaar, zien wij o.a. in een groep van Johannes den Dooper te midden van krijgsknechten, aan het welbekende doopvond te Siena.

Ghiberti's kunst is onder die van zijn tijdgenooten het minste realistisch. Het ernstige pogen de natuur getrouw in haar vormen nabij te komen, zooals Donatello dat deed, liet Ghiberti blijkbaar koud. Hij heeft iets ingehoudens, iets bijna regelmatigs in zijn plastiek, iets wat men zou verwachten van iemand, die niet zelf het eerste proces der renaissance-ontwikkeling heeft doorgemaakt. Men zou haast zeggen, dat niet de studie der natuur hem voor de klassieke kunst ontvankelijk gemaakt heeft, maar dat hij zijn waardeering daarvoor van anderen heeft overgenomen. Wanneer hij dan ook aan oppervlakkige beschouwers minder sympathiek is, kan men zich daarover niet verwonderen en wanneer een werk van hem verkeerd door iemand gedateerd wordt, vindt zulks daarin zijn verklaring. Ghiberti is van alle quattrocentisten, bij zijn enorme knapheid, de meest evenwichtige kunstenaar geweest, die daardoor op de nakomelingen, die zelf geen genieën waren, misschien den meesten invloed heeft gehad.



FIG. 2 BUSTE IN STUCCO; EIGENDOM VAN LORD WYMESS.



PLAAT XCIII. PORTRETBUSTE IN MARMER DOOR ANTONIO ROSSELLINO. NED. MUSEUM.

Bij het tweede hier afgebeelde voorwerp (Plaat XCIII en XCIV) komen wij voor moeilijker vragen te staan. Deze marmeren kop werd eveneens door mij in den Italiaanschen kunsthandel, te Venetië, gekocht en is afkomstig uit de verzameling Morosini, waar hij, gevat in een polychroom marmeren borststuk, als keizerin, het pendant was van van een Romeinsche keizersbuste. Zooals wij het voorwerp thans zien, is het dan ook niet compleet, de borst werd verwijderd en de hals pasklaar gemaakt voor het zooeven genoemde marmer. De neus welke ontbrak, kon gelukkig, met volmaakte zekerheid, juist worden hersteld, doordat wij van de voorgestelde persoon nog twee andere portretbustes hebben, één (Fig. 2) van stucco in het privaatbezit van lord Wymess, de tweede (Fig. 3) van grijze steen in het Kaiser Friedrich Museum, te Berlijn. Dr. Wilhelm Bode, de Berlijnsche buste behandelende, ziet in het exemplaar van lord Wymess de oorspronkelijke schets en, daarbij wijzende op de laag ontbloote hals, spreekt hij het vermoeden uit, dat een jonge vrouw, in de 15e eeuw, waaruit het werk dateert, zich nooit in dat kostuum zou hebben laten portretteeren. Toch moet ik er hier even op wijzen, dat bij ons exemplaar in marmer de hals zeker veel meer ontbloot is geweest dan bij het Berlijnsche 't geval is, zoodat het althans mogelijk is, dat er een marmeren buste bestaan heeft evenzeer gedecolleteerd als de schets in stucco.

Laten wij thans vaststellen waarin ons exemplaar verder van de beide andere verschilt. Het hoofd mist vooreerst de sterke buiging naar links, de oogen kijken recht uit met de oogleden wijd open, aan de slapen langs het oor loopen nog twee haarkrullen, het haar, in het midden bij de scheiding, is duidelijker aangegeven, het bandje eindelijk, dat over het voorhoofd het kapsel vasthoudt, is met een strikje vastgemaakt, iets wat aan de andere bustes ontbreekt en waardoor Bode veronderstelt, dat het in werkelijkheid op de huid werd vastgeplakt met eenig fixatief. Dus zeer belangrijke verschilpunten, welke doen vermoeden, dat den meester bij het vervaardigen van het

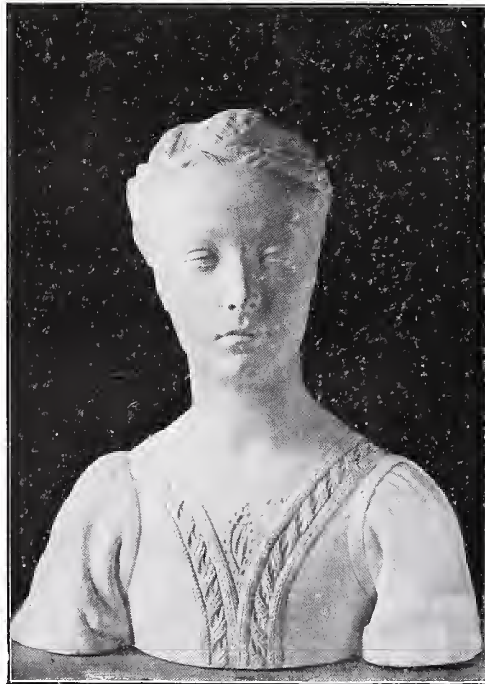


FIG. 3. PORTRETBUSTE IN STEEN. KAISER FRIEDRICH MUSEUM, TE BERLIJN.



PLAAT XCIV. PORTRETBUSTE IN MARMER DOOR ANTONIO ROSSELLINO. NED. MUSEUM.

marmer een andere schets, dan die van lord Wymess, heeft ten dienste gestaan. Nu moet voorzeker toegegeven worden, dat èn het stucco èn de steenen buste zekere aantrekkelijke geestigheid hebben, welke het marmer mist, maar wanneer men bedenkt, dat het marmer, als marmer reeds edeler materiaal, bovendien ook oneindig zorgvuldiger gemodeleerd is en, door het polijsten van onderdeelen als de haarbanden, het matter laten der vleeschpartijen tegenover de ruwer gehakte haren, een aanzien van afheid heeft dat men tevergeefs bij het steenen exemplaar zoude zoeken, dan wordt het vermoeden bij ons levendig, dat wij hier het portret voor ons hebben hetgeen als het definitieve gold, zooals het met de meerdere strengheid van behandeling en de meerdere deftigheid van aanzien, door den besteller werd gewenscht.

Dat met de uiterste zorg doorwerkte van het modelé, heeft mij er toe gebracht, in afwijking van Bode's attributie aan Desiderio da Settignano de buste toe te schrijven aan Antonio Rossellino (1427 — omstreeks 1478). Inderdaad is Rossellino van al de meesters der vroeg-renaissance degeen die, hetzij zelf, hetzij in zijn atelier, zijn werk het meest in bijzonderheden doorvoerde. In zijn studie over zekere kleine Christusbustes, in het één-en-twintigste deel van het Jahrbuch der Königlich Preussischen Kunstsammlungen, bewijst Bode op zeer vernuftige wijze dat sommige dier kopjes niet door Donatello gemaakt waren, zooals men vroeger meende, maar door Desiderio da Settignano en dat andere door Rossellino werden vervaardigd. Terwijl Settignano uitmunt door het geven van een zeer levendige uitdrukking, is de verdienste van Rossellino in de fijnheid van het modelé te zoeken. Bode merkt tevens, bij den laatste, den sterk bewogen mondvorm op, het eigenaardig vóóruitsteken van de bovenlip, en de sierlijke haartooi (Fig. 4). Ik zou hier nog bij willen voegen de manier waarop de traanklier haast overdreven duidelijk is aangegeven en dan zullen wij, na vergelijking, al deze eigenaardigheden bij onze marmeren buste terug-



FIG. 4. BUSTE IN MARMER VAN JOHANNES DEN DOOPER, CASA MARTELLI, TE FLORENCE.

vinden, die ik dan ook aan Rossellino meen te mogen toeschrijven.

De vraag echter daargelaten, wie de maker is geweest en welke van de drie bustes, die in stucco, de steenen of de marmeren men verkiezen zoude, staat het vast, dat wij hier een stukje Italiaansch beeldhouwwerk uit de 15e eeuw hebben, een portret van den eersten rang. Zooals het daar in het Rijksmuseum tentoongesteld is, naast zeer goede werken van onze nationale grootmeesters: Hendrik de Keyser en Rombout Verhulst, geeft het blijk van een toch nog hoogere cultuur, van een toch nog dieper doordringen in het wezen dan waarover onze zeventiende eeuwers beschikten.

De jonge vrouw die voor het portret poseerde en de beeldhouwer beleefden een tijd, waarin ieder, bewust of onbewust, naar harmonische vorm-ontwikkeling in eigen persoon en eigen omgeving streefde, waarin het genieten van plastiek een behoefte was.

De ontmoeting van model en kunstenaar, in hun door schoonheid bezield bestaan, liet de idee schijnen, waarvan wij hier de verzakelijking voor ons hebben.

A. Pit.



VLOERTEGEL, MET HET EMBLEEM DER FAMILIE D'ESTE, XV EEUW (NEDERL. MUSEUM.)

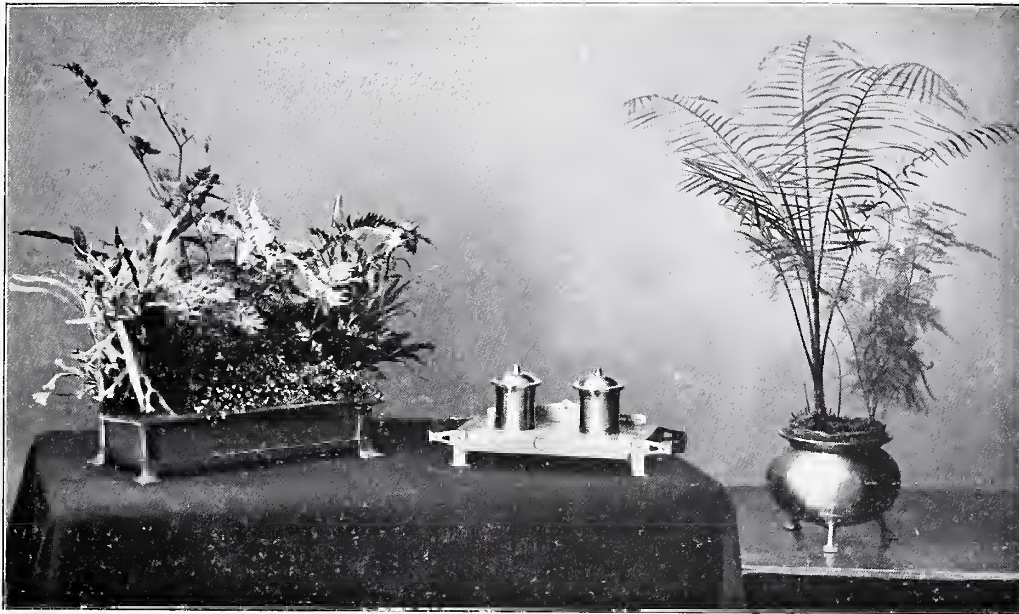


FIG. 1. BLOEMBAK, INKTKOKER EN CACHEPOT (ROOD EN GEEL KOPER).

TOELICHTING BIJ DE PLATEN

De gebruiksvoorwerpen, die in plaat XCV en de figuren 1, 2 en 4 zijn afgebeeld zijn van rood en geel koper vervaardigd. De gebogen vlakken zijn uit vlakke platen opgedreven, de verbindingen geklonken en de enkele versieringen à jour gewerkt. Het is de juist stevige en constructieve bewerking, die gepaard met eenvoudige grondvormen, aan koperen voorwerpen, die in de eerste plaats door de metaalkleur aantrekkelijk zijn, zoo'n krachtig cachet geven.

De slaapkamermeubeltjes van figuur 3 zijn in gepolitoerd mahoniehout bewerkt. De zitting en het middenvak in den rug der stoelen, zijn van riet gevlochten. De blanke kleur van het riet vormt eene zeer mooie tegenstelling met den diepen toon van het mahoniehout.

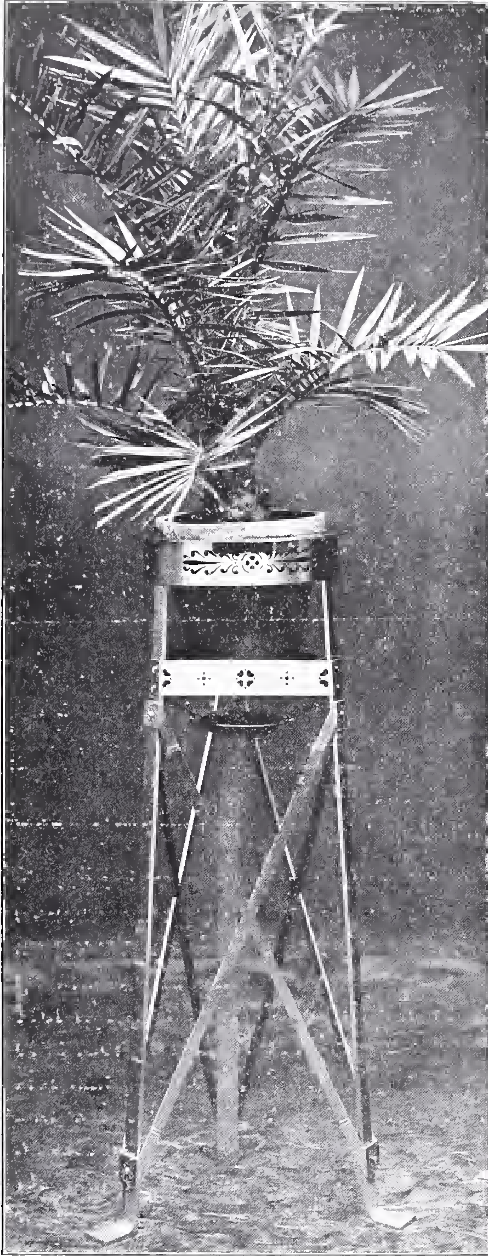
In figuur 6 zijn drie tegeltableaux gereproduceerd, welke aangebracht zijn tegen den gevel van de R. K. school te Boven-Carspel.

Deze tableaux zijn door de firma Joost Thooft & Labouchère te Delft in sectieltegelwerk uitgevoerd naar de



FIG. 2. KOPEREN PLANTENBAK.

A.





B.

PLAAT XCV.
A. BLOEMPOTSTANDAARD.
B. BLOEMPOTSTANDAARD EN ROOK-STAND.

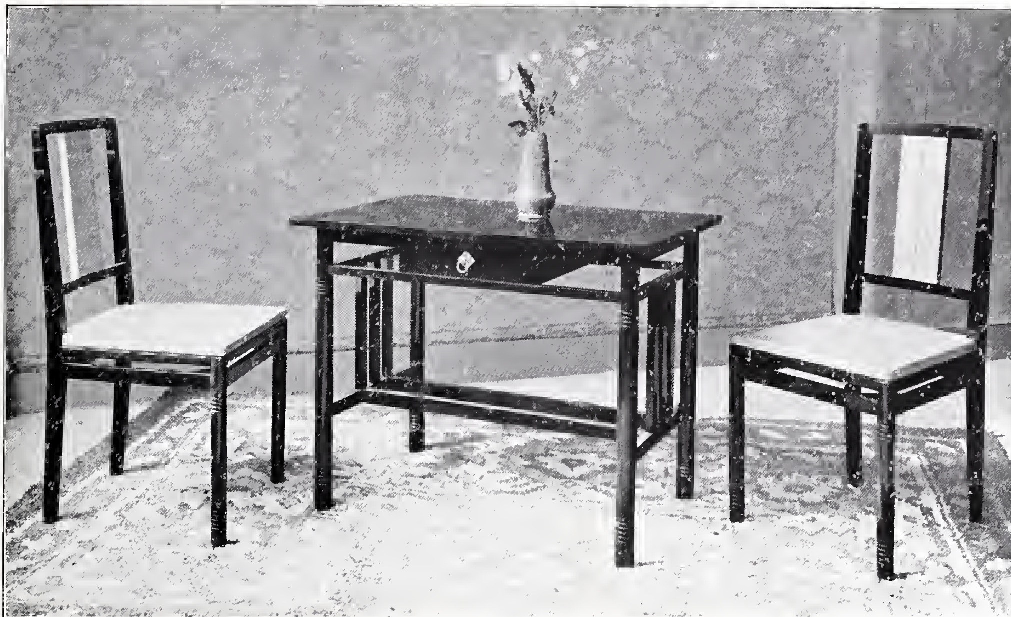


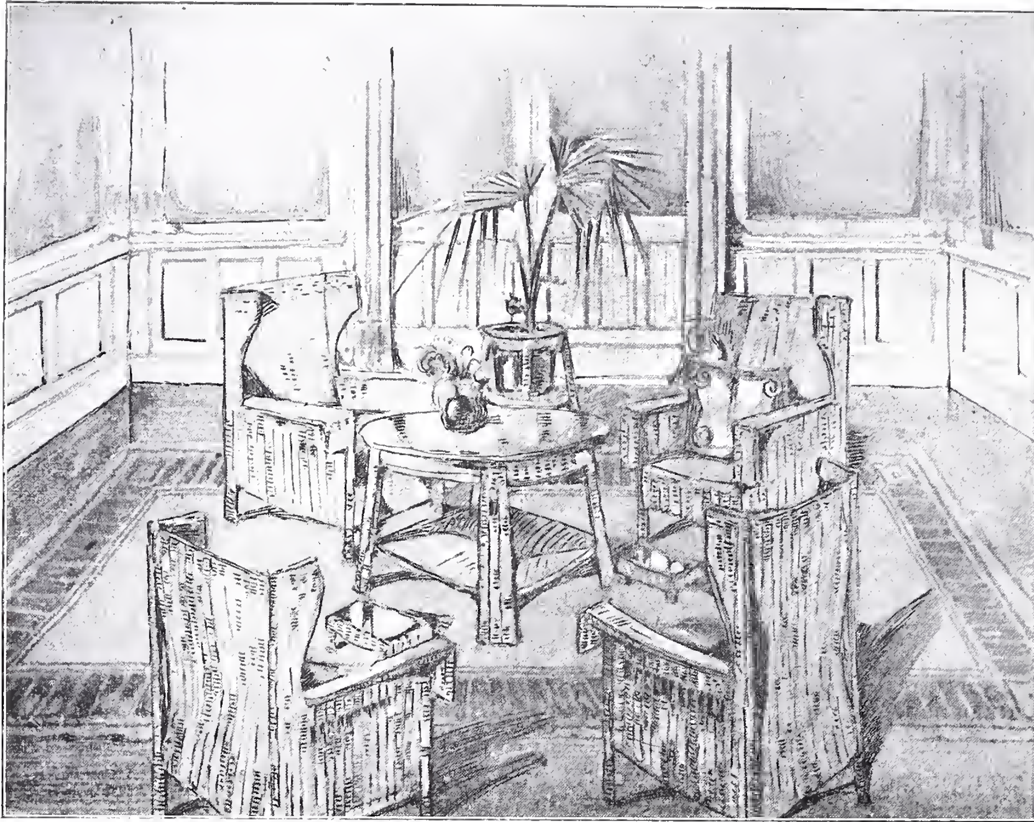
FIG. 3. SLAAPKAMER-MEUBELEN.

cartons op de ateliers van „Het Huis" ontworpen. Weinig materialen zijn zeker beter geschikt voor eene architectonische versiering, dan dit sectiel-tegelwerk. De glimmend verglaasde tegel werkt, vooral in den vorm van groote tableaux, aan den gevel meestal veel te schreeuwend en doet dikwijls meer aan een sprekende affiche, dan aan eene bouwkunstige versiering denken. Met den mat verglaasden tegel daarentegen, die veel stemmiger kleuren geeft, is een beschaafder effect te bereiken, doch deze vierkante tegels zijn lang niet zoo constructief van werking als de sectieltegels, die zich dan ook nog beter bij den opbouw van het gebouw aansluiten. Bij de tableaux in sectieltegelwerk schikken de vormen der tegels zich geheel naar de vormen der teekening van het tableau, zoodat de donkerkleu-



FIG. 4. KOPEREN PLANTENBAK.

FIG. 5.
RIETEN SERRE-
MEUBELEN.



rige specie van de voegen, de groote contourteekening van de voorstelling vormt, ongeveer als de loodverdeeling in een glas in loodraam.

Het ligt dus voor de hand, dat deze in elkander gemetselde teekening een massief aanzien heeft, dat zich geheel en al aanpast bij het gevel-metselwerk van baksteen, hard- of zandsteen.

Daarbij is de specie van sectiel-aardewerk harder en compacter, dan die van den matverglaasden tegel. Ook in de binnenarchitectuur is dit sectiel-tegelwerk uitstekend toe te passen; in den hal of vestibule van groote gebouwen, als stations, bankgebouwen enz. Kruiswegstaties in sectieltegels uitgevoerd en ingemetseld in de muren zijn ook van zeer ernstige en monumentale werking. Zelfs bij de inrichting van woonvertrekken hebben wij de sectieltegels vaak met groote voldoening als vakvullingen in schouwen aangebracht, die uit natuursteen waren opgetrokken.

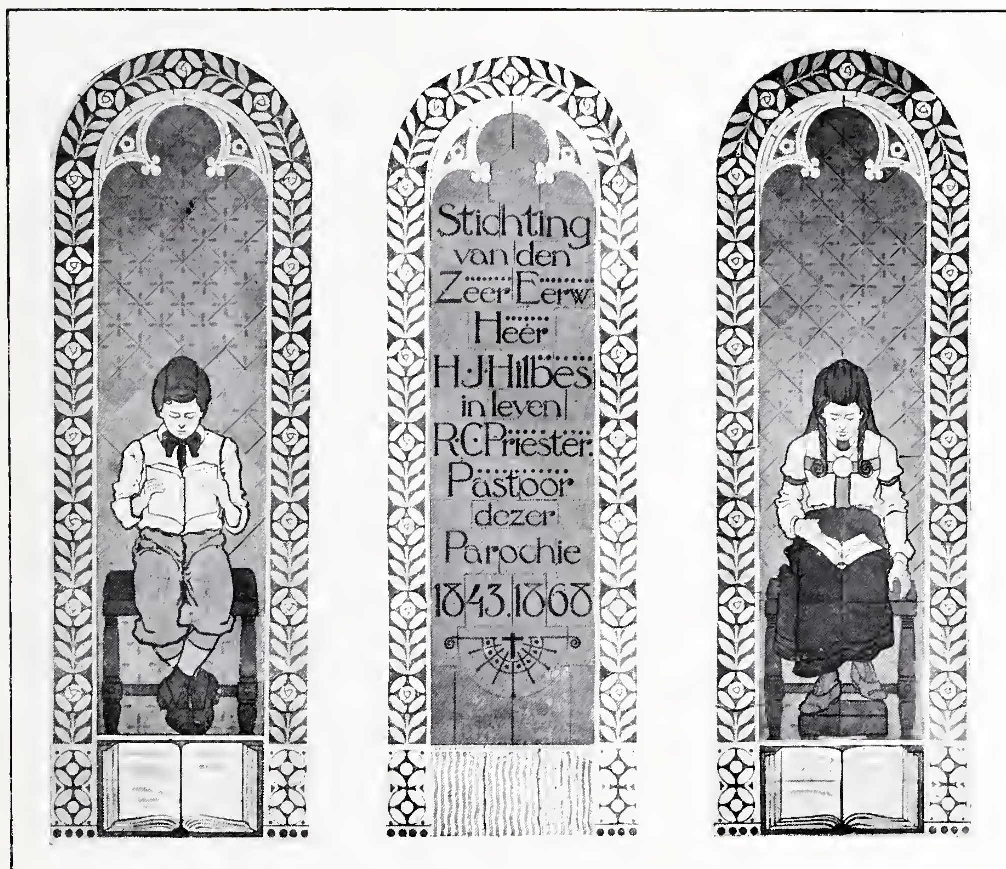
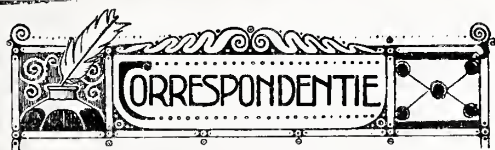


FIG. 6.
TEGEL-TABLEAU.



In den vorigen jaarg. afl. 9, pag. 286, werd door ons in het kort eene vraag beantwoord van een onzer abonné's te 's-Hage, omtrent de Hindelooper interieurs.

Wij spraken toen over de mogelijkheid in den vierden jaargang een geïllustreerd artikel over de Hindelooper kunst op te nemen. Het was ons dus zeer aangenaam, dat Mr. P. C. J. A. Boeles te Leeuwarden, bereid was eene uitvoerige mededeeling met belangrijke afbeeldingen over deze interresante volkskunst voor ons tijdschrift te geven, en wij dus hierdoor in de gelegenheid zijn, nog in dezen jaargang het beloofde artikel te kunnen plaatsen.

De Redactie.



Andreani, Isidoro: Il progettista: trattato teorico pratico du construzioni architettoniche e relative decorazioni. Torino. L. 5.—.

Barabas, F.: L'Ameublement art nouveau. Dourdan.(Seine-et-Oise). Fr. 35.—.

Barabas, F.: Menuiserie d'art nouveau. Dourdan.(Seine-et-Oise). Fr. 30.—.

Bertin, L.: Meubles modernes. Dourdan (Seine-et-Oise). Fr. 40.—.

Bordère, Marc, zie Mulier, E. et Marc Bordère.

Brandon, Raoul et E. Delrieu: Nouveau modèles de tombeaux. Dourdan (Seine-et-Oise). Fr. 45.—.

Brandon, Raoul et P. Pinteux: L'Architecture nouvelle. Dourdan (Seine-et-Oise).

3e Série. Constructions diverses et de style „art nouveau". Fr. 60.—.

Clifford, C. R.: The decorative periods. New-York. $ 3.— net.

Delrieu, E., zie Brandon, Raoul et E. Delrieu.

Deonna, W.: Les statuettes de terre cuite en Grèce. Paris. Fr. 2.50.

Doering, Dr. Oscar und Prof. Dr. Georg Voss: Meisterwerken der Kunst aus Sachsen und Thüringen. Magdeburg. M. 60.—.

Eastlake, Charles Lock: Beiträge zur Geschichte der Ölmalerei. Ins Deutsche übertragen von Dr. Julius Hesse. Wien. M. 7.50.

Foussier, E.: Fenêtres, lits, baies et portières dans la décoration moderne. Dourdan (Seine-et-Oise). Fr. 100.—.

Friling, H.: Der farbige Plafond. Eine Sammlung von Entwürfen zur Bemalung der Decken von Wohn- und Festräumen, zumeist im Stile des modernen Empire. Berlin. M. 10.—.

Guiraud, Jean: L'Eglise romaine et les origines de la renaissance, 3ièm edition. Paris. Fr. 3.50.

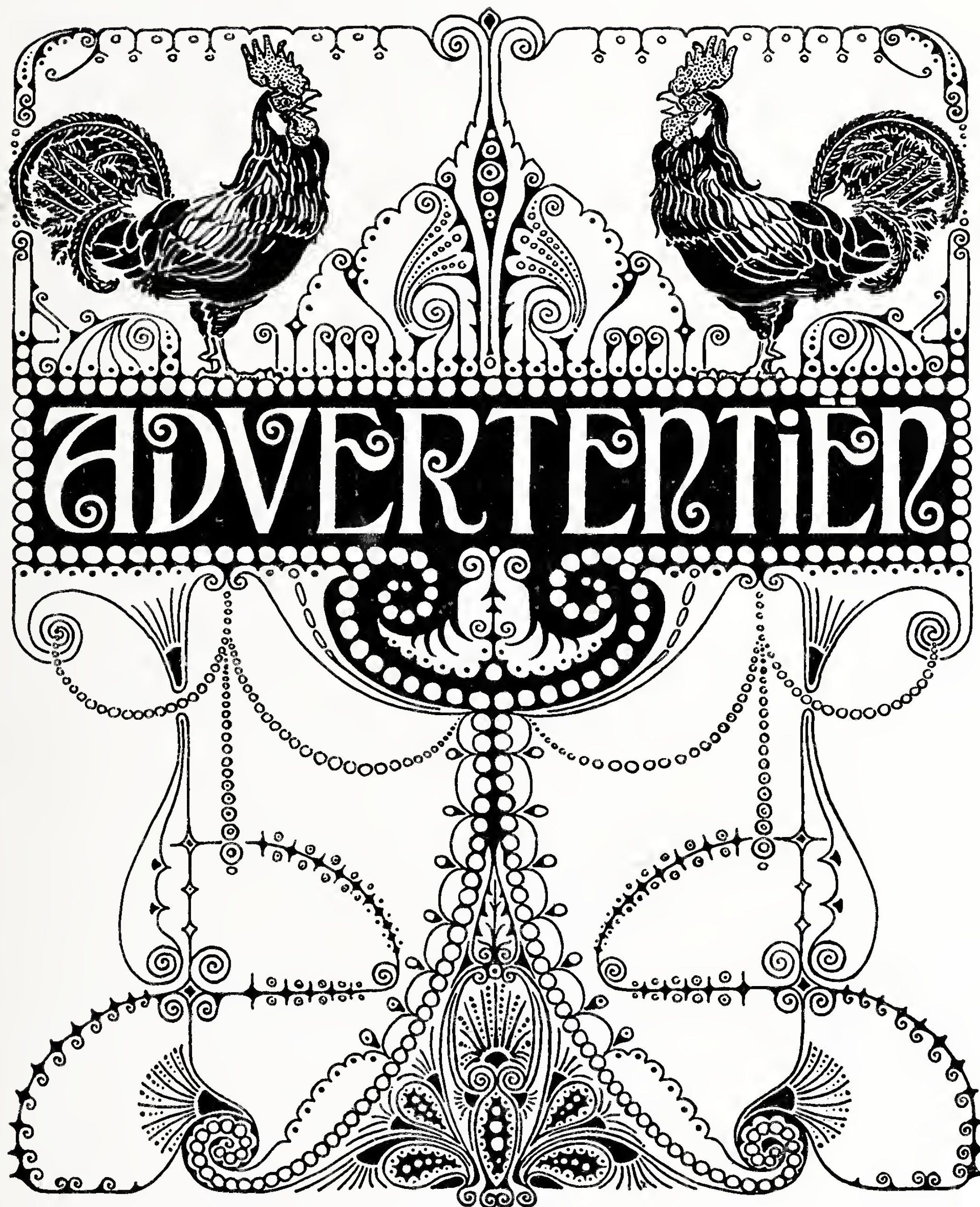
Haendcke, Prof. Dr. Berthold: Das Kind und die Kunst. Leipzig. M. —.25.

Jahrbuch der bildenden Kunst. Berlin. M. 6.—.

Jennings, H. J.: Our homes and how to beautify them. New-York. $ 2.— net.

Kahn, Gustave: Das Weib in der Karikatur Frankreichs. Stuttgart. Kplt in 20 afl. à M. 1.—.

Kick, Dr. Friedr.: Alt-Prager Architektur-Detaile. Attika-Aufbauten, Dachlucken, Dächer, Giebel, Balcone etc. 1e Serie. Wien. M. 25.—.


ADVERTENTIËN

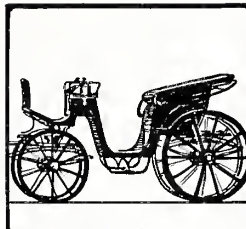
ADVERTENTIËN

KWART-PAGINA .. ƒ 60.— per jaar
HALVE-PAGINA .. ƒ 110.— per jaar
HEELE-PAGINA .. ƒ 200.— per jaar
DUBBELE PAGINA . ƒ 400.— per jaar

De advertentiën worden in overleg met den adverteerder gratis door ons ontworpen en de cliché-kosten zijn bij de advertentieprijs inbegrepen. Bij het inbinden van den completen jaargang worden alle advertentiën in den inhoud en pagineering opgenomen, alzoo met den tekst een geheel vormend. De adverteerders ontvangen als bewijsnummer gratis elke aflevering, waarin hunne annonce voorkomt.



DE WATERVERF
HYGIENISCH EENIG ALS
DECORATIEVERF VOOR
PLAFOND & WANDSCHILDERING
JAREN LANG UITMUNTENDE RESULTATEN
UITSLUITEND VERKRYGBAAR BY:
G.M. BOKS & Co AMSTERDAM



RIJTUIGEN EN
AUTOMOBIELENFABRIEK
MET GOUD BEKROOND

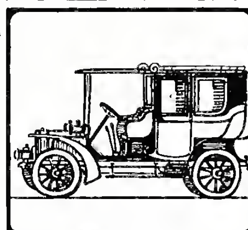
J.H. v.D. MEULEN L.Czn.
AMSTERDAM
KERKSTRAAT 78-105 INTERC. TELEF. 5207

IN DE MAGAZIJNEN ZIJN VOORHANDEN EEN ZEER GROOTE SORTEERING NIEUWE en GEBRUIKTE 1e Kl. LUXE RIJTUIGEN

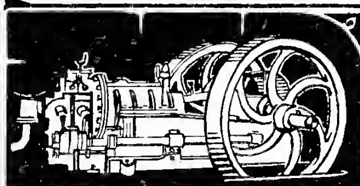
ALLE MIJNE CAOUTCHOUC-BANDEN ZIJN UITSLUITEND FABRIKAAT „TALBOT" LEVERING MET ÉÉN DAG

CARROSSERIE DE LUXE VOOR AUTOMOBIELEN

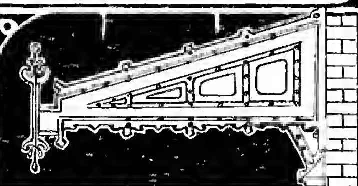
ABONNEMENT OP LE GUIDE DU CARROSSIER À PARIS



Z:H: MACHINEFABRIEK EN
CONSTRUCTIEWERKPLAATS
DIRECT: ANTON KRÖNER

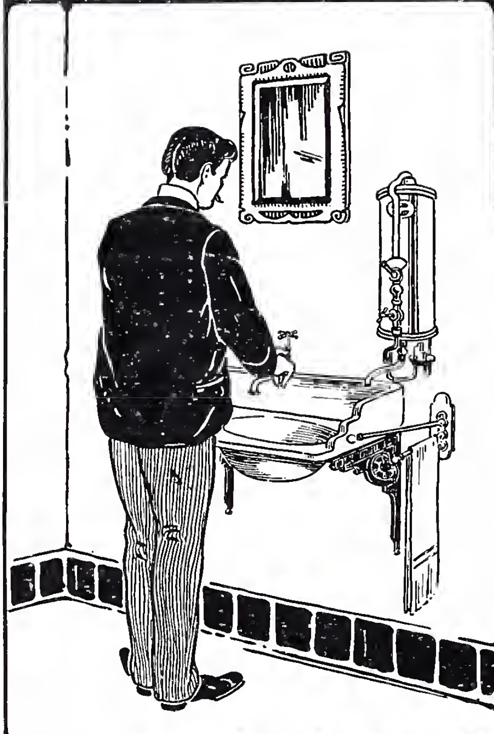


DEN HAAG
BEEKLAAN 138-144
TELEFOON No 2938



KUNSTSMEEDWERKEN • OVERKAPPING
KWADRANTKOLOMMEN • RESERVOIRS
MACHINERIËN • MOTOREN EN KETELS

ROBBERT
KALFF & Co
AMSTERDAM
LEIDSCHE GRACHT 21



FILIAAL DEN HAAG
BEEKLAAN 385

BADEN
GEYSERS
WARM WATER
DOOR HET GE-
HEELE HUIS

WASCHTAFELS
CLOSETS
GOOTSTEENEN
IN·PORCELEIN
EN·VUURKLEI

ALLES IN WER
KING TE ZIEN

„HOLLAND"
MAATSCHAPPIJ
TOT EXPLOITATIE VAN
ONROERENDE GOEDEREN
IN NEDERLAND

GEVESTIGD TE
AMSTERDAM
KERKSTRAAT 310
TELEFOONNUMMER 2808

BELAST ZICH MET DE ADMINI-
STRATIE VAN VASTE GOEDE-
REN, KOOP EN VERKOOP, BOUW
EN HERBOUW VAN HUIZEN

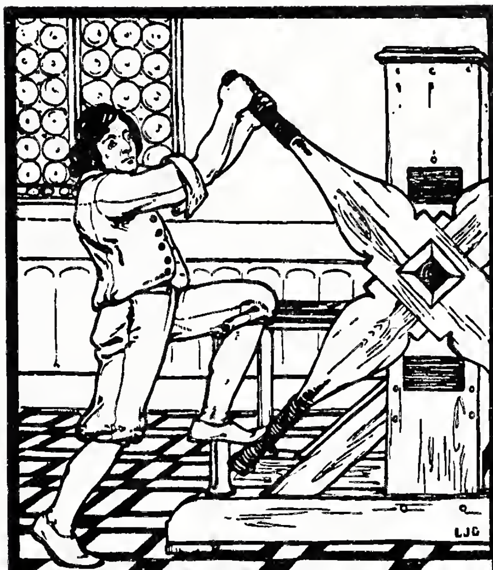
C·B·SCHNEIDER
BEHANGSELPAPIER & ZAALDECORATIE

LEIDSCHE STR. AMSTERDAM PRINSENGR.

STYLPAPIEREN IN
ALLE GENRES ALS
• GOBELINS •
• VÉNETIENS •
CUIRS EN RELIEF
• ÉTOFFES •
• TAPISSERIES •
• VELOUTÉS •
• LINCRUSTA- •
• -WALTON •

WINDOWPHANIE
EN
TRANSFEROPHANIE





GAARLANDT
& TJABRING

ELECTRISCHE BOEK
EN KUNSTDRUKKERY
O.Z. VOORBURGWAL
226. AMSTERDAM
TELEPHOONNUMMER 4511
DRUKKERS VAN:
HET HUIS OUD EN NIEUW.
VRAGEN VAN DEN DAG
EN ANDERE TYDSCHRIFTEN

WIJNBEEK & STANTS

IJZERHANDEL

SANITAIRE • ARTIKELEN

KEIZERSGRACHT • 127.

AMSTERDAM

MYNSSEN & CO

INGENIEURS

KEIZERSGRAGHT
205 AMSTERDAM

ELECTRISCHE
VERLICHTING

ELECTRISCHE
MOTOREN

ELECTRISCHE
KOOKTOESTELLEN

ELECTRISCHE
VENTILATIE

LIFTS

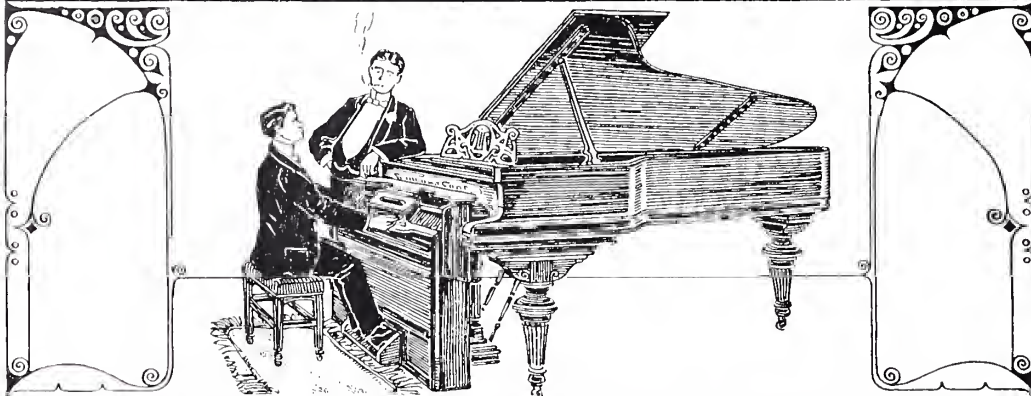
INSTALLATIE
BUREAU DER

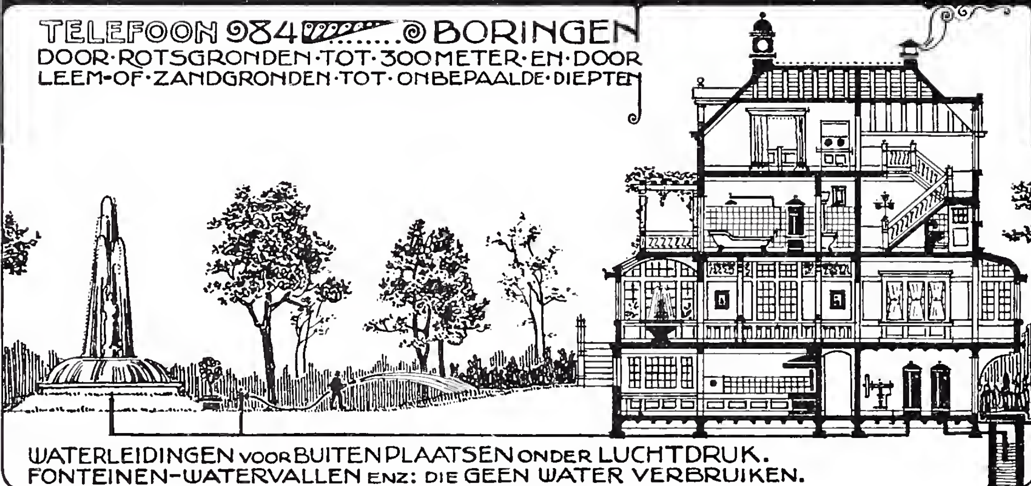
ALLGEMEINE
ELEKTRICITÄTS
GESELLSCHAFT

BERLIN

TELEGRAMADRES
GEA-AMSTERDAM
TELEPH: 1685



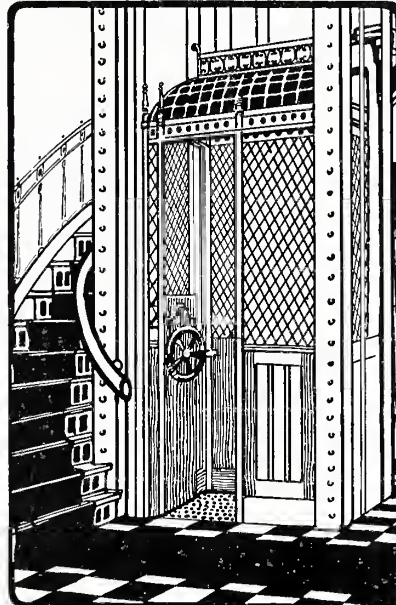

C. KETTNER
KALVERSTR: 52
.SPUISTR: 231
VLEUGELS
AMSTERDAM
INTERCOMM: TEL: 3756
PIANO'S
GENERAAL-AGENTSCHAP VAN
STEINWAY & SONS NEW-YORK
C. BECHSTEIN....... BERLIN
DE ANGELUS ORCHESTRAL
PIANOSPELER ENZ:


J. J. DE WAAL MALEFIJT & ZOON
OVERVEEN BIJ HAARLEM
WERKPLAATS TE HAARLEM
BROUWERSVAART 46-49
TELEFOON 984
BORINGEN
DOOR·ROTSGRONDEN·TOT·300 METER·EN·DOOR
LEEM-OF-ZANDGRONDEN·TOT·ONBEPAALDE·DIEPTEN
WATERLEIDINGEN VOOR BUITENPLAATSEN ONDER LUCHTDRUK.
FONTEINEN-WATERVALLEN ENZ: DIE GEEN WATER VERBRUIKEN.

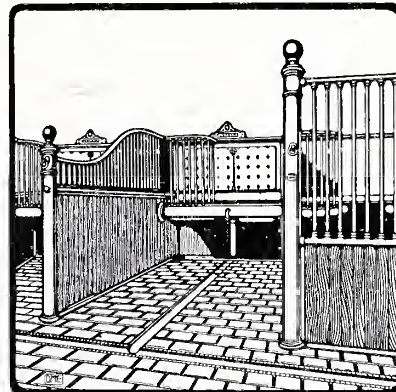
FABRIEK
VAN
STOOMKETELS & WERKTUIGEN
VOORHEEN
H. & J. SUYVER
YZER EN METAALGIETERY
HOLLANDSCHE TUIN- & ZEEPAARD
AMSTERDAM
INTERCOMM·TELEFOON·NO 777·
BEKROOND·OP·VERSCHILLENDE
TENTOONSTELLINGEN

G·J·DE KONING & Zn
LOOD-EN ZINKWERKERS
LEIDSCHESTRAAT ·69·
AMSTERDAM. TEL: 3688·
OPGERICHT A° 1739
AANLEG VAN
GAS-EN WATERLEIDING
INRICHTEN v. BADKAMERS
GROOTE VOORRAAD VAN
SANITAIRE ARTIKELEN·
WELKE·ALLEN·IN·WERKING·ZYN·TE
BEZICHTIGEN·

JAN·HAMER & Co
AMSTERDAM
VEILIGHEIDS=LIFTEN



LUCHTDRUK-WATER RESERVOIRS
SYSTEEM: CARRÉ

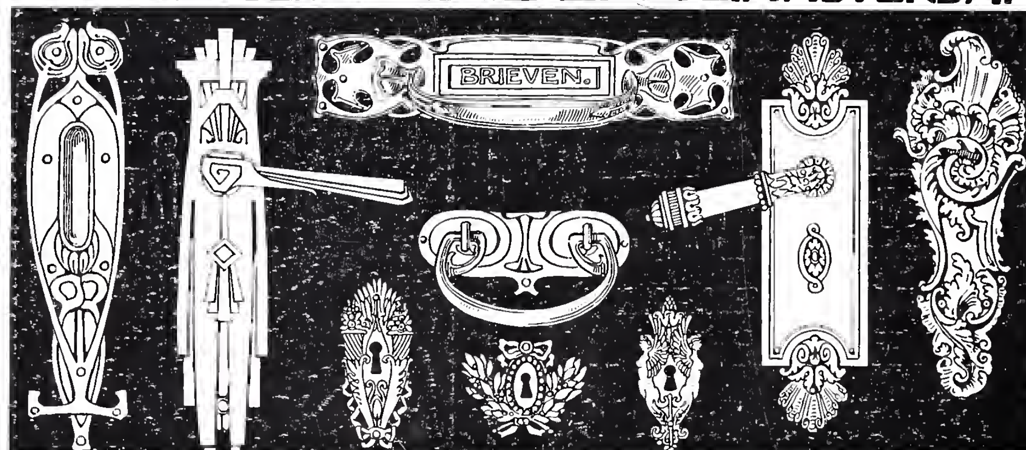


STALINRICHTINGEN

HEINEKEN'S
STOOM-JALOEZIEËN
EN ROLLUIKENFABRIEK
VAN·DER·HELSTSTRAAT
Nº 1 ∵ AMSTERDAM
INTERC: TELEFOON: 1134·
OUDSTE·FABRIEK (VAN)
IN·OLIEVERF·GESCHILDERDE
WINKELGORDYNEN
BEKROOND·AMSTERDAM·1866
1891-1895·ARNHEM·1886.

ZWEEDSCHE
VLOERBEDEKKING
„SYSTEEM SCHEJA"
GEDEPONEERD
ZONDER NAAD·IN ALLE KLEUREN
IN SCHOLEN, KERKEN, KANTOREN, BADKAMERS, HOSPITALEN, KAZERNES ENZ.
OP BETON, OUDE EN NIEUWE HOUTEN VLOEREN, TRAPPEN, ENZ.
W. F. M. DE BUY-
WENNIGER
KANTOOR HEERENGR. 260
AMSTERDAM

J. M. DE VRIES GELDERSCHE KADE 90-92. AMSTERDAM



KOPER- EN IJZERWAREN. MONSTERKAMER VAN FIJNE BOUW-
ARTIKELEN. TELEGRAMADRES: DE VRIES-IJZERWAREN. TELEPHOON 606

C.C. BENDER

VLEUGELPIANO'S
PIANO'S - ORGELS
DE METROSTYLE
PIANOLA
PIANO - PIANOLA
UITVOERING · IN · STYL NAAR
IN · TE · DIENEN · ONTWERPEN

AMSTERDAM
LEIDEN
ROTTERDAM

STEENDRUKKERY
SENEFELDER

LOOIERSGRACHT. 47.
AMSTERDAM

L.G.F. VAN DOORNEWAARD
KERKSTRAAT 35-40
AMSTERDAM

FABRIEK VAN HAARDEN · KACHELS
EN KUNSTSMEEDWERKEN
HOFLEVERANCIER

A E G

ALLGEMEINE ELEKTRICITÄTS

·GESELLSCHAFT·

BOUWBUREAU·AMSTERDAM
RAADHUISSTRAAT.11.TELEPHOON 5112
SPECIAALBUREAU VOOR AANLEG VAN LICHT EN
KRACHTINSTALLATIES IN AANSLUITING MET
HET KABELNET DER GEMEENTE ELECTRI-
CITEITSWERKEN

AEG

DE MEEST GESCHIKTE
ONDERKLEEDING
VOOR ELK KLIMAAT IS DE
NORMAAL-ONDERKLEEDING
VAN
PROF·DR·G
Jaeger
EENIGE
FABRIKANTEN
W·BENGER SÖHNE
STUTTGART
HOOFDDEPOT TE AMSTERDAM KALVERSTR 157
K·F·DEUSCHLE-BENGER·

TECHNISCH
BUREAU

SLUIS &
VRUGTMAN
AMSTERDAM

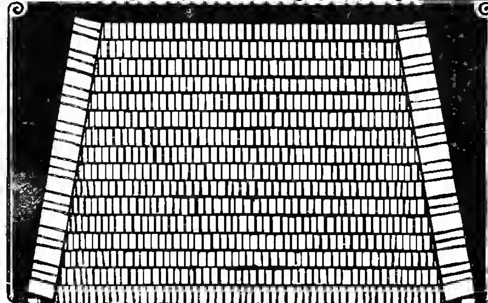
N.Z.VOORBURG-
WAL 231.



ATELIER
HET HUIS

HEBT GIJ REEDS
CATALOGI
EN PRIJZEN
AANGEVRAAGD
VAN ONZE
RIETEN
MEUBELEN?

MODERNE STEENFABRIEK
N.V. „DE IJSVOGEL"
MAARSSEN
UTRECHTSCHE STEEN
WAALVORM

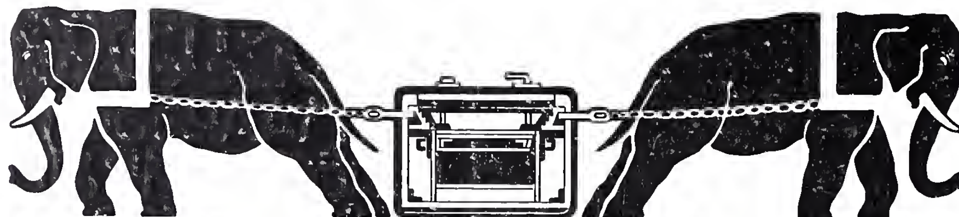


TECHNISCH BUREAU
D. VAN ZETTEN
RAAMVEST · 31 · HAARLEM
FABRIEK LANGE ANNA-
STRAAT 24 ROOD

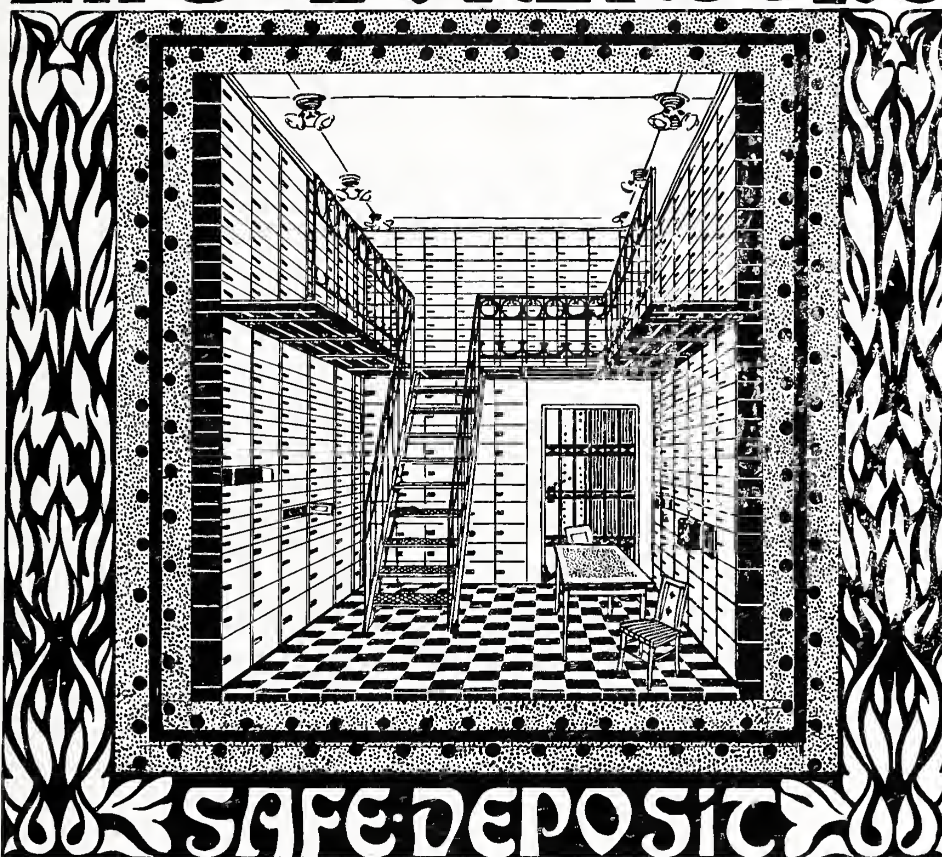


HOUTGRANIETVLOEREN
VERBETERDE TORGA=
=MENT VLOEREN
& TERRAZZO VLOEREN

◦ MET 10 JAAR GARANTIE ◦


LIPS - DORDRECHT
FABRIEKS
MERK
BRANDKASTEN
KLUISBOUW

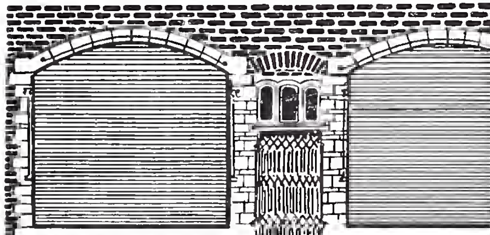

LIPS - DORDRECHT


SAFE·DEPOSIT

J.S. dt FETTER
VIJZELSTRAAT.126
b/d PRINSENGRACHT
AMSTERDAM

VERGULDER
FABRIKANT VAN
SPIEGELS & LIJSTEN
IN ALLE STIJLEN
SPECIALITEIT IN ARTISTIEKE
ENCADREMENTEN
GROOTE·KEUZE·IN·GRAVURES·ETSEN·EN
·GEKLEURDE·GRAVURES·
RESTAUREEREN VAN SCHILDERIJEN

STOOM ROLLUIKEN-EN
JALOEZIEËN FABRIEK
W.H.M.SCHOLTE
PRINSENGRACHT 516
AMSTERDAM. TELEF. No. 2882



MARKIEZEN, MECH. ROLZONNESCHERMEN
SCHUIFHEKKEN. DAGLICHTREFLECTORS
TOCHTSCHERMEN, STORES, SERREDEKKING
GESCHILDERDE WINKELGORDIJNEN, RIETEN
GORDIJNEN. GLASVENTILATORS. ENZ.

KOOPMAN & Co
AMSTERDAM
HEERENGRACHT 370
TELEFOON 1269

AFDEELING
TELEFONIE

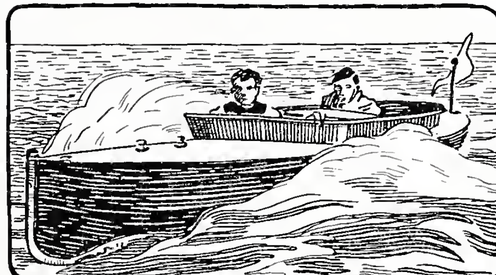
ZWEEDSCHE
ERICSSON
TELEFOON
TOESTELLEN

AANLEG VAN COMPLETE
TELEFOON·INSTALLATIES

WED. J. T. HUNCK & Zn.
AMSTERDAM

CENTRAALVERWARMING
KACHELS EN HAARDEN
VOOR GAS EN KOLEN
FORNUIZEN MET
BOILERVERBINDING
TER VERSCHAFFING
VAN WARM WATER IN
HET GEHEELE HUIS

BAAY & THIEBOUT
AMSTERDAM
TELEFOON 3524

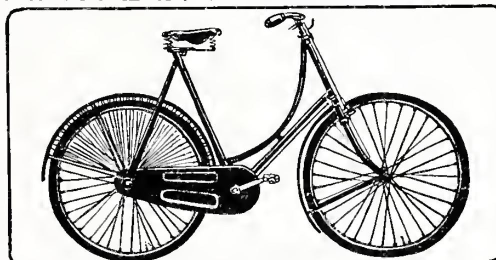


LUXE MOTORBOOTEN
ZEILJACHTEN WHERRIES ENZ.
THORNYCROFTMOTOREN

THE „MOYA" TYPEWRITER
PRYS: f 90.-

UNIVERSAL TOETSENBORD · ZICHTBAAR SCHRIFT ·
AUTOMATISCHE AANSLAG · VERWISSELBAAR TYPE ·
AMSTERDAM HEERENGRACHT 403

A. BERVELING
HOBBEMASTRAAT 2B
AMSTERDAM. TELEFOON 2595



DE SWIFT HET RYWIEL
VOOR HEN, DIE IETS
GOEDS EN FYNS
WENSCHEN

SWIFT CYCLE COMPANY
COVENTRY

HOLLANDSCHE
SOCIETEIT VAN
LEVENSVERZEKERINGEN
OPGERICHT 1807 AMSTERDAM

GENERAAL AGENTSCHAP:
M.J. DOORENBOS
DAMRAK 68 TEL:1432

MARTIN & Co
AMSTERDAM

VOORNAAMST
ADRES VOOR
·TEGELS·

HOUTPARQUET
HOUTGRANIET
ITAL: EN ENG:
MOSAIK

BUREAUX
EN
MONSTERKAMERS

ACHTEROOSTEINDE
2-4-6

AMSTERDAMSCHE
ASPHALT-FABRIEK
„DE VESUVIUS"

TELEFOON.
INTERCOM-
MUNAAL.
No 3208



TELEGRAM
ADRES:
„VESUVIUS"
AMSTERD:

WETTIG GED: HANDELSMERK

V. D. BERG & VIËTOR
ALLE SOORTEN ASPHALTWERKEN



DIRERTE IMPORTATIE VAN
·PERZISCHE·SMYRNA·
·EN ANTIEKE TAPYTEN·
VAN PERLSTEIN & ROEPER BOSCH
SINGEL 532
AMSTERDAM
VERKOOP AAN PARTICULIEREN ALLEEN
DOOR BEMIDDELING VAN
H·H·ARCHITECTEN EN TAPISSIERS·

RAASVELDT & BOUWMAN
SCHILDERS · HAARLEM
SCHILDEREN en DECOREEREN VAN
HUIZEN en VILLA'S
ATELIER VOOR RECLAME-
CLICHÉ'S en GESCHILDERDE
WINKEL GORDIJNEN

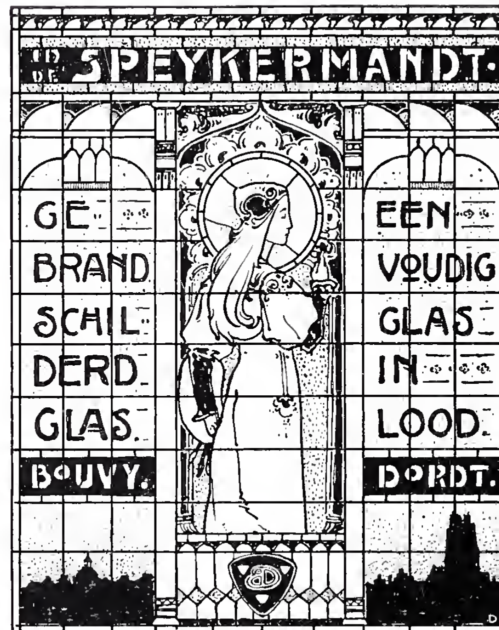
NAAML: VENNOOTSCHAP
STEENFABRIEKEN
V/H J·W VAN DER ELST:
STEENFABRIEKEN·TE
HURWENEN BY ZALTBOMMEL
EN ROSSUM
ECHTELD BY TIEL:
SCHYNDEL BY 's BOSCH
JAARLYKSCHE·PRODUCTIE
ONGEVEER 24 MILLIOEN
SPECIALITEIT · IN · ROODE · EN
PAARSCHKLEURIGE · GEVELSTEEN
IN·WAAL· EN · RYNVORM· EN·ANDERE
FORMATEN·GEZANDE·PROVIELSTEEN
FABRIEKSSCHOORSTEENEN

WILLEM VAN RIJN
KEIZERSGR. 181 AMST.
TECANISCHE AGENTUREN
LUXFER RUITEN EN
TEGELS VOOR VERLICHTING
ELECTRO GLAS
TORGAMENT-
VLOEREN
BRANDKASTEN EN
KLUISINRICHTINGEN

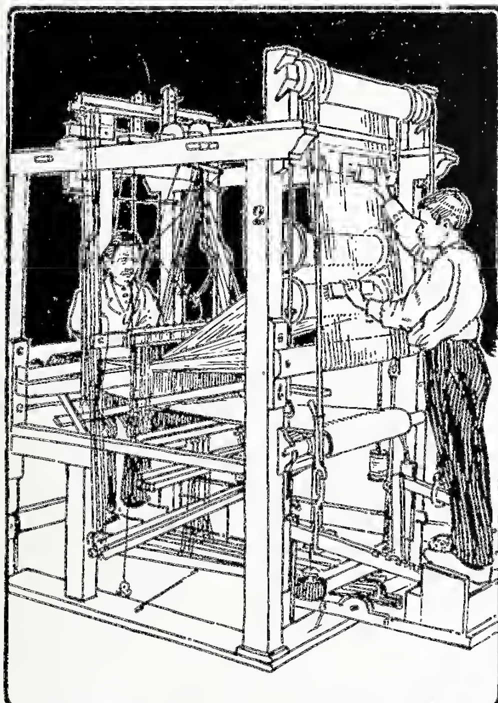

OLIEFABRIEK-DELFT
DELFTSCHE
SLA-OLIE
voor TAFEL
EN KEUKEN
NOF


WYNMALEN&HAUSMANN
BOOT-MOTOREN
ELECTRISCHE
MACHINES
OP ELK GEBIED
ENZ
ROTTERDAM
GLAS-
HAVEN


NAAMLOOZE
VENNOOTSCHAP
„FABRIEKEN VAN
NAGEPERSTE-EN
ANDERE STEENEN"
VOORHEEN
FR. VAN DE LOO JR
DIEREN
FABR: BINGERDEN
BIJ DOESBURG % IJSEL
FABR: ERLECOM
BIJ NIJMEGEN % WAAL


SPEYKERMANDT
GE-
BRAND
SCHIL-
DERD
GLAS.
EEN
VOUDIG
GLAS
IN
LOOD.
BOUVY.
DORDT.

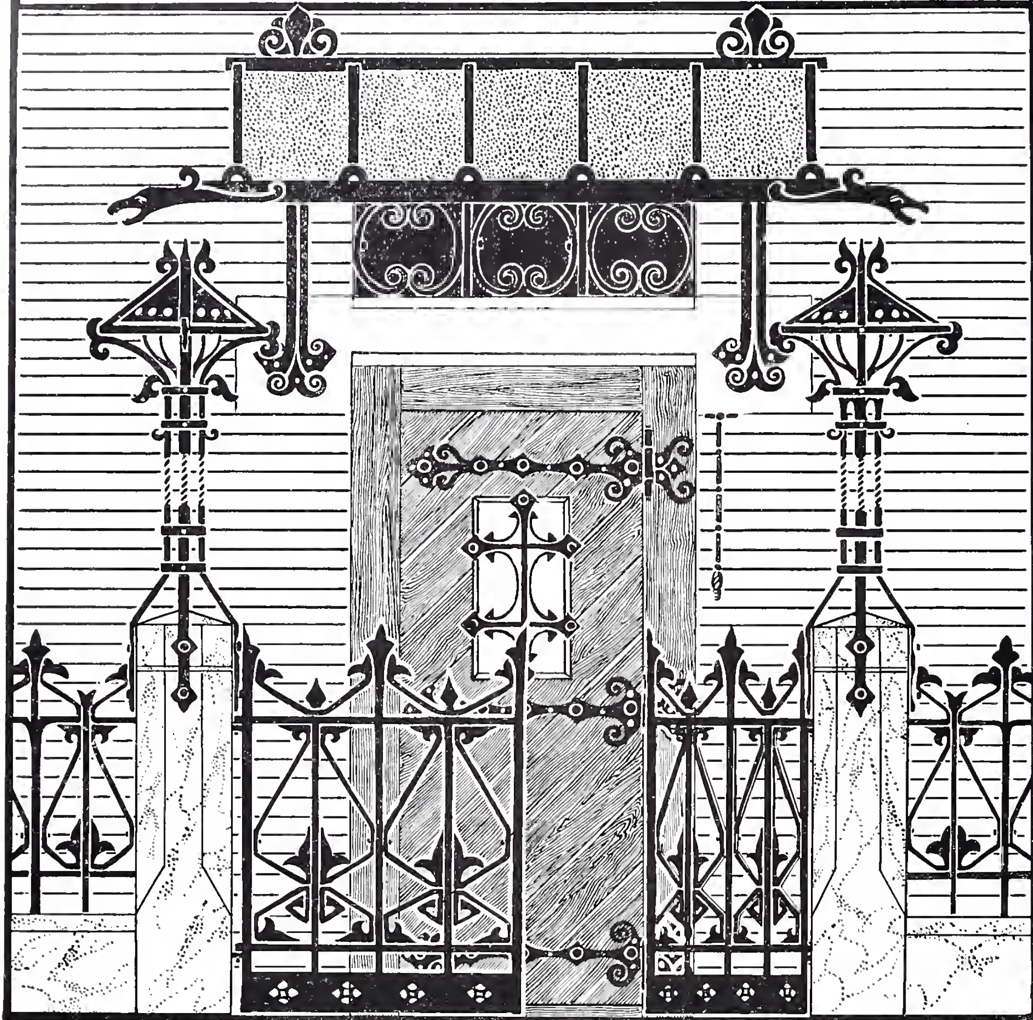
VRAAGT VOOR DE BEKLEEDING
UWER MEUBELS EN VOOR UWE
GORDIJNEN EN DRAPERIEN
STEEDS NAAR DE TRIJPEN VAN DE



HENGELOSCHE
TRIJPWEVERIJ
EDUARD. R. VERKADE & C°
HENGELO. OVERIJSEL

HUURMAN & C°
KEIZERSGRACHT 494 AMST:




C. J. VINCENT & Co: SCHIEDAM
FABRIEK VOOR KUNSTSMEEDWERK
EN IJZERCONSTRUCTIE
HEATING: AND: VENTILATION: ENGINEERS

HENRI HUINCK
& ALEX. IMHOFE
ROTTERDAM

PUISPIEGELGLAS
VERZILVERD SPIEGELGLAS
MARMERGLAS · OPALINE
MAXIMUM DAGLICHTGLAS
DRAADGLAS · GLAS IN LOOD
DAK- EN VLOERGLAS
GLASSTEEN · GLASTEGELS
WAND- EN VLOERTEGELS
MOSAIEK- EN GRANITOVLOEREN
IRONBRICKS · TROTTOIRTEGELS
HOUTGRANIET
HOUTEN PARQUETS
GLASDAKROEDEN
„LIDIUM" PARKETVLOEREN
TORFIT-URINOIRS
„EOS" DEURSLUITER
ENZ. ENZ

TORFIT URINOIRS
REUKELOOS ZONDER WATERSPOELING

EOS DEURSLUITER
GLAS: DAKROEDEN

GUNTERS & MEUSER
HOEK EGELANTIERSGRACHT 2
EN PRINSENGRACHT 108
AMSTERDAM

IN IJZER EN KOPERWAREN
GEREEDSCHAPPEN EN
BOUWARTIKELEN TOT
IN DE FIJNSTE SOORTEN
TELEFOON 149

WED. J. AHREND & ZN.
AMSTERDAM.
PRINS HENDRIKKADE 20-21
GEBOUW MERCURIUS

ELECTRISCHE
LICHTDRUK=
INRICHTING.

NAUTA EN HAAGEN
PRINSENGRACHT. 780. AMSTERDAM. TELEFOON. 5725.

CLICHÉS IN AUTOTYPIE EN ZINCOGRAFIE. GALVANO'S. VETDRUKKEN.

GOED WERK. GOEDKOOPE PRIJZEN. VLUGGE LEVERING.

∴ ∴ ∴ CLICHÉ-ETSERS VAN ∴ ∴ ∴
∴ HET HUIS, OUD EN NIEUW. ∴

STAAL & HAALMEIJER
ENGELSCHE STAL-INRICHTINGEN
IJZEREN TRAPPEN, VLOER- EN KELDERLICHTEN ENZ.
UIT DE BEROEMDE FABRIEKEN VAN
THE ST PANCRAS IRONWORK COMPANY, LONDON.
AMSTERDAM

A. RESINK HAARLEM

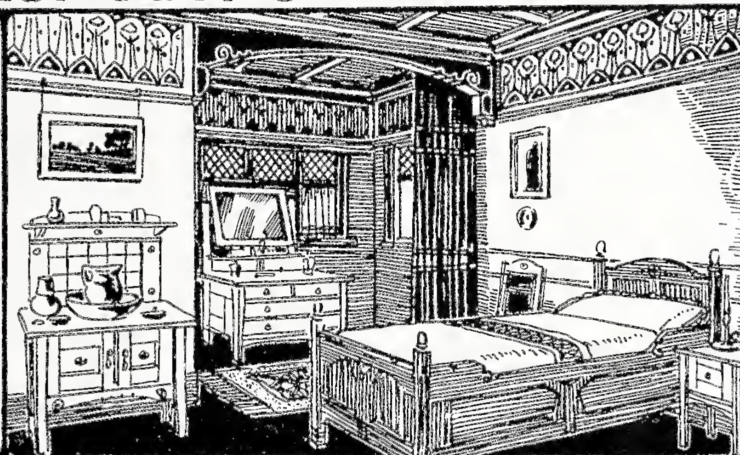
ASBESTLEIPLATEN ALS DAKBEDEKKING EN VOOR PLAFOND- EN MUURBEKLEEDING AAN TE BEVELEN VOOR VERPLAATSBARE GEBOUWEN ALS CANTINEN ZIEKENBARAKKEN ENZ.

TRANSPORT-INRICHTINGEN VOOR ALLE INDUSTRIËN

KETTINGEN EN RADEREN VAN A. STOTZ TE STUTTGART.

KOLDEWEY & CORBIÈRE
LEIDSCHESTRAAT · 30 · AMSTERDAM

SPECIALITEIT
IN
SLAAPKAMER
MEUBELEN·
MATRASSEN-
EN BEDDEN-
MAKERY.



J. JANSSEN & C°
AMSTERDAM
OUDEKERKSPLEIN · 9A

SPECIALITEIT · VOOR
GEETST GLAS
GLAS IN LOOD
GLAS IN KOPER

LIPS & PETERS
DORDRECHT

FABRIEK VAN HAARDEN
NAAR ELK ONTWERP.
VRAAGT CATALOGUS EN TEEKENINGEN

NEDERLANDSCHE MAATSCHAPPY VOOR MONIER WERKEN
DIRECTEUR : J. N. LANDRE
CEMENT-YZERWERKEN
VOLGENS SYSTEEM MONIER
EN AANVERWANTE STELSELS
BETONWERKEN VAN ALLERLEI AARD.
AMSTERDAM
KANTOOR & FABRIEK
JAAGPAD B/D OMVAL
TELEFOON Nº 3028

J. SABEL & C°
HAARLEM
ATELIERS-VOOR-GLAS-IN-LOOD
GESCHILDERD-GEBRAND-GLAS
EN-VERDERE-GLASBEWERKINGEN
SPAARNE
& ANTONIESTR.
INTERCOMM. TELEFOON Nº 52

LICHT & KRACHT.
TUYN & C°
INGENIEURS
SINGEL 186 AMSTERDAM
TELEPHOON 192
ELECTRISCHE LICHT- EN KRACHT
INSTALLATIES ✻ LIFTEN
HOOFDVERTEGENWOORDIGER
"AACHENER MISCH- UND
KNETMASCHINENFABRIK."

V. D. SCHUYT & KUNTZE
INGENIEURS
AMSTERDAM
SPUI. 7.
TEL: 4454 · TEL: ADR: MOTOR
INRICHTINGEN
VOOR
CEMENT-KALK-EN
STEENFABRIEKEN
SMEEDIJZEREN
VENSTERS
HOUTBEWERKING
MACHINES
STOOMKETELS
CENTR: VERWARM.
STOOMMACHINES
WASCHINRICHT.
ELECTROMOTOREN
BREEK en MAALMACH.
GAS & ZUIG GASMOT.
KOELMACHINES

DELFTSCH-AARDEWERK-FABRIEK

Delft

DE PORCELEINE FLES

VOORHEEN
JOOST THOOFT
& LABOUCHERE

DELFT

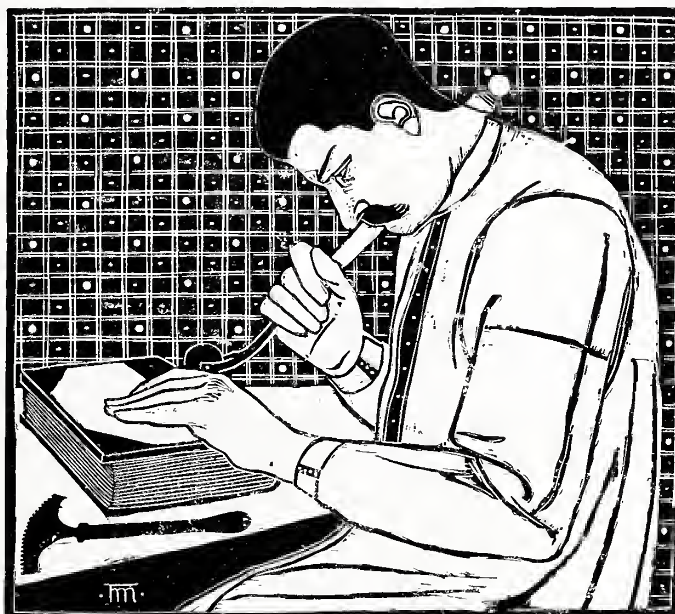
SECTIEL-
TEGELWERK

WAND-
TEGELS

ELIAS.P.VAN BOMMEL

BOEKBINDER

KERKSTRAAT.53.AMSTERDAM



ALBUMS·PORTEFEUILLES·STUDIEBAN-
DEN·LUXEBANDEN IN DE RYKSTE UITVOERING
KANTKUSSENS·KOKERS VOOR OORKONDEN
ENGELSCHE PORTEFEUILLES OP.STELLING
ONTWERPEN VAN BANDVERSIERINGEN

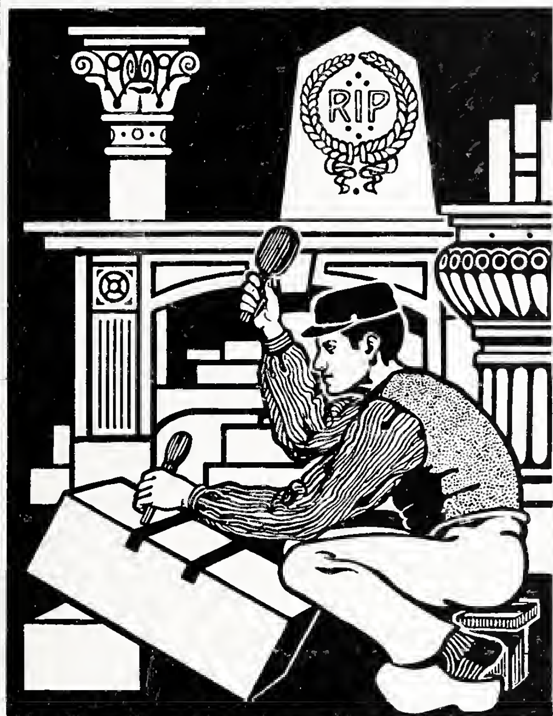
't PRINSENHOF
VAN JAN-SCHOUTEN
TE DELFT

ATELIERS VOOR
GLASSCHILDERKUNST
EN GEKLEURD
GLAS IN LOOD
OOK VOOR HET MEEST
EENVOUDIGE WERK

GOUDEN MEDAILLE PARIJS 1900 TURIJN 1902
ARNHEM 1903 LUIK 1905

D. WEEGEWIJS

RAPENBURG 14
AMSTERDAM.



STEEN:
HOUWERIJ

STOOM:
ZAGERIJ

GRAF=
MONUMENTEN

SCHOORSTEEN
MANTELS

MEUBEL=
BLADEN

HARDSTEEN
ZANDSTEEN
EN GRANIET

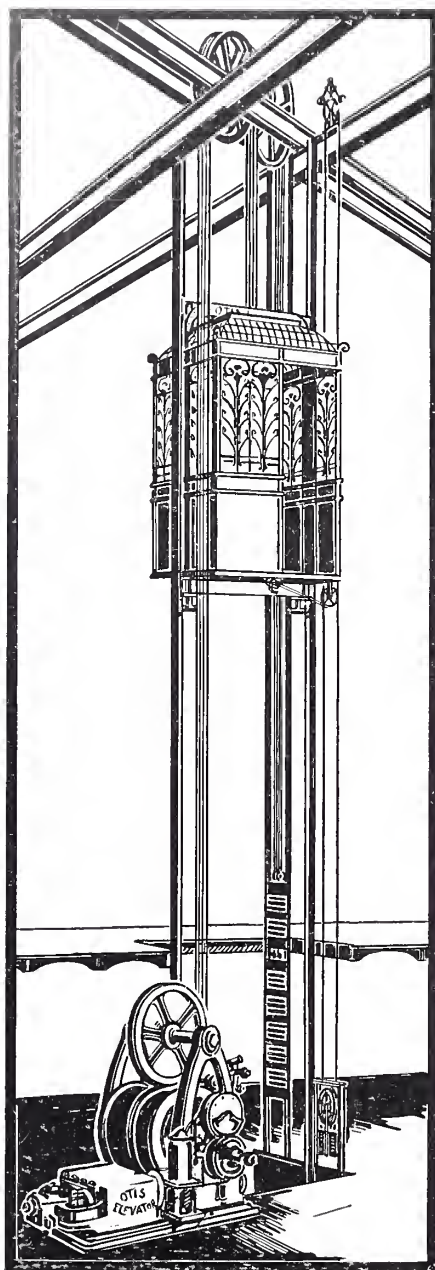
FABRIEK VAN
MARMERWERKEN

HOLLANDSCHE MAATSCHAPPY TOT HET MÄKEN VAN WERKEN IN GEWAPEND BETON.

'S-GRAVENHAGE
CONRADKADE 62
DIRECTEUR:
A.C.C.G. VAN HEMERT.
CIVIEL INGENIEUR

ONTWERPT EN VOERT UIT
ALLE WERKEN
IN GEWAPEND
EN ONGEWA=
PEND BETON

VOORLOOPIGE ONT=
WERPEN EN BEGROO=
TINGEN GRATIS



DE AMERIKAANSCHE „OTIS-PATENT” HYDRAULISCHE EN ELECTRISCHE LIFTEN

VOLDOEN UIT EEN OOGPUNT VAN VEILIGHEID AAN DE HOOGST DENKBARE EISCHEN; BIJ TE SNEL DALENDEN GANG OF WANNEER ÉÉN DER KABELS ONKLAAR WORDT, KOMT DE KAMER ONMIDDELLIJK TOT STILSTAND; DE SCHACHTDEUREN KUNNEN ALLEEN DAN GEOPEND WORDEN, ALS DE LIFTKAMER ER VOOR STAAT; DE KAMER KAN DE VERDIEPING NIET VERLATEN, VOORDAT DE SCHACHTDEUR GOED GESLOTEN IS.

DESVERKIEZENDE WORDT DE LIFTKAMER VOORZIEN VAN EEN

BOSTWICK PATENT TOEVOUWBAAR HEK;

DEZE HEKKEN ZIJN OOK ZEER GESCHIKT VOOR AFSLUITING VAN TERREINEN, DEUR-, RAAM- EN TRAPOPENINGEN.

INLICHTINGEN EN PRIJSOPGAVE OP AANVRAGE.

FRED. STIELTJES & Co
KEIZERSGR. 745, AMST.

CENTRAL-HEIZUNGS-
WERKE A.G.
HANNOVER-HAINHOLZ

CENTRALE VERWARMING DOOR
MIDDEL VAN LAGEN DRUK STOOM
WARMWATER EN HEETE LUCHT.

AANLEG VOOR WARM EN KOUD
WATER, VENTILATIE-, DROOG-
INRICHTING. ENZ.

VERTEGENWOORDIGER
A.C.M. VAN ETTEN. INGENIEUR.
GROENEBURGWAL 44 AMSTERDAM

OTTO

FABRIEKSMERK

ORIGINEELE OTTO

ZUIGGAS-, STADSGAS-, PETROLEUM- EN BENZINE MOTOREN

VERTROUWBARE DRIJFKRACHT VOOR ELECTRISCHE INSTALLATIES, POMPEN EN LIFTEN

AMSTERDAM

16 REGULIERSBREESTR

GASMOTOREN-FABRIK DEUTZ

FILIALE AMSTERDAM

J. L. BACON

HOFLEVERANCIER

ELBERFELD • BERLIJN • FRANKFURT a/M

GEVESTIGD SEDERT 1853

CENTRALE • VERWARMING & VENTILATIE

VERTEGENWOORDIGER

JOH. A. VAN LAER

AMSTERDAM • SPUI • 23 • 27

PLANNEN EN BEGROOTINGEN GRATIS

KROPFF & DRAYER

BEHANGERS.

O.Z. ACHTERBURGWAL 225

AMSTERDAM

TAPYTEN, LINOLEUMS EN MEUBELSTOFFEN.

D. F. TERSTEEG

TUINARCHITECT.

NAARDEN

JE MAINTIENDRAI

KONINKLIJKE PORCELEIN EN AARDEWERK FABRIEK

ROZENBURG

WANDTEGELS

KLEURIG GRÈS

S'GRAVENHAGE ZUID BINNENSINGEL · 216 ·

ANNO 1883

LICHTDRUKINRICHTING

P. RYNJA

REGULIERSGR: 134 AMSTERDAM

LEVERING NAAR ELKE NIEUWE VINDING TER REPRODUCTIE

TOEPASSING VAN ELECTRICITEIT EN DAGLICHT

MAGAZIJN VAN TEEKENMATERIALEN SPECIALITEIT VOOR LEVERING AAN: BUREAUX VOOR BOUW: EN WERKTUIGKUNDE

DE MEEST MOGELIJKE ZORG WORDT BESTEED AAN: SPOEDIGE AFLEVERING

PRIJSBEREKENING NAAR AFMETING VOLGENS TARIEF

VLOER & WAND TEGELS

HOUT:

PARKETVLOEREN

ITALIAANSCHE · MARMER · MOZAÏEK & ENGELSCHE CERAMIC · MOZAÏEK

TEEKENINGEN · : · PLANNEN BEGROOTINGEN

226 SPUISTRAAT AMSTERDAM

F. BAAR & Co
GEWAPEND BETON
ROZENGRACHT No 114
AMSTERDAM

WILLIAMS No 6 f 270
WILLIAMS „JUNIOR„ 165
HOOFDAGENTEN VOOR
NEDERLAND EN KOLONIËN
HEYENBROCK,
HASELAGER & Co
KONINGSPLEIN 1.
AMSTERDAM
GEVESTIGD
SINDS 1892

MY „DE LAVAL”
AMSTERDAM
HEERENGR: 370 TELEFOON 1269
STOOM: TURBINE-MOTOREN
TURBINE-POMPEN · : · TURBINE—
VENTILATORS ∴ TURBINE-DYNAMO'S
POMPEN VOOR HOOGEN OPVOER TYPE „ZETA”
BELAST · ZICH · MET · HET · ONTWERPEN · VAN · COMPLETE · MACHINE-INSTALLATIES · ALSMEDE · ELECTRISCHE · INSTALLATIES · ZOOWEL · VOOR · FABRIEKEN · ALS · PARTICULIERE · GEBOUWEN ·
BEGROOTINGEN — KOSTELOOS

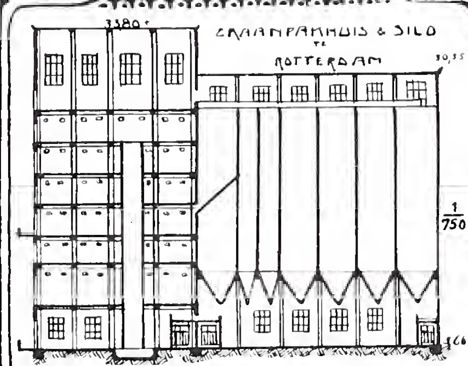
N.V. INDUSTRIËELE MAATSCHAPPIJ

F. J. STULEMEIJER & Co

BREDA

CONSTRUCTEURS VAN WERKEN IN

GEWAPEND BETON



ONTWERPT EN VOERT UIT
ALLE WERKEN IN
GEWAPEND BETON

VOORLOOPIGE ONTWERPEN
EN PRYSOPGAVEN WORDEN
GRATIS VERSTREKT

KOOPMAN & Co

AMSTERDAM

HEERENGRACHT 370
TELEFOON 1269

AFDEELING
ASSURANTIE

BRAND & INBRAAK
VERZEKERING

BILLYKE PREMIES

VRYGEVIGE
BEPALINGEN

COULANTE
SCHADE-AFMAKING

VERTEGENWOORDIGERS
DER
OUDSTE-ASSURANTIE
MAATSCHAPPY
TER WERELD

AGENTEN-GEVRAAGD

FABRIEK

„INDUSTRIA"

BREDA

ONOVERTROFFEN ZYN DE
BRUCKNER GIPSPLATEN
DOOR HARE GROOTE
VOORDEELEN ◦ TENEINDE
DEZE TE KENNEN VRAAG:
BROCHURES
CIRCULAIRES
MONSTERPLATEN
EN INLICHTINGEN

WACHT U VOOR ALLE
WAARDELOOS
NAMAAKSEL:

ÄEROGEENGAS

HET BESTE EN ZEKERSTE
SYSTEEM - ZIE DE TAL-
RIJKE ATTESTEN - VAN
VERLICHTING VOOR
KLEINERE GEMEENTEN,
VILLAPARKEN, VILLA'S,
GESTICHTEN, FABRIE-
KEN ENZ.
WORDT TEVENS ALS BE
WEEGKRACHT DIENST-
BAAR GEMAAKT VOOR
AANLEG WATERLEIDING

GROOTE LICHTKRACHT BIJ
GERING GASVERBRUIK

GEEN VERHOOGING VAN ASSURANTIEPREMIE
ZELFS BIJ OPSTELLING VAN APPARAAT 'S WONING

APPARAAT ZEER EENVOUDIG
ZOO GEWENSCHT WERKENDE MET
GEWICHTEN, DUS ZONDER MOTORTJE.
ZINDELIJK, GEVAARLOOS EN GEMAK-
KELIJK TE BEDIENEN
BEHALVE IN VELE VILLA'S EN GE-
STICHTEN, ZIJN REEDS 9 BELANG
RIJKE DORPEN IN NEDERLAND
NAAR ONS SYSTEEM MET DIT GAS
VERLICHT.

ÄEROGEENGASMAATSCHAPPIJ

HOOFDDIRECTEUR VOOR NEDERLAND EN BELGIË
TJ: VAN DER ZEE
DEN HAAG LAAN V. MEERDERVOORT 186
INTERC. TEL. 2658

VERLICHTING

ELECTRICITEIT

BEWEEGKRACHT · VERWARMING

GROENEVELD RUEMPOL & C°

TELEGR: ADRES „VELDRUM" AMSTERD:

N.Z. VOORBURGWAL 92 TEL: 4827.

ELECTRO TECHNISCH BUREAU

TELEF. 555

HERINGA & WÜTHRICH

ELECTRISCH LICHT INSTALLATIES

HAARLEM

ACETYLEEN

BROOK'S POMPEN

C.F. FISCALINI

GRANITO TERRAZZO & MARMER MOZAIK VLOEREN UTRECHT

ONTWERPEN EN UITVOERING VAN ALLE WERKEN IN GEWAPEND BETON

KONKL: ROTT: CEMENTSTEENFABRIEK

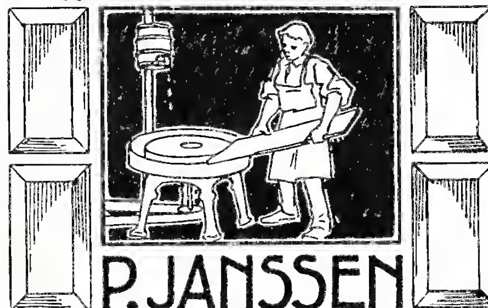
VOORH: VAN WANING & C°

ROTTERDAM & ENSCHEDE

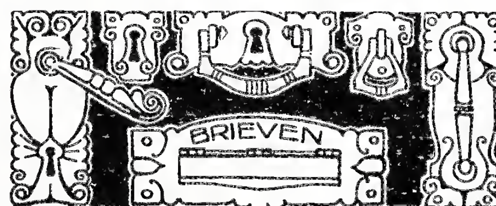
PLATEELBAKKERIJ
„DE DISTEL"
AMSTERDAM
MODERNE
FAYENCES
EN TEGELS

W.G.F. JANSEN.

ELECTRISCHE
GLASSLIJPERIJ &
VERZILVERING
„HOLLANDIA"

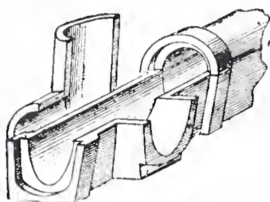


P. JANSSEN
DE WITTENKADE 59—61.
AMSTERDAM. TELEF. 3273.



J·W·A DE WILD
FIRMA
J·KOCK & H. v DOORN
BOUWARTIKELEN
GEREEDSCHAPPEN
HUISHOUDELIJKE-ARTIKELEN-ENZ
ROTTERDAM HAAGSCHE-VEER 37
TELEFOON: 2123

L. H. KURPERSHOEK
ROTTERDAM.



Kantoor en
Fabriek:
ZWAANSHALS

Telefoon No. 2827.

WATERDICHTE KELDERS
en alle werken in gewapend
en ongewapend BETON.
Steeds groote voorraad RIOLEN,
PUTTEN, KOLKEN, etc.

H. WILMER & Co.
SPUISTRAAT 76
AMSTERDAM

EENIGSTE FABRIKANTEN
IN NEDERLAND & BELGIË
VAN
UPLANDMARMER
HET VOLMAAKTSTE
EN MEEST NATUUR-
GETROUWE
KUNSTMARMER

C. ALBERTS & ZOON

TIMMERLIEDEN
EN AANNEMERS

AMSTERDAM RINGKADE 13

BRANDKASTEN
• VEILIGHEIDSWERKEN •
LEVERANCIERS VAN DE GROOTSTE FINANCIEELE INSTELLINGEN DER WERELD.
FICHET
PINOT, ROZIER & Co SUCCrs
43. RUE DE RICHELIEU
GEVESTIGD SEDERT 1825
PARIS
GRAND PRIX PARYS 1900
HOOFDAGENT
Gd Px St LOUIS 1904
Gd Px LIÈGE 1905
J.C. HARTEN
DAMRAK 49
AMSTERDAM

BEHANGSELPAPIEREN
BEHANGERY & STOFFEERDERY.
H. & J. KOETS
SPECIALITEIT IN BEHANGSEL PAPIER
IMITATIE GLAS IN LOOD
38. KORTE NIEUWENDYK
AMSTERDAM

TEGEL
FABRIEK
HOLLAND
UTRECHT

H. HENDRIKS
EN·ZOON
ROKIN·116
MAGAZIJN·VAN
BEDDEN·DEKENS
MATRASSEN·ENZ:
ARTISTIEKE·DEKENS
MODERNE·PATRONEN
NIEUWE·KLEUREN
TELEF: 1876.

H·ZIMMERMANN
FABRIEK VAN
CENTRALE·VERWARMING
VENTILATIE
WASCH & DROOGINRICHTINGEN
UTRECHT
SPRINGWEG 32/34

BOUWMATERIAALHANDEL
„STEENOORD"
TREKWEG 5 DEN HAAG TELEFOON 1131
FILIAAL WAGENSTRAAT 129a TELEFOON 933
ALLEENVERKOOP·VAN
WATERLEIDINGARTIKELEN
ZINKPUTTEN·EN·VETVANGERS
SCHUTZMARKE
SYSTEEM GEIGER
BRANDVRIJE COCOLITHPLATEN
ASBEST LEIËN MERK „ETERNIT" EN
SANITAIRE ARTIKELEN

GEBRUIKT SLECHTS DE
MUUR EN ISOLEER
PLATEN
UIT DE FABRIEK
„HOLLAND"
TE LEIDEN
VOOR MUREN
AFSCHEIDINGEN
EN PLAFONDS
WETTIG GE HOLLAND LEIDEN DEPONEERD
PRIMA WERK·VELE ATTESTEN

WEENEN GEBR: THONET AMSTERDAM KALVERSTR. 66-68

FABRIKANTEN · VAN · WEENER · GEBOGEN · MEUBELEN ·

W. SLOTBOOM & ZOON

'S-GRAVENHAGE

FABRIKANTEN VAN:

CENTRALE VERWARMINGEN

DOOR STOOM-WARMWATER EN WARMELUCHT

EIGEN PROJECTEN

ONTWERPEN & BEGROOTINGEN KOSTELOOS

JAAR VAN OPRICHTING 1802



HET ATELIER VOOR
DECORATIEVE KUNST

HET HUIS

LEVERT:

COMPLETE
WONING-
INRICHTINGEN





HET HUIS

MAAKT
DEUGDELIJK EN
SMAAKVOL
KOPERWERK

DE EERSTE NEDERLANDSCHE TROCKENSTUCCFABRIEK

E. NETTESHEIM VENLO

A

B

· DOORSNEDE · A·B ·

TROCKENSTUCCPLAFONDS (SYST: NETTESHEIM)
ZYN ZEER SOLIED, UITERST LICHT (± 13 KILO PER M^2) BRANDVRY
TROCKENSTUCC SCHEURT, BARST OF KRIMPT NIMMER
MONSTERPLAFOND TE BEZICHTIGEN OP DE PERMANENTE TENTOONSTELLING VAN DE MAATSCHAPPY TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST · AMSTERDAM · MARNIXSTRAAT 402

KUNSTHANDEL
D. KOMTER
Heerengracht 455
bij het Koningsplein AMSTERDAM.

OUD JAPANSCHE KUNST

MODERNE & OUDE SCHILDERIJEN

ANTIQUITEITEN

· TOEGANG VRIJ ·

B. L. VOGELS-DOLHAIN
ELECTROTECHNISCH BUREAU

HOOFDKANTOOR EN MAGAZIJNEN
JULIANA VAN STOLBERGLAAN 1.

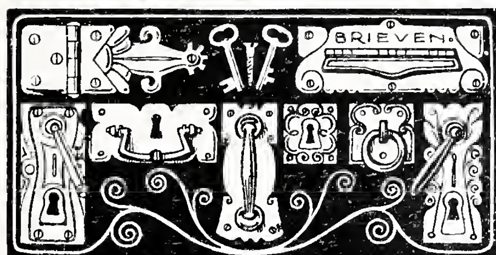
FILIALE MET MAGAZIJNEN
KETTINGSTRAAT 12B EN 12C

SPECIALITEIT VOOR AANLEG VAN LICHT- EN KRACHTINSTALLATIES IN AANSLUITING AAN GEMEENTELIJKE ELECTRICITEITSWERKEN · SCHEL-TELEFOONINRICHTINGEN · BLIKSEMAFLEIDERS ·

'S GRAVENHAGE ·

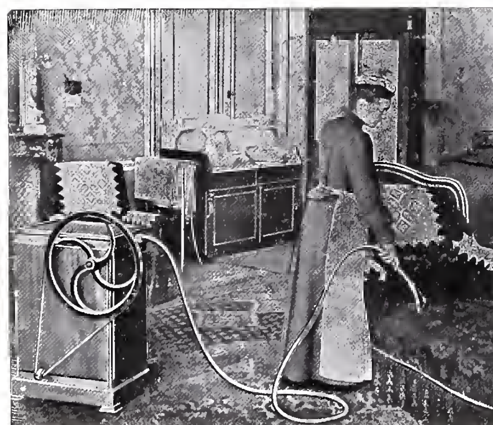
J. W. DORRESTEYN
KEIZERSGRACHT HOEK VYZELSTRAAT
TELEFOON No. 3599
KANTOOR- EN TEEKEN-BEHOEFTEN
SPECIALITEIT IN RICHTER'S PASSERDOOZEN

J. DRAYER Jzn.
KOPER & YZERWAREN
GEREEDSCHAPPEN



SINGEL 447
AMSTERDAM

HYGEA
STOFZUIGMACHINE.



VOOR
HANDKRACHT-
ELECTRICITEIT

D'ARNAUD EN
BURLAGE,
AMSTERDAM
2e HELMERSTRAAT 6.

Vraagt Prospectus.

GROENEVELD, VAN DER POLL & Co

ELECTRO TECHNISCHE FABRIEK

OPGERICHT 1887

HEERENGR: 467 AMSTERDAM

G. v. D. P. & Co.

SPECIALITEIT: INSTALLATIËN
VOOR ELECTRISCHE VERLICHTING
VOOR ELECTRISCHE KRACHTOVERBRENGING

COKES

BEGANE GROND

ZAND

GRINT

REIN WATER
INHOUD 430 LITER

A. J. STOEL Jr.
HAARLEM

GRONDBORINGEN
PIJPWELLEN.
ONTIJZERINGS-INRICHTINGEN
WATER-RESERVOIRS.

HYDRAULISCH GEPERSTE ASBEST-LEIEN & ASBEST ISOLEERPLATEN

„MERK: ETERNIT"

WETTIG GEDEPONEERD

EEREDIPLOMA · TENTOONSTELLINGEN LUIK EN BRUSSEL 1905

DAKBEDEKKING BY UITNEMENDHEID

MOOI-YZERSTERK-LICHT-WARMTEWEREND EN ONBRANDBAAR PRYZEN, MONSTERS EN GEÏLL: HANDLEIDING OP AANVRAGE GRATIS

AANBEVELEND: E. BÜCKER & Co

LAAN 18 B TEL: INTERC. 3423 DEN HAAG

TEGELS
DE LINT & Co
HOFLEVERANCIERS
ROTTERDAM
VRAAG PRIJZEN
ENZ: ENZ:

DE LINT & Co
TEGEL-DEPÔT
VAN VILLEROY & BOCH
BOCH FRERES &
MINTON HOLLINS & Co

Correcte uitvoering
in NATUURSTEEN
naar teekeningen
G. W. Harmsen,
ACHTERWEG 9
Amst. Tel. 4302.

FABRIEKS-BOUW IJZERCONSTRUCTIES.
AMSTERDAM. — N. Z. VOORBURGWAL 342.
INGENIEURS-BUREAU. W. J. NIERMEIJER.

MARMEREN SCHOORSTEENMANTELS
C. & J. COOL AMSTERDAM ROTTERDAM UTRECHT



Telefoon. — No. 5236.

N.V. UTRECHTSCHE
ASPHALTFABRIEK
V/H FIRMA STEIN & TAKKEN
VULKAAN
HOUT-CEMENT
CEMENT-MASTIX
DAKBEDEKKING
ASPHALTVLOEREN

LOODGIETERIJ
"DE OUDE
LOODMYN"
A·BONNIKE
ROKIN 89
AMSTERDAM
TELEFOON 1978

ROGIER·SMAGGHE & Cie
ELECTROTECHNISCHE FABRIEK
BREDA
ELECTRISCHE
INSTALLATIES
VOOR LICHT & KRACHT
AANLEG VAN BLIKSEMAFLEIDERS
TELEFONEN EN
BRANDWEERTELEGRAFEN
·CONCURREERENDE PRYZEN·
·SPOEDIGE AFLEVERING·

STEEDS VOORAAN!
DEGELYK,
FYN en
NAUWKEURIG WERK.
ELEKTROTECHNISCHE FABRIEK
W. HORRIX·Mzn
WILLEM DE ZWIJGERLAAN 10
DUINOORD. TELEFOON 3745
GEDEMPTE BURGWAL 12
EN STATENPOORT. TELEFOON· 832
'S GRAVENHAGE

MEN MOET HET IJZER SMEDEN ALS HET HEET IS
D. SPAAN & Zn
ELANDSTRAAT 67-69
AMSTERDAM
KUNSTSMEEDWERKEN
INSCHUIFHEKKEN VOOR :
: PORTIEKEN ENZ
CIRCULATIE-FORNUIZEN

N.V. MEUBELFABRIEK

VOORHEEN C.H. ECKHART

ONDER ARTISTIEKE LEIDING VAN HET
ATELIER VOOR DECORATIEVE KUNST


HET HUIS


ROTTERDAM



COMPLETE WONINGINRICHTINGEN
KAMER EN SCHEEPSBETIMMERINGEN
BOUWKUNDIGE VERSIERINGEN IN CARTON PIERRE
VOOR ARCHITECTEN WORDEN GEHEELE MEUBILEERINGEN NAAR HUNNE
EIGEN SCHAALTEEKENINGEN OP DE WARE GROOTTE GEDETAILLEERD EN UITGEVOERD

DE HAAS
Rotterdam

DE HAAS ROTTERDAM

BRANDKASTEN
KLUISDEUREN
PANTSERKELDERS
SAFES

REUSER & Co
BOGAERTSTR: 3
ROTTERDAM.

NIEUWSTE EN BESTE LUCHTGASAPPARAAT
ZONDER · REGULEERING
ZONDER · VOORWARMEN
ZONDER · TOEZICHT
GEEN · VERHOOGING · VAN ASSURANTIE PREMIE
VOLDOET · AAN ALLE · EISCHEN
IS · ABSOLUUT · GEVAARLOOS
· EN · HET · VOORDEELIGST · IN · GEBRUIK ·
ZOOWEL · VOOR VERLICHTING · ALS · VOOR · BEDRYFSKRACHT

ENTHOVEN
Vlamingstraat
den Haag

BOUWARTIKELEN
MONSTERZALEN
ARTISTIEK KOPERWERK

GLAS-
ASSURANTIE
SPIEGEL- &
VENSTERGLAS
CLOISONNÉ-GLAS

P. DOLK & Zoon
ROTTERDAM
DORDRECHT.

RATH & DOODEHEEFVER
MAGAZIJN VAN BEHANGSEL-PAPIEREN
PRINSENGRACHT 734-736
AMSTERDAM
TELEFOON 2827
FILIALEN TE
ROTTERDAM
DEN HAAG
ARNHEM
GRONINGEN

L. A. SNOEK
V/H G. V. D. BROEKE
UTRECHT
VERVAARDIGT
UTRECHTSCHE
STEENEN IN WAALVORM, MOPPEN EN DRIELINGEN.
KRUISPANNEN
EN ANDERE VORMEN DAKPANNEN, MET OF ZONDER GLAZUUR.
VUURVASTE STEENEN IN GEWOONLIJK VOORKOMENDE VORMEN EN AFMETINGEN EN NAAR OP TE GEVEN TEEKENINGEN.

EEN POLIS VAN DOORLOOPENDE TERMYNBETALING
BY THE MUTUAL LIFE INSURANCE COMPANY OF NEW-YORK
OPGERICHT A° 1843

VERZEKERT NIET ALLEEN DE(N) BEVOORRECHTE BIJ DEN DOOD VAN DEN POLISHOUDER 5% VAN DE HOOFDSOM OF 500 GULDEN GEDURENDE HET GEHEELE LEVEN, MAAR GARANDEERT DAT IN ELK GEVAL 20 TERMIJNEN VAN 500 GULDEN ZULLEN WORDEN BETAALD.

B.V. WANNEER DE BEVOORRECHTE, NA 10 JAARLIJKSCHE TERMIJNEN VAN 500 GULDEN TE HEBBEN GENOTEN, OVERLIJDT, ZULLEN DE RESTEERENDE TERMIJNEN AAN DE ERVEN WORDEN UITGEKEERD.

(BOVENSTAAND VOORBEELD IS BEREKEND NAAR EEN VERZEKERD KAPITAAL VAN 10.000 GULDEN).

PREMIEBETALING GEDURENDE HET LEVEN, 10 OF 20 JAREN. DIRECTIE VOOR NEDERLAND:

SPUI hoek KALVERSTR: AMSTERDAM

DE NEDERLANDSCHE OLIE- EN SMEERFABRIEK
SPECIALITEITEN:
Zware en Fyne
MACHINE-OLIEN,
Vloeibare en Compound
CILINDER-OLIEN,
Consistente VETTEN, TALK.
WAGON-OLIE, RYTUIG-OLIE,
WAGENSMEER.
Zwart LEDER- en HOEFSMEER.
VASELINE, TRAAN.
CARBOLINEUM
J·J·BAKKER & C°
ROTTERDAM
SCHIESTRAAT BY/DE SCHIEKADE




GETTY RESEARCH INSTITUTE
3 3125 01481 3576